

گۆڤارێكی ئەكادیمیی . زانستییە

ژمارە (١٧)ی ساڵی ٢٠١١

٢٧١١ی كوردی
٢٠١١ی زایینی

كوردستان - هەولێر

دەستەی ڕاوێژکاران

پ. د. کەمال مەزهەر

پ. د. عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ

د. فاروق عومەر سدیق

د. سوهەیلە حەمید مەجید

سەرنووسەر

پ. د. محەمەد مەعرووف

جێگری سەرنووسەر

پ. د. جەبار قادر

بەڕێوەبەری نووسین

کەمال غەمبار

دەستەی نووسەران

د. ئازاد ئەحمەد مەحموود

د. سەباح ڕەشید

د. ڤیان سلێمان حاجی

د. هۆشەنگ فاروق

فەرهەنگی زاراوە مێژووییەکان

لێژنەی مێژوو

پێشەکی :

دوای بڵاوکردنەوەی بەشی یەکەمی زاراوە مێژووییەکان لە ژمارەی پێشووی گۆڤاری ئەکادیمی، وا بەشی دووەمی ئەو زاراوانە بڵاودەکەینەوە. ئەم زاراوانە بەرهەمی کاری لێژنەی مێژووە لە ئەکادیمیای کوردی.

بەشی دووەم ئەو زاراوە مێژووییانە دەگرێتە خۆ کە بە پیتەکانی ت، ج، چ، ح و خ دەستپێدەکەن. لە ژمارەکانی داهاتووشدا بەردەوام دەبین لە بڵاوکردنەوەی زاراوەکانی تر بە گوێرەی ریزبەندیی پیتەکان .

پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە زاراوەکان لێرەدا هەر بەو شێوازە نووسراونەتەوە کە لە سەردەمە مێژووییەکاندا بەکارهێنراون، کردنیان بە کوردیی ئەورۆ مەبەستەکەمان لە دانانی ئەم فەرهەنگە ناپێکێ، کە یارمەتیدانی خوێنەران و شارەزایانی بواری مێژووە لە تێگەیشتنی دەقە مێژووییەکان بە تایبەتی ئەوانەی سەدەکانی نێوەڕاست و سەردەمی عوسمانی.

لێرەشدا ئەوە دووبارە دەکەینەوە، کە پێشوازی لە هەموو تێبینی و بۆچوون و رەخنەیەك دەکەین لە بارەی ئەم کارەوە بۆ باشترکردن و راستکردنەوەی هەر هەڵەیەك کە بە سەرماندا تێپەڕیبێ .

سەرۆکی لێژنەی مێژوو
لە ئەکادیمیای کوردی
پ. د. جەبار قادر

بەشی دووەم

پیتی – ت -

تاسومە (تورکی):

جۆرە پێڵاوێك بوو لە پێستە دروست دەکرا و بە ڕەنگی سوور بۆیە دەکرا.

تافتە (فارسی):

بە جۆرێك قوماشی بریقەدار دەگوترا کە لە ئاوریشم چنرابوو.

تبان (فارسی):

جلوبەرگی لە پێستە دروستکراو ، هەروەها بە جلوبەرگی دەریاوانەکان دەوترا (بۆ پاراستنیان لە ئاو).

تبلیغ نامە (عەرەبی – فارسی):

بە بڵاوکراوە یان ڕاگەیاندنی فەرمی سەردەمی عوسمانی دەگوترا.

تتار (مەغۆلی):

ناوی هەندێك هۆزی مەغۆلی بوو کە لە ئاسیای ناوەڕاست دەژیان و عوسمانییەکان ئەم زاراوەیان بۆ نامەبەرەکانیان بەکاردەهێنا .

تتار آغاسی (مەغۆلی - تورکی):

عوسمانییەکان بە سەرۆکی نامەبەرەکانیان دەوت.

تتریك (عەرەبی) :

بە تورك کردن، سیاسەتێك بوو لەلایەن ئیتیحادییەکان دژ بە نەتەوە ناتورکەکان پەیڕەو کرا لەسەردەمی عوسمانی، هەروەها لە تورکیای هاوچەرخیشدا لەلایەن حکومەتی تورکیای کەمالی پیادە کرا.

تتریە :

جۆرەکەوایەك بوو بە گومەز دەچوو لە سەر شێوازی تەتەری دوورابوو.

التجريدة (عەرەبی):

زاراوەیەك بوو لە سەردەمی مەمالیك بە تیپێکی سوارە دەگوترا کە بێ پیادە بوون بەو پەڕی خێرایی ئامادە دەکرا بۆ ڕوو بەڕوو بوونەوەی هێرشێك یان دامرکاندنەوەی ئاشووبێك.

التجريس (عەرەبی):

بەوە دەگوترا کە تاوانبار بەناو شار یان شارۆچکەدا بگێڕێندرێ و زەنگوڵی بە ملەوە بکرێ بۆ ئەوەی خەڵك لێی کۆ ببنەوە ئینجا لە کۆتاییدا بە قامچی لێی بدرێ یان هەر سزایەك بدرێ.

تجريم (عەرەبی):

لە سەردەمی عوسمانی بۆ ئەوە بەکاردەهات کە بڕێك پارە وەك پێ بژاردن لە کەسێك وەرگیرابا لەبری تاوان یان پێشێلکارییەك کە ئەنجامی دابوو.

التحكيم (عەرەبی):

ناوبژیوانی

تحصيلدار (عەرەبی - فارسی):

لە سەردەمی عوسمانی بە باج کۆکەرەوە دەوترا هەروەها بە بنەماڵەیەکی شام دەگوترا.

تحفظ خانه (عەرەبی - فارسی):

زاراوەیەك بوو لە سەردەمی عوسمانی بەکارهات بۆ هێشتنەوەی کەسێك و پاراستنی لە تێکەڵاوبوونی خەڵکی لەبەر هۆکاری تەندروستی.

تخت (فارسی):

تەخت، کورسی شا، ئەو شوێنەیە کە شا لە کەژاوەکان لەسەری دادەنیشت بەمەش لە سەرووی هەموو ئەوانەی تر بەدیار دەکەوت.

تخت المملكة (فارسی - عەرەبی):

لە ڕووی زاراوەییەوە بە پایتەختی دەوڵەت دەوترا.

تختروان (فارسی):

تەختی گەڕۆك، بریتی بوو لە کورسیەك لە سەر تەختێکی چوار دەسك قایم کرابوو، کەسێکی دەوڵەمەند یان پایە بەرز لەسەری دادەنیشت و بە چوارکەس هەڵدەگیرا .

التخفیفة (عەرەبی):

زاراوەیەك بوو لە سەردەمی مەمالیك بە مێزەرێکی سووك دەوترا کە بە خێرایی دەبەسترا.

التذکرة (عەرەبی):

زاراوەیەك بوو لە سەردەمی مەملوکی بەکاردەهات وەکو گوزارشت لە نووسراوێك کە لەلایەن سوڵتان دەردەچوو بۆ نوێنەرەکانی لە هەرێمەکان بۆ بە بیرهێنانەوەیان بەو ئەرکانەی پێیان سپێردراوە. هەرچی لە سەردەمی عوسمانی بوو ئەوا گوزارشت بوو لە نووسراوێك لە لایەن پاشاوە دەنێردرا بۆ پایتەخت تیایدا کەسێکی دەپاڵاوت بۆوەی تیمارێکی لە لایەن سوڵتانەوە پێ بدرێ.

تذکرةجی (عەرەبی - تورکی):

لە سەردەمی عوسمانی بەو کەسە دەوترا کە نووسینی "تذکرة"ی پێ سپێردرا بوو.

تذکرة سز (عەرەبی - تورکی):

بەبێ، زاراوەیەك بوو لە سەردەمی عوسمانی بەو تیمارە دەوترا کە پێویستی بە تەزکەرە نەبوو.

تربەدار (عەرەبی – فارسی):

بە مجێوری مەرقەد دەوترا.

ترتیبات قلیوسی (عەرەبی . تورکی):

زاراوەیەکی عوسمانی بەو کۆمەڵە ڕێوشوێنە پێویستانەی پێش شەڕ دەوترا.

ترجُمان باشی (فارسی - تورکی):

سەرۆکی وەرگێڕان لە دیوانی دەوڵەتی عوسمانی ناسراو بە دیوان همایون.

ترسانە (عەرەبی):

لە سەردەمی عوسمانی بە خانەی دروستکردنی کەشتی و جێگای بەڕێوەبردنی کاروباری دەریایی دەوترا.

ترسانە أمینی (عەرەبی):

لە سەردەمی عوسمانی بە فەرمانبەرێك دەوترا کە ئەرکی بریتی بوو لە سەرپەرشتی کردنی دروستکردن و چاککردنەوە و چەکدارکردنی کەشتییەکان.

تراث (عەرەبی):

کەلەپوور، ئەو شتانەی کە دەگەڕێنەوە بۆ باب و باپیران.

ترسانە بوغازی (عەرەبی - تورکی):

ڕێڕەوێکی ئاوی بەرتەسك بوو کە خانەی دروستکردنی کەشتی عوسمانی لە خۆ دەگرت.

التراتیل (عەرەبی):

سروودی ئاینی.

ترسانە رئیسی (عەرەبی):

لە سەردەمی عوسمانی بە فەرمانبەرێك دەگوترا کە لەڕووی ئیدارییەوە ئەرکەکەی بریتی بوو لە پاراستنی تۆمارەکان لە دەریاوانی عوسمانی.

الترابی (عەرەبی):

بەو منداڵانە دەگوترا کە بەدیل گیرابوون و دواتر پێگەیەنرابوون.

الترسیم (عەرەبی):

لە سەردەمی مەمالیك باو بوو گوزارشت بوو لە هێشتنەوەی زۆرەملێی کەسێك لە شوێنێکی دیاریکراو.

ترکبولی (تورکی - لاتینی):

لە سەردەمی ئەیووبی بەجۆرێك لە سەربازان دەوترا کە لە خزمەتی فەرەنگییەکان بوون، باوکەکانیان تورك یان عارەب بوون و دایکەکانیان فەرەنگی بوون.

تزك (مەغۆلی):

فەرمان، یاسا، مەبەست لێی دەستوور و فەرمانەکانی سوڵتانییە.

التسمير (عەرەبی):

شێوازێك لە شێوازەکانی لەسێدارەدانە لە سەردەمی مەملوکی، ئەویش ئەوەیە کە فەرمان بەسەردراوەکە لەسەر دار لەخاچ بدرێ و بە بزمار چوارپەلی لەسەر دارەکە بکوترێ، بەم شێوەیە بمێنێتەوە تا دەمرێ.

تشريح خانه (عەرەبی - فارسی):

زاراوەیەك بوو لە سەردەمی عوسمانی بە نەخۆشخانەی نەشتەرگەری دەوترا.

تشريف (عەرەبی):

ئەو جلوبەرگانەیە کە لە سوڵتانی مەملوکییەوە دەکرا بە دیاری بۆ میرەکان لە بۆنە تایبەتییەکاندا.

تصديق (عەرەبی):

پەسندکردن.

تشريف خليقتى (عەرەبی):

جلوبەرگێکە خەلیفە لەبەر ئەو کەسەی دەکا لە رەعیەتەکانی کە خۆی دەیەوێت، یان بۆ ئەوکەسەی کارێکی پێ دەسپێرێت.

تشريفاتجى (عەرەبی - تورکی):

ئەم وەزیفەیە بەشێك لە ئیدارەی دارایی بوو لە دەوڵەتی عوسمانی، ئینجا لە دواییدا چووە سەر باب العالی.

- التصقيع (عەرەبی):

زاراوەیەك بوو لە سەردەمی مەمالیك باو بوو بۆ کردەوەی ئامادەکردنی خانوو بیناکان بەکاردەهات بە مەبەستی سەپاندنی باج بەسەریان.

تضخم (عەرەبی):

هەڵاوسانی دراوی ، دابەزینی بەها و نرخی دراو لەبازاڕدا.

التطغير (بە عارەبی کراوە):

مۆرکردن بەمۆری شا یان سوڵتان.

التعايش السلمي الفعال (عەرەبی):

پێکەوە ژیانی ئاشتییانەی کاریگەر، ئاڕاستەیەکی سیاسەتی نێودەوڵەتی بوو (تیتۆ)ی سەرۆکی یوگسلاڤیا دوای هاتنە دەرەوەی لە گڵۆتی ڕۆژهەلات لەساڵی ١٩٤٨ ڕایگەیاند. ئەمەش سیاسەتێکی بێ لایەنخوازانە بوو کە ناوبراو لەهەمبەر جەنگی سارد لەنێوان هەردوو بلۆکی ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوا پەیڕەوی کرد. بۆیە ناوبراو دواتر بوو بەیەکێك لە بناغە دانەرانی بزاڤی بێ لایەنخوازی.

تعتيب الجدران (عەرەبی):

لە سەردەمی مەمالیك بەکار دەهات بۆ ڕووخاندنی دیوارەکانی قەلاکان بەمەبەستی سەرلەنوێ دروستکردنەوەی.

تعليم خانه (عەرەبی - فارسی):

زاراوەیەك بوو لە سەردەمی عوسمانی بەکاردەهات بۆ قوتابخانە یان سەنتەری مەشق پێکردنی هەر ئۆرتەیەك.

تفەنگەچی (تورکی):

لە سەردەمی عوسمانی بۆ دروستکەر و چاککەرەوەی تفەنگ بەکاردەهات. هەروەها بەیەکێك لە سەربازەکانی تیپی تفەنگ هەڵگرەکانیش دەوترا.

تفنگەجی باشی (تورکی):

لە سەردەمی عوسمانی بەکاردەهات بۆ سەرکردەی تیپی تفەنگ هەڵگرەکان، لە ئەرکەکانیش سەرکردایەتی کردنی پۆلیس بوو لە پایتەختی دەوڵەتی عوسمانی (ئەستانبول)دا.

التقادم (عەرەبی):

لە سەردەمی عوسمانی بەکاردەهات بۆ شەش ئەسپ بە تەواوی زین کرابوون، میری فەرمانڕەوا لە جبل الدروز بۆ والی عوسمانی دەناردن، ئەمەش لەکاتی نوێکردنەوەی ئیلتیزامدا.

التقاليد (عەرەبی):

ئـەو مەرسـومە بـوو کـە خەلیفـە یـان پاشـاو سـوڵتانەکان دەریانـدەکرد بـۆ دامەزرانـدنی گـەورە فەرمانبـەرانی دەوڵـەتی وەکـو قـازی و نوێنـەرەکان لـە هەرێمەکاندا، هەروەها لەزمانی عەرەبی بۆ داب و نەریتیش بەکاردێت.

التقاوي المخلدة (عەرەبی):

ئـەو بەروبوومـە پارێزراوەیـە بـۆ چـاندنی زەوی کـە لـە وەرزی داهـاتوودا بەکاردەهێنرێت.

الثقنيه (عەرەبی):

جێگایەکی بانگدانی بچووك بوو لە دار دروسـتکرابوو جێگاکـەی لـە مزگـەوت لـە نزیك قیبلە بـوو، لـە تەنیـشت جێگـای بانگـدانی گـەورەبوو، لـە جێگـای بانگـدانی یەکەمـدا بانگـدەر بـۆ کـارێکی ئاسـایی خـەڵکی بـانگ دەکـرد، هەرچـی بانگـدانی نوێژکردن بوو ئەوە لە جێگای بانگدانی گەورە ئەنجام دەدرا.

التقويم (عەرەبی):

ئەم زاراوەیە لە سەردەمی مەملوکی بەکاردەهات بۆ کاری ئامارکردن. ئێـستاش لەزمانی عەرەبی بۆ ساڵنامە و هەروەها هەڵسەنگاندنیش بەکاردێت.

التقويم الرومي او المالي (عەرەبی):

ئەو تەقویمە بوو کە دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی (١٧٩٠ز)ـەوە پـەیڕەوی کـرد، کاتێ تەقویمی کۆچی کردە تەقویمی خۆری (شمسي) بۆ ئـەوەی باجـەکان هـەموو ساڵێك لەکاتێکی دیاریکراودا وەربگیرێـن. جیـاوازی لـەنێوان سـاڵی ڕۆمـی و زایـنی (٥٨٤) ساڵە.

تكايا (عەرەبی):

لە تەکیە هاتووە، جێگای کۆبوونـەوەی سـۆفییەکان بـۆ زیکـر کـردن، هـەروەها شوێنی دابەشکردنی خـواردن بـوو بەسـەر هەژارانـدا، و مانـەوەی ڕێبـواران تیایـدا بەشێوەیەکی کاتی.

تکحیل (عەرەبی):

لە جۆرەکانی ئەشکەنجەدان بوو لە سەردەمی مەملوکیدا، بریتی بوو لەوەی شیشێکی سوورکراوە بە ئاگر لە چاوی ئەو کەسە ڕادەکرا کە دەویسترا کوێر بکرێ.

تلخیص (عەرەبی):

لە سەردەمی عوسمانی بە نووسراوێك دەوترا کە گرنگترین ئەو مەسەلانەی لەسەر کورت کرابووەوە کە دەخرایە بەردەم سوڵتان و سەدری ئەعزەم و شێخ الاسلام.

تلخیصجی (عەرەبی - تورکی):

بە فەرمانبەرێك دەوترا کە ئەرکی بریتی بوو لە ئامادەکردنی کورتکراوەکان و بردنی بۆ کۆشك بۆ ئەوەی بدرێتە دەست گەورەی غولامان، لە گەورە فەرمانبەرانی دیوانی سەدری ئەعزەم بوو پایەیەکی گرنگی لە نێوەندە فەرمییەکاندا هەبوو.

تمَسُك (عەرەبی):

لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی بە قەواڵەیەك دەوترا کە موڵکداری یان قەرزارێك یان بارمتەکردنێك یان شتێکی لەم جۆرە بسەلمێنێ.

تمغة (مەغۆلی):

واژوو، مۆر ، هەروەها زاراوەکە بۆ جۆرێك لە باجیش بەکاردەهات .

تنظیمات (عەرەبی):

مەبەست لێی ئەو چاکسازییانەیە کە لە کاروباری بەڕێوەبردن و دەزگاکانی فەرمانڕەوایی عوسمانی ئەنجام درا، لە سەرەتای سەردەمی سوڵتان عبدالمجید (١٨٣٩ – ١٨٦١) ڕا ئەم زاراوەیە بۆ چاکسازییەکان بەکارهێنرا لە هەموو سەرچاوە مێژووییەکان هەمان زاراوە واتا (تنظیمات) وەکو خۆی بەکارهێنراوە.

تنكز: تنكيز (توركی):

دەریا ، ناوی هەندێك لە میرەکانی مەمالیك بوو.

التوزيعية (عەرەبی):

بەو شمەکانە دەوترا کە والی بە سەر ڕەعیەتەکانی ویلایەتەکەی دابەش دەکرد و بەسەری دەسەپاند کە بە نرخێکی دیاریکراو بیکڕن، زۆر جار ئەو نرخە لە نرخی بازاڕ گرانتر بوو هەروەها شمەکەکان زۆر جار خراپ بوون.

التوسط، التوسيط (عەرەبی):

لەتکردن، جۆرێك لە جۆرەکانی لەناوبردن بوو لە سەردەمی مەملوکی، بریتی بوو لەوەی فرمان لەسەر دراو لەسەر تەختە دارێك درێژ دەکرا و بە شمشێر بەجۆرێك لە خوار ناوکی دەدرا کە جەستەکەی بکا بە دوو لەت.

توقماق (توركی):

چەکوچ، ناوی چەندین میری مەمالیك بوو.

التوقيع (عەرەبی):

واژوو یان نیشانەیەکی هاوتای واژووی فەرمانڕەوایانی سولّتان بوو بە شێوەیەکی گشتی بە مانای فەرمان دێت.

التوقيعی (عەرەبی):

واژۆچی ، پلەوپایەیەك بوو لە سەردەمی عوسمانی و هەندێ لە سەردەمانی پێشوو بەتایبەتی (ئاق قوینلو) کە ئەرکەکەی بریتی بوو لەدانانی مۆری تایبەتی سولّتان لەسەر نووسراوە فەرمییە سولّتانییەکان ، وەك سکرتێری تایبەت یان بەرپرسی ئوفیسی ئێستا وابوو ، لە هەندێك سەردەمەکانی دواتردا (نیشانچی) و (میهردار) ی پێدەگوترا .

تومان (مەغۆلی):

دە هەزار.

تیرکش (فارسی)

جۆرێك یان توورەکەی تیری سەرباز.

تیسیق (بە عەرەبی کراو):

دەست بەسەر داگرتنی موڵك و ماڵ.

تیغدار (فارسی):

لە زاراوەکانی سەردەمی مەمالیکە بە مانای شمشێر بەدەست.

تیمار (فارسی):

بچووکترین یەکەی دەرەبەگایەتی بوو لە دەوڵەتی عوسمانی کە پێکهاتبوو لە پارچە زەوییەك کە داهاتی ساڵانەی ٣–١٩,٩٩٩هەزار ئاقچە واتە کەمتر لە ٢٠,٠٠٠ ئاقچە بوو .

تیول (تورکی):

موڵکداری، جۆرێك بوو لە زەوی دەرەبەگی لەدەوڵەتی سەفەوی.

پیتی - ج ، چ-

جاثلیق:

سەرکردەی مەسیحیان لە جیهانی ئیسلامی.

جاجرت، چاکرت (فارسی – کوردی):

شاگرد.

چاذر (فارسی):

چادر، خیوەت، لەوانەیە بەشێوەی شادر بێت.

چاذر میهتری باشی (فارسی - تورکی):

واتە سەرۆکی بەرپرسانی دامەزراندنی خیوەت و گرنگی پێدانیان.

چاروخ (تورکی):

بە جۆرێك لە پێڵاوی جوتیاران دەگوترا .

چاشنگیر (فارسی):

تام کەر، ئەو کەسە بوو پێش سوڵتان خواردن و خواردنەوەی تام دەکرد لەترسی ئەوەی نەبادا ژەهری تێکرابێت.

چاقیرباشی (فارسی- تورکی):

بە گەورەی بازەوانان و مەشق پێکەرانی دەوترێت. هەروەها یەکێك لە ئەفسەرانی خزمەتی دەرەکی بوو لەلای سوڵتانەکانی عوسمانی.

چالیش:

سەرەتای سوپا.

جامکی، جامکیە (فارسی):

مەبەست لێی مووچەی سەربازان و ئەو خواردن و جلوبەرگەی لە کاتی دیاریکراو پێیان دەدرا.

جانباز (فارسی):

گیان فیداکار، تیپێکی چاونەترسی گیان فیداکار بوو لە سەربازە عوسمانییەکان.

جانبلاط (جان بولاد) (فارسی):

گیان پۆلا، نازناوی بنەماڵەیەکی سیاسی گەورەیە لە لوبنان، کەلە ڕەچەڵەکدا کوردن و بنەچەیان دەگەڕێتەوە بۆ بنەماڵەی فەرمانڕەوایانی (کلیس) کە لە شەرەفنامەو سەرچاوە ڕەسەنەکانی مێژووی نوێدا ناویان هاتووە و بەناوبانگترینیان میر (عەلی کوڕی جانپولا)یە کە لەسەرەتای سەدەی حەڤدەیەم ڕاپەڕینێکی دژی دەوڵەتی عوسمانی لە ناوچەکانی باکوری حەڵەب بەرپا کرد .

جانبیە (فارسی - تورکی):

لە سەردەمی عوسمانی وەکو نازناوێکی ڕێزلێنان بەکارهاتووە بەمانای جەنابی بەگ.

جاندار (فارسی):

لە سەردەمی مەمالیك بە پاسەوانانی سوڵتان دەوترا، میرێك سەرکردایەتی دەکردن پێی دەوترا (میر جاندار).

جاه (فارسی):

پایە ، خاوەن پایەیەکی بەرز و بەڕێز، خودان پێگە.

چاو (مەغۆلی):

ئەو دراوانە بوو لەسەر پێستە لێدەدران بۆ ماوەیەکی دیاریکراو، لە سەردەمی مەغۆلدا باو بوو.

چاوش (تورکی) :

نێردراوی دەربار بوو بۆ ویلایەتەکان بۆ گواستنەوە و جێبەجێکردنی فەرمانەکان لەسەردەمی عوسمانی.

چاوش باشی (تورکی):

سەرۆکی چاوشەکانی دەربار بوو لە سەردەمی عوسمانی.

چاویش (تورکی):

لە سەردەمی ئەیووبی بەو کۆمەڵە سەربازە دەوترا کە ئەرکیان کۆکردنەوە و هاندانی سەربازان بوو لە کاتی شەڕدا. لە سەردەمی مەمالیك و عوسمانیدا ئەرکی جیاوازیان هەبووە.

چاویش باشی (تورکی):

سەرۆك و سەرکردەی چاویشەکان و سەرۆکی گشتی مەشقە سەربازییەکان بوو. یەکێك لە ئەفسەرانی خزمەت لە لای سوڵتان بوو، و فەرمانبەرێکی ئیداری بوو لە دیوانی دەوڵەت، لە ڕووی پایەوە لە دوای وەزیر دەهات.

چاویش العلماء (تورکی - عەرەبی):

زانایەك بوو لە شەریعەتی ئیسلامی ئەڵقەی پەیوەندیکردن بوو لە نێوان قازی و زانا تایبەتییەکان لە دەوڵەتی عوسمانیدا.

چیلاق (تورکی):

دەستەیەك سەرباز بوون لـە سـەردەمی دەوڵـەتی عوسمـانی لـە لایـەن (حـسێن پاشا جبلاق) دامەزرابوو، سەر بە دەریاوانی بوون.

جبلجی (عەرەبی - تورکی):

لە سەردەمی عوسمانی بە بەرد شکێنی چیاکان دەگـوترا کـە لـەویَ بـەردیان هەڵدەکەند.

جبەچی (مەغۆلی - تورکی):

لە سەردەمی عوسمانی بە دروستکەری چەك و تەقەمەنی دەوترا.

جبەچی باشی (تورکی):

سەرۆکی گروپی چەکسازان بوو لە سەردەمی عوسمانی.

جبەخانە (مەغۆلی - فارسی):

کۆگای چەك و تەقەمەنی.

جَتەلی (مەغۆلی - تورکی):

لە سەردەمی عوسمانی بەو سەربازە چەکدارە دەوترا کە لە گۆڕەپانەکانی شەڕ و خەندەقـەکان خزمـەتی دەکـرد و ئـەو خۆڵـەی دەگوازتـەوە کـە ئینکـشارییەکان هەڵیان دەکەند.

چتال قلفت (تورکی):

کڵاوێکی درێژ بوو عەسعەس باشـی لـە دەوڵـەتی عوسمـانی لـە سـەری دەکـرد، ڕەنگی سەوز بوو.

جَدِك (تورکی):

لە سەردەمی عوسمانی بە جیاوکێك دەگـوترا بـە دەرەبـەگ یـان بازرگـان یـان پیـــشەکارێك دەدرا بـــۆ پـــاوانکردنی زەوییـــەك یـــان کاڵایـــەکی دیـــاریکراو یـــان دروستکردنی شمەکێکی دیاریکراو. دواتر بە مۆڵەتی بازاڕگە یان کارگە گوترا.

چراغ، چراغية (فارسی):

چرا، تیپێکی سەربازی بوو لە میسر لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عوسمانی دامەزرا.

الجَراوة (عەرەبی):

پارچە قوماشێکە شمەکی تیادا دادەنرێت.

الجرائحية (عەرەبی):

زاراوەیەك بوو لە سەردەمی مەمالیك بە پزیشکە نەشتەرکارەکان دەگوترا.

جرخية (فارسی):

گالیسکە، زاراوەیەك بوو لە سەردەمی عوسمانی بە نەوت هاوێژان دەوترا، لەوانەیە ئەمەش لەوەوە هاتبێ کە نەوت لەسەر گالیسکە دادەنرا.

جَردة (عەرەبی):

زاراوەیەکی عوسمانی بوو بەکاروانی ئازووقەی یارمەتیدەری کاروانی حاجیان دەگوترا لەکاتی گەڕانەوەیان لە حیجاز.

جردەجی (عەرەبی - تورکی):

سەربازێك بوو لە سەربازە ڕەبەنەکان چەکەکەی ڕم بوو، ئەرکەکەی بریتی بوو لە پاراستنی حاجییەکان لە سەردەمی عوسمانی.

جَرْم (فارسی):

گەرم، لە سەردەمی ئەیووبی باو بوو بۆ گوزارشتکردن لە شوێنە گەرمەکان (گەرمیان).

جریب (عەرەبی):

پێوانەیەکی ڕووبەر بوو لە سەردەمی ئیسلامی دەیکردە (١٠) هەزار مەتری چوارگۆشە.

الجَريدة (عەرەبی):

زاراوەیەك بوو بە تۆماری ئـەو پارەیـە دەوتـرا کـە سـەربازان لـە دیـوانی سـوپا وەریان دەگرت.

جزايرلی (عەرەبی - تورکی):

لە سەردەمی عوسمانی بە دانیشتوانی جەزائیر دەوترا.

جزمه (تورکی):

پۆسـتاڵ پـێلاوی لاق درێـژ کـە پـێلاوی ئەفـسەرانی سـوپا بـوو لـە سـەردەمی عوسمانی.

جزية محاسبەسی (عەرەبی - تورکی):

ژمێریاری سەرانە، دەزگایەکی دارایی بوو لە سـەردەمی عوسمـانی تایبـەت بـوو بەتۆمارەکانی باجی سەرانە کە لەغەیرە موسوڵمانەکان وەردەگیرا .

جشار (تورکی):

زاراوەیەکی عوسمانی بوو بۆ گوزارشت لەو ئەسپ و مانگایانەی لەگـەڵ سـوپادا ڕاپێچ دەکرا.

چفت (فارسی):

لەڕووی زمانەوانییەوە بەمانای جووت دێت.

لە ڕووی زاراوەییشەوە بۆ چەند مانایەك بەکارهاتووە:

١ـ جووتێك گا یەك گاسن ڕادەکێشن.

٢ـ پارچە زەوییەکی کشتوکاڵی کە ڕووبەرەکەی لەنێوان ٦٠–١٥٠ دۆنم دابوو .

٣ـ تفەنگێکی ڕاوکردنی دوو لوولە.

چفت آقجەسی (فارسی - تورکی):

لە سەردەمی عوسمانی بە جۆرێك لە باجی زەوی کشتوکاڵی دەوترا.

چفت رسم (فارسی – عەرەبی):

ئەو باجە دراوییە بوو کە موسڵمانان لە بەرامبەر زەوی دەیاندایە دەوڵەت لە سەردەمی عوسمانی

جفتلك (تورکی):

بەمانای زەوی چێندراو دێت. ئەم جۆرە زەوییە لە لایەن دەوڵەتی عوسمانی دەدرایە گەورە دەرەبەگەکان بەرامبەر بە بڕە پارەی دیاریکراو بە گوێرەی قەبارە و داهاتەکەی.

جُفتة (فارسی):

واتا جووتە ، زاراوەیەکی مەملوکی بوو بە دوو لە یاوەرانی تایبەتی سوڵتان دەوترا، ئەرکیان گرنگیدان بوو بە ئەسپەکانی سوڵتان، لە تەمەن و شێوەی لەیەکتر نزیکبوون، و جلوبەرگی لە یەکچوویان لە ئاوریشم لەبەر دەکرد، لە کەژاوەکان یاوەری سوڵتان بوون.

جقشیر (تورکی):

جۆرێك پێڵاو بوو ئەفسەرانی سوپای عوسمانی لەپێیان دەکرد.

جلاسە (؟):

جۆرێك لە کەشتی جەنگی گەورەی تایبەت کراو بوو بە دەریاوانی لە دەریای ناوەڕاست.

جَلالی، جلالیة (تورکی):

بزووتنەوەیەکی بەرفراوان بوو لە سەدەی شازدەهەمدا لە ئەنادۆڵ دژی دەوڵەتی عوسمانی بەرپا بوو.

الجُلبان (عەرەبی - فارسی):

ئەو مەملوکانە بوون کە تازە هێنرابوون. ئەوە بوو هەر سوڵتانێك لە سوڵتانەکانی مەمالیك لە کاتی فەرمانڕەوایی کردنیدا کۆمەڵێك مەمالیکی دەهێنا بۆ بەهێزکردنی پایەی خۆی و بۆ ئەوەی بەرامبەر بە مەمالیکە کۆنەکان بن.

چلبی ،شلبی (تورکی):

لەلای عوسمانییەکان نازناوێکی ڕێزلێنان بوو بـۆ ئەوانـەی لەپایـەی میرەکـان یـان گەورە پیاوانی ئاینی دەولـەت بـوون، هـەروەها بـۆ گـەورە نووسـەران، و نازنـاوی هەندێك بنەماڵەیە لە شام و میسر و عێراق.

چله ، شله (فارسی):

چلەگرتن ، ڕۆژوو گرتن بۆ ماوەی چل ڕۆژ کە دەروێشەکان لـە خەلۆوەتـدا پێـی هەڵدەستان.

جلواز (عەرەبی):

زاراوەیەك بوو لە سەردەمی خەلیفە ئومەوییەکان بەکار هاتووە بۆ پۆلیس.

جماعات الضبطية (عەرەبی):

ئەو سەربازانە بوون، کە ئەرکیان بـریتی بـوو لـە چـاودێری کردنـی ڕێگاکـان لـە کاتی تێپەڕینی سـوپاکان بـۆ پارێزگـاری کردنیـان هـەروەها گـرتنی هـەڵاتووان لـە سوپادا.

جمباز (فارسی - بە عەرەبی کراو):

گیان فیداکەر، بەو یارییە مەترسیدارانە دەوترێت وەکو پازدان و بەسـەر قاڵدرمـە کەوتن و هاتنە خوارەوە.

جمدار (فارسی):

لە سەردەمی مەمالیك باو بوو بەو کەسە دەوترا کە بـەرپرس بـوو لـە جلوبـەرگ لەبەر کردنی سوڵتان، هـەروەها بـە تیپێـك لـە پاسـەوانی سـوڵتانی لـە سـەردەمی مەمالیك دەوترا.

جمقدار (تورکی - فارسی):

ئەو کەسە بوو لە کەژاوە سوڵتانییەکاندا لە دەسـتە ڕاسـتی سـوڵتان دەڕۆیـشت ئەرکی سەرەکی پاراستنی سوڵتان بوو گۆپاڵێکی سەرگەورەی زێڕینی بەدەستەوە بوو.

جەمكدار (فارسی):

بــە فەرمانبــەرێكی تایبــەتی لــە دیــوانی ســولْتان دەگــوترا، ڕاســپاردرابوو بــە دابەشكردنی مووچە بەسەر مەمالیكە سولْتانییەكاندا.

جەملون (عەرەبی):

گومبەتی كووڕ بووەوە.

جُملیان (توركی - فارسی):

لــە ســەردەمی عوسمــانی بــەو خۆبەخــشانە دەوتــرا كــە لــەكاتی شــەڕدا لەگــەڵ ئینكشارییەكاندا دەچوونە شەڕ.

الجناب (عەرەبی):

نازناوێـك بـوو لـە سـەردەمی مـەمالیك و عوسمانییـەكان بـۆ بـانگكردنی گـەورە فەرمانبەران و میرەكان ، لە سەردەمی عوسمانلی میرە كوردەكانیش لە نووسراوە فەرمییەكاندا هەر بەم نازناوە بانگ دەكران .

الجنایب (عەرەبی):

بەو ئەسپە یەدەگانــە دەوتــرا كــە لــەكاتی ســەفەردا لەگــەڵ ســولْتاندا دەبــوون، هەروەها بەمانای پاسەوانی یاوەریش دێت.

جنتمكان (عەرەبی):

لە سەردەمی عوسمانی بەو دوعایە دەوترا كــە بـۆ مـردوو دەكـرا، واتــە شــوێنی بەهەشت بێت.

جَندرمە (ئیتا):

جەندرمە، پۆلیس.

جنزرلی (فارسی - توركی):

بەو كەسە دەوترا كە خەڵكی بە زنجیر دەبەستەوە هەروەها بە جۆرە دراوێكیش دەوترا.

جَتك (فارسی):

ئامرازێکی مۆسیقی بوو بەعوود دەچوو لە سەردەمی مەمالیك باو بوو و تاکو سەردەمی عوسمانی بەردەوام بوو.

جنود الطبقة الخامسة (عەرەبی):

تیپێك سەرباز بوون سوڵتانی مەملوکی قانصوه الغوری (١٥٠١ – ١٥١٦ز) دایمەزراند و چەکی ئاگرینی سووکی پێدان و ئەرکیان بریتی بوو لە کارکردن لە دەریاوانی مەملوکی بۆ ڕوو بەڕوو بوونەوەی پورتوگالییەکان و دوژمنەکانی تری دەوڵەت.

جهادی (عەرەبی):

بەجۆرێك لە دراوی زێڕی سەردەمی عوسمانی دەوترا.

جهامتلی (عەرەبی – تورکی):

لە سەردەمی عوسمانی بە سەربازی مڕ و مۆچ دەوترا.

الجهة (عەرەبی):

لە سەردەمی سەلجووقی بە ژنی خەلیفە دەگوترا، هەندێ جار بە ئافرەتی بەمێرد و هەروەها بە ئافرەتی پایەبەرز یش دەگوترا.

الجواری الجنكیات (عەرەبی - فارسی):

ئەو کەنیزانە بوون کە جنك (ئامێرێکی مۆسیقی تەلدار)یان لێدەدا.

الجواری الغلامیات (عەرەبی):

ئەو کەنیزانە بوون کە جلوبەرگی کوڕانیان لەبەر دەکرد بۆ خزمەتکردن لە کۆشکەکاندا.

الجوالی (عەرەبی):

ئەو پارە بوو کە لە زمییەکان واتا غەیرە موسوڵمانان وەردەگیرا بەرامبەر بە پاراستنیان یان مانەوەیان لە وڵاتی موسوڵمانان و لە ژێر دەسەڵاتیان، ئەم

دەربڕینە لە سەردەمی خیلافەتی ڕاشیدی بەکار هات و لە سەردەمی مەمالیك هەر بەکارهاتووە و لە سەردەمی عوسمانیش لە ئیدارەی میسریدا بەکارهاتووە.

الجوامك (فارسی):

مووچەی سەربازان و ئەو خواردن و جلوبەرگەی لەکاتی دیاریکراو پێیان دەدرێت.

جوخدار (فارسی):

ئەمینداری پۆشاکی سوڵتانی بوو لە دەوڵەتی عوسمانی. بەو کەسە دەوترێت کە لە کەژاوەکاندا سواری ئەسپێك دەبوو و لە دوای سوڵتان دەڕۆیشت و قاپووتی بارانی تایبەت بە سوڵتان هەڵدەگرت.

چورباچی (تورکی):

شورباچی، نازناوێك بوو لە سەردەمی عوسمانی بۆ میر ئالای تیپی ئینکشاری (ئورتە) بەکار دەهات. هەروەها بە پیاو ماقووڵانی شارە بچووکەکان دەوترا. هەروەها لە سەردەمەکانی دواتردا بە پیاو ماقووڵانی مەسیحی لە گوندەکان دەوترا.

الجوسقی (فارسی):

بە هەموو کەسێك دەگوترێت کە بەشداری لێدانی مۆسیقا لە جۆقەیەکدا دەکات، لە سەردەمی عوسمانیدا لە شارە جۆر بە جۆرەکانی عوسمانیدا جۆقەی زۆر دامەزرا.

الجَوشن (فارسی):

جۆرێکە لە زرێ لە سەردەمی ئیسلامی باو بوو، لەسەر سینگ لەبەر دەکرا بۆ پاراستنی جەستە لە شمشێر و ڕم.

چوکاندار:

چۆکان، کە بریتی بوو لە دارێکی چەماوە ئامادە کرابوو بۆ یارییەکی تۆپێنی تایبەت کە تیایدا یاریزانەکان لەسەر پشتی ئەسپەوە گەمەیان بەتۆپێکی تایبەت

دەکرد لەسەر زەوی . (چوکاندار) بە مانای هەڵگری جوکانی سوڵتانی مەملوکی دێت لەکاتی یاریکردن.

الجونة (عەرەبی):

لە ئامرازەکانی نووسینە، بریتییە لە کیسێك کە مەرەکەبی تیادا دەکرێت.

جیوەلك (فارسی - تورکی):

زاراوەیەکی عوسمانی بوو بەو سەربازە دەوترا کە خوێنی گەرم و زۆر بزێو و بە جووڵە بووایە.

پیتی - ح -

الحاجب (عەرەبی):

پەردەدار، پایەیەکی فەرمی گرنگ بوو، بەو کەسە دەگوترا کە نێوەند بوو لەنێوان خەڵکی ئاسایی و دەسەڵاتدار، وەك سکرتێری تایبەتی وابوو بە زاراوەی ئێستا. لە سەردەمی فاتمییەکان لە میسر پێی دەگوترا (خاوەن دەرگا /یان دەرگاوان). لە سەردەمی مەمالیکیش لەلای سوڵتان دەوەستا بۆ ئەوەی داواکارییەکانی خەڵك پێشکەشی سوڵتان بکات.

الحاشیة (عەرەبی):

پەراوێز، لەڕووی زمانەوە دەکاتە لێوارەکانی لاپەڕەی نووسین، دواتر بەم نووسین و سەرنجانە گوترا کە لەم لێوارانە دەنووسرا. ئەم سەرنجانەش بریتی بوون لە شرۆڤەکردنی نووسینەکانی ناوەڕۆکی لاپەڕەکە. ئەم شێوازە لە سەدەی پازدە بەدواوە لای نووسەران باو بوو. بەڵام (الحاشیة) لەڕووی زاراوەی سیاسی بریتییە لەو کۆمەڵە کەسانەی کە لەدەوری سوڵتان و میر و دەسەڵاتداران بوون بۆ ڕاپەڕاندنی کارەکانیان.

حاصلات بین المال (عەرەبی):

لە سەردەمی عوسمانی بە پارەو سامانی ئەو کەسە دەگوترا کە دوای مردنی میراتگری نەبوو. لە سەردەمی مەمالیك پێی دەگوترا (المواریث الحشریة).

حبس الجیوش (عەرەبی):

بریتییە لەم زەوی و ئاژەڵانەی کە بۆ لەشکر و دابینکردنی پێداویستییەکانی تەرخان دەکرێ.

حبس خانە (عەرەبی - فارسی):

لە سەردەمی عوسمانی بە بەندینخانە دەگوترا، لە زمانی کوردیش (حەپس خانە) بۆ هەمان مەبەست بەکاردێ.

الحراقة (عەرەبی):

جۆرە کەشتییەکی جەنگی گەورە بوو ، کە شوێنی تۆپ هاوێشتنی هەبوو بۆ زەمین و دەریا.

حرب الاستنزاف (عەرەبی):

ئەو بەیەکدادانە سەربازییە پچڕپچڕ و بچووکانە بوو کە لەنێوان هێزە عەرەب و ئیسرائیلییەکاندا لە هێڵەکانی سنوور ڕووی دا لەماوەی نێوان (١٩٦٩/٣/٨) تا (١٩٧٠/٨/٧).

الحرب الاهلیة (عەرەبی):

شەڕی نێوەخۆیی، براکوژی، ئەو شەڕەیە کە لەنێوان هێز و لایەنە نێوخۆییەکانی وڵاتێکدا ڕوودەدات.

الحرب الباردة (عەرەبی):

جەنگی سارد، ئەو ململانێیە هەمەلایەنە بوو کە لەماوەی دوای جەنگی دووەمی جیهانی لەنێوان بلۆکی سۆشیالیستی ڕۆژهەڵات بەسەرکردایەتی یەکێتی سۆڤیەت و بلۆکی سەرمایەداری ڕۆژئاوا بەسەرکردایەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بەرپابوو. ئەم ململانێیە کە لە ئەنجامی جیاوازی ئایدیۆلوجی پەیدابوو، بێجگە لەبەیەکدادانی سەربازی ڕاستەوخۆ هەموو بوارەکانی تری دەگرتەوە، بەتایبەتی لە بواری خۆپڕچەك کردن و بەدەستهێنانی تەکنەلۆژیای پێشکەوتوو هەروەها سیاسەتی دەرەوە و هەژموونی ئابووری و ڕاگەیاندن.

حربَجي (عەرەبی - تورکی):

حەربەچی، ناوی ئۆرتەی شێست و یەکەمین بوو لەدەوڵەتی عوسمانی، کە یاوەریی ئاغای ئینکشاری و سەدری ئەعزەم و وەزیرەکانیان دەکرد.

الحرس القومي (عەرەبی):

میلیشیایەك بوو بەعسییەکان دوای کودەتای ١٩٦٣ لە عیراق دایانمەزراند، کرداری زۆر دڕندانەی ئەنجامدا بەتایبەتی لە کوردستاندا.

حرفوش، حرافیش (عەرەبی):

ئەم کەسەیە کە خاوەنی هیچ پیشەیەك نییە، مەبەشت خەڵکی ڕەشۆکییە، بەڵام هەندێك لەمانە پیاوماقووڵانی وڵاتی شام بوون.

الحركة التحررية الوطنية (عەرەبی):

بزووتنەوەیەکی شۆڕشگێڕی نەتەوە ژێردەستەکانە لەپێناو سەربەخۆیی نیشتیمانی و پەرەسەندنی سەربەخۆی میللەتان، ئەمەش بەشێکە لە بزاڤی نەتەوەیی کە کرۆك و ئامانجەکانی بەپێی قۆناغە مێژووییەکان دەگۆڕێت. چونکە بۆ میللەتێکی داگیرکراو و ژێردەستە سەربەخۆ بوون و پێکهێنانی قەوارەیەکی نەتەوەیی ئامانجێکی سەرەکی ئەم بزووتنەوەیە، بەڵام دوای ئەم قۆناغە خەبات لەپێناو ڕزگاربوون لە پاشکۆیەتی و بەرقەرارکردنی ئازادی و دیموکراتی و پەرەسەندنی ئابووری و کۆمەڵایەتی دەست پێدەکات.

الحركة الدستورية (عەرەبی):

بزاڤی دەستوری، ئەو بزاڤەیە کە کەسایەتی و ڕێکخراوە نیشتیمانییەکان پێی هەڵدەستن بۆ داواکردنی حوکمی دەستوری لەوڵاتێکدا کە تیایدا دەسەڵاتی تاکڕەوی شا یان سوڵتان یان هەر دەسەڵاتدارێکی تر بەرقەرارە. لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە و سەرەتاکانی سەدەی بیستەم بزاڤێکی لەم جۆرە لە هەریەکە لە دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری بەرپا بوو.

حركة عدم الانحياز (عەرەبی):

بزاڤی بێ لایەنخوازی، ئاراستەیەکی سیاسەتی نێودەوڵەتی بوو لـەماوەی دوای جەنگی دووەمی جیهانی لەلایەن سەرانی هەندێ لەوڵاتان لە هەمبەر هەردوو بلۆکی ڕۆژهەلأت و ڕۆژئاوا پـەیڕەو کـرا ، ئـەم سـەرکردانە کـە بـریتی بـوون لـە: ئەحمـەد سـۆکارنۆ لـە ئەندەنوسـیا، جـەواهیر لال نـەهرۆ لـە هیندسـتان، جۆزیـف تیتـۆ لـە یوگسلاڤیا، جەمال عبدالناصر لە میسر، ئامانجیان ئـەوە بـوو کـە خۆیـان بـەدوور بگرن لە جەنگی سارد و کاریگەرییەکانی. دواتـر لـە کـۆنگرەی (بانـدۆنگ)ی سـاڵی ١٩٥٥ ئەم ئاراستەیە ڕێکخرا و بوو بەڕێبازێکی سیاسی کە زۆربەی ولأتانی جیهانی سـێیەم پـەیڕەوییان لـێ کـرد و لەئـە نجامـدا (ڕێکخـراوی ولأتـانی بـێ لایـەن) هاتەکایەوە.

حَرَملِك (عەرەبی - تورکی):

لە سەردەمی عوسمانی بەم بەشەی کۆشکی سوڵتانی یان هـەر مـاڵێکی ئاسـایی دەگوترا کە بۆ ئافرەتان تەرخان کرابوو.

الحرمين الشريفين (عەرەبی):

هەردوو حەرەمی پیرۆز، کەعبە و مزگەوتی پێغەمبەر (د. خ) لە مەدینە.

حَريم (عەرەبی):

ئەو بەشەی کە تایبەت بوو بە ئافرەتان لە ماڵی موسڵمانان. بـەلأم بەتایبـەتی لە ماڵی خانەدان و دەسەلأتداران.

حَريم همايون (عەرەبی - فارسی):

ئەو لایەی کە تایبەت بوو بە ئافرەتان لە کۆشکی سوڵتانی عوسمانی.

الحزان (عیبری):

لە پیاوانی ئاینی جوولەکە بوو، وەکو وتاربێژ وابوو.

الحسبة (عەرەبی):

بەشێك بوو لە ڕژێمی کارگێڕی ئیسلامی کە تایبەت بوو بە پارێزگاریکردن لە ڕیکخستنی گشتی و چاودێریکردنی کڕین و فرۆشتن و بازاڕەکان، بۆ یەکلایی کردنەوەی کێشەکان بەخێرایی. لەم ڕژێمەدا کەسێك هەبوو کە پێی دەگوترا (المحتسب/ یان: صاحب الحسبة) لە بازاڕەکان دەسووڕایەوە و چاودێری نرخەکان و پێوانە و کێشانی کالاکانی دەکرد و فەرمانی بەچاکە دەکرد.

الحشاشون (عەرەبی):

حەشیشە خۆرەکان یان تلیاکچییەکان، ئەمە یەکێك لە ناوەکانی ئیسماعیلییەکان بوو کە سەرەتا گرووپێك بوون باوەڕیان بە ئیمامەتی (ئیسماعیلی کوڕی جەعفەری سادق) هەبوو، بەلام دواتر بەشێکیان بە سەرکردایەتی (حەسەن کوڕی سەباح) جیابوونەوە و دوای شکست هێنانی شۆڕشێکیان لە میسر پەنایان بۆ قەلای (ئالەمۆت) برد لە ئێران. ئیتر لە سەدەی دوازدەی زایینی بەدواوە وەك تائیفەیەکی گومڕا ناویان لە سەرچاوە مێژووییەکان دێت.

الحقوق السلطانية (عەرەبی):

لە سەردەمی مەمالیك بەم باجانە دەگوترا کە سوڵتان بۆ خۆی دەیسەپاند.

حکمدار (عەرەبی - فارسی):

واتە دەسەڵاتدار، بە والی و میر و سەرداری ناوچەکان دەگوترا.

حکومت سنجقي (عەرەبی - تورکی):

سنجەقێکی خاوەن حوکمی خۆماڵی و پشتاوپشت بوو، ئەم ناوە بۆ ئەو میرنشینە کوردییانە بەکاردەهات کە بایەخێکی تایبەتییان هەبوو لەنێو ئەوانیتر، و دەوڵەتی عوسمانی دانی پێدا نابوون و بەفەرمی ئەم ناوەی بەسەردا بڕیبوون.

حکیم باشي (عەرەبی - تورکی):

گەورە پزیشکانی دەوڵەتی عوسمانی بوو، لە هەمان کاتدا پزیشکی تایبەتی سوڵتان و کۆشکی سوڵتانی بوو.

حكيم الطبائعي (عەرەبی):

لە سەردەمی مەمالیك بە پزیشکانی هەناو دەگوترا.

حلف بغداد (عەرەبی):

پەیمانی بەغدا، ئەم پەیمانە بوو کە لە ساڵی ١٩٥٥ لە بەغدا لەنێوان عیراق و تورکیا و بریتانیا و ئێران و پاکستان مۆرکرا. ئەم پەیمانە کە لەلایەن ئەمریکا پشتیوانی لێ دەکرا و سروشتێکی سەربازی ئیستعماریانەی هەبوو، ئامانجی ئەوەبوو گلۆتێك لەولاتانی ناوچەکە دروست بکات بۆ ئەوەی ببێتە لەمپەرێك لەبەردەم هەژموونی یەکێتی سۆڤیەت.

الحلف المركزي (عەرەبی):

بڕوانە ماددەی (سنتۆ).

حلف شمال الاطلسي (عەرەبی):

پەیمانی باکووری ئەتڵەسی یان (ناتۆ)، پەیمانێکی سیاسی– سەربازییە لە ساڵی ١٩٤٩ لە واشنتۆن دامەزرا، لەلایەن کۆمەڵێك ولاتی ئەمریکا و ئەوروپای ڕۆژئاوا کە دەکەونە سەر کەناری ئۆقیانوسی ئەتلەسی. ئەوانیش بریتی بوون لە: ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، کەنەدا، ئایسلەندا، نەرویج، بریتانیا، هۆڵەندا، بەلجیکا، دانیمارك، فەرەنسا، ئیسپانیا، پورتوگال. دواتر چەند ولاتێکی تر بوونە ئەندام تیایدا کە لەسەر کەناری ئەتڵەسی نەبوون کە ئەمانە بوون: ئیتالیا، یۆنان، تورکیا، ئنجا ئەڵمانیای ڕۆژئاوا. ئەمەش هەوڵێك بوو لە چوارچێوەی جەنگی سارد بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی هەژموونی سیاسی و سەربازی یەکێتی سۆڤیەت و ئەم ولاتانەی پاشکۆی ئەو بوون.

حلف وارشو (عەرەبی):

پەیمانی وارسۆ، ڕێکخراوێکی سەربازی بوو ساڵی ١٩٥٥ لە (وارسۆ)ی پایتەختی پۆڵەندا لەسەر بنەمای بەرگری هاوبەش دامەزرا. ئەم ڕێکخراوە لەلایەن ولاتانی سۆشیالیستی ئەوروپا بەسەرکردایەتی یەکێتی سۆڤیەت لەدژی پەیمانی (ناتۆ) پێکهێنرا. ئەندامەکانی بریتی بوون لە: یەکێتی سۆڤیەت، بولگاریا،

هـــەنگاریا، ئـــەلبانیا، ئـــەڵمانیای ڕۆژهـــەڵات، چیکۆســـلۆفاکیا، پۆڵەنـــدا، ڕۆمانیـــا، یوگسلاڤیا، بەڵام ئەمەی دوایی دواتر هاتە دەرەوە لە پەیمانەکە.

الحماية (عەرەبی):

جـۆرە باجێـك بـوو لـە سـەردەمی مـەمالیك کـە کەسـێکی دەسـەڵاتدار بەسـەر هەرێمێکی دەسەپاند بۆخۆی. لە سەردەمی عوسمانیش بەم خاوەیە دەگـوترا کـە خـاوەن پلـە باڵاکـانی لەشـکری ئینکشاری بەسـەر بازرگـان و پیـشەگەرەکانیان دەســەپاند، بــەبیانووی پاراســتنیان. لــە زاراوەی هاوچەرخیــشدا شــێوازێکە لــە دەسەڵاتی ئیستعماری کە سووکتر بوو لە داگیرکردنی ڕاستەوخۆ ، چونکە دەوڵەتە ئیستعمارییەکە تەنیا هەژموونی خۆی بەسەر وڵاتەکە دادەسەپاند.

الحمزوية (عەرەبی) :

تەریقەتێك بوو کە لەلایەن (حمزە بالي البوسنوي / ١٥٦١ز مردووە) دامەزرا.

حمايلي (عەرەبی):

ئەم نووشتەیە بوو کە کەسێك لە ملی دەکرد بۆ پاراستنی لە ترس و جنۆکە.

حواندار (عەرەبی - فارسی):

بەرپرسی بەخێوکردنی باڵندەکانی ڕاوکردنی سوڵتانەکانی مەمالیك بوو.

الحَوطة (عەرەبی):

لــە ســەردەمی مــەمالیك بــەکاردەهات بــۆ ئامــاری مــاڵ و ســامان بەمەبەســتی خەملاندنی باج.

الحياد الايجابي (عەرەبی):

بڕوانە ماددەی (حركة عدم الانحياز).

الحياصة (عەرەبی):

ئەم پشتێنە بوو کە بـۆ تونـدکردنی زیـن لـە ناوەنـدی لاشـەی وڵاغ دەبەسـترا. هـەروەها بـە کەمەربەسـتی مـرۆڤیش دەگـوترا بەتایبـەتی هـی ئافرەتـان، کـە بـە کوردیش پێی دەگوترا (هەیاسە) یان کەمەرە.

الحيل (عەرەبی):

تاکەکەی (حیلە) یە واتە فێڵ، بۆ داهێنانە میکانیکییەکان بەکاردەهات لە سەردەمانی ئیسلامدا.

حیلەجی (عەرەبی - تورکی):

لە سەردەمی عوسمانی بە فێڵباز دەگوترا.

پیتی - خ -

خاتوون (تورکی):

نازناوی خێزانەکانی مەغۆل و شازادەکانیان بوو، هەروەها نازناوی خانمەکانی چینی خانەدانان بوو. زۆر جار بەواتای خانم بەکاردێ. وشەی (قادن) و (قادین)ی عوسمانیش هەر لەو وەرگیراوە، لەکاتێکدا لە سەردەمی ئەیووبی و مەمالیکیش هەر (خاتوون) بەکاردەهات.

خادم (عەرەبی):

لە سەردەمی عوسمانی بەو پیاوە خەسێنراوانە دەگوترا کە لە کۆشکی سوڵتان یان وەزیر و پیاوانی دەوڵەت خزمەتیان دەکرد.

خاشوقچی (تورکی):

دروستکەر یان فرۆشیاری کەوچك، چونکە (خاشوق) واتە (کەوچك).

خاص، خاصة (عەرەبی):

زەوی دەرەبەگایەتی لە دەوڵەتی عوسمانی سێ جۆر بوو کە لە هەموویان گرنگتر پێی دەگوترا (خاصە) یان (خاص)، ئەم جۆرە بەزۆری بۆ توێژی باڵادەست و دەسەڵاتدار و بنەماڵەی سوڵتان بوو. هەروەها بەخزمەتکارانی تایبەتی سوڵتانیش دەگوترا (خاصە).

خاص أوده (عەرەبی - تورکی):

هۆدەی تایبەت، زاراوەیەکی عوسمانی بوو واتای ژووری تایبەتی سوڵتانی دەگەیاند، هەروەها بەکارکەران و خزمەتچییانی تایبەتی سوڵتان دەگوترا لەنێو کۆشکدا.

خاصكي، خاصكية (عەرەبی – تورکی - فارسی):

لە سەردەمی مەمالیك بەکۆمەڵی بژاردەی کۆیلەکانی سوڵتان دەگوترا، کە ئەمانە ئەرکی تایبەتی و گرنگیان بۆ سوڵتان ئەنجام دەدا و جیاوك و ماف زۆریشیان هەبوو. لە سەردەمی عوسمانیشدا بەهەرشتێ دەگوترا کە پەیوەندی بەموڵکەکانی حکومەت یان خزمەتی حکومەت یان کۆشکی سوڵتان هەبوو. هەندێ کەنیزە و هەروەها فەرمانبەر و سەربازی تایبەتی سوڵتانیش پێیان دەگوترا (خاصکی).

خافيه ، خفيه (عەرەبی):

لە سەردەمی عوسمانی بەو کەسانە دەگوترا کە سیخوڕییان دەکرد، یان لەپیاوانی هەواڵگری بوون. لە کوردیشدا ئەم وشەیە بۆ هەمان مەبەست بەکاردێ.

خاقان (مەغۆلی):

لە وشەی (قائان) یان (قاغان)ـەوە هاتووە و بەواتای خانی خانان بەکاردەهات، وە بەسەرۆکی مەغۆلەکان یان میرەکانیان دەگوترا، هەردوو وشەی (خان) و (قان)یش هەر کورتکراوەی ئەون.

خان (تورکی):

نازناوێکی تورکی بوو کورتکراوەی (خاقان)ـە، لە سەدەی چوارەم تا دەیەمی کۆچی (١٠–١٦ز) بەرەبەرە گۆڕانکاری بەسەردا هات، تا بووە ناوێك بۆ سەرداری هەرێمێك یان ناوچەیەك. لە سەردەمی مەغۆل و هەروەها لە دەوڵەتی عوسمانیش تایبەت بوو بە (شا) و سوڵتانەکان، بەڵام لە دەوڵەتی سەفەوی (١٥٠١–١٧٣٦ز) بە سەرداری ویلایەتێك یان سەرۆك هۆزەکان دەگوترا.

خان (فارسی):

خان یان کاروانسەرا کە وەك هوتێل بوو کە گەشتیار و گەڕیدە و بازرگانانی بیانی تێیدا دەمانەوە، لە سەردەمی سەفەوی و عوسمانی لە زۆربەی شارەکاندا هەبوو.

خانچی (فارسی - تورکی):

خاوەنی (خان) یان ئەو کەسەی کاری تێدا دەکرد.

خانقا (فارسی):

خانەقا و (تەکیە)شی پێ دەگوترێ، شوێن و بارەگای دەروێش و سۆفییەکانە. بەلاّم زیاتر (خانەقا) بۆ سۆفی نەقشبەندییان و (تەکیە)ش بۆ دەروێشی قادرییان بەکاردەهات.

خانم (تورکی):

نازناوێکی ڕێزدانان بوو بۆ ئافرەتان، کوردو فارسیش بەکاری دەهێنن. بەلاّم لای تورکەکان و هەندێ ولاّتی عەرەبی (وەك: میسر) بۆتە (هانم).

خانە (فارسی):

ماڵ ، خانوو، زۆر جار وەك پاشگر بەکاردێت کە واتای شوێنی شتەکەی دەبەخشی وەك (کتێبخانە، تۆپخانە).

الختم الهمایونی ، مهری همایون (فارسی):

مۆری هومایۆن، ئەمە مۆری تایبەتی سوڵتانی عوسمانی بوو کەناوی خۆی و باوکی تێدا نووسرابوو. سوڵتان چوار مۆری هەبوو: کە یەکێکیان لەشێوەی ئەنگوستیلە بوو لە پەنجەی خۆی بوو، ئەوانی تریش لای سەدری ئەعزەم و سەرۆکی ژووری تایبەت (خاص اودە) و ئەمینداری خەزێنەی تایبەت بوون.

خداوندکار (فارسی):

خاوەن، گەورە، میر ، لە سەردەمی عوسمانیدا وەك نازناوێك بۆ سوڵتان بەکاردەهات.

خديو، خديوى (فارسی):

گەورە، یان خاوەن، لە ساڵی ١٨٦٧ز. بەدواوە لە میسر باو بوو دوای ئـەوەی سوڵتانی عوسمانی وەك نازناوێك بەخشییە (ئیسماعیل پاشا)ی سەرداری میسر کە لە نەوەی (محەمەد عەلی پاشا) بوو.

الخراج (عەرەبی):

خـەراج، موڵکانـەی زەوی بـوو کـە لـە زەوی ناموسـڵمانانی نێـو قەڵـەمڕەوی دەوڵەتی ئیسلامی وەردەگیرا، بەدەوڵەتی عوسمانیشەوە.

خراجي مقاسمة (عەرەبی):

جـۆرێکی خـەراج بـوو کـە لـە بـەروبوومی زەوییەکـە چـەندیەکی لـێ وەردەگـیرا.بـەڵام لـە دەوڵـەتی عوسمـانی زیـاتر بـەو داهاتـە دەگـوترا کـە لـە زەوییەکانی تایبەتی سوڵتان دەست دەکەوت.

خراج المساحة (عەرەبی):

جۆرێکی تری خەراج بوو کە بەپێی پانتایی زەوییەکە ساڵانە دەدرا.

خرافة (عەرەبی):

ئەفسانە،بۆ گوتـەی پڕوپـووچ و دوور لـە ژیـری ، هـەروەها بـۆ بـیرو بـاوەڕی دواکەوتوو بەکاردێ.

خردە (فارسی):

خوردە واتە شتێکی بچووکی کەم بایەخ، یان ورد، تورکەکان لـە فارسـەکانیان وەرگرتووە و بەئامێرە کانزاییە کۆنەکانیان دەگوت.

الخرطاط (عەرەبی):

چادری گەورە.

خرقە شريف (عەرەبی):

مەبەست عەبا (بوردە)ی پێغەمبەر (د.خ) بوو کە لە ئەستانبۆڵ پارێزراوە، کە لـە سـەردەمی عوسمـانی پێـی دەگـوترا (خرقـەی شـەریف) و هـەروەها (خرقـەی سەعادەت).

خزمتچی (عەرەبی - فارسی):

خزمەتکار.

خزینەدار اسطة (عەرەبی -.فارسی):

لە دەوڵەتی عوسمانیدا ئافرەتێکی بەرپرسی دارایی بوو لە بەشی خانمانی کۆشکی سوڵتان.

خزینەدار باشی (عەرەبی -.فارسی - تورکی):

پایەیەك بوو لە دەوڵەتی عوسمانی، واتە گەورەی خەزنەدارەکان یان گرنگترینیان.

خزینە دفترداری (عەرەبی -.فارسی) :

بەرپرسێك بوو لە کارگێڕی ویلایەت لە دەوڵەتی عوسمانی، تایبەت بوو بەو باجانەی کە هی خەزێنە بوو.

خزینە کتخداسی (عەرەبی - تورکی):

زاراوەیەکی عوسمانی بوو بە ئەمینداری گەنجینەکانی سوڵتان دەگوترا.

خستەخانە (فارسی):

خەستە واتە نەخۆش، خانە واتە شوێن یان ماڵ، کەواتە خەستەخانە واتە نەخۆشخانە، لە سەردەمی عوسمانی زیاتر بەکاردەهات، ئێستاش لە هەندێ ناوچەی کوردستان بەکاردێ.

خِشت (فارسی):

ڕم

خُشداش :

لە سەردەمی مەمالیك بەکار دەهات و بەو کۆمەڵە کۆیلەیە دەگوترا کە لای یەك خاوەن پێگەیشتبوون.

خطا، خطاي :

لە سەردەمانی پێشوو بەم ولاَتە دەگوترا کە ئێستا تورکستانی ڕۆژهەلاَت و مەنگۆلیا و بەشێکی مەنشوریاو سیبیریا دەگرێتەوە. لەبەرئەوەی هۆزێك بەم ناوە بۆ ماوەی دوو سەدە حوکمی ئەم ولاَتەی گێڕا.

خط التعليق العثماني (عەرەبی):

جۆرە خەتێکی نووسین بوو کە پێی دەگوترا (نەستەعلیق) ی عوسمانی واتە نوسخ و موعەللەق. عوسمانییەکان وەك لاساییکردنەوەی نەستەعلیقی فارسی بەکاریان دەهێنا.

خط شريف (عەرەبی):

بەو فەرمانە دەگوترا کە لەلایەن سولَتانەوە دەردەچوو، ئەگەر بەدەستی خۆی بینووسیبایە ، یان بەدەستی خۆی مۆری بکردبایە. هەروەها بەو پەیماننامانەو بڕیارنامانەش دەگوترا کە سولَتان لە سەرەتاکەی چەند دێڕێکی دەنووسی.

خط شريف گلخانه (عەرەبی - .فارسی):

ئەو بڕیارنامە بوو کە لەسالَی ١٨٣٩ز. لە دەولَەتی عوسمانی دەرچوو لە چوارچێوەی زنجیرە چاکسازییەکانی عوسمانی.

خط شکسته (عەرەبی - فارسی):

جۆرە خەتێکی نووسین بوو کە ئێرانییەکان بەکاریان دەهێنا، وە هەردوو شێوازی نوسخ و تەعلیقی تێکەلّ کردبوو.

خط النستعليق (عەرەبی):

جۆرە خەتێکی نووسین بوو کە هەردوو خەتی نوسخ و تەعلیقی تێدا کۆ کرابۆوە. لەسەردەمی سەفەوی و هەروەها عوسمانیش بەکار دەهات.

خط شريف همايون (عەرەبی -.فارسی):

بڕیارنامەیەکی چاکسازی بوو کە لە سالَی ١٨٥٦ز. لە سەردەمی سولَتان عەبدولمەجید دا دەرچوو. ئەمەش هەولَێکی تری نوێکردنەوەی دەولَەت بوو.

خفتان (فارسی):

جۆرە پۆشاکێکی سەربازی بوو کە لە سەردەمی مەمالیکدا هەبوو.

خلعة (عەرەبی):

پۆشاکی میرانە، خەلاتی میرانە، بەرگێکی گرانبەها بوو کە لەلایەن سولتان و دەسەلاتدارانەوە بەدیاری دەدرایە سەردار و گەورە فەرمانبەران، وەك نیشانەی لێ ڕازیبوون و پەسندکردنی ئەرکەکانیان. وشەی (خەلات)ی کوردیش هەر لەوەوە هاتووە کە دەکاتە (دیاری).

خلوتية (عەرەبی) :

خەڵوەتی، تەریقەتێکی سۆفیگەری بوو لە سەردەمی عوسمانی.

الخلوة (عەرەبی):

زاراوەیەکی سۆفیگەرانەیە کە واتای گۆشەگیری دەروێشان دەگەیەنێ بۆ مەبەستی خوداپەرستی، لە کوردیش هەر خەڵوەتگرتنی پێدەگوترێ.

الخليفه (عەرەبی):

جێنشین، بەزۆری بۆ جێنشینەکانی پێغەمبەر (د.خ) بەکاردەهات. ببووە نازناوێك بۆ سەرۆکی دەوڵەتی ئیسلام لەدوای پێغەمبەرەوە تا کۆتایی سەردەمی عەباسی. تەنانەت دواتریش لێرەو لەوێ بەکاردەهات بەتایبەتی لەلای مەمالیکەکانی میسر و لە دەوڵەتی عوسمانیدا.

خمبره (فارسی):

زاراوەیەك بوو لە سەردەمی عوسمانی و هەروەها لای ئێرانییەکانیش بەکاردەهات بۆ جۆرە تۆپێکی بچووك کە وەك هاوەن وابوو. لە کوردیشدا پێی دەگوترا خومپارە.

خمبرەچی (فارسی - تورکی):

لە دەوڵەتی عوسمانی بەو سەربازانە دەگوترا کە تایبەت بوون بەم جۆرە تۆپە.

خنجر:

خەنجەر.

خندق (فارسی):

لە (کەندە)ی فارسی و (کەند)ی کوردییەوە هاتووە کە واتای چاڵێکی گەورە دەگەیەنێ، زۆرجار بەدەوری ئەو شارانە هەڵیان دەکەند کە شوورەی نەبوو بۆ بەرگریکردن. وەك شەڕی خەندەقی بەناوبانگ لە سەردەمی پێغەمبەر (د.خ).

خنکار (فارسی):

یەکێك بوو لە نازناوەکانی سوڵتانی عوسمانی، بەکوردی (خونکار)ی پێ دەگوترێ.

خواجە، خوجە (فارسی):

نازناوێك بوو لە سەردەمی مەمالیك و هەروەها عوسمانیشدا بۆ چەند کەسایەتییەك بەکاردەهات، وەك: زاناو پیاوانی ئاینی، وەزیر، مامۆستا، دەوڵەمەند، بازرگانی بیانی.

خوارج (عەرەبی):

خەواریج، واتە لەڕێ دەرچوو، ئەمانە گرووپێك بوون لە ئەنجامی ململانێی نێوان خەلیفەی راشدی (عەلی کوڕی ئەبو تالیب) و (مەعاویەی کوڕی ئەبو سوفیان) لەسەر دەسەڵات پەیدا بوون. کە بۆچوونی تایبەتی خۆیان هەبوو. ئەوان بەخۆیان دەگوت (شورات) واتە کڕیاری بەو واتایەی ئەوان بەهەشتیان لە خودا کڕیوە. ئەمانە دیارترین و بەهێزترین گرووپی نەیاری دەوڵەتی ئومەوی و عەباسی بوون. خەواریجەکان کە جەربەزەو سەرەڕۆ و ئاکار توند بوون، چەندان دەستەو تاقمی جۆراوجۆریان هەبوو وەکو : ئەزاریقە، سەفرییە، ئەبازییە.

خواصی همایون (تورکی):

زەوییە تایبەتییەکانی سوڵتانی عوسمانی بوو.

خوان سالار (فارسی):

لە دەوڵەتی مەمالیکدا بە سەرپەرشتیاری سفرەی کۆشکی سوڵتانی دەگوترا.

پۆلینکردنی ڕستەی کوردی

توێژینەوەیەکی ڕستەسازییە

پرۆفیسۆری یاریدەدەر
دکتۆر عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسوڵ
ڕاگری کۆلێژی زمان - زانکۆی سۆران
٢٠١٠ز

پێشەکی

لەگەڵ کورتیی مێژووی ڕێزمانی کوردی، بە بەراوردکردن لەگەڵ مێژووی ڕێزمانی زمانە ڕاژەکراوەکان، زمانەوانانی کاروانی ڕێزمانی کوردی چالاکانە هەنگاوی درشتیان ناوە و خەرمانەیەکی بڕشتیان کۆکردووەتەوە، بە تایبەتی لە ئاستی ڕستەسازیدا، کەم زمانەوانی ڕێزمانی کوردی هەیە، باسی ڕستەی نەکردبێ.

لە ڕێزمانی سەرەتا بەر لە باسە ئەکادیمییەکان زمانەوانان تیشکیان دەخستە سەر هەموو ئاستەکانی زمان، بەڵام پتر بایەخ بە ئاستی ڕستەسازی دراوە. ئەگەرچی بۆچوونەکانیان لە یەك نزیکن، بەڵام هەریەکەیان بە جیاوازییەکی هەستپێکراو پێناسە و پۆلینی ڕستەی کوردییان کردووە. ئێمەش لەم هەنگاوەدا بە پێی توانا و بە سوود وەرگرتن لە سەرجەم هەنگاوەکانی ئەم کاروانە دەمانەوێ خشتێکی تر بخەینە سەر کۆشکی ڕاژەی زمانەکەمان.

بۆ پێکانی مەبەست، لە سەرەتا وەك زەمینە خۆشکردنێك پۆلینی ڕستەمان لە ڕووی دارشتنەوە بە پۆلینێکی درەختی (محمد معروف-ل١٥٤) خستووەتە ڕوو. لە بەشی یەکەمدا ڕستەی سادەمان تاوتوێ کردووە، کە پێکهاتووە لە سێ بەند: بەندی یەکەم سادەترین ڕستەی کوردی و بەندی دووەم ڕستەی سادەی ئاسایی و بەندی سێیەم ڕستەی سادەی فراوانکراوە. لە بەشی

دووەمدا ڕستەی ناسادە خراوەتە ڕوو، كە لە بەندی یەكەمدا باسی ڕستەی لێكدراو و لە بەندی دووەمدا باسی ڕستەی ئاوێتە (تێكەڵ) دەكا. لە بەشی سێیەمدا پۆلینی ڕستەمان لە ڕووی گەیاندنی واتا (ئەركە زمانەوانییەكانی ڕستە) گەڵاڵە كردووە.

لە كۆتاییدا ئەنجامەكان و كورتەی باسەكە بە عەرەبی و ئینگلیزی و پەراوێزی هەرسێ بەشەكانی یەكەم و دووەم و سێیەم و لیستی سەرچاوەكان پێشكەش كراون.

ســـەرەتا

باوترین پۆلینەكانی ڕستە، پۆلینكردنی ڕستەیە لە ڕووی داڕشتنەوە (ڕۆنان)، كە تیایدا بە پێی ڕادە و چۆنیەتی كەرەسە پێكهێنەرەكانیان، ڕستەكان پۆلین و دابەش دەكرێن. لەم ڕووەوە زمانەوانان تا ڕادەیەكی زۆر كۆكن، چ لە ڕووی چۆنیەتی پۆلینكردنی ڕستەوە بێ، یان لە ڕووی زاراوەكارییەوە بێ. لەم باسەدا هەوڵی ئەوە دراوە، سەرجەم پۆلین و بۆچوونەكان كۆبكرێنەوە و یەكبخرێن و بەشە سەرەكی و لاوەكییەكان گەڵاڵە بكرێن، وەك لەم خشتەیەدا دیارە:

<table>
<tr><th colspan="9">ڕستە</th></tr>
<tr><th colspan="3">(١) ڕستەی سادە</th><th colspan="6">(٢) ڕستەی ناسادە</th></tr>
<tr><td rowspan="2">(أ) سادەترین ڕستە</td><td rowspan="2">(ب) ڕستەی سادەی ئاسایی</td><td rowspan="2">(ج) ڕستەی سادەی فراوانكراو</td><td colspan="4">(أ) ڕستەی لێكدراو</td><td colspan="2">(ب) ڕستەی ئاوێتە (تێكەڵ)</td></tr>
<tr><td>هاوڕێك</td><td>پێچەوانە</td><td>هەڵبژاردە</td><td>لەڕێ</td><td>دیارخەری ناو</td><td>دیارخەری كار</td></tr>
</table>

خشتەی ژمارە (١)

((بەشی یەکەم))

ڕستەی سادە

ڕستەی سادە ئەو ڕستەیەیە، کە تەنیا کارێك و پێویستییەکانی ئەو کارەی تێدایە(١). جۆری کارەکە ژمارە و ئەرکی توخمەکان(٢) دەستنیشان دەکا. واتە" ئەگەر کارەکە تێپەڕ بوو، دوو توخم وەردەگرێ: بکەر و بەرکار. ئەگەر کارەکە تێنەپەڕ بوو، یەك توخم وەردەگرێ، کە نیهادە، بەلاّم بە پێی جۆری تێنەپەڕەکە ئەرکی توخمەکە (نیهادەکە) دەگۆڕێ (عەبدوللا) ب(–١٣٢): لە تێنەپەڕی بکەریدا توخمەکە بە ئارەزووی خۆی کارەکە ئەنجام دەدا و دەتوانێ بیکا یا نەیکا، یا هەر نەبێ پێش و دوای بخا، لێرەدا توخمەکە دەبێتە بکەر. لە تێنەپەڕی بەرکاریدا توخمەکە بە ئارەزووی خۆی کارەکە ئەنجام نادا و بەسەریدا دەسەپێ و نە دەتوانێ خۆی لێ لادا و نە دەتوانێ پێش و دوای بخا، لێرەدا توخمەکە دەبێتە بەرکار. جیاوازی نێوان تێپەڕ و تێنەپەڕ ئەوەیە، تێنەپەڕ بکەر نادیاری لێ دروست ناکرێ. جیاوازی نێوان تێنەپەڕی بکەری و بەرکاریش ئەوەیە، تێنەپەڕی بەرکاری (بە هەمان واتای ڕەگەکە) فەرماندانی لێ دروست ناکرێ(٣).

لە ڕستەی سادەدا دەشێ، پتر لە ناوێك، ڕاناوێك، ئاوەڵناوێك، ئاوەڵکارێك ...هتد هەبێ، بەلاّم ناشێ پتر لە کارێك هەبێ. بۆیە ڕەگی کار بە کۆڵەکەی سەرەکی ڕستە دادەنێین و ڕستە بەوە پێناسە دەکەین، کە بریتییە لە ڕەگی کار و پێویستییەکانی.

هەڵبەتە ڕەگی کار مۆرفیمێکی بەندی(٤) تەوەرییە (سەرە)، خۆی پێویستییەکانی خۆی هەڵدەبژێرێ. بۆ نموونە: ئەو توخمانەی(*) ڕەگی چاوگی (شکان) هەڵیاندەبژێرێ، جیاوازن لەگەڵ ئەو توخمانەی ڕەگی چاوگی (دڕان) هەڵیاندەبژێرێ. وەك: (شووشە و دار و بەرد و پەنجەرە و پێنووس و ...

(*) مەبەست لە توخم (ڕەگەز–جێندەر–جنس) نییە، بەڵکو مەبەستمان (عنصر)ـە، بەلاّم بۆیە (کەس)مان بەکارنەهێنا، چونکە ئەگەری ئەوە هەیە، توخمەکە مرۆڤ نەبێ و کەرەسەی بێ گیان یان گیانەوەر بێ، هەروەها (کەرەسە)مان بەکارنەهێنا، چونکە ئەگەری ئەوە هەیە، توخمەکە مرۆڤ بێ و کەرەسە نەبێ.

دەشکێن.)، بەڵام (پەڕۆ و جل و کاغەز و نایلۆن و ... دەدڕێن). کەواتە، کەرەسەی (شکان) دەبێ، سیمای ڕەقی و ورد و خاشبوون و دەنگی شکانی هەبێ، بەڵام کەرەسەی (دڕان) دەبێ، سیمای تەنکی و نەرمی و دوو لەت بوون و دەنگی دڕانی هەبێ. بۆیە ناتوانین، بڵێین: پەڕۆ شکا و شووشە دڕا.

پێویستییەکانی ڕەگی کاریش دوو جۆرن:

١ــ پێویستییە سەرەکییەکان: ئەو پێویستییانەن، کە زۆرەکین (إجباري – Obligatory) و ناتوانرێ، لابدرێن. ڕەگی کار تەنیا دوو پێویستیی سەرەکی هەیە: (مۆرفیمە بەندەکانی کات) کە بە درشتی کاتی ڕوودانی کارەکە دەردەخەن. (ڕاناوە لکاوەکان) تەنیا ئەوانەی دەگەڕێنەوە بۆ بکەر و بەرکاری ڕستەکە.

ئەم خشتەیەی خوارەوە سەرجەم پێویستییە سەرەکییەکان دەگرێتە خۆی:

پێویستییە سەرەکییەکانی ڕستە				
تەنیا ڕاناوە لکاوەکانی توخمی بکەر، بەرکار		مۆرفیمەکانی کات		
دەستەی یەکەم ((ڕێککەوتن))	دەستەی دووەم ((خاوەنی))	مۆرفیمەکانی کاتی ڕابوردوو	کاتی ڕانەبوردوو	
			ئێستا	داهاتوو
م، ی، Ø ، ین، ن، ن	م،ت،ی، مان، تان، یان	ا، د، ت، ی، و	ە / Ø	ێ / Ø

خشتەی ژمارە (٢)

٢ــ پێویستییە لاوەکییەکان: ئەو پێویستییانەن، کە خۆشەکین (إختياري – Optional) و دەتوانرێ، لابدرێن. جگە لە پێویستییە سەرەکییەکان، هەموو بەشەکانی ئاخاوتن (ناو، ئاوەڵناو، ئاوەڵکار، ڕاناو، ...هتد)ی ناو ڕستە دەگرنەوە. بۆ نموونە، ئەگەر ڕستەی ژمارە (١)ی خوارەوە کورت بکەینەوە بۆ ڕستەی ژمارە (٢)، سیمای ڕستەی هەر دەمێنێ و لە ڕێزمانیی ڕستە دەرناچێ:

(١) تۆ دوێنێ بەم گەرمایە و لەو شوێنە قەڵەباڵغەدا منت لە چاوەڕوانیدا کوشت.

(٢) کوشتمت.

ڕستەی دووەم بەم شێوەیە شی دەکرێتەوە، کە بە پێی یاساکانی گوێزانەوە فرێزی کارییەکە پێش فرێزە ناوییەکە کەوتووە:

فرێزی کاری		فرێزی ناوی	
ڕەگی کار	مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو	ڕاناوی لکاوی بەرکار	ڕاناوی لکاوی بکەر
کوش	ت	م	ت

خشتەی ژمارە (٣)

جۆرەکانی ڕستەی سادە:

وەك لە خشتەی ژمارە (١)دا خراوەتە ڕوو، دەتوانرێ، ڕستەی سادە دابەشی ئەم سێ جۆرەی خوارەوە بکرێ:

یەکەم – سادەترین ڕستە:

سادەترین ڕستەی کوردی ئەو ڕستەیەیە، کە لە تاکە وشەیەك پێك هاتبێ. ئەو تاکە وشەیە لە ئاستی وشەسازیدا وشەیە، بەڵام لە ئاستی ڕستەسازیدا دەبێتە ڕستە، چونکە هەموو پێویستییەکانی ڕستەی تێدایە، وەك: ڕەگی کار و هەردوو پێویستییە سەرەکییەکەی، کە مۆرفیمی کات و مۆرفیمی توخمن (ڕاناوی لکاوی بکەر، بەرکار)، مۆرفیمەکانی کات و توخمیش دەشێن، هەریەکەیان مۆرفیمێك بن یان پتر(*). دەتوانرێ، یاسای دارشتنی سادەترین ڕستە کوردییەکان بە پێی جۆری ڕەگی کار و دەمکاتەکان بەم شێوەیەی خوارەوە دەستنیشان بکرێ:

لە کاری تێنەپەڕدا:

ئەگەرچی دوو جۆر کاری تێنەپەڕمان هەیە: بکەری و بەرکاری، بەڵام یاسای دارشتنی ڕستەیان(کوردستان{ب}–٥١) وەکو یەکە، تەنیا جیاوازییان

(*) ئەم پێناسەیە ڕاستەوخۆ باسی ئەو وشانە ناکا، کە وەڵامی ڕستەی پرسیارین، وەك: بەڵێ، نەخێر، ....، چونکە ئەم ڕستە سادە یەك وشەییانە پێویستییان بە شیکردنەوەی ئاستی سەرەوە و ناوەوەی پرسیار و وەڵامەکە هەیە، بە ڕەچاوکردنی تیۆری بەرهەمهێنان و گوێزانەوە. بڕوانە لاپەڕە (١٢).

لەوەدایە، فرێزی ناوی (نیهاد) لە ڕستەی تێنەپەڕی بکەری دەبێتە بکەر و لە ڕستەی تێنەپەڕی بەرکاری دەبێتە بەرکار. لە کاری تێنەپەڕیشدا هەرگیز ڕستەی بکەر نادیار دروست ناکرێ.

بە پێی دەمکاتەکان یاسای داڕشتنی سادەترین ڕستە تێنەپەڕەکان بەم شێوەیەی خوارەوەن:

١- کاتی ڕابوردوو: بە پێی ژمارە و جۆری مۆڕفیمەکانی کات چەند جۆرێکی هەیە:

ڕابوردووی سادە: تەنیا یەك مۆڕفیمی کاتی ڕابوردووی تیادایە(وریا-١٢٧).

یاسای داڕشتنی بەم شێوەیەیە:

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ڕەگی کار	مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوو	ڕاناوی لکاو	
تێنەپەڕی بکەری	یەکەمی تاك	گەڕام	گـەڕ	ا	م	بکەر
	دووەمی تاك	هاتی	هـا	ت	ی	
	سێیەمی تاك	فڕی	فـڕ	ی	Ø	

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ڕەگی کار	مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوو	ڕاناوی لکاو	
تێنەپەڕی بەرکاری	یەکەمی کۆ	خزیین	خـز	ی	ین	بەرکار
	دووەمی کۆ	مردن	مـر	د	ن	
	سێیەمی کۆ	بوون	بـ	وو	ن	

<u>ڕابوردووی بەردەوام</u>: جگە لە مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو مۆرفیمێکی کاتی ئێستای وەکو پێشگر تیادایە. ئەوەی شایانی باسە، تەنیا مۆرفیمی کاتی ئێستا لە مۆرفیمەکانی کات دەتوانێ، ببێتە پێشگر (ـە)، کە ڕەنگە دەنگی (د)ی وەك دیاردەیەکی دەنگسازی کوردی بکەوێتە پێش و ئەگەر ئەو دەنگە نەبوو وەك هەر دەنگە بزوێنێکی سەرەتا دەنگی هەمزە (ئـ)ی لە پێش دروست دەبێ. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیەیە:

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ئێستا	ڕەگی کار	ڕابوردوو	ڕاناوی لکاو	
تێنەپەڕی بکەری	یەکەمی تاک	دەسووڕاین	(د)ە	ســووڕ	ا	ین	بکەر
	دووەمی تاک	دەفڕیی	(د)ە	فــڕ	یـ	ی	
	سێیەمی تاک	دەچوو	(د)ە	چـ	وو	Ø	

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ئێستا	ڕەگی کار	ڕابوردوو	ڕاناوی لکاو	
تێنەپەڕی بەرکاری	یەکەمی کۆ	دەخنکاین	(د)ە	خنک	ا	ین	بەرکار
	دووەمی کۆ	دەکەوتن	(د)ە	کـەو	تـ	ن	
	سێیەمی کۆ	دەتۆپین	(د)ە	تـۆپ	یـ	ن	

رابوردووی تەواو: لە ڕابوردووی تەواودا ئەگەرچی مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوو و ئێستا وەکو پاشگر بە دوای یەکدا دێن، بەڵام (و)ی مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراو(٥) دەکەوێتە نێوانیان. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیەیە:

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ڕەگی کار	مۆڕفیمی ڕابوردوو	مۆڕفیمی ئاوەڵناو	مۆڕفیمی کاتی ئێستا	ڕاناوی لکاو	
تێنەپەڕی بکەری	(١) تاك	وەستاوم	وەست	ا	و	Ø	م	بکەر
	(٢) تاك	هاتووی	هـا	ت	و	Ø	ی	
	(٣) تاك	دانیشتووە	فـڕ	ی	وو	ە	Ø	

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ڕەگی کار	مۆڕفیمی ڕابوردوو	مۆڕفیمی ئاوەڵناو	مۆڕفیمی کاتی ئێستا	ڕاناوی لکاو	
تێنەپەڕی بەرکاری	(١) کۆ	ماوین	مـ	ا	و	Ø	ین	بەرکار
	(٢) کۆ	گۆڕاون	گۆڕ	ا	و	Ø	ن	
	(٣) کۆ	مردوون	مر	د	وو	Ø	ن	

بەردەوام تێبینی ئەوە دەکرێ، (ە)ی مۆڕفیمی کاتی ئێستا لە بەر ئەوەی بزوێنێکی کورت و ناسکە و دەرنەکەوتنی نابێتە هۆی واتا گۆڕین، ئەگەر ڕاناوی بە دوادا هات دەسوێ، بەڵام لە کەسی سێیەمی تاکدا لەبەر ئەوەی ڕاناو دەرناکەوێ، (ە)ی مۆڕفیمی کاتی ئێستا دەردەکەوێ. ئەم دیاردەیە بە هەمان شێوە لە ڕستەی کاتی ئێستا، فەرماندان، ... هەیە.

ڕابوردووی دوور: لە ڕابوردووی دووردا دوو مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوو لە دوای ڕەگی کار دێن و (بـ)ی ڕەگی کاری (بوو)ی یاریدەدەر دەکەوێتە نێوانیان.

مۆڕفیمی کاتی ڕابوردووی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ کاری سەرەکی و یەکێکە لەمانە: (ا/د/ت/ی/و)، بەڵام مۆڕفیمی کاتی ڕابوردووی دووەم (وو)ە و دەگەڕێتەوە بۆ کاری (بوو)ی یاریدەدەر. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیە:

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردوو	ڕەگی (بوون)	(وو)ی ڕابوردوو	ڕاناوی لکاو	
تێنەپەڕی بکەری	(١) تاك	هەستابووم	هەست	ا	بـ	وو	م	بکەر
	(٢) تاك	نوستبووی	نووس	ت	بـ	وو	ی	
	(٣) تاك	سووڕابوو	سووڕ	ا	بـ	وو	Ø	

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردوو	ڕەگی (بوون)	(وو)ی ڕابوردوو	ڕاناوی لکاو	
تێنەپەڕی بەرکاری	(١) کۆ	شکابووین	شک	ا	بـ	وو	ین	بەرکار
	(٢) کۆ	کەوتبوون	کەو	تـ	بـ	وو	ن	
	(٣) کۆ	بووبوون	بـ	وو	بـ	وو	ن	

لێرەدا ئەگەرچی دوو ڕەگی کار هەن، بەڵام لەبەر ئەوەی هەردووکیان یەك توخمیان (ڕاناوی لکاو) هەیە بە یەك ڕستەی سادە دادەنرێ:

بووبووم (یەك ڕستەی سادەیە).

نەبووبووم (یەك ڕستەی سادەیە).

بووم و نەبووم (دوو ڕستەی سادەن).

لە یەکەم و دووەمدا تەنیا یەك (م)ی ڕاناوی لکاویان هەیە، بەڵام لە سێیەمدا، دوو (م)ی ڕاناو هەن.

<u>ڕابوردووی خۆزگەیی</u>: لە ڕابوردووی خۆزگەییدا دوو مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو لە دوای ڕەگی کار دێن و (ب)ی ڕەگی کاری (بوو)ی یاریدەدەر دەکەوێتە نێوانیان. مۆرفیمی کاتی ڕابوردووی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ کاری سەرەکی و یەکێکە لەمانە: (ا/د/ت/ی/و)، بەڵام مۆرفیمی کاتی ڕابوردووی دووەم هەردەم (ا)یە و لە بری ئەوەی وەکو ڕابوردووی دوور بواری ڕوودانی کارەکە دوور بخاتەوە، چەمکی ڕوونەدانی (خۆزگەیی) پێ دەبەخشێ. یاسای دارشتنی بەم شێوەیەیە:

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردوو	ڕەگی (بوون)	(ا)ی کاتی ڕابوردوو	ڕاناوی لکاو	
تێنەپەڕی بکەری	(١) تاک	خەوتبام	خەو	ت	بـ	ا	م	بکەر
	(٢) تاک	هەستابای	هەستـ	ا	بـ	ا	ی	
	(٣) تاک	فڕیبا	فڕ	ی	بـ	ا	Ø	

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردوو	ڕەگی (بوون)	(ا)ی کاتی ڕابوردوو	ڕاناوی لکاو	
تێنەپەڕی بەرکاری	(١) کۆ	گریاباین	گریـ	ا	بـ	ا	ین	بەرکار
	(٢) کۆ	هەبووبان	هەبـ	وو	بـ	ا	ن	
	(٣) کۆ	پسابان	پسـ	ا	بـ	ا	ن	

له ڕابوردووی خۆزگەییدا دەتوانرێ، بە پێی پترکردنی مۆرفیمـەکانی کـات چەند جۆرێکی دیکە دروست بکرێن:

١– دووبارەکردنەوەی مۆرفیمی (ا)ی کـاتی ڕابـوردوو و پترکردنـی مـۆرفیمی (ە)ی کاتی ئێستا، کە ڕابوردووی نزیکی خۆزگەیی دروست دەکا و بـواری چـالاکی کارەکە لە ڕابوردووی سادە درێژ دەکاتەوە تا ئێستا. لەم بـارەدا پێویـستیمان بـە (یـ) نـاوبڕ دەکـا لـە نـێوان دوو بزوێـنی (ا)ی مـۆرفیمی کـاتی ڕابـوردوو و (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستا.

٢– کـاتێ مـۆرفیمی (وو)ی کـاتی ڕابـوردوو بخرێـتە دوای (بـ)ی ڕەگـی (هە)بوون، واتە" فۆرمی خاڵی یەکەم لە ڕابوردووی نزیکـی خۆزگـەیی دەگـۆڕێ بـۆ ڕابوردووی دوور و بواری چالاکی کارەکـە لـە ڕابـوردووی دوور درێـژ دەکاتـەوە تـا ئێستا. لەم بارەشدا پێویستیمان بە ناوبڕەکەی سەرەوە هەیە. ئـەم جۆرەیـان لـە ڕووی کارەکییەوە کەمتر بەکاردێ و ڕێژەی بەکارهـێنانی هـەر جۆرێـکیان بـە پـێی ناوچە و شێوەزارەکان دەگۆڕێ و ڕەنگە لە هەنـدێ ناوچـەدا جگـە لەمانـە هەنـدێ هاوشێوەی تر بەکاربێن.

ڕابوردووی ئاسایی خۆزگەیی	ڕابوردووی نزیکی خۆزگەیی	ڕابوردووی دووری خۆزگەیی
خەوتبام	(بـ)خەوتبامایە	خەوتبوو(ا)مایە
هەستابای	(بـ)هەستابایتایە	هەستابوو(ا)یتایە
فڕیباØ	(بـ)فڕیباØیە	فڕیبوواØیە
گریابایـن	(بـ)گریابایـنایە	گریابووایـنایە
هەبووبان	(بـ)هەبووبانایە	هەبووبووانایە
پسابان	(بـ)پسابانایە	پسابووانایە

لە ڕستەی تێکەڵدا، ئەم جۆرەیان ڕۆڵی ڕستەی مـەرجی دەگـێڕێ (بڕوانـە بەشی چوارەم ڕستەی ئاوێتە).

٢- کاتی ئێستا: مەبەست لە کاتی ئێستا ئەو ڕستانەن، کە تەنیا مۆرفیمی کاتی ئێستایان تیادایە. بواری ڕوودانی ئەم جۆرە کارانە دەمی ئاخاوتنە(**سعید-٣٩**)، واتە" لە دەمی ئاخاوتندا ڕوودانی کارەکە لە ئارادایە و ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ، کە پێشتر کارەکە ڕووی نەداوە یان دواتر ڕوونادا، چونکە مەبەستی ڕستەکە تەنیا کاتی ئێستایە. ئەم جۆرە ڕستانە تەنیا لەگەڵ ڕەگی {هە(بوون)} دروست دەبن. لەم بارەدا توخم (ڕاناو) دەبێتە بەرکار، چونکە ڕەگی {هە(بوون)} تێنەپەڕێکی بەرکارییە. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیەیە:

ڕستە	فرێزی ناوی	ڕەگی (هە)بوون	مۆرفیمی ئێستا	ڕاناو
کوردم	کورد	Ø	Ø	م
پیاوی	پیاو	Ø	Ø	ی
زیرەکە	زیرەك	Ø	ە	Ø
هەین	Ø	+(هە)ی ئەرێ Ø	Ø	ین
ئێوەن	ئێوە	Ø	Ø	ن

لەم جۆرە ڕستانەدا تێبینی ئەوە دەکرێ، کە ڕەگی (هە)بوون دەرناکەوێ، چونکە ئەگەر دەرکەوێ، ڕستەکە لە ڕستەی هەواڵدان دەگۆڕێ بۆ ڕستەی داخوازی، یان لە کەسی سێیەمی تاکدا ڕستەکە دەبێتە ڕستەی فەرماندان(٣) بۆ کەسی دووەمی تاك.

دەشێ، لە (هەبوون)دا ڕاناوێکی خاوەنی دوای فرێزە ناوییەکە بێ، بەڵام ئەم ڕاناوە ڕۆڵی بکەری و بەرکاری نابینێ، بەڵکو تەنیا ڕۆڵی دیارخەری (خاوەنێتی) دەبینێ. واتە" ئەو توخمەی لە ئارادا هەیە، خاوەنداره و لێرەدا کارەکە هەرگیز نابێتە تێپەڕ. ئەگەر فرێزە ناوییەکە بە ئاشکرا دەرنەکەوت، ڕاناوەکە دەکەوێتە دوای پێشگری (هە)، کە فۆرمی ئەرێیە نەك فرێزی ناوی(عەبدولوەهاب -٣٩ -٤٣). وەك:

ڕستە	ف ن	پێشگر	دیارخەر	ڕەگ	مۆرفیمی ئێستا	ڕاناو	
هەمە	Ø	هە	مـ	Ø	ە	Ø	
هەتانە	Ø	هە	تان	Ø	ە	Ø	
هەیە	ـ	هە	ـ	Ø	(یـ) ناوبڕ+ ە	Ø	
هەیەتی	ـ	هە	←	Ø	(یـ) ناوبڕ+ ە	(تـ)ناوبڕ+ Ø	ی

← ← ← ←
←

٣- کاتی داهاتوو: مەبەست لە کاتی داهاتوو ئـەو ڕسـتانەن، کـە تـەنیا مـۆڕفیمی کـاتی داهاتوویـان تیادایـە. سـادەترین ڕسـتە (ڕسـتەی یـەك وشـەیی) لـەم جـۆرە ڕستانە بەوە دروست دەبێ، کە (بـ)ی ڕەگی (بوون) ببێتە پێشگری ڕەگی کارێکی سەرەکی و (ێ/Ø)ی مۆڕفیمی کاتی داهاتوو و مۆڕفیمی توخم (ڕاناوی لکاو) بـبن بە پاشگر. لێرەدا ئەگەرچی (بـ)ی ڕەگی (بوون) واتای ئارایی خۆی هەر دەمـێنێ، بـەڵام سـیمای ڕەگـی کـاری نامـێنێ، چـونکە مـۆڕفیمی کـات و ڕانـاوی بـە دوادا نەهاتوون، بۆیە لە بری ڕەگی (بـوون) دەتـوانرێ پـێی بـوترێ: مـۆڕفیمی ئـارایی. بواری چالاکی ئـەم جـۆرە ڕسـتانە، دوای کـاتی ئێـستایە، واتـە" کـاتی داهـاتووە. وەك:

ڕستە	مۆڕفیمی ئارایی	ڕەگی کار	مۆڕفیمی داهاتوو	ڕاناو	
بگەڕێم	بـ	گەڕ	ێـ	م	بکەر
بسووڕێی	بـ	سووڕ	ێـ	ی	
بـ(هـ)ـێ	بـ	(هــ)	ـێ	Ø	
بشلەژێین	بـ	شـلەژ	ێـ	ین	بەرکار
دا(بـ)وەشێن	(بـ)	دا–وەش	ێـ	ن	
بــمــرن	بـ	مــر	Ø	ن	

لەم فۆڕمەدا چەند تێبینییەك بەرچاو دەكەوێ:

أ- لە ڕووی یاسای داڕشتنەوە وەكو فۆڕمەكانی ڕابوردوو هیچ جیاوازییەك لە نێوان تێنەپەڕی بكەری و بەركاریدا نابینرێ، تەنیا ئەوە نەبێ، توخمی تێنەپەڕی بكەری دەبن بە بكەر و توخمی تێنەپەڕی بەركاری دەبن بە بەركار.

ب- ئەگەر پێشگرێك لە پێش (بـ)ی مۆرفیمی ئارایی هات، بە زۆری مۆرفیمی ئارایی دەسوێ.

ج- مۆرفیمی (ێ)ی كاتی داهاتوو لە چاوگە تێنەپەڕە (ا)ییەكاندا لە هەموو كەسەكاندا دەردەكەوێ، بەڵام لە چاوگە تێنەپەڕەكانی تر مۆرفیمی (ێ)ی كاتی داهاتوو تەنیا لە كەسی سێیەمی تاكدا دەردەكەوێ، چونكە ڕاناوی لكاو سفرە.

٣- كاتی ڕانەبوردوو: كاتی ڕانەبوردوو هەردووكاتی ئێستا و داهاتوو دەگرێتەوە (بڕوانە خشتەی ژمارە -٢-). مۆرفیمی (ە)ی كاتی ئێستا وەكو پێشگر دەكەوێتە پێش ڕەگی كار و لەبەر ئەوەی بزوێنە و لە سەرەتای وشەیە دەنگی (ئـ) هەمزەی لە پێش دروست دەبێ، لە هەندێ ناوچەشدا دەنگی (د) شوێنی هەمزەكە دەگرێتەوە، بەڵام مۆرفیمی (ێ/Ø)ی كاتی داهاتوو وەكو پاشگر دەكەوێتە دوای ڕەگی كار. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیە:

ڕستە	مۆرفیمی ئێستا		ڕەگی كار	مۆرفیمی داهاتوو	ڕاناو	
دەچم	(د/ئـ)	ە	چـ	Ø	م	بكەر
دەڕۆی	(د/ئـ)	ە	ڕۆ	Ø	ی	
دەنوێ	(د/ئـ)	ە	نوو	ێ	Ø	
دەترسێین	(د/ئـ)	ە	ترس	ێ	ین	بەركار
دەدۆڕێن	(د/ئـ)	ە	دۆڕ	ێ	ن	
دەمرن	(د/ئـ)	ە	مر	Ø	ن	

لە فۆڕمی ئەم کاتەشدا ئەم تێبینییانە سەرنج ڕادەکێشن:
أ– وەکو تێبینی سێیەم لە کاتی داهاتوو مۆڕفیمی (ێ)ی کاتی داهاتوو لە چاوگە تێنەپەڕە (ا)بیەکاندا لە هەموو کەسەکاندا دەردەکەوێ، بەڵام لە چاوگە تێنەپەڕەکانی تر مۆڕفیمی (ێ)ی کاتی داهاتوو تەنیا لە کەسی سێیەمی تاکدا دەردەکەوێ، چونکە ڕاناوی لکاو سفرە.
ب– چاوگی (ڕۆیشتن) یەکێکە لەو چاوگانەی(٦) لە کەسی سێیەمی تاکیش مۆڕفیمی (ێ)ی کاتی داهاتووی دەرناکەوێ.
ج– لە چاوگی (هاتن)دا (ها)ی ڕەگی کار دەسوێ و لە هەموو کەسەکاندا (ێ)ی مۆڕفیمی کاتی داهاتوو دەردەکەوێ:
هاتن ← دە(Ø)ێم ← دە(Ø)ێی ← دە(Ø)ێØ ← دە(Ø)ێین ← دە(Ø)ێن ← دە(Ø)ێن

<u>لە کاری تێپەڕدا:</u>

تەنیا جیاوازی لە کاری تێپەڕدا ئەوەیە، کە کاری تێپەڕ دوو توخم وەردەگرێ، کە بکەر و بەرکارن (یوسف–٥٧). لە ڕابوردوودا دەستەی خاوەنی دەبێتە بکەر و دەستەی ڕێککەوتن دەبێتە بەرکار، بەڵام لە ڕانەبوردوودا بە پێچەوانە.

بە پێی دەمکاتەکان یاسای داڕشتنی سادەترین ڕستە تێپەڕەکان بەم شێوەیەی خوارەوەن:
٤– کاتی ڕابوردوو: بە پێی ژمارە و جۆری مۆڕفیمەکان چەند جۆرێکی هەیە:
<u>*ڕابوردووی سادە*</u>: تەنیا یەك مۆڕفیمی کاتی ڕابوردووی تیادایە. لەم جۆرەدا ڕاناوی بەرکار لە دەستەی ڕێککەوتنە و بە زۆری کەسی سێیەمی تاك وەردەگرێ، کە سفرە و دەرناکەوێ، هەندێ جاریش ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك یان سێیەمی کۆ دەبنە بەرکار، بەڵام ڕاناوەکانی تر لەم ئەرکەدا ئاسایی نین و سرکن. ڕاناوی بەرکاریش دەکەوێتە پێش ڕاناوی بکەر، کە لە دەستەی خاوەنییە. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیە:

ڕستە	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردوو	ڕاناوی بەرکار	ڕاناوی بکەر
کێڵام	کێڵ	ا	Ø	م
گرتمت	گر	تـ	مـ	ت
خواردمی	خوار	د	مـ	ی

ڕابوردووی بەردەوام: لەم جۆرەدا تەنیا جیاوازی لەگەڵ تێنەپەڕی بەرکاری ئەوەیە، ڕاناوی خاوەنی دەبێتە بکەر و دەکەوێتە دوای مۆرفیمی کاتی ئێستا و پێش ڕەگی کار، بە مەرجێ هیچ پێشگرێکی تر لە پێش مۆرفیمی کاتی ئێستا نەبێ. ئەگەر هەر پێشگرێکی وەك (نە، هەڵ، دا، ڕا، سەر، ژێر...) کەوتە پێشەوە، ڕاناوی بکەرەکە باز دەدا بۆ دوای ئەو. یاسای دارشتنی بەم شێوەیە:

ڕستە	مۆرفیمی ئێستا		ڕاناوی بکەر	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردوو	ڕاناوی بەرکار
دەیناردین	(د/ئـ)	ە	یـ	نار	د	ین
دەمناشتن	(د/ئـ)	ە	مـ	ناشـ	تـ	ن
دەیاندزی	(د/ئـ)	ە	یان	دز	ی	Ø

ڕابوردووی تەواو: لە ڕابوردووی تەواودا (و)ی مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو(٧) دوای مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو دێ و ئینجا ڕاناوی لکاوی بکەر دێ کە لە دەستەی خاوەنییە و دوای ئەوە (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستا دێ، دوای ئەویش ڕاناوی لکاوی بەرکار دێ، کە لە دەستەی ڕێککەوتنە و لەم جۆرەدا بە زۆری هەر کەسی سێیەمی تاك ئەم ڕۆڵە دەبینێ. مۆرفیمی کاتی ئێستاش وەك ڕەفتارە ئاساییەکەی خۆی تەنیا کاتێ کەسی سێیەمی تاکی بە دوادا دێ، کە لە دەستەی

ڕێککەوتن سفرە، دەردەکەوێ و لە ڕاناوەکانی تر دەرناکەوێ. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیەیە:

ڕستە	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردوو	مۆرفیمی ئاوەڵناو	ڕاناوی بکەر	مۆرفیمی ئێستا	ڕاناوی بەرکار
هێناومە	هێن	ا	و	مـ	ە	Ø
کوشتوویانن	کوشـ	تـ	وو	یانـ	Ø	ن
گرتوویەتی	گر	تـ	وو	یـ(ناوبڕ)	ە	Ø تـ(ناوبڕ) ی

← ← ←

لە (گرتوویەتی) تێبینی ئەوە دەکرێ، کە لە بنەڕەتدا دەبێ (گرتوویە)بێ(٨)، بەڵام لە بەر ئەوەی لە فۆڕمی (گرتوویە)دا ئەرکی (یـ) لە ڕاناوی بکەر دەگۆڕێ بۆ دەنگێکی ناوبڕی نێوان دوو بزوێنی (وو)ی ئاوەڵناوی کراو و (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستا، بۆیە وەرچەرخانێك ڕوو دەدا و (ی)ی ڕاناوی بکەر دەچێتە کۆتایی کارەکە، لەم بارەدا دیسان پێویستی بە ناوبڕێکی تر دەبێ لە نێوان خۆی و (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستای پێشی، چونکە گۆکردنی فۆڕمی (گرتوویەی) ئاسان نیە، بە تایبەتی لە ڕەوتی ئاخاوتندا، ئەمجارە لە بری (ی) دەنگی (تـ) دەبێتە ناوبڕی نێوان ئەم دوو بزوێنە.

<u>*ڕابوردووی دوور:*</u> لە ڕابوردووی دووردا وەکو ڕابوردووی سادە تەنیا جیاوازیی لەگەڵ تێنەپەڕی بەرکاریدا ئەوەیە، ڕاناوی بکەر لە دەستەی خاوەنی دەکەوێتە کۆتایی ڕستەکە، واتە" دوای ڕاناوی بەرکار لە دەستەی ڕێککەوتن. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیەیە:

ڕستە	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردوو	ڕەگی (بوون)	(وو)ی ڕابوردوو	ڕاناوی بەرکار	ڕاناوی بکەر
نووسیبووم	نووسـ	یـ	بـ	وو	Ø	م
ناردبوونی	نار	د	بـ	وو	نـ	ی
گرتبوومیان	گر	ت	بـ	وو	مـ	یان

ڕابوردووی خۆزگەیی: ئەگەر کارەکە تێپەڕ بێ، یاسای داڕشتنی سادەترین ڕستەی کوردی لە ڕابوردووی خۆزگەییدا بەم شێوەیەیە:

ڕستە	مۆرفیمی ئارازی	ڕاناوی بکەر	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردوو	دووبارەی ئارازی	(ا)ی کاتی ڕابوردوو	ڕاناوی بەرکار
بتگرتبام	بـ	تـ	گر	تـ	بـ	ا	م
بیانناسیبابین	بـ	یانـ	ناسـ	یـ	بـ	ا	ین
بمانخوێندبا	بـ	مانـ	خوێنـ	د	بـ	ا	Ø

لەم فۆڕمەدا تێبینی ئەوە دەکرێ، کە بواری ڕوودانی کارەکە تەنیا لە ڕابوردوودایە. بەڵام ئەگەر مۆرفیمی کاتی ئێستای بخرێتە سەر، بواری ڕوودانەکە لە ڕابوردوودا درێژ دەبێتەوە بەرەو کاتی ئێستا، بەڵام بە زۆری مۆرفیمی ئاراییەکە دووبارە نابێتەوە، بەم شێوەیەی خوارەوە:

ڕسته	مۆرفیمی ئارایی	ڕاناوی بکەر	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردوو	ڕاناوی بەرکار	(ا)ی کاتی ڕابوردوو	ناوبڕە دەنگ	مۆرفیمی ئێستا
بتگرتمایه	بـ	تـ	**گر**	تـ	م	ا	یـ	ـە
بیانناسیینایه	بـ	**یانـ**	ناسـ	یـ	ین	ا	یـ	ـە
بـمانخوێندایه	بـ	مانـ	خوێنـ	د	Ø	ا	**یـ**	ـە

لــەم فۆڕمـــەدا شـــێوەی ڕابـــوردووی دووری خۆزگـــەیی (بتگرتبوومایـــە، بمانخوێندبووایە ...) کەمتر بەکاردێ.

٥- کاتی ئێستا: لە کاری تێپەڕدا ڕستەی کاتی ئێستای لێ دروست ناکرێ، مەگەر بە شێوەی فەرماندان نەبێ، کە لە بەشی چوارەمدا باسی دەکەین.

١- کاتی داهاتوو: سادەترین ڕستەی کاتی داهاتوو لە کاری تـێپەڕدا تـا ڕادەیـەك لە کاری تێنەپەڕی بکەری دەچێ، لەگەڵ جیاوازی ئـەوەی ڕانـاوی بـەرکار لـە دەستەی خاوەنی دەکەوێتە دوای (بـ)ی مۆڕفیمی ئارایی (ڕەگی بوون). وەك:

ڕسته	مۆڕفیمی ئارایی	ڕاناوی بەرکار	ڕەگی کار	مۆڕفیمی داهاتوو	ڕاناوی بکەر
بیگێڕین	بـ	یـ	گێڕ	Ø	ین
بیانسووتێنێ	بـ	یانـ	سووتێن	ێـ	Ø
بتانبینم	بـ	تانـ	بین	Ø	م

لەم فۆڕمەدا تێبینی ئەوە دەکرێ، لـەو چـاوگانەی تـێپەڕێنراون(٩) دوو مـۆڕفیمی کـاتی داهـاتوو هـەن، یەکـەمیان: مۆڕفیمـە ڕەسـەنەکەی پـێش (ن)ی چـاوگە تێنەپەڕەکە، کە ئێستا ناتوانێ، ڕۆڵی کات بگێڕێ، چـونکە (ن)ی چـاوگی هـەر بـە دواوەیە و دووەمیـان: ئـەو مۆڕفیمـەی کـاتی داهـاتوو کـە دەکەوێـتە نـێوان (ن)ی

چاوگە ڕەسەنەکە و مۆرفیمی ڕاناوی لکاو (تـوخم)، کـە ئەمـەیان چـەمکی کـاتی داهاتوو دەبەخشێ.

هەروەها تێبینی ئەوەش دەکرێ کە مۆرفیمی (ێ)ی کاتی داهاتوو تەنیا لە کەسی سێیەمی تاکدا دەردەکەوێ، چونکە ڕاناوی لکاو سفرە. تـەنیا مەگـەر چاوگەکە ناوێزە بێ، وەك: (بلێم /ی / Ø / ین .. ، بمەوێØ / بتەوێØ / بیەوێ Ø / بمانەوێØ ...هتد)، تەنانەت لە چاوگی ویستن ڕۆڵـی دەسـتە ڕاناوەکـانیش دەگۆڕێ.

ئەو چاوگانەش کە ڕەگەکانیان کۆتایی بە بزوێنە کورتەکەی (ە) دێ و لـە کەسی سـێیەمی تاکـدا درێـژ دەبـێتەوە بـۆ بزوێـنە درێـژەکەی (ا)، لـە بـەر گرانـی دەربڕین لە کەسی سێیەمیشدا (ێ)ی کاتی داهاتوو دەرناکـەوێ، وەك: (بکـاØ ، بخواØ ، بداØ ، بباØ ، بشواØ ، دابژواØ ، بخاØ .).

هەندێ چاوگیش هەن، لـە ئـەنجامی گۆڕانکـاری کـۆنی مـێژوویی (ا)یـێکی مۆرفیمی ڕابوردووی کۆنیـان لـە چـاوگەکاندا ماوەتـەوە و ئەگەرچـی ئێـستا ڕۆڵـی نەماوە، چونکە زۆربەیان (د)ی مۆرفیمی ڕابوردوویان بۆ دروست بـووە، بـەڵام لـە ڕانەبوردوودا دەبێتەوە (ێ)ی داهاتوو و کە ئەم (ێ)یەش ئێـستا چـەمکی داهـاتوو نابەخـشێ، بـەڵام ڕەفتـارە کۆنەکـەی گـۆڕان هـەر دەنوێـنێ، وەك: (نـاردن ← دەنێرێØ ، ژمـاردن ← دەژمـێرێØ ، سـپاردن ← دەسـپێرێØ ، بـژاردن ← دەبژێرێØ ، چاندن ← دەچێنێØ ، ..هتد.

٢- کاتی ڕانەبوردوو: کاتی ڕانەبوردوو هەروەکو لە تێنەپەڕدا هەردووکاتی ئێـستا و داهـاتوو دەگرێـتەوە (بڕوانـە خـشتەی ژمـارە دوو). مـۆرفیمی (ە)ی کـاتی ئێستا وەکو پێشگر دەکەوێتە پێش ڕەگـی کـار و لەبـەر ئـەوەی بزوێـنە و لـە سەرەتای وشەیە دەنگی (ئـ) هـەمزەی لـە پـێش دروسـت دەبـێ، لـە هەنـدێ ناوچەشدا دەنگی (د) شوێنی هەمزەکە دەگرێتەوە، بەڵام مـۆرفیمی (ێ/Ø)ی کاتی داهاتوو وەکو پاشگر دەکەوێتە دوای ڕەگـی کـار، بـەڵام جیـاوازی کـارە تێپەڕەکان لەوەدایە، ڕاناوی لکاوی خاوەنی دەبێتە بـەرکار و دەکەوێـتە دوای مۆرفیمی کاتی ئێستا و پێش ڕەگی کار، ئەگەر هیچ پێشگرێکی تری لە پـێش نەبێ. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیەیە:

ڕستە	مۆرفیمی ئێستا		بەرکار	ڕەگی کار	مۆرفیمی داهاتوو	بکەر
دەیکوژم	(د/ئـ)	ە	یـ	کوژ	Ø	م
دەمگری	(د/ئـ)	ە	مـ	گر	Ø	ی
دەیانهێنێ	(د/ئـ)	ە	یانـ	هێن	ێ	Ø

لە فۆڕمی ئەم کاتەشدا وەکو تێبینییەکانی سەرەوەی کاتی داهاتوو مۆڕفیمی (ێ)ی کاتی داهاتوو بە هەمان شێوە ڕەفتار دەکا.

لە ڕاستیدا لە بچووکترین ڕستەی سادە (یا ڕستەی سادەی یەك وشەیی) مۆڕفیمە سەربەخۆکانی فرێزە ناوییەکان لە ئاستی سەرەوە دەر ناکەون و تەنیا وشەیەك دەمێنێتەوە و نوێنەرایەتی ڕستەکە دەکا، بۆیە جگە لە جۆری کارە گەردانکراوەکان جۆرێکی تری بچووکترین ڕستەی سادەش دەبیسترێ، کە ئەویش ئەو تاکە وشانەیە، کە لە وەڵامی ڕستە پرسەکان بەکاردێن. وەك:

ڕستەی پرس	جۆری پرسیار	بچووکترین ڕستەی وەڵامی پرس
ئایا چووی بۆ بازاڕ؟	دەربارەی گشتی	بەڵێ. / نەخێر. / ئا. / نا. / م. / چ.
کێ چوو بۆ بازاڕ؟	دەربارەی کەس	ئازاد. / خانزاد. / من. / ئەو.
ئازاد چی کرد؟	دەربارەی کار	ڕۆیشت. / گەڕایەوە. / حەپەسا.
خانزاد چوو بۆ کوێ؟	دەربارەی شوێن	بازاڕ. / قوتابخانە. / ماڵ. / سەیران.
کەی چوو بۆ بازاڕ؟	دەربارەی کات	دوێنێ. / پێرێ. / دەمێکە.
چۆن چوو بۆ بازاڕ؟	دەربارەی چۆنیەتی	خێرا. / هەروا. / نازانم.

دووەم – ڕستەی سادەی ئاسایی:

مەبەست لە ڕستەی سادەی ئاسایی ئەو ڕستانەن کە جگە لە ڕاناوی ڕێککەوتن، بکەر و بەرکارەکانیان بە ئاشکرا، واتە" وەك مۆرفیمی سەربەخۆ و بەبێ هیچ وشەیەکی دیارخەر دەردەکەون. بۆیە، ڕستەی سادەی ئاسایی لە کاری تێنەپەڕدا تەنیا لە دوو وشە پێکدێ، وشەیەکیان نیهادە، واتە" فرێزی ناوییە (بکەر بێ یا بەرکار) و وشەی دووەمیان گوزارەیە، واتە" فرێزی کارییە (تێنەپەڕی بکەری بێ یا بەرکاری)، بەڵام لە کاری تێنەپەڕدا ڕستەی سادەی ئاسایی لە سێ وشە پێك دێ، دوو وشە لە گرووپی ناوی، کە یەکەمیان ڕۆڵی بکەر دەگێڕێ و دووەمیان ڕۆڵی بەرکار، وشەی سێیەمیش کارە تێپەڕەکەیە. وەك لەم خشتەیەدا دەردەکەوێ:

ڕستەی سادەی ئاسایی (لە بکەر دیاردا)	
لە کاری تێنەپەڕدا	**لە کاری تێپەڕدا**
بکەر یان بەرکار + کار	بکەر و بەرکار + کار

خشتەی ژمارە (٤)

مەبەست لە گرووپی ناوی، دەشێ: ناو بێ، ئاوەڵناو بێ و لە جێی ناو هاتبێ، یان ڕاناوی سەربەخۆ بێ و لە جێی ناو هاتبێ، ... هتد. وەك لەم نموونانەدا دەردەکەوێ:

ڕستەی سادەی ئاسایی (لە بکەر دیاردا)					
لە کاری تێنەپەڕدا			**لە کاری تێپەڕدا**		
بکەر یان بەرکار + کار			بکەر و بەرکار + کار		
بکەر	بەرکار	کار	بکەر	بەرکار	کار
من		هاتم	من	تۆم	هێنا
مناڵەکەت		خەوت	دایکەکە	مناڵەکەی	خەواند
شیرین		هەڵدەستێ	شیرین	تەشی	دەڕێسێ
	ئێمە	ترساین	ئەوان	ئێمەیان	ترساند

	ئێوە	دۆڕان	ئێوە	پارەتان	دۆڕاند
	ئەوان	مردن	ئێمە	دوژمنمان	بەزاند

سێیەم – ڕستەی سادەی فراوانکراو:

ڕستەی سادەی فراوانکراو (عەبدوڵڵا–٥٢)، ئەو ڕستانەن، کە لە کاری تێنەپەڕدا پتر لە دوو وشە و لە کاری تێپەڕدا پتر لە سێ وشەن. واتە" جگە لە وشەکانی کار و بکەر و بەرکار، وشە سەربارەکانیش بەکار دێن. وەك:

لە تێنەپەڕدا:

سادەترین ڕستە	وەرگەڕاØ .
ڕستەی سادەی ئاسایی	ئازاد وەرگەڕاØ .
ڕستەی سادەی فراوانکراو	ئازادی کوڕی نەوزادی دراوسێی خۆمان دوێنێ ئێوارەیەکی درەنگ بە ئوتومبێلە سپییەکەی لە پێچەکانی ڕێگەی پیرمام وەرگەڕاØ .

لە تێپەڕدا:

سادەترین ڕستە	وەریگێڕاØ .
ڕستەی سادەی ئاسایی	ئازاد ئوتومبێلەکەی وەرگێڕا.
ڕستەی سادەی فراوانکراو	ئازادی کوڕی نەوزادی دراوسێی خۆمان دوێنێ ئێوارەیەکی درەنگ ئوتومبێلە سپییەکەی لە پێچەکانی ڕێگەی پیرمام بە سەرخۆشی وەرگێڕا.

لەم جۆرە ڕستە سادانەدا بە زۆری هیچ وشەیەك لە ئاستی ناوەوە نامێنێتەوە و زۆربەی وشەکان لە ئاستی سەرەوەدا دەردەکەون، ئینجا وشەکان دیارخەری فرێزە ناوییەکان بن، یان دەرخەرەکانی فرێزی کاری.

ڕێگاکانی فراوانکردنی ڕستەی سادەش زۆرن، لەوانە: هەندێ کەرەسەی پەیوەندی کە دەتوانن ئەندامەکانی گرووپە ناوییەکان، لە ناو، ئاوەڵناو، ڕاناو، ... هتد بە یەکەوە ببەستنەوە. وەك:

١- بە هۆی (ی)ی مۆرفیمی پەیوەندی. وەك: ئازادی كوڕی نەوزادی برای بەهزادی مامۆستای قوتابخانەی گەڕەگی خۆمان بە ئوتۆمبێلێكی سووری تاریكی جۆری كووپەیی تامپۆنێكی خراپی كرد.

٢- بە هۆی مۆرفیمی (ە)ی بەستن. وەك: كوڕە قوتابییە هەژارە زیرەكە باڵابەرزەكە بە یەكەم دەرچوو.

٣- بە هۆی ئامرازی (و)ی خستنەسەر: هۆزان و هۆنراو و هانا و هێلان لە قوتابخانە و سەیران و یاریكردن و ماڵەوە هەر بە یەكەوەن.

((بەشی دووەم))

ڕستەی ناسادە

ڕستەی ناسادە ئەو ڕستانەن، کە پتر لە کارێکیان تێدایە و دەبن بە دوو بەش:

یەکەم – ڕســتەی لێکدراو:

ڕستەی لێکدراو ئەو جۆرە ڕستانە دەگرێتەوە، کە پتر لە کارێکیان تێدایە و هەر کارێك لە ڕستەیەکی سەربەخۆ پێك دەهێنێ، بەڵام بەشدارییێکی هاوبەش لە نێوانیان هەیە، وەك هاوبەشی لە هەمان فرێزی ناوی، چ بکەر بێ، چ بەرکار، یان بەشداری لە رووی کاتی ئەنجامدانی کاتەکان ...هتد. ئامرازە لێکدەرەکانیش ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕن لە پۆلینکردنی پەیوەندیی نێوان ڕستە سادە لێکدراوەکان(ڕەفیق–٨٨). بۆیە دەتوانرێ، ڕستەی لێکدراو بە پێی ئامرازەکان یان بە پێی کاتی ڕوودانی کارەکانیان دابەش بکرێن:

ا ـ پۆلینکردنی ڕستەی لێکدراو بە پێی ئامرازە لێکدەرەکان:

دەتوانرێ، ڕستە لێکدراوەکان بە پێی ئامرازە لێکدەرەکان بکرێن بە چوار جۆر:

لێکدراوی هاوڕێك: (و، ئینجا، ئەوجا، ئەوسا، هەروەها، وێرگول (،) ...)

ئەو جۆرە ڕستانە دەگرێتەوە، کە لە ڕووی ئەنجامدانی کاری ڕستەکانیان هاوڕێکن و کاری هەموو ڕستە لێکدراوەکان لە شێوەی ئەرێن و هەمان ئاراستە وەردەگرن. باوترین ئامرازی لێکدەری ئەم جۆرە ڕستانەش ئامرازی (و)ە. جگە لەوەی کە دەشێ، ئەم جۆرە ڕستانە بە ئامرازی (ئینجا/ ئەوجا/ ئەوسا/ هەروەها)ش لێك بدرێن(Randolph-٢٠٧)، بەڵام هەندێ جار بێ ئامرازیش لێك دەدرێن و لە نووسیندا وێرگولێك (،) لە نێوانیان دادەنرێ. وەك:

هێلان لە خەو هەڵسا و دەموچاوی شووشت و جلەکانی کردەبەری و چوو بۆ قوتابخانە.

دەتوانرێ، لە جێی هەر (و)ێکی لێکدەر هەر یەکێ لەم ئامرازە لێکدەرانەی خوارەوە (ئینجا/ ئەوجا/ ئەوسا/ هەروەها/..) دابنرێ:

هێلان لە خەو هەڵسا ئینجا/ ئەوجا/ ئەوسا/ هەروەها/ (،)/ .. دەموچاوی شووشت و

یان دەشێ هیچ دانەنرێ و وێرگولێك لە شوێنیان دابنرێ:

هێلان لە خەو هەڵسا، دەموچاوی شووشت، جلەكانی كردەبەری، چوو بۆ قوتابخانە.

لێرەدا جگە لە ئامرازە لێكدەرەكان، دوو فاكتەری تریش بوونەتە هۆی بە یەكەوە بەستنەوەی ئەم ڕستانە، كە یەكەمیان - هاوبەشییە لە بكەر، كە (هێلان)ە و دووەمیان - هەموو كارەكان لە ڕابوردووی سادەن و یەك لە دوای یەك ڕوویان داوە.

لێكدراوی پێچەوانە: (بەڵام، ئەگەرچی، هەرچەندە، لەگەڵ ئەوەشدا كە، ...)

ئەو جۆرە ڕستانە دەگرێتەوە، كە ڕوودانی ڕستەی دووەم پێچەوانەی ئەنجامی ڕستەی یەكەمە(كوردستان) ج (—٤٥). واتە" ئەگەر لە ئەنجامی ڕوودانی ڕستەی یەكەم چاوەڕێی ڕوودانی ئەرێی ڕستەی دووەم بین، ئەوا بە پێچەوانە دەبێتە نەرێ و ئەگەر چاوەڕێی نەرێ بین دەبێتە ئەرێ. وەك:

هۆنراو زیرەكە، بەڵام ناخوێنێ.

ئەگەرچی/ هەرچەندە/ لەگەڵ ئەوەشدا (كە)/ هۆنراو زیرەكە، (بەڵام) ناخوێنێ(١).

ئەگەرچی/ هەرچەندە/ لەگەڵ ئەوەشدا (كە)/ هۆنراو ناخوێنێ، (بەڵام) زیرەكە.

واتە" زیرەك بوون و نەخوێندن دوو كرداری ئاڕاستە پێچەوانەن بەڵام بە یەكەوە هاتوون.

یان لەم نموونەیەی خوارەوەدا ڕوونتر دەردەكەوێ، كاتێ یەكێك نەخۆش بێ ناچێ بۆ قوتابخانە، بەڵام لەم جۆرە ڕستە لێكدراوانە، كارەكە پێچەوانەیە:

(ئەگەرچی/ هەرچەندە/ لەگەڵ ئەوەشدا (كە)/..) هۆزان نەخۆشە، كەچی/ بەڵام هەر دێ بۆ قوتابخانە.

١- *لێكدراوی هەڵبژاردە*: (یا/ یان/ یا ... یا / یان ... یان)

ئەم جۆرە ڕستە لێكدراوانە بە زۆری لە دوو ڕستەی سادە پێك دێن و لە كاری هەردوو ڕستەكە تەنیا كاری یەكێكیان ئەنجام دەدرێ و لە هەردووكیان یەكێ هەڵدەبژێردرێ، بۆیە ناوی هەڵبژاردەی لێنراوە. بە تەنیا بە ئامرازی

(یا"ن") لێك دەدرێ، یاخود لە سەرەتای هەردوو ڕستەکە دووبارە دەبێتەوە و دەبێتە (یا"ن" .. یا"ن"). ئەمەش زۆرجار لە پەندی پێشینانیش بەرچاو دەکەوێ. وەك:

یا دانیشـــە، یـــان بڕۆ. / دانیشە یا بڕۆ.

یا دەبی بە خانی خانان، یا دەبی بە پووشی بانان.

یا زانا بە، یا پرسـا بە.

٢- *لێکدراوی نەرێ*: (نــە ... نــە)

هەندێ جار لێکدراوی دوو نەرێشی پێ دەوترێ، کە بە زۆری لە دوو ڕستەی نەرێ پێك دێ و هیچیان جێبەجێ ناکرێن و بە هۆی ئامرازی (نــە ... نــە) لێك دەدرێن و ئامرازی (و)ی لێکدەریش دەتوانێ بەشداری لێکدانی ئەم جۆرە ڕستە لێکدراوانە بکا. لە پەندی پێشینانیش زۆر دەبیسرێ. وەك:

نە دەمرێ (و) نە چاك دەبێ.

نە دادەنیشێ، نە دەڕوا.

نە شیری حوشتر، نە دیداری عەرەب.

نە ساڵی دوو بەهار، نە پیاوی گوێ بە گوار، نە ژنی جووچکەدار.

ب ـ پۆلینکردنی ڕستەی لێکدراو بە پێی دەمکاتی کارەکانیان:

دەشێ ڕستەی لێکدراو بە پێی کاتی ڕوودانی کاری ڕستە سادەکان بکرێتە دوو جۆر: ڕستەی لێکدراوی هەمان کاتی و ڕستەی لێکدراوی پێش و دوا:

یەکەم – ڕستەی لێکدراوی هەمان کاتی:

ئەو ڕستە لێکدراوانە دەگرێتەوە، کە کاری ڕستە سادەکانیان لە هەمان کاتدا ڕوودەدەن و دەتوانین سێ بەشیان لێ جیا بکەینەوە:

لێکدراوی هاوڕووداو: کاری سەرجەم ڕستە سادەکانی ئەم جۆرە ڕستە لێکدراوانە لە کاتێکی دیاریکراودا ڕوودەدەن، واتە" هەموو کارەکان لە هەمان دەمکاتدان و هەموویان بە یەکەوە ڕوودەدەن. ئەگەرچی لەم جۆرە ڕستە لێکدراوانەدا تێبینی ئەوە دەکرێ، کە ڕستەی یەکەم زەمینەیەك بۆ ڕوودانی ڕستەکانی تر خۆشدەکا، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی (بە زۆری جگە لە ڕستەی

یەکەم) دەتوانرێ شوێنی هەموو ڕستە سادەکانی تـر بـە ئاسـانی ئـاڵوگۆڕ بکرێـن. وەك:

هەموومان کورد بووین، هەندێکمان بووین بە زەرد، هەندێکمان بووین بە سەوز، هەندێکمان بووین بە سوور، هەندێکمان بووین بە سپی.

ئەی کوردینە پیاوی باش بن، یەك بگرن، ئەم هەلە لەدەس مـەدەن، ئاگـاداری خۆتان بن، پشتی یەکتر بەرمەدەن.

جـاران ڕژێـم دەیگـرتین، ئـازاری دەدایـن، کیمیـا بـارانی دەکـردین، ئـەنفالی دەکردین، لە سێدارەی دەداین، وڵاتە زلهێزەکانیش دەنگیان نەدەکرد.

لێکدراوی یەك ڕووداو: ئەم جـۆرە ڕسـتە لـێکدراوانە بـە زۆری لـە دوو ڕسـتەی سـادە پـێك دێـن و تـەنیا کـاری یـەکێ لـە هـەردوو ڕسـتەکە ڕوودەدا و جـێبەجێ دەکرێ. بە زۆریش ئەم جۆرە ڕستانە لە شێوەی فەرماندان دەبن:

یا لەم لا بە، یان لەولا بە، چیتر ئەملا و ئەولا مەکە.

زانا بە، یا پرسا بە.

لە ئەنجامی ئەم ڕەفتارەت، یا دەتکەن بە خانی خانان، یا دەتکەن بە پووشی بانان.

لێکدراوی ڕوونەداو: لەم جۆرە ڕستە لێکدراوانەدا کاری هیچ لە ڕستە سادەکان ڕوونادا و جێبەجێ ناکرێ، چونکە هەموو کارەکان لە دۆخی نەرێدان و بـە زۆریـش ئەم جۆرە ڕستە لێکدراوانە لە دوو ڕسـتەی سـادە پـێك دێـن، کارەکـان کـەمتر لـە ئاستی سەرەوە دەردەکەون، بە تایبەتی لە پەندە کوردییەکاندا:

نە پێڵاوی تەنگ، نە ماڵی بە جەنگ.

نە ساڵی دوو بەهار، نە پیاوی گوێ بە گوار، نە ژنی جووچکەدار.

مناڵـە چەقاوەسـووەکەی دراوسـێمان، نـە دەخوێـنێ، نـە کارێـك دەکـا، نـە گوێڕایەڵی دایك و باوکی دەبێ.

شـایانی باسـە ئـەم ڕسـتانە هاوشـێوەی ڕسـتەی (نـەرێ)ن، بـەڵام لێـرەدا پۆلینکردنەکە بەپێی ئامرازەکان نییە و بەپێی دەمکاتەکانە.

دووەم – ڕستەی لێکدراوی پێش و دوا:

ئەو ڕستە لێکدراوانە دەگرێتەوە، کە کاری ڕستە سادەکانیان یەك لە دوای یەك ڕوودەدەن، واتە" کاری یەکەم دەست پێ دەکا، دوای ئەو کاری دووەم و ئینجا کاری سێیەم و ... هتد. وەك:

ڕاپەڕینمان دەست پێکرد، ئینجا کۆچڕەومان کرد، دوایی پەرلەمان و حکومەتی هەرێممان دروست کرد و بڕیاری فیدڕالیمان ڕاگەیاند.

کابرا بۆ ڕیش چوو، کەچی سمێڵیشی نایە بانی.

ڕژێمی سەددام شەڕی کوردی کرد، ئینجا شەڕی ئێرانی دەست پێ کرد، پاشان کوێتی داگیر کرد، دواجار لەگەڵ هاوپەیمانان کەوتەشەڕ.

دووەم – ڕستەی ئاوێتە (تێکەڵ):

ڕستەی ئاوێتە یا تێکەڵ ئەو جۆرە ڕستە ناسادانە دەگرێتەوە، کە پتر لە ڕستەیەکی سادە پێك دێن و لە هەموو ڕستە سادەکاندا تەنیا ڕستەیەکیان سەرەکییە (Independent Clause) و ناتوانرێ لابدرێ، کە (شاڕستە)ی پێ دەوترێ. سەرجەم ڕستەکانی تر لاوەکین (Dependent Clause) و دەتوانرێ لابدرێن (F.S.Scott-١٦٣)، کە (پاڕستە)یان پێ دەوترێ و هەر پاڕستەیەك کەرەسەیەکی ڕستەی سەرەکی ڕوونتر دەکاتەوە و دیاری دەخا، بۆیە سەرجەم پاڕستەکان دیارخەرین، ئەوانەی فرێزە ناوییەکان ڕوون دەکەنەوە، پاڕستەی دیارخەریی ناوین (٢) و ئەوانەی فرێزە کارییەکە ڕوون دەکەنەوە، پاڕستەی دیارخەریی کارین:

١– *پاڕستەی دیارخەری ناو:*

پاڕستەی دیارخەری ناو ئەو جۆرە ڕستە لاوەکییانە دەگرێتەوە، کە ناوێك لە ناوەکانی ڕستەی سەرەکی (شاڕستە) پتر ڕوون دەکەنەوە و دیاری دەخەن، بۆیە بە پێی ڕۆڵ و ئەرکی ناو لە ڕستەدا، ئەم جۆرە پاڕستانە دەکرێن بەم بەشانەی خوارەوە:

یەکەم – پاڕستەی دیارخەری بکەر:

لـەم جـۆرە ڕسـتە ئاوێـتانەدا پاڕسـتە لایەنـێکی بکـەری شاڕسـتە ڕوون دەکاتەوە و دەبێتە دیارخەری بکەری شاڕستە. بکەریش لە ڕۆنانی ڕستەی کاری تێپەڕ و کاری تێنەپەڕی بکەری دەردەکەوێ:

أ – بکەر لە کاری تێپەڕ:

	فرێزی ناویی شاڕستە (بکەر)	پاڕستەی ناویی دیارخەری بکەر	فرێزی کاریی شاڕستە
١	ڕژێمی بەعس،	کە ئێستا لە زبڵدانی مێژوودایە،	نیو سەدە کوردی چەوساندەوە.
٢	هاوڕێکەمان،	کە ساڵێکە کراوەتە بەرپرس،	کۆشکێکی مەڕمەڕی دروست کرد.
٣	مۆبایل،	کـــە ئامـــێرێکی زۆر بـــچووك و تازەیە،	پەیوەندییـــەکانی ئاســـانتر کردووە.

لەم نموونانەدا ئاشکرا دیارە، کە هەر یەکـە لـە پاڕسـتەکانی نـاویی دیارخـەری بکەر، وەسفی لایەنێکی بکەرەکەی شاڕستە دەکا و ڕوونی دەکاتـەوە. بـۆ نموونـە پاڕستەی (کە ساڵێکە لە زبڵدانی مێژوودایە) وەسـفی بکـەری شاڕسـتەکەی دەکـا، کە (ڕژێمی بەعس)ە و ئەوانی تریش بە هەمان شێوە.....

ب – بکەر لە کاری تێنەپەڕی بکەری:

	فرێزی ناویی شاڕستە (بکەر)	پاڕستەی ناویی دیارخەری بکەر	فرێزی کاریی شاڕستە
١	ئەو دیلـــە	ی کــە چــەند ســاڵە چاوەڕێــی دەکەین،	دوێنێ هاتەوە.
٢	پاڵەوانەکەمان	کە زۆر لاف و گزاف لێ دەدا،	لـــە ســـەرەتای جەنگەکـــە هەڵهات.
٣	ئەو پێشمەرگانە	ی کە زۆر ئازا و دڵســـۆز بوون،	ئێستا زۆربەیان دانیشتوون.

لەم ڕستانەدا کارەکانی (هاتەوە، هەڵهات، دانیشتوون) تێنەپەڕی بکەرین و فرێزە ناوییەکانیان (ئەو دیلە، پاڵەوانەکەمان، ئەو پێشمەرگانە) دەبن بە بکەری شاڕستە و هەریەکەیان بە پاڕستەی بەرامبەری وەسف کراوە.

دووەم – پاڕستەی دیارخەری بەرکار:

لەم جۆرە ڕستە ئاوێتانەدا پاڕستە لایەنێکی بەرکاری شاڕستە ڕوون دەکاتەوە و دەبێتە دیارخەری بەرکاری شاڕستە. بەرکاریش (ئەو توخمەیە کە، کارێکی بەسەردا دێ) لە شێوەی ڕۆنانی سێ جۆرە ڕستەدا دروست دەبێ:

أ – بەرکار لە کاری تێپەڕ:

	شاڕستە			پاڕستەی دیارخەری بەرکار
		بەرکار		
١	سەددام	هەڵەبجە	ی بۆردومان کرد،	کە هێرۆشیمای کوردستانە.
٢	ئەبوجەعفەر	بەغدا	ی دروست کرد،	کە پایتەختی عێراقە.
٣	شای ئێران	پێشەوا	ی لە سێدارە دا،	کە سەرکۆماری مەهاباد بوو.

لەم نموونانەی سەرەوەدا دەردەکەوێ، کە هەر یەکە لە پاڕستەکانی ناویی دیارخەری بەرکار، وەسفی لایەنێکی بەرکارەکەی شاڕستە دەکا و ڕوونی دەکاتەوە. بۆ نموونە پاڕستەی (کە هێرۆشیمای کوردستانە) وەسفی بەرکاری شاڕستەکەی دەکا، کە (هەڵەبجە)یە و ئەوانی تریش بە هەمان شێوە.....

ب – بەرکار لە کاری تێنەپەڕی بەرکاری:

	فرێزی ناویی شاڕستە (بەرکار)	پاڕستەی ناویی دیارخەری بکەر	فرێزی کاریی شاڕستە
١	بارزانی،	کە ناودارترین سەرکردەی کوردە،	لە ساڵی ١٩٠٣ لە دایک بووە.
٢	سوپای عێراق،	کە لە سوپا بە هێزەکانی جیهان بوو،	لە جەنگی کەنداو خراپ شکا.
٣	گۆران،	کە شاعیرێکی ناوداری کورد بوو،	بە نەخۆشی شێرپەنجە مرد.

لەم نموونانەی سەرەوەدا فرێزە ناوییەکان بۆیە بوونەتە بەرکار، چونکە کاری شارستەکانیان (بووە، شکا، مرد) تێنەپەڕی بەرکارین، واتە" فرێزە ناوی (نیهاد)ەکانیان بە ئارەزووی خۆیان کارەکانیان ئەنجام نەداوە، بەڵکو بەسەریاندا **هاتووە.**

تەنانەت هەندێ جار ڕەگی کاری بوون (وەك لە ڕستەی هەواڵدانی کاتی ئێستا) دەبێتە مۆرفیمی سفر و دەرناکەوێ، لەم بارەشدا فرێزە ناوییەکەی هەر بەرکارە:

فرێزی ناویی شارستە (بەرکار)		پارستەی ناویی دیارخەری بکەر	فرێزی کاریی شارستە
١	کورد،	کە نەتەوەیەکی ئاشتیخواز و بێلایەنە،	بێ پشتوپەنایە.
٢	مێگر،	هاوینەهەوارێکی زۆر خۆشە،	شەقامی نییە.
٣	هەولێر،	کە پایتەختی هەرێمی کوردستانە،	مزگەوتی یەکجار زۆرە.

لەم ڕستانەی سەرەوەدا، (ب)ی ڕەگی چاوگی (بوون) یان (هەبوون) دەرنەکەوتووە و شوێنی لە هاوکێشەی ڕیزبەندی مۆرفیمەکان بەم شێوەیە دەردەکەوێ:

پشتوپەنایە = (پشتوپەنا) فرێزی ناوی / بەرکاری بە یاریدە + (ب) ڕەگی کار، کە دەرنەکەوتووە، (چونکە دەرکەوێ ڕستەکە دەبێتە فەرماندان) + (یـ) ناوبڕی نێوان دوو بزوێتە + (ە) مۆرفیمی کاتی ئێستایە + ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك، کە سفرە و دەرنەکەوتووە و دەگەڕێتەوە بۆ (کورد).

دەشێ شارستە ڕستەیەکی یەك وشەیی بێ و ڕەگی چاوگی (بوون)ی تیا دەرنەکەوێ. وەك لە ڕستەکانی (دیارە، هەڵبەتە، ئاشکرایە، .....):

	شارستە	پارستەی دیارخەری بەرکار
١	ئاشکرایەØ،	کە دوژمنانی کورد دژی ئازادیی کوردستانن.
٢	هەڵبەتەØ ،	کە کورد گەلێکی بێ پشتیوانە.
٣	دیارەØ ،	کە بەرژەوەندییەکان بنەمای پەیوەندیی گەلانن.

دەشێ، (بــ)ی ڕەگی (بوون) لە شارستەدا لەم خشتەیەی خوارەوەدا ڕوون بکرێتەوە:

	شارستە	فرێزی ناوی	ڕەگی بوون	مۆرفیمی ئێستا	ڕاناوی لکاو
١	ئاشکرایەØ،	ئاشکرا	بـ ← Ø	(یـ ناوبڕە) + ـە	Ø بەرکار
٢	هەڵبەتە Ø،	هەڵبەتە	بـ ← Ø	ـە	Ø بەرکار
٣	دیارەØ ،	دیار	بـ ← Ø	ە	Ø بەرکار

لێرەدا ڕاناوی لکاو دەبێتە بەرکار، چونکە کارەکە تێنەپەڕی بەرکارییە.

سێیەم — پارستەی دیارخەری بەرکاری بە یاریدە:

لەم جۆرە ڕستە ئاوێتانەدا پارستە لایەنێکی بەرکاری بە یاریدەی شارستە ڕوون دەکاتەوە و دەبێتە دیارخەری بەرکاری بە یاریدەی شارستە. وەك:

	شارستە		پارستە	فرێزی کاری شارستە
	(ف.ن)	بەرکاری بە یاریدە		
١	هێلان	بە ئوتومبێلەکەی،	کە تازە کڕیبووی،	هات.
٢	نامەیەکم	بە هۆنراودا،	کە کوڕەگەورەمە،	بۆ ناردی.
٣	شیعرێکم	لەو دەفتەرە	ی، کە تازە کڕیبووی،	بۆی نووسییەوە.

٢- *پارستەی دیارخەری کار (ئاوەڵکاری)*:

پارستەی دیارخەری کار ئەو جۆرە ڕستە لاوەکییانە دەرێتەوە، کە کاری ڕستەی سەرەکی (شارستە) پتر ڕوون دەکەنەوە و دیاری دەخەن، بۆیە بە پێی ڕۆڵ و جۆری ڕوونکردنەوەکەیان دەکرێن بەم بەشانەی خوارەوە:

یەکەم — پارستەی دیارخەری کات:

لەم جۆرە ڕستە ئاوێتانەدا پارستە کاتی ڕوودانی کاری شارستە ڕوون دەکاتەوە، بە پەیوەستکردنی بە کارێکی کات زانراو. واتە" کاتی ڕوودانی کاری

پاڕستە زانراوە و بە هۆی ئەوەوە کاتی ڕوودانی کاری شاڕستەش دەزانرێ و دەتوانرێ شاڕستە و پاڕستەش پاش و پێش بکرێن. بە زۆری لەم جۆرە ڕستە ئاوێتانەدا ئامرازی لێکدەری (کە) بەکاردێت. وەک:

	پاڕستەی دیارخەری کات	شــاڕســـتە
١	کــە مــن هــاتــم،	ئــەو لــەوێ بــوو.
٢	کـــــە تۆ دەچـــــووی ،	مـــن دەگـــەڕامـــەوە.
٣	کــە کــار لــە کـــار تـــرازا،	بـــرا دەبـــێـــتـــە بـــرازا.

دووەم – پاڕستەی دیارخەری هـــۆ:

ئەم جۆرە پاڕستانە هۆی ڕوودانی کاری شاڕستە دەردەخەن و بە زۆری ئامرازە لێکدەرەکانی (چونکە، لەبەرئەوەی، لەبەرئەوەی کە) تیایاندا بەکاردێن و دەتوانرێ، بە ئاسانی شوێنی شاڕستە و پاڕستە ئاڵوگۆڕ بکرێن. وەک:

	پاڕستەی دیارخەری هـــۆ	شــاڕســـتە
١	چـونکە یەک ناگریـــن،	ســـەرنــاکــەویــن.
٢	لەبەرئەوەی ئاستی زانستیمان نزمە،	کــورد زانای تیا هەڵنەکەوتووە.
٣	لەبەرئەوەی قسەکانی حەق و ڕەقن،	لای کاربەدەستان پەسەند نییە.

سێیەم – پاڕستەی دیارخەری ئەنجام:

ئەم جۆرە پاڕستانە ئـەنجامی ڕوودانـی کـاری شاڕسـتە دەردەخـەن و بـە زۆری ئامرازە لێکدەرەکانی (بۆیە، لەبەرئەوە) تیایاندا بەکاردێن و دەتوانرێ، بە ئاسانی شوێنی شاڕستە و پاڕستە ئاڵوگۆڕ بکرێن. وەک:

	شــاڕســـتە	پاڕستەی دیارخەری ئەنجام
١	یـــەک نـــاگـــریـــن،	بـــۆیـــە ســـەرنـــاکـــەویـــن.
٢	ئاستی زانستیمان نزمە،	لەبەرئەوە زانامان تیا هەڵنەکەوتووە.
٣	قسەکانی حەق و ڕەقن،	لەبەرئەوە لای کاربەدەستان پەسەند نییە.

شایانی باسە، پاڕستە دیارخەرەکانی هـۆ و ئـەنجام پێـچەوانەی یـەکترن، واتـە ئەگـەر شاڕسـتە و پاڕسـتەکانیان ئـاڵوگۆڕ بکـەین لەگـەڵ گـۆڕینی ئـامرازە لێکدەرەکانیان، پاڕستەکانی هۆ و ئەنجام ئاڵوگۆڕ دەبن.

چوارەم — پاڕستەی دیارخەری ئامانج:

ئەم جۆرە پاڕستانە ئامـانجی ڕوودانـی کـاری شاڕسـتە دەردەخـەن و بـە زۆری ئامرازە لێکدەرەکانی (بۆ ئەوەی، تـا، هـەتا، تـاکو، هـەتاکو،...) تیایانـدا بەکاردێن. وەک:

	شـــاڕســـتە	پاڕستەی دیارخەری ئامانج
١	کورد تێدەکۆشێت،	بۆ ئەوەی مافی چارەنووسی دابین بکا.
٢	ئێمە ڕاپەڕین،	تاکو کوردستان ڕزگار بکەین.
٣	کابرا ئەو هەموو مەرایییە دەکا،	تـا بیکەن بە شــــــتێك.

پێنجەم — پاڕستەی دیارخەری پێوانە:

ئـەم جـۆرە پاڕسـتانە بـڕ و ڕادە و پـێوانەی ڕوودانـی کـاری شاڕسـتە دەردەخەن، واتە بـوار و سـنووری کارکردنەکـەی دەستنیـشان دەکـەن. بـە زۆری ئامرازە لێکدەرەکانی (کە، تـا، هەتا، تاکو، هەتاکو...) تیایاندا بەکاردێن. جگـە لەمەش لە شاڕستەدا دیارخەرێـکی پـێوانە نادیـاری وەك (بـە ڕادەیـەك، هـێندە، ئەوەندە ...) لە پێش ئاوەڵناوی شاڕستەکە هاتووە و ئەرکی پاڕستە دەرخستن و سنووردارکردنی ئەو دیارخەرەیـە. هـەر ئـەم دیارخەرانـە دەبنـە خـاڵی سـەرەکیی جیاکردنەوەی پاڕستەی دیارخەری پێوانە لە پاڕستەی دیارخەری ئامانج. وەك:

	شـــاڕســـتە	پاڕستەی دیارخەری پێوانە
١	کوردستان بە ڕادەیەك ڕازاوەیە،	کـە هەر باسی ناکرێ!.
٢	کەلوپەلەکان هێندە گران بوون،	کە نەمتوانی هەڵیانبگرم.
٣	کچەگاوان ئەوەندە جوان بوو،	تـا برای خۆشی حەیرانی دەبوو.

شەشەم – پاڕستەی دیارخەری مەرج:

ئەم جۆرە پاڕستانە مەرجی ڕوودانی کاری شاڕستە دەردەخەن و بە زۆری ئامرازی لێکدەری (ئەگەر/گەر) تیایاندا بەکاردێ. وەك:

	پاڕستەی دیارخەری مەرج	شـــــاڕســـــتە
١	ئەگەر گوڵ نیت،	دڕکیش مەبە.
٢	(ئەگەر) پشتت سەفین بێ،	تــف لە ئاســـــن بکە.
٣	گەر خودا دەستمان بدا،	کوردستان یەك دەخەینەوە.

لەم جۆرە ڕستە ئاوێتانەدا، پاڕستە دەبێتە ڕستەی مەرج و شاڕستەش دەبێتە وەڵامی مەرج(ئازاد–٨١).

((بەشی سێیەم))

پۆلینی ڕستە لە ڕووی گەیاندنی واتا (ئەرکە زمانەوانییەکانی ڕستە)

جگە لە پۆلینکردنی ڕستە لە ڕووی ڕۆنان و داڕشتنەوە، هەروەك لە بەشەکانی پێشەوە باسکرا، دەتوانرێ، لە ڕووی ئەرکی گەیاندنی واتا و مەبەستیش پۆلین بکرێ، کە هەندێ جار لە ڕووی ناوەرۆك(کوردستان-٦٠)، یان کردە قسەییەکانیشی(قیس-٣٨) پێ دەوترێ. زۆربەی زمانەوانە کوردەکان هەر لە زووەوە ئەم دابەشەیان کردووە و لەم ڕووەوە تەنیا چوار بەشیان لە یەك جیاکردۆتەوە: ڕستەکانی (هەواڵگەیاندن، پرسیار، فەرماندان و سەرسوڕمان)، بەڵام بە زۆری لایەنی داڕشتن و واتایان لە یەك جیا نەکردۆتەوە، هەرچەندە لە یەك ترازاندنیان کارێکی ئاسان نییە، چونکە دەنگەکان هەڵگری واتاکانن و پەیوەندییێکی لە خۆوەی ئەوەندە بە هێزیان پەیدا کردووە، لە یەکتر دابڕینیان ئەستەمە، بەڵام ڕێزمانی دێرین خۆی بە هەڵاواردنی ئەم دوو لایەنە ماندوو نەکردووە و تێکڕایی باس کراون.

ئەوەی گرنگە، بۆ دەستنیشانکردنی هەر ئەرکێکی ڕستە، دەبێ تەواو لە مەبەستی قسەکەر (یا نووسەر) بگەین و بە پێی مەبەستی وردی قسەکەر ئەرکەکە دەستنیشان بکرێ. لە ئاخاوتندا هێز و ئاواز و هێما جووڵەییەکانی قسەکەر یارمەتییێکی زۆری قسەکەر دەدەن بۆ گەیاندنی مەبەستە وردەکەی، بەڵام لە نووسیندا هەوڵدراوە، نیشانەکانی خاڵبەندیی ئەم ڕۆڵە بگێڕن، بۆیە فەرامۆشکردنیان دیاردەیەکی پەسەند نییە.

ژمارەی ئەرکە واتاییەکانی ڕستە لە نێوان زمانەوانە هاوچەرخەکانیش هاویەك نییە، لە نێوان سێ ئەرك و پتر لە دە ئەرکدایە. لەم بەشەدا هەموو بەشەکان بە وردی باس دەکرێن و بە سەر حەوت جۆر دابەش دەکرێن و ئەگەری جیاکردنەوە و تێکەڵکردنەوەی هەندێ بەشیش دەخرێتە ڕوو، بەڵام نکوڵی لەوە ناکرێ، کە تەنیا سێ ئەرکی یەکەمیان ڕەسەن و سەرەکین و ئەوانی تر لاوەکین و دەتوانرێ، لەگەڵ سێ ئەرکە سەرەکییەکە تێکەڵ بکرێنەوە:

یەکەم: ئەرکی زانیاری و هەواڵدان:

ئـەم ئەرکـە سـەرەکیترین ئەرکـەکانی ڕسـتەیە. دەشـێ، ئـەم جـۆرە بـە ئەرکێك دابنرێ و دەشێ، دابەشی دوو بەش بکرێ:

١ – ئەرکی زانیاری: لەم ئەرکەدا بیرۆکەی زانینێکی هەمیـشەیی، واتـا زانیاریـێکی بەردەوامی نەگۆڕ لە مێشکی قـسەکەر (یـا نووسـەر)ە و دەتـوانرێ، بـە هـۆی ئـەو جۆرە ڕستەیەوە بگەیێنرێتە مێشکی گوێگر (یا خوێنەر). ئەم ئەرکـە بـە زۆری بـۆ گەیاندنی زانستەکان و بابەتی کەرەسە پێوراوەکان بە کاردێ. وەك:

– ئاو لە سەد پلەی سەدی دەکولێ و لە سفر پلەی سەدی دەبەستێ.

– زەوی بە دەوری خۆردا دەسووڕێتەوە.

– یەکەی خێرایی یەکسانە: بە یەکەی درێژی، لەسەر یەکەی کات.

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) زانیـاری لـە مێـشکی قـسەکەر (یـا نووسـەردایە) و دەگوێزرێـتەوە بـۆ مێـشکی گوێگر (یا خوێنەر).

(ب) ڕاست و هەڵەی تێ دەکەوێ.

(ج) بابەتی زانیارییەکە دەربارەی دیاردەیەکی نەگۆڕە.

(د) لـە قـسەکردندا ئـاوازی ڕسـتەکە ئاسـۆیی و ڕێـکە و لـە نووسـیندا لـە کۆتـایی ڕستەکە خاڵێك دادەنرێ.

٢ – ئەرکی هەواڵدان (یا هەواڵگەیاندن):

تەنیا جیاوازی لـە نـێوان ئـەم ئەرکـە و ئـەرکی زانیـاری ئەوەیـە، بابـەتی زانیارییەکە لە ئەرکی زانیاری دەربارەی دیاردەیەکی نەگۆڕە، واتە" لە کۆنـدا هـەر وابـووە و ئێـستاش هەروایـە و لـە داهاتووشـدا هـەر وا دەمـێنێ، بـەڵام بابـەتی زانیاریەکە لە ئەرکی هەواڵدان دەربارەی دیاردەیەکی گۆڕاوە، واتە" هەواڵێکە نـەك زانیارییێك و لە کۆندا نەبووە و لە دواییـدا هاتۆتـە ئـارا و لـە کۆتاییـشدا نـەماوە یـا نامێنێ. وەك:

– شەڕی چاڵدێران بووە هۆی یەکەم دابەشکردنی کوردستان.

– هێزی هاوپەیمانان ڕژێمی سەددامی دیکتاتۆریان ڕووخاند.

– ڕۆژێك دێ لە کوردستان نەوت نامێنێ و ڕۆڵی ئاو بایەخدار دەبێ.

دەشێ ئەم دوو ئەرکە تێکەڵ یەك بکرێن و بە یەك ئەرك دابنرێن: (ئەرکی زانیاری و هەواڵدان)، چونکە هەموو سیماکانیان وەکو یەکە و تەنیا لە سیمایەك جیان، کە هەمیشەیی زانیاری و ناهەمیشەیی هەواڵە، کە هەندێ جار ڕاستی دیاردەکە یا باوەڕەکە لە کەسێك بۆ کەسێکی تر دەگۆڕێ، وەك بوونی خوا، فریشتە، جنۆکە... لای ئایندار و بێ ئایینەکان.

ئەوەی شایانی باسە لە (ئەرکی زانیاری و هەواڵدان)دا، ئەگەر زانیاری یا هەواڵەکە ڕاست نەبوو و قسەکەریش ڕاستییەکەی نەدەزانی، واتە" هەڵەکەی ئەنقەست نەبوو، ئەوا بیرۆکەکە هەڵەیە، بەڵام ئەگەر قسەکەر ڕاستییەکە بزانێ و بە ئەنقەست بە هەڵە بیداتە گوێگر، ئەوا لە بری هەڵە پێی دەوترێ: (درۆ)، بۆیە دەتوانرێ بوترێ: ئەم ئەرکە ڕاست و هەڵە یا ڕاست و درۆی تێ دەکەوێ.

دووەم: ئەرکی پرسیاری:

ئەرکی پرسیاری (یا پرسیارکردن) دووەم ئەرکی سەرەکی ڕستەیە و کوتومت پێچەوانەی ئەرکی زانیاری هەواڵدانە. لەم ئەرکەدا زانیاریەکە لە مێشکی گوێگر (یا خوێنەر)دایە و قسەکەر (یا نووسەر) داوای دەکا(أبوبکر–٣). وەك:

– ناوت چییە؟

– کەی کۆماری مەهاباد دامەزرا؟

– ئایا کوردستانێکی یەکگرتوو دروست دەبێ؟

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) زانیاری لە مێشکی گوێگر (یا خوێنەردایە) و دەگوێزرێتەوە بۆ مێشکی قسەکەر (یا نووسەر).

(ب) ڕاست و هەڵەی تێ ناکەوێ. واتە" پرسیار هەر پرسیارە و قسەکەر ناتوانێ، پرسیارێکی هەڵە بکا، چونکە خۆی زانیاری دەربارەی شتەکە نییە.

(ج) مەرجی پرسیاری ئەوەیە، دەبێ قسەکەر چاوەڕێی وەڵام بکا، ئەگەر چاوەڕێی نەکرد، ئەوا مەبەستی پرسیار نییە. وەك: کووی؟، چۆنی؟... هتد، ئەمانە ئەرکێکی ترن، هەرچەندە دەشێ، بخرێنە ناو گرووپی ئەرکی پرسیاری.

(د) لە قسەکردندا ئاوازی ڕستەکە لـە ئاسـۆیی بـەرەو بەرزییـە و لـە نووسـیندا لـە کۆتایی ڕستەکە نیشانەی پرسیار دادەنرێ.

هەڵبەتە، وەڵامی ئەرکی پرسیاری بە ئەرکی یەکەم (زانیـاری و هەواڵـدان) دەدرێتەوە. لە ڕێزمانی دێریندا وا باو بوو، کە دەبووایـە، وەڵامـی پرسـیارەکە بـە تەواوی بدرێتەوە. واتە" کاتێ دەپرسـن: پ– نـاوت چـییە؟. دەبوایـە، بڵـێیت: و: ناوم فلانە. بـەڵام لـە ڕێـزمانی هاوچـەرخدا، دەتـوانی، تـەنیا نـاوی خـۆت بڵـێیت، چـونکە: یەکـەم – ئاسـتی نـاوەوە و ئاسـتی دەرەوە دۆزرایـەوە و دووەم – لـە زانستەکاندا تۆ یاسا دەدۆزیتەوە و یاسـا دروسـت ناکـەی و بـە زۆر بیسەپـێنی بـە سەر کەرەسەکاندا، واتـە" ئێـستا لـەبری: و: مـن نـاوم فلانـە. دەتـوانی بڵـێی (یـا بنووسی): فلان.

لە ڕستەی پرسیاریدا بۆشاییەکی زانیـاری لـە مێـشکی قـسەکەردا هەیـە، داوا لە گوێگر دەکا، ئـەو بۆشـاییەی بـۆ پـڕ بکاتـەوە. گەرچـی هەنـدێ جـار ئـەو زانیارییەی قسەکەر داوای دەکا خۆی دەیزانێ، وەك ئەو پرسیارانەی مامۆسـتا لـە قوتابییەکانی دەکا. بەڵام لێرەدا قسەکەر شتێکی تـر نـازانێ و ناڕاسـتەوخۆ داوای دەکا، ئەویش: ئایا گوێگر (واتە" قوتابییەکان) ئەو شتە دەزانن، یان نا؟.

سێیەم: ئەرکی فەرماندان و داخوازی و خۆزگەیی (ئەرکی ئارایی):

فەرماندان سێیەم ئەرکی سەرەکی ڕستەیە، ئەرکی فەرماندان و داخـوازی ئەوەیە، کە قسەکەر داوا لـە گوێـگر دەکـا، کارێـکی بـۆ ئـەنجام بـدا. واتـە" داوای نواندنێکی کارەکیی لێ دەکا، ئینجا نواندنەکـە قـسە بـێ یـان جووڵـە. دەتـوانرێ، پێی بگوترێ ئەرکی ئارایی، چونکە مەبەستی قسەکەر هاتنە ئـارایی شتـێکە. ئـەم ئەرکە دەکرێتە سێ بەش:

أ– فەرماندان: لەم بەشەدا کەسی یەکەم (قسەکەر یا نووسـەر) ڕاسـتەوخۆ داوا لە کەسی دووەم (گوێگر یا خوێنەر) دەکا، کە کارێکی بۆ جـێبەجێ بکـا لـە کـاتی ئێستادا. ئەم بەشەش بە دوو شێوە ئەنجام دەدرێ:

١- فەرمانی بەهێز: لێرەدا قسەکەر دەسەڵاتی بە سەر گوێگردا دەڕوا و چ لە پلە و پایە بێ، یان تەمەن، لە گوێگر گەورەترە. فەرمانەکانیش بە زۆری بچووکترین ڕستەی سادەن و کەمتر گرێی ئامادەکاری یان ڕوونکردنەوەیان لە گەڵدایە. وەك:

- بۆ پێشەوە بڕۆ / بڕۆن، هەڵمەت بەرە / هەڵمەت بەرن.
- پێنووسەکەت دانێ. پێنووسەکانتان دانێن.
- بنووسە / بنووسن.

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) قسەکەر داوای ئەنجامدانی ئەرکێك لە گوێگر دەکا لە کاتی ئێستادا. مۆرفیمی کاتی ئێستاش (ە) لە کەسی دووەمی تاکدا دەردەکەوێ، (ئەگەر ڕەگەکە کۆتایی بە بزێن نەهاتبێ،) چونکە گوێگر ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ بەرامبەر قسەکەرە، تێی دەگا، پێویست بە ڕاناوی لکاو ناکا و دەبێتە سفر (∅)، بەڵام لە کەسی دووەمی کۆدا مۆرفیمی کاتی ئێستا (ە) دەرناکەوێ، چونکە (ن)ی ڕاناوی لکاوی کەسی دووەمی کۆ دەردەکەوێ، تاکو جیا بکرێتەوە لە کەسی دووەمی تاك. وەك: بنووسە∅ ، بنووس∅ ن.

(ب) ڕاست و هەڵەی تێ ناکەوێ.

(ج) داواکارییەکە بە زۆری کارەکییە و دەشێ زارەکیش بێ، (وەك، داواکردنی وتنی شتێك)..

(د) لە قسەکردندا ئاوازی ڕستەکە ئاسۆییە لە کۆتاییدا بەرەو خوارەوەیە و لە نووسیندا لە کۆتایی ڕستەکە خاڵێك دادەنرێ.

(ه) بۆ نەرێکردنی ئەم جۆرە ڕستانەی فەرماندان پێشگری نەرێی (مە) لە بری (بـ)ی مۆرفیمی فەرماندان (هاتنە ئارایی) دادەنرێ.

٢- فەرمانی بەڕێز: لێرەدا قسەکەر دەسەڵاتی بە سەر گوێگردا ناڕوا و چ لە پلە و پایە بێ، یان تەمەن، لە گوێگر بچووکترە یان هاوتەمەنن. هەندێ جاریش ئەگەر قسەکەر دەسەڵاتیشی بە سەر گوێگردا بڕوا، نایەوێ فەرمانەکەی بە هێز بەسەردا بچەسپێنێ و لە بری ڕێگەی سەربازی ڕێگەیەکی دیپلۆماسی ئەگرێتەبەر.

فەرمانەکانیش هەرگیز بچووکترین ڕستەی سادە نین و هەردەم گرێی ئامادەکاری یان ڕوونکردنەوە و مەراییيان لەگەڵدایە. وەك:

- بە یارمەتیت، هەرچەندە بە کاری تۆش ناشێ، جامێك ئاوم بۆ بێنە.
- بەڕێزتان گەر بە گرانی نازانن، ئەم داواکارییەمان بۆ واژۆ بکە.
- فەرموو، مێوان بە.
- ببوورن، تکایە بێدەنگبن.

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) قسەکەر داوای ئەنجامدانی ئەرکێك لە گوێگر دەکا لە کاتی ئێستادا. مۆرفیمی کاتی ئێستاش (ە) لە کەسی دووەمی تاکدا دەردەکەوێ، (ئەگەر ڕەگەکە کۆتایی بە بزێن نەهاتبێ،) چونکە گوێگر ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ بەرامبەر قسەکەرە، تێی دەگا، پێویست بە ڕاناوی لکاو ناکا و دەبێتە سفر ($\emptyset$)، بەڵام لە کەسی دووەمی کۆدا مۆرفیمی کاتی ئێستا (ە) دەرناکەوێ، چونکە (ن)ی ڕاناوی لکاوی کەسی دووەمی کۆ دەردەکەوێ، تاکو جیا بکرێتەوە لە کەسی دووەمی تاك. واتە" کوتومت وەك فەرماندانی بەهێزە، بەڵام فۆرمێکی ڕێزداری پێش دەکەوێ.

(ب) ڕاست و هەڵەی تێ ناکەوێ.

(ج) داواکارییەکە بە زۆری کارەکییە و دەشێ زارەکیش بێ، (وەك، داواکردنی وتنی شتێك. بۆ نموونە: تکایە، فەرموو، تۆش گەواهی خۆت بدە.).

(د) لە قسەکردندا ئاوازی ڕستەکە ئاسۆییە لە کۆتاییدا لادانی بەرەو خوارەوە زۆر کەمترە لە فەرماندانی بەهێز. لە نووسیندا لە کۆتایی ڕستەکە خاڵێك دادەنرێ.

(هـ) بۆ نەرێکردنی ئەم جۆرە ڕستانەی فەرماندان پێشگری نەرێی (مە) لە بری (بـ)ی مۆرفیمی فەرماندان (هاتنە ئارایی) دادەنرێ و بە زۆری فۆرمە ڕێزدارییەکانی پێشەوە دەسکاری ناکرێن، ئەگەر لەگەڵ مەبەستدا بگونجێن.

ب- داخوازی: لەم بەشەدا کەسی یەکەم (قسەکەر یا نووسەر)، چ تاك بێ، چ کۆ، ڕاستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ، داوا لە هەر یەکێك بیەوێ، لە هەر شەش کەسەکە (تەنانەت خۆیشی) دەکا، کە کارێکی بۆ جێبەجێ بکا لە کاتی داهاتوو:

لە کاری تێنەپەڕ:

ڕستەی داخوازی	مۆرفیمی ئارایی	ڕەگی کار	مۆرفیمی داهاتوو	ڕاناوی لکاو	
بـچـØ ـم	بـ	چـ	Ø	م	کەسی یەکەمی تاك
بـچـØ ـی	بـ	چـ	Ø	ی	کەسی دووەمی تاك
بـچـێØ	بـ	چـ	ێ	Ø	کەسی سێیەمی تاك
بـچـØ ـین	بـ	چـ	Ø	ین	کەسی یەکەمی کۆ

لە کاری تێپەڕ:

ڕستەی داخوازی	مۆرفیمی ئارایی	ڕاناوی بەرکار	ڕەگی کار	مۆرفیمی داهاتوو	ڕاناوی لکاوی بکەر	
بینووسـØ ـم	بـ	یـ	نووسـ	Ø	م	کەسی یەکەمی تاك
بماتنووسـ Øـی	بـ	مانـ	نووسـ	Ø	ی	کەسی دووەمی تاك
بتاننووسـێ Ø	بـ	تانـ	نووسـ	ێ	Ø	کەسی سێیەمی تاك
بیاننووسـ Øـین	بـ	یانـ	نووسـ	Ø	ین	کەسی یەکەمی کۆ

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) قسەکەر داوای ئەنجامدانی ئەرکێك لە گوێگر دەکا لە کاتی داهاتوودا. گوێگر دەشێ هەر یەکێك بێ لە شەش کەسەکە و ڕاناوی لکاو لە کەسی دووەمی تاکدا (ی)ی ئاساییە و سفر (Ø) نییە. مۆرفیمی کاتی ئێستا لەم جۆرە ڕستانەدا

نییە و تەنیا مۆرفیمی کاتی داهاتوو (ێ/Ø) هەیە، واتە" ئەنجامدانی کارەکە هەردەم دوای کاتی ئێستا (دەمی ئاخاوتن) دەبێ.

(ب) ڕاست و هەڵەی تێ ناکەوێ.

(ج) داواکارییەکە بە زۆری کارەکییە و دەشێ زارەکیش بێ.

(د) لە قسەکردندا ئاوازی ڕستەکە ئاسۆییە لە کۆتاییدا لادانی بەرەو خوارەوە زۆر کەمترە لە فەرماندانی بەهێز. لە نووسیندا لە کۆتایی ڕستەکە خاڵێك دادەنرێ.

(هـ) بۆ نەرێکردنی ئەم جۆرە ڕستانەی فەرماندان پێشگری نەرێی (نە) لە بری (بـ)ی مۆرفیمی فەرماندان (هاتنە ئارایی) دادەنرێ . ئەگەر ڕستەی ئەرێ و نەرێ بە دوای یەکدا هاتن، گومانداری و دوودڵی دەگەیێنێ لە ئەنجامدانی کارەکە، وەك: (بچم، نەچم؟! بینووسین، نەینووسین؟!).

(و) دەتوانرێ، ئەم جۆرە ڕستانە بۆ پاڕستەی مەرجیش بەکاربێن، وەك: (ئەگەر بە یەکەم دەربچی، خەلات دەکرێی).

ج- خۆز ـەیی: جیاوازیی سەرەکیی ئەم بەشە لەگەڵ داخوازیدا ئەوەیە، کە داخوازی لە کاتی داهاتوودایە، بەلام خۆزگەیی لە کاتی ڕابوردوودایە. واتە" لە داخوازیدا قسەکەر ئاواتی ئەوە دەخوازێ، لە داهاتوودا شتێکی بۆ بهێنرێتە ئارا، بەلام لە خۆزگەییدا قسەکەر ئاواتی ئەوە دەخوازێ، لە ڕابوردوودا شتێکی بۆ بهێنرێتە ئارا، بەلام کاتی ڕابوردوو بە سەر چووە و لە دەست دەرچووە و دەسەلاتمان بە سەری نەماوە، بۆیە تازە ناکرێ، ئاواتەکەی قسەکەر بهێنرێتە دی و داواکارییەکەی دەبێتە خۆزگەیی.

چۆنیەتی داڕشتنی ڕستەی خۆزگەیی لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر (بە گونجانی فۆنۆلۆجی و ئاسانی دەربڕینی ناوچەکە) دەگۆڕێ. بۆ نموونە ئەگەر بواری ڕوودانی کارەکە تەنیا لە ڕابوردوو بێ، ئەم شێوازانە دەبیسترێن:

چووبام ... چووبای ... چووباØ ...چووباین ...

بچووام ... بچووای ... بچوواØ ... بچووایین ...

بچووبام ... بچووبای ... بچووباØ ... بچووباین ...

بەلام ئەگەر بواری ڕوودانی کارەکە لە ڕابووردوودا تا کاتی ئێستا (دەمی ئاخاوتن) درێژ بکرێتەوە، ئەوا مۆرفیمی کاتی ئێستاشی دێتە سەر، وەك:

چووبامایە ... چووبایتایە ... چووباØ یە...چووباینایە ...

بچووامایە ... بچوویتایە ... بچوواØ یە... بچوواینایە ...

بچووبامایە ... بچووبایتایە ... بچووباØ یە... بچووبایانایە ...

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) قسەکەر ئاواتی ئەنجامدانی ئەرکێك لە گوێگر دەخوازێ لە کاتی ڕابوردوودا. گوێگر دەشێ هەر یەکێك بێ لە شەش کەسەکە. بەڵام لەبەرئەوەی کاتەکە ڕابوردووە، کارەکە ئەنجام نادرێ و دەبێتە خۆزگەیی.

(ب) ڕاست و هەڵەی تێ ناکەوێ.

(ج) داواکارییەکە بە زۆری کارەکییە و دەشێ زارەکیش بێ.

(د) لە قسەکردندا ئاوازی ڕستەکە ئاسۆییە. لە نووسیندا لە کۆتایی ڕستەکە خاڵێك یان نیشانەی سەرسوڕمان یان هەردووکیان دادەنرێن.

(ه) بۆ نەرێکردنی ئەم جۆرە ڕستانەی فەرماندان پێشگری نەرێی (نە) لە بری (بـ)ی مۆرفیمی فەرماندان (هاتنە ئارایی) دادەنرێ (تەنیا ئەگەر پێشگر بێ) .

(و) دەتوانرێ، ئەم جۆرە ڕستانە بۆ پاڕستەی مەرجیش بەکاربێن، وەك: (ئەگەر بە یەکەم دەرچووبای، خەڵات دەکرای).

چوارەم: ئەرکی هەست دەربڕین (سەرسوڕمان):

لەم بەشەدا قسەکەر هەستی پەنگخواردووی خۆی بە ڕاستی و بێ دەسکرد بەرامبەر هەر توخمێك بە چاکە یا خراپە دەردەبڕێ. دەتوانرێ، ئەم بەشەیان بکرێتە دوو جۆر:

پاڕانەوە:	ئەم زوڵمە قبووڵ نەکەی خودایە ! ئەسڵەن ئەمەلم بە کەس نەمایە ! ئەم میللەتە گەورەیە و عەزیمە ! سێ پارچە کراوە، بۆتە قیمە.

أ- هەست دەربڕین بە چاکە: لێرەدا قسەکەر ئەوپەڕی ڕەزامەندیی خۆی

سەرسوڕمان:	(وای،) لەم شاخە بەرزەی! ... (ئەڵڵاه،) چەند جوانە !
شیعری وەسفی:	کۆمەڵە شاخێك سەخت و گەردن کەش، .... ئاسمانی شینی گرتۆتە باوەش!
نزا:	تەمەن درێژ بی! ... بێ وەی بی! ... خوا دەست بە باڵتەوە بگرێ!

دەربارەی توخمی مەبەستەکەی دەردەبڕێ و بێ ئەوەی توخمەکە گوێی لێ بێ یا نەبێ، قسەکەر هەست و نەستی خۆی بە ڕاستی و بە چاکە دەردەبڕێ. واتە" قسەکەر هیچ مەبەستێکی نییە، تەنیا هەست دەربڕین نەبێ، وەك لە ڕستەی سەرسوڕمان و شیعری وەسفی و پیاهەڵدانی بێ درۆ و نزا و پاڕانەوە و گۆرانی و ...هتد:

ب- هەست دەربڕین بە خراپە: لێرەدا قسەکەر ئەوپەڕی ناڕەزایی خۆی دەربارەی توخمی مەبەستەکەی دەردەبڕێ و بێ ئەوەی توخمەکە گوێی لێ بێ یا نەبێ، قسەکەر هەست و نەستی خۆی بە ڕاستی و بێ دەسکرد و پێچ و پەنا دەردەبڕێ. واتە" قسەکەر هیچ مەبەستێکی نییە، تەنیا هەست دەربڕین نەبێ، وەك لە ڕستەی سەرسوڕمان و شیعری داشۆرینی ڕاست و تووك و نەفرەت و جنێودان (١) و ...هتد:

سەرسوڕمان:	(وای،) لەم مناڵە پیس و پۆخڵەی!.....(پەککو،) چەند هیچ و پووچە!
شیعری داشۆرین:	ئەسڵ و نەسەبت دۆمە، لە من بووی بە هەجیجی! بێ مروەت و ئینساف و حەڕامزادە و پیچی!
تووك لێکردن:	تەمەنت کورت بێ! .. ڕووت ڕەشبێ! .. چاوت کوێر بێ!..هەی داوەششێی!
نەفرەت لێکردن:	ئەوەی ڕێگەی لە کوردان گۆڕی، لەعنەتی خوا لە ئەلحەد و گۆڕی!
جنێو پێدان:	نامەرد!...نارەسەنی!...بێ ئابرووە!...بێ شەرمن!...سەرسواڵکەرین!...

لە ڕستەی جنێودانا تێبینی ئەوە دەکرێ، کە ڕاناوی لکاوی کەسی دووەمی تاك بە زۆری دەرناکەوێ، چونکە بەرامبەر قسەکەرە و پێویست ناکا، بەڵام بەوە لە کەسی سێیەمی تاك جیادەکرێتەوە، کە لە کەسی سێیەمی تاکدا مۆرفیمی کاتی ئێستا دەردەکەوێ و لە کەسی دووەمی تاکدا دەرناکەوێ، وەك: (تۆ هینی!... هەی هین! ... ئەو هینە!...).

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) قسەکەر بێ ئەوەی گرنگی بدا بە بوون و نەبوونی گوێگر، هەستی ڕاستەقینە و پەنگخواردووی خۆی دەربارەی توخمێك (چاك بێ یان خراپ) دەردەبڕێ.
(ب) دوو جۆری هەیە، هەست دەربڕین بە چاکە و هەست دەربڕین بە خراپە.
(ج) دەبێ قسەکەر هەستی خۆی بە ڕاستی و بێ دەسکاری وەك چۆن لە دەروونیدا هەیە، بەم شێوە دەربڕێ، ئەگەر هەستەکە دەسکرد بێ، ڕستەکە لەم ئەرکە دەردەچێ و هەستی دەسکرد بە چاکە دەبێتە ڕستەی مەرایی و هەستی دەسکرد بە خراپە دەبێتە داشۆرین و شکاندنی توخمەکە.
(د) لە قسەکردندا ئاوازی ڕستەکە لە نزمی بەرەو بەرزییە. لە نووسیندا لە کۆتایی ڕستەکە نیشانەی سەرسوڕمان دادەنرێ.

دەشێ، ڕستەکانی هەست دەربڕین لەگەڵ ئەرکی هەواڵدان تێکەڵ بکرێن، چونکە قسەکەر ڕای خۆی دەربارەی توخمێك (بە چاك یا خراپ) دەربڕیوە، بەڵام ڕستەکانی نزا و پاڕانەوە و تووك و نەفرەت دەشێ بخرێنە سەر ئەرکی فەرماندان و ببن بە جۆرێکی داخوازی، هەرچەندە شێوە و مەبەستی دەربڕینیان لە هەواڵدان و فەرماندان جیاوازە.

پێنجەم: ئەرکی هەست وروژاندن:

لەم بەشەدا قسەکەر دەیەوێ، بەم جۆرە ڕستانە هەستی گوێگر بورووژێنێ و ناڕاستەوخۆ کارێکی پێ ئەنجام بدا (چاکە بێ یا خراپە). واتە" دەیەوێ، چ بە پاداش و تەماحی بێ، چ بە هەڕەشە و ترساندن بێ، فریوی بدا و ناڕاستەوخۆ داواکاریەکەی پێ ئەنجام بدا. بۆیە دەتوانرێ، ئەم بەشە بخرێتە پاڵ جۆرێکی فەرماندان، هەرچەندە قسەکەر شێوازی داواکارییەکەی جیایە.
دەشێ، ئەم بەشەش بکرێتە دوو جۆر:
أ- هەست وروژاندن بۆ سوودی گشتی: لێرەدا قسەکەر هەوڵدەدا بەم جۆرە ڕستانە ناڕاستەوخۆ وا لە گوێگر بکا، کارێکی چاك ئەنجام بدا. لەم جۆرە ڕستانەدا قسەکەر ڕەچاوی هیچ بەرژەوەندییەکی تایبەتی خۆی ناکا و مەبەستی تەنیا سوودبەخشین و بەرژەوەندیی گشتییە. وەك لە وتاری کۆمەڵایەتی و ئایینی و باسی پاداشی بەهەشت و سزای دۆزەخ و لە پەندەکانی پێشینان و ئامۆژگاری و

هاندانی پێشمەرگە و سەرجەم نیشتمانپەروەران بۆ بەرگریکردن لە گەل و وڵات ...هتد.

پەنـدی پێشینان:	برا لە پشت برا بێ، مەگەر قەزا لە لای خوا بێ!	مەبەست: یەکگرن
هاندان:	ئەم خاکە داکی تۆیە! کەوتە دەستی ئەجنەبی، ئەی کوردی ساحێب غیرەت! تۆ چلۆن ڕازی دەبی؟!	مەبەست: بەرگری کردنە لە نیشتمان.
ئامۆژگاری:	بە ڕیشی پان و پرچی پڕ لە ئەسپێ، بناغەی ئیشی کوردان چۆن دەچەسپێ؟!	لێرەدا مەبەست پرسیار نییە، بەڵکو ئامۆژگارییە.

ب- هەست وروروژاندن بۆ سوودی تایبەتی: لێرەدا قسەکەر هەوڵدەدا بۆ سوودی تایبەتی خۆی بەم جۆرە ڕستانە ناڕاستەوخۆ وا لە گوێگر بکا، کارێك ئەنجام بدا. لەم جۆرە ڕستانەدا قسەکەر ڕەچاوی هیچ بەرژەوەندییەکی گشتی ناکا و مەبەستی تەنیا سوودمەندی تایبەتی خۆی یا گرووپەکەی خۆیەتی. لێرەدا کەمتر باسی ترس و تۆقاندن دەکرێ، بەڵکو بەوە فریوی گوێگر دەدرێ، کە ئەنجامدانی کارەکە بۆ بەرژەوەندی خۆیەتی و ئەنجامدانی کارەکە لە دەروونیا جوان و شیرین دەکا، وەك لە سەرجەم پڕۆپاگەندە بازرگانی و ڕامیاری و گەشتوگوزاری و ...هتد، دەزگاکانی ڕاگەیاندن و میدیاکان لەم ئەرکەدا ڕۆڵێکی باش دەبینن. وەك:

پاگەندەی بازرگانی:	فلیمی قەدەر، جوانترین و سەرکەوتووترین فلیمی کوردییە! کە ......
پاگەندەی ڕامیاری:	دەنگدان بە ساڵەهای خەبات! دەنگدانە بە خوێنی شەهیدان! دەنگدانە بە ..
پاگەندەی گەشتیاری:	ئەم سەیرانگایە جوانە! جێی شادی گشت دڵانە! نرخەکەی زۆر هەرزانە!

هەروەها داگیرکەرانیش ئەم جۆرە ڕستانەی تاودان بەکاردێنن بۆ سەربازەکانیان و وایان نیشان دەدەن، کە ئەوان لە سەر مافن و بەرامبەریان بە دوژمن دادەنێن و دەبێ لە ناو ببرێن ...

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) قسەکەر ناڕاستەوخۆ بێ ئەوەی مەبەستەکەی بە زەقی بخاتە ڕوو، دەیەوێ، هەستی گوێگر بورووژێنێ بۆ ئەوەی کارێکی پێ ئەنجام بدا (چاك بێ یان خراپ).

(ب) دوو جۆری هەیە، هەست وروژاندن بۆ سوودی گشتی و هەست وروژاندن بۆ سوودی تایبەتی.

(ج) قسەکەر بۆ وروژاندنی هەستی بەرامبەر، پەنا دەباتە بەر بەڵێندان بۆ پێدانی بەخشش و پاداش، یان هەڕەشە و گەفوگوڕی زیان و سزادان.

(د) بە زۆری دەزگاکانی ڕاگەیاندن و میدیاکان هۆکاری گواستنەوە و بڵاوکردنەوەی ئەو ئەرکەن.

ئەگەرچی هەست دەربڕین و هەست وروژاندن دوو ئەرکی جیاوازن، بەڵام لە بەر ئەوەی هەردووکیان دەربارەی هەستن، یەکەمیان دەربارەی هەستی قسەکەرە و دووەمیان دەربارەی هەستی گوێگرە، دەکرێ وەك دوو بەشی جۆرێك، ناوونیشانێکیان بۆ دابنرێ، وەك: ئەرکی هەست دەربڕین و وروژاندن.

شەشەم: ئەرکی ڕاپەڕاندن:

مەبەست لە ئەرکی ڕاپەڕاندن ئەوەیە، کە ڕستەی ڕاپەڕاندن خۆی دەبێتە کەرەسە و خودی ئەرکەکە و هەرکە ڕستەکە لە دەمی قسەکەر تەواو بوو، ئەرکەکە ئەنجام دراوە. واتە" مەبەستی قسەکەر ئەنجامدانی کارێکی زارەکییە و کارەکی نییە، کارەکەش بریتییە لە خودی ڕستەکە و لەگەڵ کۆتایی هاتنی دوا وشەی ڕستەکە لە دەمی قسەکەر ئەوا یەکسەر کارەکە ئەنجام دراوە. وەك لە سوێند و تەڵاق خواردن(٢) و بەڵێندان و مەرجکردن و ناونان و کردنەوە و داخستنی ئاهەنگ و کۆبوونەوە و ئێزگە و بۆنەکان و ...هتد. وەك:

سوێند خواردن:	سـوێند دەخۆم، کە ئیتر کات بە فیڕۆ نەدەم. ... بە سـەری تۆ، چیتر وا ناکەم.
مەرج و پەیمان :	مـەرج بـێ، تـا مـاوم، لـە بیرتـان نەکـەم. ... پـەیمان بـێ، لەمەودوا جگەرە نەکێشم.
ناونان:	وا ئەو منالە ناو دەنێین (ڕاپـەڕین). .. ئـەم گەڕەکـە تازەیـە ناو دەنێین (شەهیدان).
کردنەوەی بۆنە:	ئەم کۆبوونەوەیەمان (بە سروودی ئەی ڕەقیـب) دەسـت پـێ دەکەین.

لەم ڕستانەدا تێبینی ئـەوە دەکرێ، ئەگـەر ڕسـتەکە سـادە بـێ، ئـەوا هـەر خـۆی ڕستەی ڕاپەڕاندنـە، بـەڵام ئەگـەر ڕسـتەکە ئاوێـتە بـوو، ئـەوا شاڕسـتەکە ڕسـتەی ڕاپەڕاندنە. بۆ نموونە: لە ڕستەی یەکەمدا، کاتێ قسەکەر وتـی (سوێـند دەخـۆم،) ئیتر تەواو، واتە" سوێندی خوارد، ئیتر ڕستەی دووەم جێبەجێ بکا یا نەکا.

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) ڕستەی ڕاپەڕاندن خـۆی بریتییـە لـە خـودی ئـەو کـارەی، قسـەکەر دەیـەوێ ئەنجامی بدا و هەر کە کۆتایی بە ڕستەکە هێنا، ئەرکەکە ئەنجام دەدرێ.

(ب) زۆربەی ڕستەکان لە کاتی ڕانەبوردوودان، ئەکەر کران بە ڕابوردوو دەبـن بـە ڕستەی هەواڵدان.

(ج) قسەکەر بە زۆری کەسی یەکەمی تاکە (دەشێ بە نوێنەرایەتی یەکەمی کۆش قـسە بکـا) و خـۆی ئەنجامـدەری کارەکەیـە، کارەکـەش زارەکییـە و خـودی ڕستەکەیە.

(د) ئاوازی ڕستەکان یا ئاسۆیی یا لـە سـەرەوە بـەرەوخوارە و لـە نووسـیندا لـە کۆتایی وێرگوڵ یا خاڵ دادەنرێ.

ئەم ئەرکەش ئەرکێکی لاوەکییە و زۆر جیاوازی لەگەڵ ئەرکی هەواڵدان نییە و دەشێ بخرێتەوە سەر ئەرکی هەواڵدان.

حەوتەم: ئەرکی کۆمەڵایەتی:

ئـەرکی کۆمەڵایـەتی، هەنـدێ ئـەرکی خۆبردنەپـێش یـا مەراییـشی پـێ دەوترێ، کە بریتییە، لەو ڕستانەی لـە سـڵاوکردن و چاکوچـۆنی و هـەواڵ پرسـین

بەکاردێـن. مەبەسـتی قـسەکەر لـەم جـۆرە ڕسـتانە، نیـشاندان و پتـەوکردنی پەیوەندی نێوان خۆی و گوێگرە. وەك:

سڵاوکردن:	بەیانیت باش!.. ماندوو نەبی!.. سڵاوتان لێ بێ!.. بـە خـێر بـێن!.. خواتان لەگەڵ!..
چاکوچۆن:	چـــۆنی؟!.. لـــە چـــیای؟!.. باوکـــت چـــۆنە؟!.. کـــووی؟!.. تەندروستیتان؟!.. باشن؟!..

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) لە ڕستەی کۆمەڵایەتیدا، ئەگەر قسەکەر مەبەستی مـەرایی و خۆبردنـە پێـشی نەبێ، واتە" هیچ ئیشێکی بە گوێگر نەبێ، ئەوا مەبەستی نیشاندانی بێگەردی و پتەوی پەیوەندی نێوانیانە.

(ب) هەندێ جار لە ڕستەکاندا کار سواوە و لە ئاستی سـەرەوەدا دەرناکـەوێ، وەك لە (بەیانیت باش!) لە بنەڕەتا (بەیانیت باش بێ!)، یان (تەندروسـتیتان؟!)، لە بنجدا (تەندروستیتان چۆنە؟!).

(ج) ئەگەر ڕستەکە لە شێوەی پرسیاری بێ، ئەوا جیاوازی لەگەڵ ئەرکی پرسـیاری لەوەدایە، کە قسەکەر چاوەڕێی وەڵامی گوێگر ناکـا. واتـە" کـاتێ قـسەکەر بـە گوێگر دەڵێ (چۆنی؟!، باشی؟!)، مەبەستی ئەوە نییە، گوێگر باسی خۆی بۆ بکا، بەڵکو مەبەستی تـەنیا سـڵاوە. ئەگـەر هـاتوو قسەکەر چاوەڕێـی وەڵامـی کرد، دیارە مەبەستی پرسیارکردنە، نەك چاکوچۆنی.

(د) ئاوازی ڕستەکان یان لە شێوەی پرسیاریدان، یـان لـە شـێوەی داخـوازی و لـە کۆتـایی سـڵاودا نیـشانەی سەرسـوڕمان دادەنـرێ و لـە کۆتـایی چاکوچـۆنیدا نیشانەی پرسیار و سەرسوڕمان دادەنرێن.

ئەرکی کۆمەڵایەتیش ئەرکێکی لاوەکییە و دەشـێ جـۆری سـڵاوکردنەکە بکـرێ بـە بەشـێك لـە داخـوازی و جـۆری هەواڵپرسـینەکەش بخرێـتە سـەر جـۆری ئـەرکی پرسیاری.

((ئەنجامەکان))

دەشێ ڕستەی کوردی پۆلین بکرێ بۆ تەنیا دوو جۆر ڕستەی سەرەکی:

یەکەم: سادە – دەتوانرێ بە پێی سیماکان، سێ جۆر ڕستەی سادە جیا بکرێنەوە:

أ ـ سادەترین ڕستەی کوردی: بە تەنیا لە یەك تاکە وشە پێك دێ.

ب ـ ڕستەی سادەی ئاسایی: بە پێی جۆری کارەکە، تەنیا بەشە سەرەکییەکانی ڕستەی تیادایە لە بکەر و بەرکار و کار.

دووەم: ناسادە – دابەشی دوو بەش دەبێ:

أ ـ ڕستەی لێکدراو: سێ جۆر ڕستە دەگرێتە خۆی: (هاوڕێك)، (پێچەوانە)، (هەڵبژاردە) و (نەرێ).

ب ـ ڕستەی ئاوێتە (تێکەڵ): دوو جۆر ڕستە دەگرێتە خۆی: (دیارخەری ناو) و (دیارخەری کار).

ڕستەی کوردی لە ڕووی گەیاندنی واتاوە، دەتوانرێ حەوت جۆر ئەرکی سەرەکی جیابکرێنەوە و دەشێ هەندێ لەو ئەرکە سەرەکییانە بۆ ئەرکی وردتر دابەش بکرێن:

١ـ ئەرکی زانیاری و هەواڵدان.
٢ـ ئەرکی پرسیاری.
٣ـ ئەرکی فەرماندان، داخوازی، خۆزگەیی (ئارایی).
٤ـ ئەرکی هەست دەربڕین (سەرسوڕمان).
٥ـ ئەرکی هەست ورووژاندن.
٦ـ ئەرکی ڕاپەڕاندن.
٧ـ ئەرکی کۆمەڵایەتی.

دەشێ ئەگەر سیماکان بە درشتی وەرگرین، ڕستەی کوردی لە ڕووی ئەرکەوە، تەنیا دابەشی سێ جۆر بکەین: ڕستەی (هەواڵی)، (پرسیاری) و (ئارایی)، بەڵام ئەگەر سیماکان بە وردی وەرگرین، دەشێ ڕستەی کوردی لە ڕووی ئەرکەوە، دابەشی پتر لە دە جۆر بکەین.

((ملخص البحث))

رغم قصر مدة تأريخ الدراسات اللغوية ولاسيما الأكاديمية عند الكورد مقارنة بالشعوب الأخرى، ولكن قلما نجد باحثا لغويا في اللغة الكوردية لم يتطرق بشكل أو بآخر الى تصنيفات الجملة. ولكتابة هذا البحث، تم الإستفادة من كل الجهود السابقة مقارنة بالتصنيفات في اللغات الأخرى المعروفة لدى الباحث، مثل العربية والانكليزية والفارسية. حيث تم تصنيف الجملة بشكل علمي آخر، مع مراعات خصوصيات اللغة الكوردية. ولتحقيق ذلك بادر الباحث الى تقسيم البحث الى ثلاثة فصول، إضافة الى اهم النتائج وملخص البحث باللغتين العربية والأنكليزية وهوامش الفصول الثلاثة والمصادر.

ففي الفصل الأول: تطرق الباحث الى الجملة البسيطة، بأنواعها الثلاثة: (الأبسط) (الإعتيادي) و (الموسع).

أما الفصل الثاني: يتناول الجملة غير البسيطة، بنوعيها المركبة والمعقدة، تنقسم كل منها الى أنواع ثانوية أخرى.

والفصل الثالث: مخصص لتناول تصنيف الجملة الكوردية على أساس دلالات الجمل، حيث تمكن الباحث من تميز سبعة أنواع من الجمل حسب الوظيفة الدلالية التي تؤدي كل منها.

((Summary))

Sociolinguistic Differences between Rural and Urban Subvarieties

This study sheds some light on the social and linguistic differences between rural and urban subvarieties in Kurdish. Many people regard rural subvariety and accent as debased and inferior from of Kurdish. They believe that certain rural expressions would provoke laughter, anger, and ridicule.

The study discusses the people social attitudes about the appropriateness of certain linguistic varieties to certain social contexts. The people of town regard themselves to be at the top of social scale, and they regard the villagers to be at the and of social scale, particularly in the case of peasants in isolated rural areas. This is due to the general economic, demographic and culture dominance of twon over country.

The study investigates the Kurdish society in the period before the third millennium, when the social condition in Iraqi Kurdistan, to a large extent, was stable. The effects of displancement, Arabization, and Anfal campagin were not so obvious.

In the first part of the paper, the daily life of both rural and urban Societies are evaluated. The Social effects on the language of each society is discussed .

In the second parts the relationship between the individuals of each society is classified. Depanding on this classification, the two regional subvarieties are compared.

The third part is a comparison between the rural and urban subvarieties, with regard to the principles of language simplification and brevity-including the loss of redundant teatures and the omission of irregularties .

The study ends with conclusions and bibliography.

((پەراوێزەکانی بەشی یەکەم))

(١) لە زماندا هیچ ڕستەیەك بێ کار نابێ، چونکە ڕستە لە ڕووی واتاوە بوون و نەبوونی ڕووداوێك دەگەیێنێ، لە کاتی ڕابوردوو بێ یا ڕانەبوردوو (ئێستا + داهاتوو). ڕووداویش واتە" گەیاندنی بارودۆخی تەنێك، وەستاو بێ یا جوولاو. هەر بۆیەشە ڕستە بە بێ توخمێك (فرێزی ناوی) و کارێك (فرێزی کاری) دروست نابێ. دۆخە وەستاوەکە (کە نیشاندانی باری ئێستای توخمەکەیە و تەنیا لە خستنە ڕووی کاتی ئێستای توخمەکە ڕوودەدا) و تەنیا لەم بارەدا ڕەگی چاوگی ئارایی (("هە"بوون)) دەتوانێ ئەم ڕۆڵە بگێڕێ، چونکە لە کاتی ئێستادا دەرناکەوێ، وای لە هەندێ زمانەوانە کوردەکان و ناکوردەکان کردووە باوەڕ بە بوونی ڕستەی ناوی (ڕستەی بێ کار) بکەن. هەندێ زمانەوانی تر ڕێچکەی ئەوەیان گرتووە، مۆڕفیمی (ە)ی کاتی ئێستا بە کار دابنێن و ناوی (کاری بێ هێز)ی لێ بنێن. لە هەموو کارێکی زمانی کوردیدا دوای ڕەگی کار مۆڕفیمی کات دێ و ڕاناوە لکاوەکانیش پێشگر بن یا پاشگر ڕۆڵی توخمەکان دەردەخەن. بەراوردی ئەم ڕستانە بکە:

	فرێزی ناوی	ڕەگی چاوگی (بوون)	مۆڕفیمی کات	ڕاناوی لکاوی ك٣ت
١-	پیاو	بـ (دەرنەکەوتووە)	ە (کاتی ئێستا)	سفر (دەرنەکەوتووە)
٢-	پیاو	بـ (دەرکەوتووە)	ێ (کاتی داهاتوو)	سفر (دەرنەکەوتووە)
٣-	پیاو	بـ (دەرکەوتووە)	وو (کاتی ڕابوردوو)	سفر (دەرنەکەوتووە)

لە ڕستەی یەکەمدا ڕەگی کار (ب) دەرنەکەوتووە، ئەگەر دەرکەوێ ڕستەکە لە هەواڵدانی کاتی ئێستا دەگۆڕێ بۆ ڕستەی فەرماندان و کەسەکەش لە کەسی سێیەمی تاك دەگۆڕێ بۆ دووەمی تاك.

لە ڕستەی یەکەم و دووەمدا مۆڕفیمەکانی کاتی ئێستا (ە) و داهاتوو (ێ) تەنیا لە کەسی سێیەمی تاك دەردەکەون، چونکە ڕاناوی لکاو سفرە و

دەرناکەوێ، بەڵام لە کەسەکانی تر دەرناکەون، چونکە ڕاناوەکان (م/ی/ین/ن/ن) سفر نین و دەردەکەون.

دەشێ، کەسی مۆرفیمەکانی ئێستا و داهاتوو لە ڕستەیەکدا ڕۆڵ ببینن، ئەو کاتە دەبێتە کاتی ڕانەبوردوو. وەك: پیاو ە+ب+ێ+سفر یان ە+ب+ێ+سفر بە پیاو). هەروەها دەشێ، مۆرفیمەکانی ئێستاو ڕابوردوو لە ڕستەیەکدا ڕۆڵ ببینن، ئەو کاتە دەبێتە کاتی ڕابوردووی بەردەوام. وەك: پیاو ە+ب+وو+سفر یان ە+ب+وو+سفر بە پیاو).

(٢) زاراوەی توخممان لە بری کەس بەکارهێنا، چونکە وا باوە کەس بە زۆری واتای مرۆڤ دەبەخشێ، بەڵام ئەو کەرەسانەی ڕۆڵی بکەر یا بەرکار دەبینن لە ڕستەدا، مەرج نییە هەردەم مرۆڤ مرۆڤ بن، دەشێ گیانەورێ یان بێ گیانێك بێ، بۆیە ویستمان زاراوەی توخم هەموویان بگرێتەوە.

(٣) لەم خشتەیەدا بە بێ پێشگر و پاشگرەکانی وەك (هەڵ-، دا-، ڕا-، وەر-، ... -ەوە، ...) پۆلینی زۆربەی چاوگەکان دەخەینە ڕوو:

چاوگی تێپەڕ	چاوگی تێنەپەڕی بکەری	چاوگی تێنەپەڕی بەرکاری
کوتان،پەستان، هەڵێنجان، دان،	وەستان،	چەسپان، قەپان، ڕووتان،
کێشان، پێکان، پێوان، شێلان،	چەرخان،	سووتان، فەوتان، ترنجان،
کێلان، هێلان، نان، هێنان، ...	دامەزران،	قنجان، گونجان، گرمخان،
گرتن، گەستن، بێشتن، پاراستن،	گوزەران،	ڕووخان، خوران، شۆران،
خواستن، خستن، پەرستن، ڕستن،	تۆران، پاڕان،	وێران، پچڕان، دڕان، زڕان،
گواستن، بەستن، بیستن، ویستن،	سووڕان،	دۆڕان، زان، ترازان، برژان،
لێستن، ناشتن، ڕشتن، چەشتن،	گەڕان،	بۆرژان، ڕژان، کوژان،
هاژۆشتن، شووشتن، کوشتن،	لەوەڕان،	شلەژان، هەژان، تاسان،
کرۆشتن،فرۆشتن، ڕۆیشتن،	سازان،	پسان، ترسان، گیرسان،
هاوێشتن، وتن، پەنداوتن، ئاخاوتن،	کرووزان،	ئاوسان، خەسان،

ئەنگاوتن، پاڵاوتن، ... بژاردن، شاردن، ژماردن، ناردن، خواردن، بردن، کردن، بووردن، کەندن، خوێندن، ستاندن، ڕەتاندن، ڕیخاندن، چەراندن، درکاندن، تەکاندن، سەنگاندن، لاواندن، نواندن، خایاندن، قیژاندن، چیڕاندن، لووراندن، گرماندن، بۆڕاندن، زیڕاندن، زریکاندن، میاواندن، قیڕاندن، حیلاندن، نەڕاندن، شیڕاندن، فیکاندن، چریکاندن، جریواندن، لەنگاندن، چرپاندن، گماندن، قاسپاندن، قووقاندن، ... پاچین، قاچین، شاخین، هاڕین، بڕین، چڕین، سڕین، کڕین، گۆڕین، دزین، دۆزین، مژین، تۆژین، ناسین، واسین، پرسین، نووسین، تاشین، بەخشین، دۆشین، گوشین، لووشین، پۆشین، کۆشین، نۆشین، گلۆفین، ماڵین، کۆڵین، زانین، سمین، توانین، ڕوانین، ڕنین، پشکنین، چنین، ئاخنین، ژەنین، هۆنین، بینین، ... دروون، سوون، جوون، هەنوون، گروون، فەرموون،	نووزان، گژان، ئاڕسان، کاوان، دوان، خولان، جووڵان، ژیان، گریان، ڕامان، .... هاتن، نووستن، گەیشتن، خەوتن، سرەوتن، ... حەپین، لەوچین، باڕین، زەڕین، فڕین، پەڕین، وەڕین، خوڕین، نازین، گەوزین، گرژین، خشین، چەقین، جەنگین، ناڵین، کەنین،	خووسان، نووسان، ئایسان، نەخشان، ترشان، ڕشان، کشان، داڕووشان، درەوشان، داوەشان، تلیشان، قڵیشان، ئێشان، لەقان، شڵەقان، بریقان، تکان، بزرکان، شکان، لکان، دامرکان، خلیسکان، خنکان، ترووکان، شەکان، پەشۆکان، توان، ڕوان، بزوان، شێوان، گوان، لوان، تلان، کولان، گلان، کوڵان، مان، ڕمان، ڕووخان، پەلمان، کڕان، دڵۆپان، ... پشکووتن، کەوتن، ... مردن، ... بارین، خزین، ڕزین، لەرزین، بەزین، تەزین، تۆپین، تەقین، تۆقین، چڵەکین، کۆکین، پژمین، گەنین، مەیین، خەمڵین، ... بوون، هەبوون، ...

تێبینی ئەوە دەکرێ، هەندێ جار بە گۆڕینی گیرەکەکان، یان گۆڕانی واتا پۆلی هەندێ چاوگ بگۆڕێ. هەندێ چاوگ دەتوانن، لە گەڵ دوو پۆل ڕەفتار بکەن (تێنەپەڕی بکەری و بەرکاری)، وەك:(گریان، ژیان، کشان ...):

تەنە ڕەقەکان بە گەرما دەکشێن. (تێنەپەڕی بەرکاری).

بە گەرما پلەی گەرما هەڵدەکشێ و بە سەرما دادەکشێ.

هێزەکانی هاوپەیمانان دوای ڕزگارکردنی کوێت کشانەوە. (تێنەپەڕی بەرکاری).

بە هاوین کۆچەرەکان بەرەو کوێستان هەڵدەکشێن و بە زستان بەرەو گەرمیان دادەکشێن.

هەروەها تێبینی ئەوە دەکرێ، ڕستەی فەرماندان لە تێنەپەڕی بەرکاری دروست ناکرێ، ئەگەر دروست کرا واتای چاوگەکە دەگۆڕێ. وەك: کاتێ دایکێك بە منداڵەکەی دەڵێ: (بتۆپە.)، واتای مردن و تۆپین نادا، بەڵکو مەبەستی ئەوەیە (بخەوە.). هەندێ جار بە یارمەتی ئامرازی پەیوەندی دەتوانرێ، جۆرێك لە فەرماندان لە (بوون) دروست بکرێ، بەڵام ئەو کاتە (بوون) واتای (گواستنەوە لە دۆخێکەوە بۆ دۆخێکی تر، یان – بوون بە ...) دەدا نەك ئارایی[عەبدولوەهاب– ٤٤-٤٧]. وەك: ببە بە پیاو. یان ببە پیاو، پیاو بە، کە ڕەنگە فەرمان پێکراوەکە لە ئارادا (لە بووندا) پیاو بێ، بەڵام ڕەفتاری پیاوە نەبێ. ئەمە ئەوە ناگەیێنێ، کە فەرماندان لە تێنەپەڕی بکەری واتای تر نادا، وەك: (هەستە لە خەو ئەی لاوی کورد ...) لێرەدا واتای بنجی ڕستەکە (بێدار بوونەوەیە لە نووستن) و واتا خوازراوەکەشی (وشیار بوونەوەیە لە بێ ئاگایی)، بەڵام لە فەرماندانی تێنەپەڕی بەرکاری واتا بنجییەکە دەناکەوێ و تەنیا واتا خوازراوەکەی دووەم دەردەکەوێ.

جگە لەمەش بە زۆری لە تێنەپەڕە بکەرییەکان توخمەکە سوودمەند دەبێ، یان زیانی پێ ناگا، بەڵام بە زۆری لە تێنەپەڕییە بەرکارییەکان توخمەکە زیانی پێ دەگا. لەم دیاردەی زیان پێگەیشتنەدا، چاووگی ﴿هە(بوون)﴾ ناوێزەیە. ئەگەرچی چاووگی ﴿هە(بوون)﴾ هەردەم تێنەپەڕێکی بەرکارییە، چونکە توخمەکە ناتوانێ ڕۆڵێکی بکەریی ئارەزوومەندی ڕەها بگێڕێ لە بوون یا هەبوونی شتێك. ئەگەر بە ئارەزووی توخمەکە بێ بەم شتە ڕازی نابێ و داوای

بالاتر دەکا، بۆیە زۆربەی بە ناچاری سوپاسگوزاری بوون و هەبوونەکانیەتی. بۆ نموونە: کە قوتابییەك دەڵێ: (دەبم بە مامۆستا.)، ئەمە بارودۆخەکە ناچاری کردووە، کە مامۆستایەتی هەڵبژێرێ، ئەگەر لە دەستی بێ، دەبێتە وەزیر، یا پاشا. دەڵێن (فیرعەون) پاشای جیهان بوو، داوای خوایەتی دەکرد.

ناوێزەیی ﴿هە(بوون)﴾ لەوەدایە: توخمەکە لە بوون و هەبوونی شتە باشەکان، وەك: سامان و خۆشی و ... هتد زەرەرمەند نابێ، بەلام لە بوون و هەبوونی شتە خراپەکان، وەك: هەژاری و خەم و ناخۆشی و ... هتد زیانمەند دەبێ. بۆ نموونە: کە دەڵێین: (منالەکە بوو.). نازانین، ژیانی ئەو منالە چۆن دەبێ؟! لەم بارەیەوە خەیام دەڵێ:

هاتن بە دەستی خۆم نەبوو هێنایانم، دەرچوونە دەریش چۆن و کەیە؟ نازانم.
خۆزگە! نە هاتبام، نە چووبام، نە ببام، لەم گێرە و کێشەدا ڕەحەتبا گیانم.

(٤) هەرگیز ڕەگی کار وەك مۆرفیمێکی سەربەخۆ دەرناکەوێ، ئەگەر دەرکەوت، وەك ڕەگی کار ڕەفتار ناکا. بۆ نموونە: (دزەکە شتێکی دزی.) لێرەدا (دز)ی یەکەم ناوە و جیاوازە لە (دز)ی دووەم کە ڕەگی کارە.

(٥) (و)ی مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو، مۆرفیمێکە، هێمایە بۆ کەسێکی نادیار، کە کارێکی بەسەردا هاتبێ. واتە" هێمای بەرکارێکی نادیارە. بە پێچەوانەی مۆرفیمی (ر)ی بکەر نادیار کە هێمایە بۆ کەسێکی نادیار، کە کارێکی ئەنجام دابێ یا ئەنجام بدا. واتە" جگە لەوەی هەردووکیان دەتوانن، ئاوەڵناوی دەسکرد دروست بکەن، وەك: ئاوەڵناوی کراوی (سووتاو، مردوو، ڕزیو، دانیشتوو ...)، یان ئاوەڵناوی بکەری (نووسەر، سووتێنەر، تێکدەر، نامەبەر ...)، جیاوازییان لەوەدایە لە ڕستەدا، مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو تەنیا لە ڕستەی ڕابوردوودا بەکاردێ، وەك: (پووشەکە سووتاوە. نامەکە نووسراوە. کابرا کوژراوە. ....)، بەلام مۆرفیمی ئاوەڵناوی بکەر دەتوانرێ ڕستەی ڕابوردوو و ڕانەبوردووی لە بکەر نادیاردا پێ دروست بکرێ، وەك: (پووشەکە سووتێنرا / دەسووتێنرێ. نامەکە نووسرا / دەنووسرێ. کابرا کوژرا / دەکوژرێ. ...).

مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو لە دیالێکتی ناوەڕاستدا (و)ە، لە دیالێکتی ژووروودا دەبێتە (ی) و لە دیالێکتی خواروودا دەبێتە (گ). وەك:

سووتاوە، مردووە، هاتووە، ..... (دیالێکتی ناوەڕاست)
سـۆتیە، مـریـە، هـاتیە، ..... (دیالێکتی ژووروو)
سووزیاگە، مردگە، هاتگە ..... (دیالێکتی خواروو)

(٦) چاوگێکی تێنەپەڕ و شەش چاوگی تێپەڕ هەن، لەبەر ئـەوەی لـە بنەڕەتـدا ڕەگەکانیان کۆتایی دێ بە بزوێنی (ە)، لـە هـەموو کەسـەکان تەنانـەت لـە کەسـی سێیەمی تاکیش مۆرفیمی (ێ)ی کاتی داهاتوو دەرناکەوێ، لە بـری ئـەوە لـە بـەر ئەوەی لە کەسی سێیەمی تاکدا ڕاناو دەرناکەوێ، (ە)ی بزوێنە کورتەکەی کۆتایی ئەم ڕەگانە درێژ دەبێتەوە و دەبێتە (ا)ی بزوێنی درێـژ، هـەروەها ئـەو چـاوگانەی ڕەگەکانیان بە (وە) کۆتـایی دێ، ئـەم دوو دەنگـی (و) و (ە)یـە جگـە لـە کەسـی سێیەمی تاك لە هەموو کەسەکانی تـر لـێك دەدەن و دەبـن بـە (ۆ)، واتـە: (و + ە ← ۆ) ئەمانــەش دیــاردەی دەنگــسازین و پەیوەنــدییان بــە واتــاوە نییــە. چاوگەکانیش ئەمانەن:

چاوگ	ڕەگی بنەڕەت		یەکەمی تاک	دووەمی تاک	سێیەمی تاك	یەکەمی کۆ	دووەمی کۆ
ڕۆیشتن	ڕەوتەن	ڕوە	دەڕۆØم	دەڕۆØی	دەڕواØØ	دەڕۆØین	دەڕۆØن
بردن	بەردەن	بە	دەبەØم	دەبەØی	دەباØØ	دەبەØین	دەبەØن
کردن	کەردەن	کە	دەکەØم	دەکەØی	دەکاØØ	دەکەØین	دەکەØن
خواردن	خوەردەن	خوە	دەخۆØم	دەخۆØی	دەخواØØ	دەخۆØین	دەخۆØن
دان	دادەن	دە	دەدەØم	دەدەØی	دەداØØ	دەدەØین	دەدەØن
شووشتن	شوەردەن	شوە	دەشۆØم	دەشۆØی	دەشواØØ	دەشۆØین	دەشۆØن
هاژۆشتن	هاژوەشتەن	هاژوە	دەهاژۆØم	دەهاژۆØی	دەهاژواØØ	دەهاژۆØین	دەهاژۆØن

(٧) جیــاوازی نــێوان ئاوەڵنــاوی کــراو و ئاوەڵنــاوی سروشــتی لــە دوو خاڵــدا دەردەکەوێ:

١– ئاوەڵناوی کراو سیما و ناوەڕۆکێکی نوێ دەداتـە پـاڵ کەسـەکە. واتـە" لـە بنەڕەتـدا نـەبووە و لـە ڕابـوردوودا کارەکـەی بـە سـەردا هـاتووە، وەك: سـووتاو، وەسـتاو، ڕژاو، دڕاو، دانیـشتوو، مـەییو، ترشـاو، ......هتـد، بـەڵام ئاوەڵنـاوی سروشتی سیما و ناوەڕۆکەکەی سروشـتییە و لـە بنەڕەتـدا هـەبووە، وەك: جـوان، باش، خراپ، شیرین، ترش، قەڵەو، کورت ....هتد.

٢- ئاوەڵناوی کراو لە کاری تێپەڕی بکەر دیار ئەگەر وشەیەکی لێکدراو نەبێ، بە دەگمەن دروست دەکرێ، وەك: گورگان خواردوو، ماران گەستوو، گرتووخانە....)، بەڵام لە بکەر نادیاردا بە ئاسانی دروست دەکرێ، وەك: نووسراو، کوژراو، سووتێنراو....هتد.

(٨) بۆ ڕوونکردنەوەی فۆڕمی (ـ ەتی)، بەراوردی ئەم ڕستانە بکە:

چاوگی (هەبوون) لەگەڵ *ڕاناوی ڕێککەوتن*					چاوگی (هەبوون) لەگەڵ *ڕاناوی خاوەنی +ڕاناوی ڕێککەوتن*						وەرچەرخان
فریزی ناوی	پێشگری ئەرێ	ڕەگی (بوون) دەرنەکەوتووە	مۆرفیمی کاتی ئێستا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	فریزی ناوی	پێشگری ئەرێ	ڕاناوی لکاوی خاوەنی	ڕەگی (بوون) دەرنەکەوتووە	مۆرفیمی کاتی ئێستا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	
من	هە	Ø	Ø	م	من	هە	ـمـ	Ø	ـە	Ø	
تۆ	هە	Ø	Ø	ی	تۆ	هە	ـتـ	Ø	ـە	Ø	
ئەو	هە	Ø	ـیـ (ناوبڕ)+ە	Ø	ئەو	هە	ـیـ	Ø	ـە	Ø	تـ (ناوبڕ)+ی
						←←←←←←←←←←←←					

لە کەسی سێیەمدا دەبینین، کاتێ ڕاناوی خاوەنی پتر دەبێ، هاوشێوەی بەرامبەرەکەی (بە بێ ڕاناوی خاوەنی) دەبێ، کە لە وێشدا فۆڕمەکە بریتییە لە (هەیە ← هە + Ø + ـیـ (ناوبڕ)+ە + Ø)، ئینجا کە ڕاناوی خاوەنی پتر دەبێ، فۆڕمەکە هاوشێوەی یەکەم دەبێ و دەبێتە (هەیە ← هە + ـیـ + Ø + ـە + Ø)، بۆیە بۆ ڕزگاربوون لە لێڵواتایی وەرچەرخانێك ڕوودەدا و وادادەنرێ، کە هەردوو فۆڕمەکە هاوشێوەن، بەم شێوەیە (ی)ی ڕاناوی لکاو لە فۆڕمی دووەم یەکسان دەبێ بە (ی)ی ناوبڕ لە فۆڕمی یەکەم، بەم شێوەیە پێویستیمان بە (ی)یێکی ڕاناوی لکاوی خاوەنی دەبێ، تاکو خاوەنێتی کەسی سێیەمی تاك بنوێنێ لە فۆڕمەکەدا و ئەم (ی)یەی ڕاناوی لکاوە دەچێتە کۆتایی فۆڕمەکە و دەبێتە (هەیەی)، بەڵام لە نێوان هەردوو بزوێنەکەی کۆتایی پێویستیمان بە ناوبڕێك دەبێ و لەم بارەدا دەنگی (تـ) ڕۆڵی ناوبڕەکە دەبینێ و فۆڕمەکە دەبێتە

(هەیەتی). لە سەرجەم داڕشتنە هاوشێوەکانی ئەم فۆڕمە ئـەم دیاردەیـە دووبـارە دەبێتەوە. وەك:

ڕاناوی ڕێککەوتن					ڕاناوی خاوەنی +ڕاناوی ڕێککەوتن						وەرچەرخان
فریزی ناوی	پێشگری ئەرێ	ڕەگی (بوون) دەرنەکەوتووە	مۆرفیمی کاتی ئێستا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	فریزی ناوی	پێشگری ئەرێ	ڕاناوی لکاوی خاوەنی	ڕەگی (بوون) دەرنەکەوتووە	مۆرفیمی کاتی ئێستا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	
من	برا	Ø	Ø	م	ئەو	برا	ـمـ	Ø	ـە	Ø	
تۆ	برا	Ø	Ø	ی	ئەو	برا	تـ	Ø	ـە	Ø	
ئەو	برا	Ø	یـ (ناوبڕ)+ە	Ø	ئەو	برا	یـ	Ø	ـە	Ø	تـ (ناوبڕ)+ی
						←←←←←←←←←←←					

هەروەها دەتوانی بەراوردی بکەی لەگەڵ گۆڕینی کەسەکان:

ڕاناوی ڕێککەوتن					ڕاناوی خاوەنی +ڕاناوی ڕێککەوتن						وەرچەرخان
فریزی ناوی	پێشگری ئەرێ	ڕەگی (بوون) دەرنەکەوتووە	مۆرفیمی کاتی ئێستا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	فریزی ناوی	پێشگری ئەرێ	ڕاناوی لکاوی خاوەنی	ڕەگی (بوون) دەرنەکەوتووە	مۆرفیمی کاتی ئێستا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	
من	برا	Ø	Ø	م	من	برا	تـ	Ø	Ø	م	
تۆ	برا	Ø	Ø	ی	تۆ	برا	مانـ	Ø	Ø	ی	
ئەو	برا	Ø	یـ (ناوبڕ)+ە	Ø	ئەو	برا	یانـ	Ø	ـە	Ø	

(٩) لـە کـرداری تـێپەڕاندندا ئەگـەر بـە وردی سـەرنجی ڕۆنـانی چـاوگ بـدەین، دەبیـنین، بـە گـشتی پـێك هـاتوون لـە (ڕەگ+مـۆرفیمی کـاتی ڕابـوردوو+{ن}ی چـاوگ). ئـەم {ن}ی چـاوگە {ن}ێـکی کـۆی ئاسـاییيە و هـەموو ئـەو ئەگـەری

ڕووداوانانە کۆ دەکاتەوە، کە ڕەگی کارەکە لە ڕابوردوودا دەشێ ڕوویاندابێ. بۆیە {ن}ێکی کۆی بێ لایەنە و ناگەڕێتەوە بۆ هیچ توخمێك، ئەم بێلایەنیەشە وای کردووە، مۆڕفیمی کاتی ڕابوردووی پێش {ن}ی چاوگ نەتوانێ، لە چاوگدا ڕۆڵی خۆی ببینێ، چونکە توخمێك نییە، تاکو ڕەگی کارەکەی پێ ڕاپەڕێنرێ. ئاشکرایە، کە {ن}ی چاوگ چاڵی سێیەمی چاوگ پڕ دەکاتەوە، کە لە کاتی گەردانکردندا ئەم چاڵە دەبێتە شوێنی توخمەکان، واتە" {ن}ی چاوگ شوێنی توخمەکانی پڕ کردۆتەوە و هەر کاتێك لادرا، توخمێك دێتە شوێنی. بۆیە، لێرە دەگەینە ئەنجامێك، ئەگەر لە چاوگە تێنەپەڕەکاندا {ن}ێکی تری چاوگ بخەینە دوای {ن}ی بنەڕەتی چاوگە، ئەوا چاڵێکی تر بۆ توخمێکی زیاد دەبێ و بەمەش توانای چاوگە تێنەپەڕەکە لە بەڕێوەبردنی توخمێك دەگۆڕێ بۆ دوو توخم، واتە" کارەکە لە تێنەپەڕ دەگۆڕێ بۆ تێپەڕ (عەبدوللا١٣٠ـ١٣٦)، وەك: (سووتان ← سووتانن ← سووتانــ م / ت / ی / مان / ..)، (وەستان ← وەستانن ← وەستانــ م / ت / ی / مان / ..)، بەڵام تێبینی ئەوەش دەکرێ، ئەو چاوگە تێنەپەڕانەی مۆڕفیمەکانی کاتی ڕابوردوویان (ا) نییە، واتە" (ا)یی نین، مۆڕفیمی کاتی ڕابوردووی (ا) دێتە جێی ئەلۆمۆڕفەکەی تری، واتە" چاوگوکو دەگۆڕێ بۆ (ا)یی، ئینجا (ن)ێکی تر دەخرێتە دوای {ن}ی یەکەمی چاوگەکە و دەبێتە تێپەڕ، وەك : (خزین ← خزان ← خزانن)، (مردن ← مران ← مرانن) (تەقین ← تەقان ← تەقانن) ...هتد. جگە لە شێوەزاری سلێمانی لە شێوەزارەکانی تری دیالێکتی ناوەڕاست (د)ێك دەکەوێتە نێوان هەردوو {ن}ی چاوگەکە، کە ڕۆڵێکی ئاسانکردنی گۆکردن دەبینێ لەم شێوەزارانەدا و جگە لەمەش دەبێتە مۆڕفیمی کاتی ڕابوردووش، هەرچی (ا)ی مۆڕفیمە یەکەمەکەی کاتی ڕابوردووە، لە بەر ئەوەی لە دوای گەردانکردنیشدا {ن}ـە ڕەسەنەکەی چاوگی هەر بە دوادا دەمێنێ، بۆیە لە ڕووی گەیاندنی واتا ڕۆڵی نامێنێ، بەڵام ڕەفتاری خۆی هەر دەنوێنێ، واتە" لە ڕابوردوودا هەر (ا) دەبێ و لە ڕانەبوردوودا دەبێتە (ێ)ی داهاتوو، وەك:

أ‌- لە ڕابوردوو:

ڕستە	ڕەگی تێپەڕ	مۆرفیمی ڕابوردوو	بەرکار	بکەر
سـووتاندØ ی	سووتان	د	Ø	ی

لـەم جـۆرە چـاوگە تـێپەڕێنراوانەدا تـێبینی ئـەوە دەکـرێ، کـە ڕەگـی چـاوگە تێپەڕێنراوەکە یەکسانە بە خودی چاوگە ڕەسەنە تێنەپەڕەکە، کە لەم نموونەیـەدا (سووتان)ە. ئەم ڕەگـەش لـە خـودی خۆیـدا پـێك هـاتووە لـە : ڕەگ (سـووت) + مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو (ا) + نوونی چاوگ (ن).

ب‌- لە ڕانەبوردوو:

ڕستە	مـــــــۆرفیمی ئێستا	بەرکار	ڕەگـــــی تێپەڕ	مـــــــۆرفیمی داهاتوو	بکەر
دەیسووتـــێنێ Ø	(ئـ/د) ە	یـ	سووتێنـ	ێ	Ø

تەنیا جیـاوازی لـە نـێوان ئـەم ڕەگـە لـە ڕابـوردوو ڕانـەبوردوو، گـۆڕانی مـۆرفیمی کاتەکەیە لە ڕابوردوو بۆ داهاتوو، کە لەم بارەدا ڕۆڵی کات ناگێڕن، چـونکە نـوونی چاوگیان بە دوادا هاتووە و ئەمەش چونکە نوونی چاوگ نوونێکی کۆی بـێ لایەنـە و ناگەڕێتەوە بۆ هیچ توخمێك.

((پەراوێزەکانی بەشی دووەم))

(١) ئەگەرچی لە هەندێ سەرچاوەی وەك (سینتاکسی ڕستەی تێکەڵ، د. کوردستان موکریانی، لاپەڕە — ٤٥ —)دا ئەم جۆرە ڕستەیە بە تێکەڵ دانراوە، بەڵام ئەم جۆرە ڕستانە لێکدراون و تێکەڵ نین، چونکە:

١– دەتوانرێ، بە لای کەمەوە یەکێ لە ئامرازە لێکدەرەکان لابدرێ:

(ئەگەرچی) هۆنراو زیرەکە، (بەڵام) ناخوێنێ.

ئەگەرچی هۆنراو زیرەکە، ناخوێنێ.

هۆنراو زیرەکە بەڵام ناخوێنێ.

٢– هیچ ڕستەیەك وەسفی بەشێکی ڕستەکەی تر ناکا و لە بنەڕەتدا ڕستە سادەکان بەم شێوەیەن:

هۆنراو زیرەکە.

هۆنراو ناخوێنێ.

(٢) لە ڕێزمانی دێریندا هەڵەیەکی باو کراوە، ئەویش داننان بە بوونی پاڕستەی ناوی. واتە" پاڕستە ڕۆڵی ناوێکی شاڕستە دەگێڕێ، ئینجا ناوەکە بکەر بێ یان بەرکار. پاڕستەکانیش ناونراون بە (پاڕستەی جێگری بکەر) یان (پاڕستەی جێگری بەرکار)، وەك: ﴿ پاڕستەی ناوی ئەو پاڕستانەن، کە جێگەی ناوێك لە شاڕستەدا دەگرنەوە، ئەو ناوانەش کە دەشێ، ئەم جۆرە پاڕستەیە جێگەیان بگرێتەوە، یان (بکەر)ن یان (بەرکار)ن، کەواتە پاڕستەی ناوی دوو جۆرە:—

پاڕستەی جێگری بکەر:—

١– ئاشکرایە، (کە) ئیمپریالیزم دژی ئازادیی گەلانە.

٢– دیارە، (کە) هەرێم ئەمساڵ دەردەچێت.

پاڕستەی جێگری بەرکار:—

١– وتم، (کە) توخنی بێگانە مەکەون.

٢– ناتوانم، (کە) ئەم کارە بکەم. ﴾(عەبدوڵڵا–٨١).

لە ڕاستیدا ئەم پاڕستانە جێگەی هیچ ناوێك لە شاڕستەدا ناگرنەوە، بەڵکو هەموویان بەرکارە دەرنەکەوتووەکەی شاڕستە (کە کەسی سێیەمی تاکە و

ڕاناوەکەی سفرە) ڕوون دەکەنەوە و دەری دەخەن. شارستەکان بەم شێوەیە شی دەکرێنەوە:

شارستە	فریزی ناوی	ناوبڕ	ڕەگی (بوون)	مۆرفیمی ئێستا	ڕاناوی ك٣تاك
ئاشکرایە	ئاشکرا	یـ	Ø	ـە	Ø
دیارە	دیار		Ø	ـە	Ø

لێرەدا پاسەکە بووەتە دیارخەر بۆ ڕاناوە سفرەکەی کەسی سێیەمی تاك.

هەروەها لە ڕستەی ﴿ وتم، (کە) توخنی بێگانە مەکەون.﴾دا شارستەی (وتم،) بەم شێوەیەیە:

وتم = (و) ڕەگی کار + (ت) مۆرفیمی کاتی ڕابوردوو +Ø ڕاناوی ك٣تاك بەرکار + (م) ڕاناوی بکەر.

دیسان لێرەدا پارستەکە بەرکارە سفرەکەی کەسی سێیەمی تاکی ڕوون کردۆتەوە، کە چی وتووە؟ و بووەتە دیارخەری بەرکار.

هەروەها لە ڕستەی ﴿ناتوانم، (کە) ئەم کارە بکەم ﴾دا شارستەی (ناتوانم) بەم شێوەیەیە:

ناتوانم = (نا) ئامرازی نەرێیە + (ی)ی ڕاناوی بەرکار سواوە + (توان) ڕەگی کار + (ێ)ی مۆرفیمی کاتی داهاتوو دەرنەکەوتووە + (م) ڕاناوی بکەر.

لێرەشدا پارستە بەرکاری شارستەی ڕوون کردۆتەوە، کە ئەو شتەی ناتوانێ بیکا چییە؟.

((پەراوێزەکانی بەشی سێیەم))

(١) شایانی باسە، کە زمانی کوردی زمانێکی زۆر زۆر پاکە لە زاراوەکانی جنێودان و هیچ جنێوێکی ڕەسەن و یەك وشەی سادەی تیادا نییە. ئەمەش بەڵگەی ڕەوشت بەرزی کۆمەڵگای کوردەواری دەگەیێنێ، هەروەك پێش ئیسلامیش پەیڕەویکردنی فەرموودەکانی زەردەشت (وتەی باش، ڕەوشتی باش، کردەوەی باش) ڕەفتار و ڕێسای کوردەواری بووە.

ئەو جنێوە باوانەی لە کوردیدا هەن، بە هۆی ئامرازێکی ناکردن یان هەر ئامرازێکی تر کە واتای لادان و نێگەتیڤ بگەیێنێ، وەك:

ئاوەڵناوی (بەد – Bad) لە زاراوەکانی: بەدکار، بەدڕەوشت، بەدڕەفتار، بەدخوو .....

ئامرازی (بێ): بێئابڕوو، بێڕێز، بێبەزەیی، بێهۆش .....

ئامرازی (نا): ناپەسەند، ناڕەسەن، نامەرد، ناپیاو، ناشیرین ......

ئەم جنێوانەش هیچیان سادە نین و هەموویان ناسادەن، بەڵام جنێوە سادەکان هەموویان لە عەرەبی یان تورکی وەرگیراون.

(٢) ئایا (سوێند خواردن) و (تەڵاق خواردن) و (پەیمان دان) و (بەڵێن دان) چاوگی تێپەڕن یا تێنەپەڕ؟

ئەگەر بەراوردی ئەم ڕستانە بکەین:

ڕستەی تێنەپەڕ	ڕستەی تێپەڕ	ڕستەی ڕاپەڕاندن
زۆر ڕۆیشتم	زۆر نانم خوارد	زۆر سوێندم خوارد
زۆر گەڕام	زۆر خواردنم خوارد	زۆر تەڵاقم خوارد
زۆر دانیشتØ	زۆر پارەی دا	زۆر بەڵێنم دا
زۆر وەستاØ	زۆر مووچەی دا	زۆر پەیمانم دا

لە تێپەڕدا دەتوانرێ، بەرکار بسوێ و ڕاناوی لکاوی خاوەنی بچێتە سەر (زۆر)، واتە" (زۆر) ڕۆڵی بەرکار ببینێ: زۆرم خوارد، زۆری دا .....، بەڵام لە تێنەپەڕ و ڕاپەڕاندن ئەمە ناکرێ.

(ســــــەرچاوەکان)

[١] محمد معروف فتاح، زمانەوانی، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩٠ز.

[٢] عەبدوللا حوسـێن ڕەسول، ناکردن لە کوردیدا، نامەی ماجستێر، بەشـی کـوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سـەلاحەددین، ١٩٩١ز.

[٣] عەبدوللا حوســێن ڕەسـول{ب}، مۆرفیمـە ڕێـزمانییەکانی کـار، نامـەی دکتـۆرا، بەشی کوردی، کۆلێجی پەروەردە، زانکۆی بەغدا، ١٩٩٥ز.

[٤] وریا عومـەر ئـەمین، ئاسـۆیەکی تـری زمانـەوانی، دەزگـای چـاپ و بڵاوکردنـەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤ز.

[٥] کوردستان موکریانی، سینتاکسی ڕسـتەی سـادە لـە زمـانی کـوردی دا، دەزگـای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، ١٩٨٦ ز.

[٦] قـیس کاکـل توفیـق، جۆرەکـانی ڕسـتە و تیـۆری کـردە قـسەییەکان، نامـەی ماجستێر، بەشی کوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩٥ز.

[٧] کوردستان موکریانی{ب}، سینتاکسی ڕستەی سـادە کـوردی، ، دەزگـای چـاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٠ز.

[٨] عەبـدولوەهاب خالـد موسـا، ڕێـزمانی (بـوون و هــەبوون) لـە کوردیـدا، نامـەی ماجستێر، بەشی کوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین–هەولێر، ٢٠٠٠ز.

[٩] سعید صدقی، مختصر صرف و نحوی کوردی، جزء ١، طبع اول، بغداد، ١٩٢٨م.

[١٠] یوسف شریف سعید، دۆخەکانی ژێرەوە لای فیلمۆر و هەنـدێ لایـەنی ڕستەسـازی کوردی، نامەی ماجستێر، بەشی کوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکـۆی ســەلاحەددین، ١٩٩٠ز.

[١١] ڕەفیق محەمەد محـێدین شـوانی، ئـامرازی بەسـتنەوە لـە زمـانی کوردیـدا، نامـەی دکتۆرا، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٣.

[١٢] Randolph Quirk & Sidney Greenbaum, A University Grammar Of English, Longman Group Limited, England, 1983.

[١٣] د. کوردسـتان موکریـانی{ج}، سینتاکسی ڕسـتەی تـێکەڵ، ، دەزگـای چـاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤ز.

[١٤] F. S. Scott, C. C. Bowley, C. S. Brockett, J. G. Brown, P. R. Goddard, English Grammar, A Linguistic Study of its Classes and Structures, London, 1978.

[١٥] أبوبکر عمر قادر، پرسیار لە زمانی کـوردی دا، نامـەی ماجسـتێر، بەشـی کـوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سـەلاحەددین، ١٩٩٣ز.

[١٦] ئازاد ڕەمەزان عەلی، لە یاساکانی داڕشتنی ڕستەی مەرجی زمانی کوردی، نامـەی ماجستێر، بەشی کوردی، کۆلێجی پەروەردە، زانکۆی بەغدا، ١٩٩٩ز.

لە پەراوێزی دوو قەسیدەی (سالم)دا
(تێکست و لێکۆڵینەوە)

د. عوسمان دەشتی
بەشی کوردی / فەکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان و پەروەردە
زانکۆی کۆیە

پێشەکی

دیـوانی شـیعری کلاسـیکی کـوردی، لـە سـۆنگەی هەلومـەرجی. سیاسـی و مێژوویی گەلی کورددا، لەبارودۆخێکی باشدا نەبووەو نییـە. تـا ئێـستاشی لەگەڵدا بێت، دیوانی شیعرو شاعیرانی ئەدەبی کلاسیکی کوردی بە تەواوی و بـە دروسـتی چاپ و بڵاو نەکراونەتەوە، ئەوانەشی کە چـاپ و بـڵاو کراونەتـەوە، یـا ئـەوەتا بـە تەواوی و بەڕاستی و بە دروستی ساغ نەکراونەتەوە، یا ئەوەتا بە شێوەیەکی وردو زانستی توێژینەوەیان بۆ نەکراوە. بە کورتی کەم وا هەیە دیوانی شـاعیرێکی کـۆن و کلاسیکیمان لەبەر دەستدا بێ، کە لە هەڵەو پەڵە و کەموکورتی بە دوور بێت.

بەم دواییە کتێبێکی مامۆستا محەمـەد عـەلی قـەرەداغی لـە ژێـر سـەرناوی: ((بەرکوتێك لە خەرمانی شیعری سـالم ـــ چـەپکێك شـیعری بڵاونـەکراوەی سـالم ـ پاشکۆیەکی دیوانی نالی)) چاپ و بڵاوکراوەتەوە[1]. لـە سـەرەتادا پێویـستە ئـەوە بگوترێت کە مامۆستا وەکو دابی هەمیشەیی بە شوێن سـۆراغی چـەند کەشـکۆڵ و دەستنووسێکی دێـرین و دانسقەدا چـووە، سـەبارەت بـە چـەند لایـەنێکی ژیـان و بەرهـــەمی شـــیعری یـــەکێك لـــە نـــاودارانی شـــیعری کلاســـیکیمان کـــە ئـــەویش ((عەبدولڕەحمان بـەگی (سـالم)ی سـاحێبقڕانە))، راسـتییەکەی ئەوەیـە مامۆسـتا قـــەرەداغی مـــاوەی نیـــو ســـەدە زیـــاترە فەرهادانـــە تێدەکۆشـــێت لـــە پێنـــاوی زیندووکردنەوەی دەستنووسە کۆنە کوردییەکان و ساغکردنەوەی مێژووی زانایانی کوردو بووژاندنەوەی بیروبەرهەمی کەلەپوورو ڕۆشنبیری گـشتی کـۆنی کوردیمـان،

لەم مەیدانەدا جێ دەستی مامۆستا دیارەو ئاشکراو، بەرهەمەکانیشی شوێنی شیاوی خۆیان گرتوەو کتێبخانەی کوردییان ئاوەدان کردۆتەوە. لەم تەقەللایەی دواییشدا بە گوێرەی ئەو دەستخەتانەی لەبەر دەستی بوون، پەردەی لە ڕووی کۆمەڵێك بەرهەمی تازەو بڵاونەکراوەی (سالم) هەڵداوەتەوە و خوێنەدەوارانی کوردی پێ ئاشنا کردوون.

سەبارەت بە مێژووی ئەدەب، ئێمە ئەو هەواڵ و زانیارییانەی کە لە مەڕ مێژووی ژیان و بەرهەمی ئەدەبیی زانایان و شاعیرانی پێشووماندا، لەبەر دەستدان و تا ڕادەیەك ساغ کراونەتەوە، پێویستە بە دروست و جێ متمانەیان بزانین تا ئەو ساتەی زانیاری وردو ڕاست و دروستی دیکەمان لەسەرچاوەی بەڵگەدارەوە دەکەوێتە دەست، ئەوسا لەڕێگەی بەراوردو هەڵسەنگاندنی زانستییەوە دەتواندرێت باوەڕو قەناعەتی تازە بە دەست بهێندرێت و لە مێژووی ئەدەبدا جێگیر بکرێت. ئەنجا لەم ڕێگایەدا کۆسپ و گرفتی زۆرمان دێتە ڕێگا، کە لە پێشەوەیاندا ئەوە دەبێت: ئاخۆ تا چەند دەبێت پشت بەو بەڵگەو سەنەدو دەستخەتانە ببەسترێت کە لەکەلێن و قوژبنی ئەرشیفخانە و کتێبخانەکاندا دەستمان دەکەون، ئایا هەر پەڕە کۆنەی بەیازو کەشکۆڵ و دەستنووسێك کە شتێکی تازەو نوێ ڕادەگەیەنێ، دەبێ دەستبەجێ و بێ چەندو چوون بەڕاست و بە دروستیان بزانین و کاڵای حەقیقەتیان بەباڵادا ببڕین؟. ئەنجا تەلارو دیواری تازەیان لەسەر هەڵبچنین و شتی تازەو نوێیان لەسەر بینا بکەین؟ یا ئەوەتا لە ڕێگەی بەراوردو کۆڵینەوە و تۆژینەوەی وردو زانستییەوە لە سەنگی مەحەکیان بدەین و ئەنجا لە تۆماری مێژوودا بەنەوەکانی بناسێنین.

بە هەر حاڵ ئەوە بابەت و مەبەستی باسەکەی ئێمە نییە، ڕاستیش ئەوەیە کە لە کتێبی ناوبراودا هەڵوەستە لەسەر دوو قەسیدەی ناوداری (سالم)دا کراوە، یەکێکیان ئەو قەسیدەیەیە کەوا (سالم)لە موژدەی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشای باباندا هۆنیویەتەوە، دووەمیش ئەوەیە کە لە بارەی پەرێشانی بابانەکانەوە لە دوای ڕووخانی میرنشین گوتراوە، کە لە کتێبەکەی مامۆستاداو بە گوێرەی دەستنووسێکی بەردەستی بەهی (نالی) لەقەڵەم دراوە. لەم ماوەیەدا لە هەوڵی ئەوەدا دەبین کە بەوردی لەسەر ئەم دوو تێکستە و بە تایبەتیش ئەوەی دووەمیان هەڵوەستە بکەین، کە تاڕادەیەکی زۆر بوونەتە جێگای گەنگەشەو گفتوگۆ.

تەوەری یەکەم/ سالم و کورتەیەکی ژیاننامەکەی:

سالم ناوی عەبدلرەحمان کوڕی محەمەد بەگی کوڕی ئەحمەد بەگی ساحێبقرانە، بنەماڵەی ساحێبقرانەکانی سلێمانی لەم ئەحمەد بەگەوە دەست پێ دەکات کە بە ئەحمەد بەگی گەورە ناسراوە.[٢] بەگوێرەی مامۆستا حەمەبۆر ئەم ئەحمەد بەگە لەسەر خواست و لە سەردەمی فەرمانڕەوایی خالید پاشادا، کە لە نێوان (١٧٤٧ تا ١٧٦٣) فەرمانڕەوای بابان بووە، لە ناوچەی سنەی ئەردەڵانەوە دەگوێزێتەوە بۆ قەلاچوالان کە لەو ڕۆژگارەدا پایتەختی بابانەکان بووە.[٣]

ئەحمەد بەگ دوو کوڕی هەبووە:

١- محەمەد بەگی (قەرەجەهەنەمی)، کە باوکی سالمە.

٢- مەحموود بەگ کە باوکی مستەفا بەگی (کوردی)یە.

ئەم بنەماڵەیە لە بنەڕەتدا خەڵکی دێی (قەرەجەهەنەم)ی نزیك شاری سنە بوون بۆیە محەمەد بەگ لە سلێمانیش هەر بە (قەرەجەهەنەمی) ناودار بووە، ئەو نازناوی (ساحێبقڕان)یەش لە سەردەمی بابانەکاندا بە باڵایاندا بڕاوە.[٤]

لەگەڵ دامەزراندنی شاری سلێمانی ئەوان دەبن بەدانیشتووی پایتەختی تازە. دیارە بنەماڵەیەکی دەسترۆیشتوو بوون و هەمیشە لە دەسەڵات و لە بابانەکان نزیك بوون، لە پێشانا ئەحمەد بەگ و دوای ئەویش مەحموود بەگی کوڕی (کە باوکی مستەفا بەگی کوردی و مامی سالمە)، سەردەمێك سوپا سالار و وەزیری جەنگی میرنشینی بابان بوون.

سەبارەت بە مێژووی هاتنە دنیا و کۆچکردنی سالم نووسەران و مێژوو نووسانی کورد لە وێنەی (ئەمین زەکی بەگ، ڕەفیق حیلمی، علاءالدین سجادی...) هاوڕا نەبوون، دیارە ئێستا ڕای دروست ئەوەیە کە لە مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەداردا جێگر کراوە.(٥) بەم پێیە سالم لە ساڵی (١٨٠٥)ی زاینی لە سلێمانی هاتۆتە دنیاو هەر لەوێش خوێندەواری سەرەتایی و بەرزی لە حوجرەی مزگەوت و لە زانستەکانی ئیسلامەتیدا پەیدا کردووە، سالم لەگەڵ ئەوەشدا کە خوێندنی تەواو نەکردووەو نەبووە بە مەلا ڕەنگە پێویستی پێی نەبووبێت، بەڵام ئەو دابڕانەی لە خوێندن نەبۆتە کۆسپ لەبەردەم ئەوەی کەوا وەکو کەڵە خوێندەوارو ڕووناکبیرێکی هەڵکەوتە لە ڕۆژگاری خۆیدا دەربکەوێت.

أ/ شاعیرێتی سالم :ـ

سالم بە پێی بەرهەم و هۆنرەواکانی، دەبێ شارەزایی تەواوی لە بواری زانستە جۆر بە جۆرەکانی، وەکو ئایین و ئەدەبیات و شەریعەت و فەلەکناسی و مێژوو و باری ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی هەبووبێت. لەوە دەچێت هەر چوار زمانی کوردی و عەرەبی و فارسی و تورکی زانیبێت، کاریگەر بوونی بە زمان و شیعرو ئەدەبیاتی فارسی بە ناوەرۆك و روخساری بەرهەمە شیعرییەکانییەوە روون و ئاشکران. لە ناو شاعیرانی فارسدا شەیدای شیعرو بەرهەمی کەلیمی هەمەدانی و حافزی شیرازی بووە و گەڵێ جار لە هۆنراوەکانیدا ناوی هێناون، کۆمەڵێك شیعری تێهەڵکێشی لەسەر شیعری حافزدا هۆنیوەتەوە. لە پارچەیەکی چەند بەیتیدا سەر ڕشتەی هونەرمەندانی شیعری کوردی لە سەردەمی بابانەکانا تۆمار کردووە:

لە یەك لا (نالی و مەشوی) لەلایێ (سالم و وردی)
لە هەنگامەی هونەر گەرمی تکا جۆ بوون لە (مەولانا)
لە مەیدانی بەلاغەتدا بەسواری مەرکەبی مەزموون
بە کوردی هەریەکە تازی سوارێ بوون لە بابانا

دیوان:٣٥

شانازی بە خۆی و بە شیعری کوردی و بەکوردستانەکەیەوە کردووە:

زیڕە سەرمایەیە بۆ (سالم)و کرمانی دەبا
شیعری کوردی کە بدا جیلوە لەلای شێخی کەبیر

دیوان:٦٩

مەهی فارس زەبانەم گوفت سالم شەرحی حاڵت گۆ
وتم جانا بەڵەد نیم ئیستیلاحی ئێوە من کوردم

دیوان:٨٢

ڕەنگینە هەموو شیعرم وەك نەقشیی تەکەڵتوی زین
مەزموون کەشە فیکرم وەك قولاپی دروومانت

دیوان:٥٠

لە ناو شاعیرانی کوردا نالی و مەولانا خالیدی شارەزووری بە مامۆستای خۆی زانیوە و پێنج خشتەکی لەسەر شیعری ئەوان هۆنیوەتەوە، بەمە سالم بووە بە یەکەمین شاعیری کورد کە هونەری پێنج خشتەکی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا داهێناوە،[٦] سالم یەکەمین شاعیریشە کە پێنج خشتەکی لەسەر شیعری نالی دامەزراندووە، کە دواتر ئەمە لای زۆربەی شاعیرانی کورد لە بەرەکانی پاشتر وەکو دابێکی لێ هاتووە و دووبارە کراوەتەوە.

سالم شیعری مولەمەعی فارسی زۆرن، هەندێك لە مولەمەعەکانی لەسەر شیعری حافزدا هۆنیوەتەوە، لەمانە هەمووی گرینگتر ئەوەیە کە سالم شاعیر و شاسواری غەزەلخوێن و غەزەلنووسی کوردی یەکەمینە لە مێژووی ئەدەب و دیوانی شیعری کلاسیکی کوردیدا، غەزەلەکانی زۆر ڕەوان و پاراو و سوارو ئاوازە دارن، لەگەڵ ئەوەشدا کە وشە و تەعبیراتی بێگانەی تێ کەوتووە:

بەسەر گوڵدا لە شانەت گوڵ دەبارێ
قەزا بۆ دڵ لەسەر سونبول دەبارێ

چراغێ ڕوو بەڕووی حوسنت بسووتێ
بەدوودی ئەو لە هەورا گوڵ دەبارێ

بەرێ با گەر غوباری کوشتەیی ڕووت
بەسەر باغی سەحەر بولبول دەبارێ

لە دڵتا ناڕوێ تۆوی موحیبەت
لە چاوم ئەشکی بێ حاسڵ دەبارێ

دیوان: ١٤٤

لەگەڵ ئەوەشدا کە کتێبخانەی کوردیمان تا ئێستا خاوەنی دیوانێکی تەواو و ڕێك و زانستیی سالم نییە، بەڵام هەر چاوگێڕانێکی خێرا بە دیوانەکەی چاپی هەولێردا ئەم ئامارانەمان بۆ پشتڕاست دەکەنەوە:

(٢٠٤) پارچە غەزەلی جۆربەجۆر کە کۆیان (١٥٠٦) دێڕە هۆنراوە یە.
(١٠) قەسیدەی کورت و درێژ کە سەرجەمیان (٢٧٥) دێڕە

(٢) پارچە پێنج خشتەکی کە یەکێکیان لەسەر شیعرێکی نالی و ئەوەکەی تریش لەسەر شیعرێکی مەولانایە، ئەنجا بە گوێرەی ئەم ئامارە دیوانی سالم سەرجەمی بریتی دەبێ لە لە (١٨٢٩) دێڕە هۆنراوە، دڵنیاشین کە ئەمە کۆی بەرهەمە شیعرییەکانی نییە ئەنجا چ جای شیعرە فارسییەکانی.(٧)

سالم لە سلێمانی هاتۆتە دنیاو هەر لەوێش خوێندوویەتی و پێگەیشتووە. بنەماڵەکەی ئەوان لە سایەی دەسەڵات و لە پاڵ بابانەکاندا خاوەن پلە و پایەو دەستڕۆیشتوو بوون. لە هۆنراوەکانیدا ئەوە بەدی دەکرێت کە وڵاتەکەی خۆی زۆر خۆش ویستووەو بە دڵ و بە دەروون عاشقی بووە، بەڵام لەلایەك بە هۆی باری نالەباری ناو میرنشینەکەو دوو بەرەکی بەردەوامی بابانەکان لە ناو خۆیانداو، لە لایێکی دیکە بە هۆی ئەوەی بەشێکی خانەوادەکەیان لە ئێران بوون، سالم بەناچاری دووچاری کۆچ و ڕەو و دوورکەوتنەوە لە وڵات هاتووە کە ئەمە زۆر ئازاری پێگەیاندووە، ڕۆژگارێك بە ناچاری و بە نا بەدڵی پشتی لە شارەکەی کردووەو بۆ ئێران سەری هەڵگرتووە. ماوەیێك لە سنە گیرساوەتەوەو لەویش هەر ئۆقرەی لێ هەڵگیراوە، ماوەیێکیش ڕەهەندەی تاران و دەشتی ڕەی بووە. ئەمانە بەڕوونی لە هۆنراوەکانیدا بەدی دەکرێن:

ئەلویداع ئەی موڵکی بابان ئەلویداع
ئەلویداع ئەی جانی جانان ئەلویداع
موستدعیدم بۆ بیلادی رافیزی!
ئەلویداع ئەی ئەهلی ئیمان ئەلویداع
وەك ئەسیری تورکمەن دەمبەن بەزۆر
ئەلویداع ئەی شاهی خوبان ئەلویداع

دیوان:٧٤

* * *

بەبێ ڕووی تۆ فەزای باغی سەنەندوج
لەناو دڵما وەکو ناری سەقەر بوو

دیوان:١١٠

* * *

دەلێــێ فیردەوســە گــوڵزاری ســەنەندوج
وەڵێ بــــێ تــۆ لەلای من وەك دەرەك بوو

دیوان:١١٠

* * *

چ بڵــێم حاڵــەتی دڵ چــۆنە لــە هــەجرا ســالم
سەحنی گوڵزاری سەنەندوج وەکو زیندانی منە

دیوان:١٣١

پێ دەچێ بە هۆی لایەنگیری بنەماڵەکەیان بۆ یــەکێك لــە باڵــەکانی ململانێــی نێــو بابانــەکان دووچاری ئاوارەیی و گێر خواردن بــووبێت لە

تاران، بۆیە زۆر بێزاری لەم بارەوە دەربڕیوە:

شــۆڕەزاری خــاکی (ڕەی) ئــەمجارە دامەنگیرمــە
ڕوو لــە هــەر وادی دەکــەم خــاری وەکــو زنجیرمــە

ئیبتیدا بۆ ڕەی کە هاتم فیکری عەقلیم لێ نەکرد
حەپســـی تارانم گـــوناهی کـــاری بێ تەدبیرمە

دیوان: ١٢٨

* * *

لەگــەڵ دڵ شــەرتە ســالم گــەر نــەجاتم بــێ لــە تارانــا
بەهەشت گەر بێتە دەشتی (ڕەی) بەتارانا گوزەر ناکەم

دیوان: ٨٥

* * *

خۆزگــە دەمزانـــی لــە تارانــا نــەجاتم کــەی دەبــێ
کۆیـــی یـــــارە مەشهەدم یــا مەدفەنم هەر (ڕەی) دەبێ

دیوان: ١٤١

دەسەڵاتی عوسمانی ڕۆژگارێکیش بۆ خوارووی عێراق و بۆ شاری (حیللـە) دووری خستۆتەوە، وا دیارە لەوێش هەر بە دادو گلەیی بووە:

حــەسرەتــا دڵ غافڵە نازانی قیسمەت چی دەکــا
ئەمڕۆ ئێرەم بوو بە مەسکەن ئاخۆ فەردا کوێم دەبا
شاطری تەقدیر کە پێشکەوت ڕائەکێشێ و تۆ دەڕۆی
کــاتێ دەیزانی ئــەوا خستووتیە نێو دامی بــەڵا

دیوان: ٤١

ب/ سالم و بابانەکان:

له ناو میرو پادشاکانی باباندا سالم هاوچەرخی مەحمود پاشا، سلێمان پاشا، برایان" ئەحمەد پاشاو عەبدوڵڵا پاشا بووە، ئەنجا لە نێو کۆنگەرەی ململانێکانیش دابووە، بەڵام لە هۆنراوەکانی شتێك لە لایەنگیری بۆ باڵێك و دژایەتی باڵێکی دیکە بـەدی ناکرێـت، تـەنها ئەوەنـەبێت کـە ئـەو خۆشەویستی و دڵسۆزی تـەواوی بـۆ وڵاتەکەی و بۆ بابانەکان هەبووە، شمشێری ڕەخنەو نەفرەتیشی لە ڕووی هـەردوو زلهێـزی داگیرکـاری ڕۆم و عەجـەم هەڵکێـشاوە، ئـەو لـە پەیوەنـدی لەگـەڵ کەسایەتییەکان و ڕووداو و هەلومەرجی مێـژوویی و سیاسـی میرنـشینەکەدا چـەند قەسیدەیەکی شاکاری هۆنیوەتەوە، کەوا یەکێتییەکی پتـەو و ئۆرگانیـك لـە بـاری فۆرم و ناوەرۆکەوە لە نێوانیاندا هەیە، لەم قەسیدانەدا سالم وەکو شاعیرێکی بـاڵا دەستی شیعری داستانی قارەمانی و چیرۆکی مێژوویی و سوار چاکی، گەیـشتۆتە پلەیـەکی بـەرز لـە توانـا و داهێنـانی شـیعری، هـەر ئەمەشـە کـە لـە پاشـان بۆتـە سەرامەدێکیش بۆ شیعری سیاسی و نیشتمانی لـە قوتابخانـەی شـیعری کرمـانجی ناوەڕاست، قەسیدەکانی لەگەڵ ئەوەدا کە بە زمـان و شـێوازێکی سـەخت و ئـاڵۆز هۆنراونەتـەوە بـەڵام کاتێـك خوێنـدەواری کارامـەو شـارەزا لەگـەڵ بـیرو سـەبك و شێوازەکەی ڕادێت، ئیدی کلیلـەکانی تێگەیـشتنی دەکەوێتـە دەسـت و دەتوانێـت بەهرەو چێژی زۆریان لێ وەربگرێت.

وەکـو گـوترا قەسـیدەکان پەیوەسـتن بـە مەسـەلەکانی ئـەو سـەردەمە بـە تایبەتیش جەنگ و شـەڕو شـۆڕو کارەسـات و نەهامەتییـەکان، لێـرەدا بـەگوێرەی

شوێن و بایەخی زۆری ئەو قەسیدانە لە مێژووی ئەدەبی کوریدا، لە خوارەوە ناساندنێکی خێرا بۆ هەریەکێکیان دەخەینە ڕوو:

١ـ **شین و لاواندنەوەی سەلیم بەگ:** قەسیدەیەکی (٤٥) بەیتییە، شینگێڕییە بۆ سەلیم بەگی شیوەکەل، تا ئێستا ئەو قەسیدەیە شتێکی لەبارە نەزاندراوەو لەگەڵ ئەوەدا کۆمەڵێك ناوو ناونیشان و وەسفی تیایە کە دەشێت لەم ڕێگەیەوە بۆ بۆنەی گوتنی تێکستەکە بچین.(٨)

٢ــ **شەڕی بابان و عوسمانییەکان:** قەسیدەیەکی درێژو ناوداری (٩٨) بەیتییە، چەند جارێك ساغ کراوەتەوە و شتی لەسەر نووسراوەو بڵاوکراوەتەوە، ناونیشانە ڕاستەکەی بەم جۆرەیە: (ذكر محاربه مير جليل الشأن عزيز بيگ بابان با طائفه رومى سنة (١٢٦٦/١٨٤٩)و تسخير ولايت بابان بدست رومى اسماعيل پاشا).(٩)

٣ــ **وەڵامناکەی سالم بۆ نالی:** ئەم تێکستە تیشکی زۆر خراوەتە سەرو لێکۆڵینەوەی بۆ کراوە، مامۆستا سەجادی بەرهەمێکی تایبەتی بۆ خستنە روو و لێکدانەوەی قەسیدەکەی نالی و وەڵامەکەی سالم تەرخان کردووە.(١٠)

٤– **لە ستایشی عەزیزبەگی باباندا:** تا ئێستا تەنها (١٦) بەیتی لێ بڵاوکراوەتەوە، لەوە دەچێ قەسیدەکە لەمە درێژتر بێت، سالم وەسفێکی نموونەیی سوارچاکی یەکێك لە قارەمانەکانی بابان دەکات بە ناوی (عەزیز بەگ)، دێڕی یەکەمی تێکستەکە ئەمەیە:

دەکا دنیایی پڕ شۆڕش بە دایم فیتنەها پەیدا
بەنەیڕەنگ و فسوون هەردەم لە هەرسوویێ وەغا پەیدا

تا دەڵێ:

پەناهم شەهسوارێکە گوزەرکا گەر بە ئەلبورزا
دەکا نووکی سمی ئەسپی لە خارا توتیا پەیدا

ئەنجا:

لەدەریای مەعرەکەی تیغی نەهەنگی گەر نمایان بێ
لە ناو ئۆردویی تورکانا دەبێ شین و سەدا پەیدا

دیوان:١٨٠

٥- مژدەی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشای بابان.

٦- لە باسی پەرێشانی نۆکەرانی باباندا: لە بەشەکانی داهاتوودا بە درێژی لەسەر ئەم دوو قەسیدەیە دەوەستین.

سالم ئامۆزای مستەفا بەگی کوردی بووە، هەر ئەم بنەماڵەیە، چەند زاناو پیاوی ناوداری دیکەیان لێ هەڵکەوتووە، کە یەکێکیان (ئەحمەد فەتاح بەگی ساحێبقڕان ـ حەمدی ١٨٧٥ ـ ١٩٣٦) شاعیرە.

سالم هەر لە سلێمانیداو لەساڵی (١٨٦٩) دا کۆچی دوایی کردووە، مەزاری گۆڕەکەی لە گردی سەیوانە، بەم جۆرە بنەماڵەی ساحێبقڕان سێ کەڵە شاعیریان پێشکەش بە مێژووی ئەدەب کردووەو بەمە دیوانی شیعری کلاسیکی کوردییان ئاوەدان کردۆتەوە.[١١]

٢ـ تەوەری دووەم/ قەسیدەی یەکەم: مژدەی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشا

أ- <u>چەند سەرنجێك:</u>

١- ئەم قەسیدەیە د. کەمال فؤاد دۆزیویەتەوە و هەر ئەویش بۆ یەکەم جار، بە پشت بەستن بە دوو دەستخەنی کۆن، لە دوای ساغکردنەوەو لێکدانەوەی هەندێ لە وشە گرانەکانی لە گۆڤاری (چریکەی کوردستان)دا بڵاوی کردۆتەوە.[١٢]

لە دەستخەتی یەکەمدا ناونیشانی قەسیدەکە بەم جۆرەیە: (در ذکر آمدن عبدالله پاشای بابان از دربار همیون بسوی عیراق و روم و نظم سەرحدات بین روم و ایران از گفتە سالم). واتە (لە باسو خواسی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشای بابان لە دەربـاری هەمایۆنەوە بەرەو عێراق و ڕۆم، بە مەبەستی ڕێکخستنەوەی سنوورەکانی نێوان ڕۆم و ئێران). لە دەستخەتی دووەمدا ناونیشانەکە بەم جۆرەیە: (تهنئة مرخص شدن عبدالله پاشای بابان از قسطنطین و آمدنش به عراق بغداد)، واتە (پیرۆزبایی ڕێگەپێدرانی عەبدوڵڵا پاشای بابان و گەڕانەوەی لە قوستەتینیەوە بۆ عراق و بەغداد).

٢- تێکستی تەواوی قەسیدەکە بۆ جاری دووەم و بە پشتبەستن بەلێکۆڵینەوەو روونکردنەوەکانی د. کەمال فؤاد. لە (میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی رۆم و عەجەمدا) بڵاوکراوەتەوە.[١٣]

٣– کاتێك ئێمە خوێندکاری خوێندنی باڵا ـ ماجستێر ـ بووین، لە بابەتی کورسی ئەدەبی کۆن و کلاسیکی، بە دوورو درێژی لەسەر ئەم قەسیدەیەی سالم وەستاوین و بە شەرح و پەراوێزو لێکدانەوەوە خوێندوومانە.[١٤]

٤– کام عەبدوڵلا پاشا؟!

لە پەنجا ساڵی دوایی حوکمڕانی بابانەکان (١٨٠٠ ـ ١٨٥١) سەرچاوەکان باس لە دوو عەبدوڵلا پاشا دەکەن،[١٥] یەکەمیان عەبدوڵلا پاشای برای ئاوڕەحمان پاشای بابانە، کە هەمیشە لەگەڵ مەحموود پاشای برازایدا لە شەڕو ململانەیەکی سەخت و دژواردا بووە لەسەر دەسەلات،[١٦] ئەنجا لە ڕووداوێکدا کە مستەر ریچ بە درێژی باسی دەکات، لە دوای ئەوەی بۆ دوا جار خیانەت و ناپاکی عەبدوڵلا پاشا لە ئاست مەحموود پاشادا ئاشکرا دەبێ، مەحموود پاشا دەیگرێ و دەیخاتە نێو زیندانەوە، لێرەوەش سەربردەی ئەم عەبدوڵلا پاشایە کۆتایی دێت و سەرچاوەکان لە دوای (تەمووزی ١٨٢٠)وە لە ئاست ئەم عەبدوڵلا پاشایە بێ دەنگ دەبن، لەوە دەچێت لە دوای زیندانی کردنی مردبێت.[١٧]

دووەمیان عەبدوڵلا پاشای کوڕی سلێمان پاشاو برای ئەحمەد پاشای دوامیری بابانەکانە، ئەمەشیان لەگەڵ ئەحمەد پاشای برایدا بێ غەل و غەش نەبووەو بە کلك گرێدان لەگەڵ والی بەغدا هەمیشە لە هەوڵی لە کارخستنی ئەحمەد پاشادا بووە، تا سەرەنجام والی ئەحمەد پاشا دەکێشێتەوە بۆ بەغدا و (عەبدوڵلا بەگی) برای لە ساڵی (١٨٤٢) دا جڵەوی دەسەلات بە دەستەوە دەگرێت و هەر لەم ساڵەداو لە شەڕێکی نا قۆڵادا لە قزڵجەو لە دەشتی مەریوان لەشکری رەزا قولی خانی والی سنە دەشکێنێ کە بۆ پشتیوانی مەحمود پاشا هاتبوون.[١٨]

دوای ئەم شەڕە دووبارە ئەحمەد پاشا دەگەڕێندرێتەوە بۆ سەر تەختی میرایەتی، ئەوسا عەبدوڵلا پاشا کە کەڵکەڵەی میرایەتی لەسەری دابوو، لە سلێمانی ڕادەکا و دەچێتە لای نەجیب پاشای والی بەغدا و دەبێت بە چاوساغی بۆ هێرشکردنە سەر ئەحمەد پاشا. دوای ئەوە ئەحمەد پاشا لە نزیك کۆیە دەشکێ و بە ناچاری بەماڵ و خێزان و دەستو پێوەندەکانییەوە بەرەو مەریوان دەکشێتەوە، والی بەغدا عەبدوڵلا بەگ بە پلەی پاشایەتی لە (١٨٤٨)دا بە حاکمی سلێمانی دادەمەزرێنێت.[١٩] ساڵی (١٨٤٩) نامیق پاشا دەبێتە والی بەغدا، بە دوای

عەبدوڵڵا پاشادا دەنێری و لای خۆی گلی دەداتەوە، لە جێگەکەیدا ئیسماعیل پاشای میسری دەکرێت بە موتەسەریفی سلێمانی و بەمەش کۆتایی بە میرایەتی بابان دێت.[٢٠] عەبدوڵڵا پاشا ماوەیەك لە بەغدا بە دەستبەسەری دەمێنێتەوە دواتر ڕەوانەی ئەستەمبۆڵ دەکرێت. لە کاتی هەڵگیرسانی شەڕی (قرم)دا لە نێوان روسیاو دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی (١٨٥٤)دا، ڕێگەی پێدەدرێت کە بگەڕێتەوە بەغدا، تا بێتەوە کوردستان و بە ناوی جیهادەوە لەشکر کۆ بکاتەوە بۆ پاراستنی سنوورەکانی عوسمانی، نەبادا ئێران کەلك لەم هەلە وەربگرێت و پەلاماری خاکی دەوڵەتی عوسمانی بدات لە ڕۆژهەلات. هەندێ لە بابانەکان بەگوێرەی ئەو دەنگۆیەی وا بڵاو دەبێتەوە، کە ئەو جارێکی دیکە دەبێتەوە بە حاکمی سلێمانی، هەر لە ڕێگادا خۆیانی دەگەیەننێ و دەچنەوە پاڵی، بەلام ئەم خەیاڵەیان پووچ دەردەچێ، ڕەشید پاشا گوێزلگلی (عەینەك لە چاو) والی بەغدا، لای خۆی گیری دەکاو لە پاشان دووبارە دەینێرێتەوە بۆ ئەستەمبۆڵ و ڕێگە نادات ئەم خەونەی بهێتەدی.[٢١]

سالم لەو ئان و ساتەدا لە سلێمانی دەبێت و هەواڵی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشای بەر گوێ دەکەوێت، ئەم قەسیدەیە وەکو نوقلانەیەك بۆ موژدەی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشا بۆ سەر موڵکی بابان دەهۆنێتەوە، لە کاتێکدا ڕۆژگار نەیهێشتووە هیوا گەورەکەی سالم بێتە دی.

ئەنجا مامۆستا قەرەداغی ئەم دوو عەبدوڵڵا پاشایەی لێ تێکەڵ بووە، یا ڕاستتر وایە لێی بوون بە یەك کەس، لە کاتێکدا حەقیقەت وایە کە نزیکەی دوو نەوە لە نێوان ئەم دوو عەبدوڵڵا پاشایەدا هەبووە، سەرچاوەکانی مێژووی میرنشینی بابان ئەم ڕاستییە نیشان دەدەن، بەلام دیارە مامۆستا وەکو خۆی دەڵێ، چنگی نەکەوتوون!، بۆیە لە مەلەسەی عەبدوڵڵا پاشاکاندا تووشی ئەم گرێ کوێرەیە بووە، کە بۆی چارەسەر نەکراوەو ناچار تێکەڵاوی کردوون.

ب- تێکستی قەسیدەکە[*] :

(در ذکر أمدن بندگان عبدالله پاشای بابان از دربار همیون بسوی عراق وروم نظم سرحدات بین روم و ایران از گفته سالم):

تیرووەش دێمە گوزەشت و عەهدی نیسان هاتەوە
بولبولی بێدڵ لە دەورەی گوڵ بە ئەفغان هاتەوە[1]
سەختگیری کرد ئەگەر سەرما وەکو ئەفراسیاب
بادی نەورۆزی بەمیسلی پووری دەستان هاتەوە[2]
لەشکری گوڵ جوملە خەندانن دەڵێن سەرما شکا
تا سلێمانی صەبا بۆ دێوی زستان هاتەوە[3] **باخە**
پەژمووردەی خەزان و خورڕەمی ئەوقاتی حوت ماهی
نەورۆزی بەعەکسی ماهی ئابان هاتەوە[4] **بای**
شەماڵ هێنایە جونبوش قامەتی سەروی سەهی بۆ
خیابانی چەمەن قومری بە ناڵان هاتەوە[5] **سارە**
دڵدادەی شکۆفەی شاخساری طەرفی باخ

[*] ـ د. کەمال فؤاد دەڵێ: لە دوای بەرەڵابوونی عەبدوڵڵا پاشای بابان و گەیشتنی بەغدا سالم ئەم قەسیدەیەی گوتوە، ئەم قەسیدەیە لە(٤٢)دێڕ پێك دێت و ساڵی (١٢٧٠ك/ ١٨٥٤ز) گوتراوە.

١ ـ وەش: وەك، گوزەشت: هاتوچۆ، عەهدی نیسان: بەهار، بێدڵ: عاشق، بەئەفغان: بەناڵە

٢ ـ سەختگیری کرد: سەختی نواند، ئەفراسیاب: پاشای دەهەمی پێشدادیان (بەپێی شانامەی فیردەوسی).
باد: با- هەوا، بە میسلی: وەکو، پوور: کوڕ، دەستان: نازناوی(زاڵ)ی باوکی رۆستەمە، پوری دەستان: کوڕی زاڵ- واتە(رۆستەم)، سلێمانی صەبا: ئاماژەیە بۆ حەزرەتی سلێمان کە بە زمانی هەموو گیانەوەرانی زانیوە، کە ئەو هات دێوی زستان نامێنێت.

٣ـ جوملە: هەموو، سەبا: هەوای خۆش.

٤ـ پەژمووردە: سیس و ژاکاو، خەزان: پایز، خورڕەم: دوا مانگی زستان کە مانگ لە کەلوی نەهەنگدا دەبێت لە نێوان(٢/٢١ تا٣/٢٠).
ماه: مانگ، عەکس: پێچەوانە، ماهی ئابان، مانگی هەشتەم جەرگەی پایز بە پێی ساڵنامەی ئیرانی(١٠/٢٢ تا ١١/٢١).

٥ـ جونبوش: جووڵە، قامەت: باڵا، سەروی سەهی: سەروی رێك ڕاست، خیابان: ڕاستە رێگەی ناوباغ و گوڵزار، چەمەن: چیمەن.

بێخود و رەققاس و سەرمەست و غەزەلخوان هاتەوە[٦]
بۆ شکۆفەی طیفلواری یەکشەبەی شاخی درەخت
ڕەحمەتی ئێزەد لەگەڵ هەر قەترە باران هاتەوە[٧]
ڕوو بە ڕووی طیفلی نەباتاتی چەمەن موشتاق وار
دایەیی ئەبری بەهاری ئەشك ڕێزان هاتەوە[٨]
دەنگی سەد ڕەنگی کولنگ و قازو سۆنەو پۆڕچین
ساز وەش هەرسو لە گوێی سەبزەو شەتاوان هاتەوە[٩]
سەیری گوڵشەن کەن لە چیهرەی گوڵشەوی ئوردی بەهەشت
هەر طەرەف بۆ مەجلیسی بولبول چراغان هاتەوە[١٠]
سەبزە وەك مەخمەڵ لە هەرجا فەرشە بۆ سەحنی چەمەن
مەوسمی عەیش و طەرەب بۆ مەی پەرستان هاتەوە[١١]
بۆ دەماغم عەهدی گوڵ ئەفسووردەگی سەردی نەما
تا لە گوڵشەندا بەسەرما بۆیی ڕەیحان هاتەوە[١٢]
پێی وتم دوێ شەو لە کونجی محینەتا واضیح سروش
وا چراغی دوودمانی ئەهلی بابان هاتەوە[١٣]
چیهرەیی مەقصەد هوەیدا بوو لە هەرجا صوبح وار
موژدە ئەی یەعقووبی دڵ یوسف بە کەنعان هاتەوە[١٤]

---

٦ ـ سارە: بەرگی سەوزی غونچە، دڵدادە: عاشق، شکۆفە: غونچە، شاخسار: لقوپۆپی زۆروچڕ، طەرفی باخ: کەناری باغ، بێخود: لەخۆڕا، رەققاس: سەماکەر- بە هەڵپەڕکێ و بەسەماوە، سەرمەست: سەرخۆش، غەزەڵخوان: بە گۆرانی گوتن.

٧ـ شکۆفە: غونچە، طیفل وار: وەك منالّ، یەکشەبە: یەکشەوە، شاخ: چل، ڕەحمەت: خێرو فەڕ، ئێزەد: خوا.

٨ـ موشتاق وار: بە پەرۆشەوە، دایە: دایەن، ئەبر: هەور، ئەشك ڕێزان: فرمیسك ڕێژ.

٩ـ کولنگ: قورینگ، سۆنەو پۆڕچین: دوو جۆرە مراوین، سازوەش: وەك ساز، هەرسو: لەهەر لاوە.

١٠ـ ئۆردی بەهەشت: مانگی دووەمی ساڵنامەی ئیرانی(٤/٢١ ـ ٥/٢٠) گەرمەی بەهار.

١١ـ مەخمەڵ: قەدیفە، لە هەرجا: لە هەرلاوە، سەحنی چەمەن: تەختایی یان شوێنی چەمەن.

١٢ـ دەماغ: لووت، عەهدی گوڵ ئەفسووردەگی: دەمی سیس بوونی گوڵ، بەسەرما: بەحەواوە.

١٣ـ واضح: روون، سروش (فریشتەی هەواڵ هێنەر ـ جوبرائیل)، چراغ: چرا، دوودمان: بنەماڵە.

١٤ـ چیهرە: روخسار، مەقصەد: مەبەست، هوەیدا: دیار ـ ئاشکرا، لە هەر جا: لە هەموولا، صوبح وار: وەك دەمی بەیانی، یوسف و یەعقوب: مەسەلەی چیرۆکی یوسفە وەکو لە قورئانا هاتووە.

ئاشــكارا هــەر طــەرەف هــود هــود لــە پــەروازا دەڵــێ:
رووبــەڕووی مــوڵكی ســەبا تــەختی ســولەیمان هاتــەوە[15]
بــەرق وەش بــۆ مــوڵكی مــەوروثــی لــە قوسطـــەنطینــەوە
حــاكمی مــەنفی بــە ئــەمری صــەدرو ســوڵتان هاتــەوە[16]
ئاصــەفی ثــانی مورەخخــەص بــوو بــە ئــەمری پادیــشا
بـــۆ نیظــامی مـــوڵكی بـــەینی ڕۆم و ئێـــران هـــاتەوە[17]
مـن وتم: چـۆن بـوو لـە ئاغدنگز نـەجاتی؟ دڵ وتـی: شـاهی
كەیخوســــرەو بــــە جــــەیحونا بــــە ئێــــران هاتــــەوە[18]
فـــیتنەخیزە راهــی قوسگـــەنگین بــە میپلــی هـــەفتخوان
ئــەم بەهــەرخوانێ وەكــو ڕۆبــین تــەن ئاســان هاتــەوە[19]
نـــۆكەرانی بــێ رەمـــەق كـــرد خیــسەتی گهبعــی مـــونیب
بـۆ تــەنی مــوردەی خــەلایق یــەك بەیــەك جــان هاتــەوە[20]

١٥ـ ئاشـكارا: بـەڕوونی، هـەر طـەرەف: هـەموولا، هودهـود: پـەپوە سلێمانە، پـەرواز: فـڕین، مـوڵكی سـەبا: دەوڵەتی(سبأ)، سـولەیمان: مەبەسـت حـەزرەتی سولەیمانی پێغەمبـەر و چیرۆكەكەیەتی كە لـە قورئانـا، هاتووە، پەپوو سلێمانكە رۆڵی هەواڵگری دەگێڕێ هەر زوو زوو خەبـەر دەدات: (ولقد جئـتكم بنبـأ مـن سبأ).

١٦ـ بەرق وەش: برووسكە ئاسا، مەوروث : میرات، قوسطـەنطین: ئەسـتەمبۆل، صـەدر: مەبەسـت صـەدری ئەعزەمە؛ سەرەك وەزیرانی عوسمانی، سوڵتان: سوڵتانی عوسمانی.

١٧ـ ئاصەف: وەزیری دەستەڕاستی سولەیمان پێغەمبەر، (بەڕاوێژكاری زیرەك و زانا دەگوترێ)،

مورەخخەص بوو: رێگەی پێدرا، نیظام: رێكخستن.

١٨ـ ئاغدنگز (ئاقدنگز): دەریای سپی ناوەڕاست. جەیحوون: ڕووبارێكە دەكەوێتە بەشی ئاسیای وڵاتی روسیا و بەشێكی سنووری نێوان روسیا و ئەفغانستان پێك دەهێنێ، پێشی دەگوترێت (ئامۆ دەریا).

١٩ـ فیتنە خیز: بە ئاشوب، هەفتخوان: یەكێكە لە داستانەكانی شەرەفنامە، كە بریتییە لـە بەسـەرهاتەكانی رۆستەم لە رێگای مازەندەران كاتێ تووشی حەوت شەڕ دێت، كە بەسـەریەكەوە بـە هـەفتخوانی رۆسـتەم ناسراوە، رووبین تەن: لە ڕاستیدا(ڕوویین تەن)ە، واتە لەش ئاسنین بە كەسێك دەگوترێت كە لەشی وەكو ڕوو قایم بێت و شیروتیر كاری لێ نەكات، رووبین تەن نازناوی رۆستەمە.

٢٠ـ بێ رەمەق: بێ نان، خیسەت: نزمی، طەبع: سروشـت، مونیـب: بـێ بارـ پەشـیمان، تـەنی مـوردە: لەشـی مردوو، خەلایق: خەڵكی، جان: گیان.

شــەهدو تەڵخــە لــوطــف و قــەهری بــۆ قــەراری نیــك و بــەد
شـاه نـــەحل ئاسـا بــە یـادی نـۆش و نێـشان هـــاتەوە(۲۱)

خــۆش نومـا شمـشێری ئـەو بـوو وەك هـیلالی شـامی عیـد
مــاهی نــەو دەركـــەوت و عیــدی ڕۆژەداران هـــاتەوە(۲۲)

بـۆ قیـصاصی موسـتەحەق و قـەبچ و بەسـگی مـوددەعی
شـیرمەردی گــوردی پیـل ئەفگــەن لــە مەیـدان هاتــەوە(۲۳)

خۆشــە ئــەمجا بـــۆ تـــەرەددود بازیـــان و شـــەهرەزوور
عــــادیلی نـــادر ڕەوش بـــۆ جـــانی دوزدان هـــاتەوە(۲٤)

بـێن بەهـەم بـا دەنگـی گریـەی مولحیـدو خەنـدەی موریـد
بـۆ نـــەمانی كفـرو ڤولمــەت بـــەدری ئیمـان هـــاتەوە(۲٥)

شـــەب نـــشینانی خەفــەت بــا زەڕڕە ئاســا بێنــە رەقــص
وا لــە بــورجی دەوڵــەتا خورشـیدی ڕەخـشان هاتــەوە(۲٦)

چـونكە دیهقــان نۆكــەرو، بــەگ چەرچـییەو، ئاغـا بــەقال
بـــۆ نیڤــامی نـــــۆكەرو بـــەققال و دیهقـــان هـــاتەوە(۲۷)

بــچینە ســـەر صـــنعاتی ئـــەووەل كەفـــشدووز و پینەچـــی

۲۱ـ شەهد: شیرینی ، تەڵخ: تاڵ، لوطف و قەهری: نەرمی و توندی، قەرار: بڕیار، نیك و بەد: باش و خـراپ، نەحل ئاسا: وەكو هەنگ، نۆش و نێشان: نۆشین و پێوەدان.

۲۲ـ خۆش نوما: وێنەی جوان، هیلالی شامی عید: مانگی یەكشەوەی ئێوارەی جەژن، ماهی نەو: مانگی نـوێ، عید: جەژن، ڕۆژەداران: ڕۆژوو گرتووان.

۲۳ـ قیصاص: سزادان، قەبض و بەسط: گرتن و بەردان، موددەعی: داواكار، شیرمەرد: پیاوی وەك شێر۔ ئازا، گورد: دلێر ـ پاڵەوان، پیل ئەفگەن: ئەوەی فیل بەزەویدا دەدات ـ بەهێز- ئاماژەیە بۆ ڕۆستەم.

۲٤ـ تەرەددود: سەردان، نادرڕەوش: وەك نادر(ئاماژەیە بۆ نادر پاشا)ی دادپەروەر، جان: گیان، دوزد: دز.

۲٥ـ بێن بەهەم: وێكڕا بێن و تێكەڵاوبن، گریە: گریان، خەندە: پێكەنین، كفرو ظولمەت: تاریكی خوانەناسی، بەدری ئیمان: ڕۆشنایی باوەڕ.

۲٦ـ شەب نشینانی خەفەت: ئەوانەی شەو بە خەفەتەوە ڕۆژ دەكەنەوە، زەڕڕە ئاسا: وەكو زەڕە ـ وەكو گەرد، بورجی دەوڵەت: بەختی دەوڵەت، خورشیدی ڕەخشان: ڕۆژی ڕووناك.

۲۷ـ دیهقان: جوتیاری خاوەن زەوی ـ كێخوا، چەرچی: وردەواڵە فرۆش.

حاکمی مەرکەز شوناسی ئەهلی دییوان هاتەوە[۲۸]
دیم لە بابانا رەعییەت ظالم و نۆکەر فەقیر
مونعەکیس بوو قەزیە وا، بابی فەقیران هاتەوە[۲۹]
شەق وەشێن ئامادەبن بۆ کاسبی شورانشین
پشتی لەشکر، صەدری مەجلیس، میری میران هاتەوە[۳۰]
گریەکا تا دەنگی دەدڕێ با کەریم ئاغای نەنێ
حاکمی مەعزوڵکردەی ئەو، بە شادان هاتەوە[۳۱]
تەپڵی بدڕێنێ، عەلەم ون کا، جەنابی کاکەمین
قابیلی بەیداخ و تەپڵ و لە شکروسان هاتەوە[۳۲]
خۆی بە پەت ئەمجا بتاسێنێ مودیری پەت لەمل
صاحێبی چەترو لیواو طەوق و فەرمان هاتەوە[۳۳]
خرس خو، کەهیای ماضی بوو، لە دەشتی شەهرەزوور
پێی بڵێن خۆی ڕاگرێ، وا شێری غوڕڕان هاتەوە[۳٤]
چونکە شێوەی زاغی بوو سەرکاری کەهیا مودەتێ
بۆ شکاری ئەو لەسەردا، بازی تەڕلان هاتەوە[۳۵]
سەنگەری عەهدی عەزیز بەگ کەلکی کەهیا ناگرێ

۲۸ـ صنعات: پیشە، کەفشدووز: کەوشدروو، مەرکەزشوناس: شارەزای کاروباری دەوڵەت، ئەهلی دیوان: لێوەشاوە.

۲۹. رەعییەت: دانیشتوان، مونعەکیس بوو قەزیە: مەسەلەکە هەڵگەڕایەوە.

۳۰. شەق وەشێن: شەڕکەر، کاسب: بەدەستهێنەری پلەو پایە، شورانشین: ئەنجوومەنی پرس و ڕا پێکردن، پشتێ لەشکر: هێزوتوانا بۆ سوپا، صەدری مەجلیس: سەرۆکی مەجلیس.

۳۱. دەنگی دەدڕێ: تا گەرووی دەنووسێ، مەعزولکردە: لە کار خراو.

۳۲. بەیداغ: ئاڵا، سان: پیشاندان و خۆنواندنی سوپا (استعراض).

۳۳. پەت لەمل: ڕەنگە ئەو مودیرە قەرەوێتی لەمل کردبێت، بۆیە پێیان گوتوە پەت لەمل، لیوا: ئاڵا، طەوق و فەرمان: تەوق/ ئەڵقەی حوکمدارێتییە کە بەفەرمانی سوڵتان بەخشراوە و کراوەتە مل.

۳٤ـ خرس: ورچ، خرس خو: سروشتی وەك ورچ، کەهیا: کوێخا یان پیاوی بەڕێزی ناوچە، ماضی: لە رابردوو، غوڕڕان: بەنەڕڕاندن.

۳۵. زاغ: قەلەڕەشکە، سەرکاری کەهیا: وەکیلی کوێخا، شکار: ڕاو، بازی تەڕلان: جۆرە بازێکە لەڕاودا چاپوك و ئازایە.

صاحێبی شمشیرو درع و خودو خەفتان هاتەوە[٣٦]
ڕەنگە ئەمجا بێتە کاران سەرحەدی مولکی سنە
ڕم وەشێنی مەعرەکەی دەشتی مەریوان هاتەوە[٣٧]
کەڕو فەڕ باکەم بکا والی بە فەوجی چێشکەڕۆ
پشتبەندی لەشکری وەندات و جافان هاتەوە[٣٨]
طایری دەوڵەت بیحەمدیللا بە ئەمری شەهرەزوور
موستەعیدو خوڕڕەم و یازان و تازان هاتەوە[٣٩]
کەوتە ناو کەففەی کەرەم دووبارە خەرجی شەهرەزوور
طالیعی دەروێش و موفلیس بوو، کە قائان هاتەوە[٤٠]
من بەشك دەموت نەجاتی کەی دەبێ پاشا لە ڕۆم
دڵ وتی: سالم یەقینت بێ بە قورئان هاتەوە[٤١]
ئەهلی دانش، حاتەمی بەخشش، بەئەبجەدکەن حیساب
بانەڵێن کانی کەرەم کەی بوو بە بابان هاتەوە[٤٢]

---

٣٦. عەهد: ڕۆژگار، عەزیز بەگ: عەزیز بەگی بابان، درع : زرێ ـ قەڵغان، خود: (خودە)/ کڵاوی ئاسن کە لەشەڕدا دەیکەنە سەر، خوفتان: جۆرە بەرگێکی تایبەت بووە، شیرو تیربەند بووە لە ژێر ئەسبابی جەنگەوە لەبەرکراوە.

٣٧. کاران: پێکدادان و جەنگ، سەرحەد: سنوور، مولکی سنە: وڵاتی ئەردەڵان. مەعرەکەی دەشتی مەریوان: مەبەست شەڕی عەبدوڵڵا پاشایە لەگەڵ والی سنە لە ساڵی (١٨٤٢).

٣٨. کەڕو فەڕ: لێدان و هەڵاتن لە شەڕدا - پەلاماروکشانەوە، لێرەدا بەمانای هێنان و بردنە، چێش کەرۆ: وشەیەکی هەورامییە بە مانای (چی بکەم؟) دێت، وەکو گاڵتە پێکردن بۆ ئەو فەوجەی والی گوتراوە کە لە هەورامییەکان پێك هاتووە، پشتبەند: هێزو پشتوپەنا. وەندات و جافان: هۆزی هەمەوەندو عێلی جاف.

٣٩. طایری دەوڵەت: مەلی بەختو ئیقبال (هوما). موستەعید: ئامادە، یازان: پایەداران ـ دەسەڵاتداران، تازان: بە تاو.

٤٠. کەففە: تای تەرازوو، کەرەم: بەخشندەیی، خەرجی شەهرەزوور: باج و خەراجی شەهرەزوور. طالیع: بەخت، موفلیس: بێ پوول و پارە، قائان: خان ـ نازناوی پاشاکانی (مەغۆل) بووە.

٤١. بەشك دەمگووت: گومانم هەبوو. یەقینت بێ: دڵنیابە ـ گومانت نەبێ.

٤٢. ئەهلی دانش: زانایان، حاتەمی بەخشش: حاتەمی بەخشین.

ـ ئەگەر بەحیسابی ئەبجەد ئەو ڕستەیە، لێك بدرێتەوە (کانی کەرەم کەی بوو بە بابان هاتەوە) ئەوا بەرامبەر (١٢٨١) ی کۆچی دەوەستێ، کە ئەمەش ڕێکەوتی (١٨٥٤) زایینییە.

٣ـ تەوەری سێیەم/ قەسیدەی دووەم: لە باسی پەرێشانی بابانەکاندا

أ- سالم و نالی و مەسەلەی خزمایەتی/

ئەوەی لەم باسەدا جێ مەبەستی سەرەکی ئێمەیە، مەسەلەی لێکۆڵینەوە و یەکلاکردنەوەی ئەم قەسیدەیەیە، مامۆستا قەرەداغی بە پشت بەستن بەدەستخەتەکەی (عەلی ئەکبەری سەنەندوجی) کە لە بەرایی ناومان برد، دوو مەسەلەی تازەو نوێ دێنێتە ناوەوە، یەکێکیان مەسەلەی هەبوونی پەیوەندی خزمایەتی (خاڵو خوارزایەتی) لە نێوان نالی و سالمە، کە گوایە سالم خالی نالی بووبێت. مەسەلەی دووەم مەسەلەی ئەم قەسیدەیەیە کە لە سەرچاوەکانی ئەدەبی کوردیدا تاوەکو ئێستا بێ شکو گومان دراوەتە پاڵ سالم، کەچی بەبڕوای مامۆستا قەرەداغی قەسیدەکە هی (نالی)یەو نەوەك سالم.
سەبارەت بە مەسەلەی یەکەم و (خاڵ و خوارزایەتی) نێوان سالم و نالی، لە ڕابردوودا هیچ سەرچاوەو بەڵگەو دیکومێنتێك شتێکی لەو جۆرەی نەدرکاندووە. تەنانەت ئەمین زەکی بەگ و ڕەفیق حیلمی بۆ تۆماری ژیاننامەی سالم پەنایان بۆ خزمەکانی بردووە لە سلێمانی، کە ڕەنگە ئەوان ئەگەر فریای بینینی سالمیش نەکەوتبن ئەوەندە لێیەوە دوورنەبووبن، بەڵام ڕۆژێك بەلای مەسەلەیەکی لەو شێوەیە نەڕۆیشتوون، تەنانەت یەکێکی وەکو ئەمین فەیزی بەگ کە هەر پەنجا ساڵێك لە دوای سالم و نالییەوە (ئەنجوومەنی ئەدیبانی) تۆمارکردووە و لای هەمووانیش ئاشکرایە کە چەند ورد ژیان و بەرهەمی نالی هەڵسەنگاندووە، کەچی ئاماژەیەکی لابەلاشی بۆ هەبوونی مەسەلەیەکی لەو جۆرە نەکردووە، بۆیە لام وایە ڕەواج پێدانی ئیدیعایەکی لەو جۆرە پێویستی بە بەڵگەو دەلیلی بەهێزو سەلمێنەر هەیە، بڕوای ئێمە وایە بۆچوونەکانی ئەمین فەیزی و ئەمین زەکی و ڕەفیق حلمی و علاءالدین سەجادیمان دەرحەق بە نالی و سالم پێ دروستترە کە دەڵێن نالی" جافی میکایەلی شارەزووری خاکوخۆڵی بووە، سالمیش ساحێبقڕانی قەرەجەهەنەمی سنەیی ئەردەڵانی. ئەنجا ئەوەی کە بەلای ئێمەوە گرینگییەکی زۆری هەیە مەسەلەی دووەمە کە لێرەدا لە هەوڵی ئەوەدا دەبین بیرو بۆچوونەکان لەم بارەوە روونتر بکەینەوە:

ب- سەرچاوەی باوەڕپێکراو

د. کەمال فؤاد لە کتێبی (دەستنووسە کوردییەکان) دا ئاماژە بۆ دۆزینەوەی دیوانێکی دەستنووسی سالم دەکات کەوا لە نامەخانەکانی پروسیادا پارێزراوە.[22] ئەنجا دەڵێ: دیوانەکە ساڵی (١٢٧٨) کۆچی (١٨٦١ زاینی)، بە خەتێکی جوان و خۆش و لەسەر داوای خودی سالم نووسراوەتەوە و لە کۆتاییەکەیدا هاتووە: (بدرجه اتمام رسید درشب شنبه بیست و دوم شهر شعبان المعظم (١٢٧٨) حسب الخواهش مخدوم مکرم عبدالرحمن بیگ الکردی که الحق درفن شعرسازی سحربازی مینماید اللهم اغفر له ولکاتبه ولسائر جمیع المسلمین بحرمه محمد خاتم النبیین آمین آمین آمین).[23]

واتە: (گەیشتە پلەی کۆتایی، لە شەوی شەممە، لە بیستو دووهەمی مانگی شەعبانی مەزن (١٢٧٨) لەسەر خواستی ئاغای ڕێز لێگیراوم عەبەدولرەحمان بەگی کوردی کە بەڕاستی لە هونەری شیعرسازیدا، سیحربازی دەنوێنێ، خودایە لە خۆی و لە نووسەرەکەی و لە هەموو موسوڵمانان خۆش بیت، لەبەرخاتری موحەمەدی کاروانسالاری پێغەمبەران ئامین ئامین ئامین).(٢٤)

ئەنجا هەر خودی د. کەمال فؤاد خۆی ئەم قەسیدەیەی سالمی لەم دیوانە دەستخەتەدا ڕاگواستوەو بۆ یەکەم جار بەلێکدانەوەی هەندێك لە وشەکانی بڵاوی کردۆتەوە.[25]دوای ئەوە مامۆستا گیوی موکریانی لە چاپی دووەمی دیوانی سالم دا قەسیدەکەی چاپ و بڵاوکردۆتەوە.[26]لە کتێبی میرایەتی بابان دا، ئەم قەسیدەیە لە پاڵ چەند بەرهەمێکی دیکەی شاعیر کە پەیوەندی بە بابانەکانەوە هەیە، بەلێکدانەوەی وشە گرانەکانی و لە (٤٨)بەیتدا بۆ سێیەم جار بەناوی سالمەوە بڵاوکراوەتەوە.[27] دوور نییە ئەم دوو بڵاوکردنەوەو چاپەی دوایی قەسیدەکە هەر لەسەر بنەمای ئەوەی دکتۆر کەمال بووبێت. ئەنجا لە کتێبەکەی مامۆستا قەرەداغی، بە ناوی (نالی)یەوە لە ژێر سەر ناوی (لە پارچە شیعرێکی بڵاونەکراوەیدا!!) بە هەندێك جیاوازییەوە دیسان تۆمارکراوەتەوە.[28]

لە ئێستاشدا وەکو من ئاگادارم برایانی هەڵسووڕێنەری بنکەی (ژین) لە سلێمانی، بە هاوکاری شێلگیرانەی مامۆستا محەمەدی مەلا کەریم و لەسەر بنەمای ئەو کارانەی بنەماڵەی زانیارانی پایە بەرزی کورد (مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و

فاتیح عەبدولکەریم و محەمەدی مەلا کەریم) لە زووێکەوە لەسەر رەشنووسەکانی تەواوی دیوانی سالم دا کردوویانە، خەریکی پێداچوونەوە و ئامادەکردنی دیوانێکی سالمن، کە بەو هیوایەی لە ئایندەیەکی نزیکدا بکەوێتە ژێر چاپ و کتێبخانەی کوردی پێ ئاوەدان بێتەوە.[٢٩]

ئەنجا لەم پێناوەدا من رەشنووسێکی چاپکراوی ئەم قەسیدەیەم لە کارەکەی ئەوانیش خواستووە، بۆ ئەوەی بە ئەندازەی پێویست سوودی لێ وەربگرین. لێرەوە ئێمە ئێستا پێنج تێکستی هەمان قەسیدەمان لە پێنج سەرچاوەی جیاوازەوە لەبەر دەستدان، کە من گومانم هەیە لەوەی هیچ کامێکیان بێ هەڵەو ناتەواوی و کەموکوڕی بن! . ئێمە لەم دەرفەتەدا لە هەوڵی پێش چاوخستنی جیاوازی نێوان دەقەکاندا نابین، بەڵکو بە گەڕانەوە بۆ هەموو تێکستەکان و بەگوێرەی سەرنج و تێبینی و بە پێی توانا و تێگەیشتنی خۆشمانەوە، لەمەودوا دەقێکی پوختەکراوی قەسیدەکە بە هەندێك لێکدانەوەوە دەخەینەڕوو.

ج- تێکستی قەسیدەکە

ناونیشانی قەسیدەکە بەم جۆرەیە: (دروصف پریشانی نوکران بابان بعد از رفتن عبدالله پاشا[*] بقسطنطین)[٣٠]

بەدا ئەحواڵی ئەشخاصێ کە خاصصی موڵکی بابانن
لە بێ دادی فەلەك هەریەك سەراسیمە و هەراسانن[٤٣]
جەوانانی سەهی قەد بەسکە داماون لەبێ چیزی
لە ژێر باری غەما هەریەك لە خەمدا میثلی چەوگانن[٤٤]

ـ ئەوە هەمان عەبدوڵلا پاشایە کە لە بەشی یەکەمدا شاعیر باس لە هەواڵی گەڕانەوەی دەکات، کەچی لێرە هەواڵی لە کارخران و دەستبەسکردنیەتی لە بەغدا، ئەنجا دوور خستنەوەیەتی بۆ ئەستەمبۆل بە شوێن ئەحمەد پاشای برایدا.

٤٣ـ بەدا: (بەدە) ئەم مەددە بۆ خوێندنەوەیە، واتە: خراپە، خاصصی موڵکی بابان: ئەوانەی دەستەبژێری میرنیشینی بابانن، سەراسیمە و هەراسان: سەرگەردان و وەڕەزو بێزار.

٤٤ـ جەوانانی سەهی قەد: ئەو لاوانەی قەدو بالآیان ڕێکو ڕاستە وەکو داری سەروو، بەسکە: ئەوەندە ـ بەجۆرێ، چیز: شت ، بێ چیزی: نەبوونی، خەم: چەماوە ـ کووڕ، چەوگان: گۆچان. / واتە لە ژێر باری غەمدا وەکو گۆچان چەماونەتەوە.

لــــە بــــابانا گـــــرفتارن، پــەرێـــشان خـــاطرو بێکـــەس
بە جەمعییەت ســــــیەهبەختانە وەك گیسـوویی خووبانن(٤٥)
گـــەدان و بۆگـــەدا دەرگانـــە وا ناکـــەن لـــە بـــێ چـــیزی
وەکـــو نـــەڕڕادی دانـــا هـــەر لـــەفکری خانەبەنـــدانن(٤٦)
لە ظولمی چەرخی دونپەروەر سەخی طەبعانی حاتەمدڵ
بــەراهی کــۆیی دونانــا لــە هــەر ســوو کاســە گــەردانن(٤٧)
بە دەستی کەشمەکەش هەر سوو دڕا بەرگی خودئارایی
قـــەبایی نۆکـــەرو ئاغـــا هـــەموو بـــێ چـــاك و دامـــانن(٤٨)
لـــە بابانـــا ئەمێـــستە چـــونکە قـــاوەی نۆکـــەری دۆغـــە
لە حەڵقەی ئەهلی حەسرەتدا هەموو کەممۆڵە فنجانن(٤٩)

---

٤٥. پەرێشان خاطر: دڵشکاو، سیەهبەخت: بەختڕەش، گیسوو: مووی پرچ و زوڵفی ژن، خووبان: ژنی شۆخ و جوان. / واتە بەخت و چارەنووسیان ڕەش و تاریکە وەکو سەروپرچی شۆخە ژنان.

٤٦ـ گەدا: سوالکەر، دەرگانـە واناکـەن: دەرگـا ناکەنـەوە، نـەڕڕادی دانـا: تاوڵەچـی شـارەزا، خانەبەنـدانن: خەریکی پڕکردنەوەی خانەکانن. / وەکو تاوڵەچی شارەزا هەر لەبیری ئەوەدان هەموو خانەکانی خۆیـان پڕبکەنەوە و هیچ درزو کەلێنێك نەهێڵین تا خەڵك ڕێی پێ نەبات.

٤٧. چەرخی دوونپەروەر: ڕۆژگار کە لەگەڵ خەڵکی ناشایستەدا دۆستە، سەخی طەبع: بەخشندە، حاتەمدڵ: دڵ فراوان و دەست بڵاو وەکو حاتەمی عەرەب.

ڕاه: ڕێگە، کۆی: گەڕەك، دون: نەفس نزم، لە هەر سوو: لە هەرلا، کاسە گەردانن: کاسە دەگێڕن ـ سواڵ دەکەن.

٤٨. کەشمەکەش: ئاڵۆزی و بینەو بەردە، هەرسوو: لە هەموو لاوە، خود ئارایی: خۆ ئارایشتکردن، قەبا: عەبا، چاکو دامان: یەخەوداوێن.

٤٩. نۆکەر: بەپێی سەنگو تەرازووی کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمە توێـژێکی موعتەبـەر بـوون، چونکێ بریتـی بوون لە کوێخاو کاربەدەست و مووچە خۆرەکان، ئەنجا ئەوان قاوە خـۆری کۆشـك و مەجلیـسی پاشـاکانی بابان بوون، کە ئەوەش نیشانەی پایەی کۆمەڵایەتی تا ڕادەیەك بەرزیان بووە. دۆغ: دۆ، حەڵقەی ئـەهلی حەسرەت: ڕیزی ئەوانەی کە ئەمرۆ ئاخ هەڵدەکێشن. کەممۆڵە: کۆتك ـ دەفرێکە لە دار سازدەکرێت و بۆ دۆ خواردنـەوە بـەکار دێـت، دۆ خـۆرەوە پایـەی کۆمەڵایـەتیان لـە قـاوە خۆرەکـان زۆر نـزمتر بـووە، بـە تایبەتیش پیشەی لادێیی و وەرزێرەکان بووە. / واتە ئەوانەی کە تا دوێنـێ لـە کـۆڕی میرەکـانی بابـان دا شـوێنی شایـستەیان هـەبووەو قـاوە خـۆرەوەی مـەجلیس بـوون، ئـەمرۆ ئـاخ و داخ هەڵدەکێـشن بـۆ ئـەو ڕۆژگارەو لە بری ئەوە بوون بە دۆ خۆرەوەی بە کۆتك لە دێهاتەکان.

ئەوانـەی تورمـە پـۆش و شـەهد نـۆش و نـاز پـەروەربوون
ئەمێـستە خانـە بـەردۆش و نـەخۆش و زارو عوریـانن[٥٠]
ئەوانـەی جـێ نـشیمەنیان لـە گۆشـەی تـەختی حـاکم بـوو
بـە دەشـتی شـەهرەزوورا جوملـە وەك غـوولی بیابـانن[٥١]
دەلـەرزن هـەوری نـەو گـەر بێتـە ڕووی گـەردوون لـە پـایزدا
بـە ڕووتـی، کۆنـە خەزپۆشـان لـەفکری بـەرگی زسـتانن[٥٢]
صەفی پاشانی (باب ئوغلی) لە دێی (کۆستە)و (دەباشانا)
بـە دەوری گەلـەدا چـوماغ دەرکـەف، جوملـە چـووپانن[٥٣]
موریـــدی خانـــەقا زۆرن لـــە عەهـــدی عـــەدلی ڕۆمیـــدا
لـە ئاغایـانی بـێ بـەش حوجرەهـا جێـی تەوبـەکارانن[٥٤]

---

٥٠. تورمە پۆش: شاڵپۆش، شەهد نۆش: شیرینی خۆرەوە، ناز پەروەر: بەناز پەروەردەکراو، خانـە بـەردۆش: ماڵ بە کۆڵ، زار: پەرێشان، عوریان: ڕووت و ڕەجاڵ. / ئەوانێك کە شاڵ و پۆشاکی گرانبـەهایان دەپۆشـی و خـواردو خۆراکیـان هـەنگوین و شـیرینی بـوو، ئـا بـەو شـێوەیە لـە نـازو نیعمـەتا پـەروەردە بووبـوون، ئەمێـستا مـاڵ و حـاڵ و خانـەو لانـەیان بـە کۆڵەوەیـەو بـە نەخۆشـی و ڕووتـی و ڕەجـاڵی بـە وڵاتـا دەسوورێنەوە.

٥١. جێ نشیمەن: شوێنی دانیشتن، گۆشەی تەختی حاکم: لە ڕێزی تـەختی پاشـادا، جوملـە: هـەموو، غـوول: دەعبایەکی ئەفسانەییە و لەبیابانا دەژی ـ دێو و درنج. / ئەوانەی کە لە مەجلیسی پاشادا شـوێنیان لـە ژوورەوە لە ڕێزی شوێنی دانیشتنی پاشاوە بوو، ئێستا وەکو دێوو درنج بیابانی شارەزوور دەپێون.

٥٢. هەوری نەو: هەوری نوێی سەرەتای پایز، گەردوون: ئاسمان، خـەز: قوماشـی حـەریر، کۆنـە خەزپۆشـان: ئەوانەی لە کۆنا حەریرپۆش بوون. / هەر کاتێ هەوری تازەی پایزی لە ڕووی ئاسمانـدا پەیـدا دەبێـت، ئەوانەی کە لە پێشدا حـەریر پـۆش بـوون، ئێـستا لەبـەر ڕووتـی و قـووتی و لـە ترسـی سـەرما دەکەونـە خەمی پەیداکردنی جل و بەرگی زستان.

٥٣. صەفی پاشانی: تیپی پاشایانی، باب ئـوغلی: ڕەسـەن زادە، کۆسـتەو دەباشـان: دوو دێـی نزیـك سـلێمانین، گەلـە: ڕانەمـەڕ، چوماغ دەرکـەف: کوتـەك بـە دەسـت، جوملـە چـووپانن: بـە کۆمـەڵ بوونەتـە شـوان. / ئەوانەی کە بەڕەچەڵەك پاشا زادە بوون، وا ئێستا لە دێهاتی نزیك سـلێمانیدا کوتـك بـە دەسـت بـە دوای ڕانە مەڕەوەن و بوونەتە شوان.

٥٤. عەهد: سەردەم، عەدل: دادپەروەری، حوجرەها: حوجرەی مزگەوتەکان. / سـالم بـە تەوسـەوە دەڵـێ بـە هۆی ئەو عەدالەتەی کە ڕۆمەکان هەیانە (کـە لـە ڕاسـتیدا بـێ دادییـە)، خـەڵك هـەموو ڕوویـان کردۆتـە مزگەوتەکان و بوون بە تۆبەکار، بۆیە حوجرەکان پڕاوپڕ بوون لەمانە.

ئەگـەر چـی طـاعـەتی جـەبرە، وەلی عیللـەت بـە بێکـاری
وەکـو قـارئ یەکایـەك حـافیظی سـی جزمـی قورئـانن[٥٥]
لــە طــوولی رۆزگارانــا لــە هــەرلا خــادیم و مەخــدووم
وەکــو ئەصــحابی پەیغەمبــەر عموومــەن رۆزەدارانــن[٥٦]
سـیەهبەختانی بـێ دەوڵـەت لەبـەر بـێ مـالی و عوسـرەت
گــەهێ حــەممالی مــالانن، گــەهێ عــەللافی مەیــدانن[٥٧]
نــەبانییو نــەباغی مــا لــە فــەوجی لەشــکری ئیــسلام
لـە خـەوفا طیفلـی مـەردووم وەك عـەیالی ئـەهلی زەنگـانن[٥٨]
صــەفی مــەقــروضــی ئیلتیزامــی حاصــلی رۆمــی
لــە نــاو هــەورامیو کــوردا هــەموو تەبــدیل و پــەنهانن[٥٩]

---

٥٥. طاعـەتی جـەبرە: فەرمانبـەرداری واجبـە، عیللـەت: بـە هـۆی، قارئ: قورئـان خـوێن، حـافیظ: ئـەوەی قورئانی لەبەر بێت. / راستە گوێرایەڵی ئاین و قورئان لەسـەر هـەموو کـەس واجبـە، بـەڵام خـەڵك بـە هۆی بێ کاری و دەست بەتاڵییەوە، هەموو بوونەتە قورئان خوێن و یەك بە یەك سی جزمی قورئانیـان لەبەر کردووە.

٥٦. طوولی رۆزگار: بە درێژایی رۆژگار، خادیم و مەخـدوم : ئاغـاو خزمـەتکار، ئەسـحاب: یـاران، عموومـەن: بەگشتی، رۆزەدار: ڕۆژووگر. / بە درێژایی رۆژگار ئەگەر ئاغایـانن، ئەگـەر پـۆلی خـوڵام و خزمـەتکارانن، لەبەر نەداری و نەبوونییەوە، وەکو یارانی پێغەمبەریان لێ هاتووە هەمیشە بە ڕۆژوون.

٥٧ ـ سیەهبەخت: بەختڕەش، عوسرەت: دەست تەنگی، حەممال: کۆڵهەڵگر، عەللاف: ئەوەی سەودای دەغڵ و دان و دانەوێڵە دەکات. / ئەو بەخت ڕەشانەی کـە لـە سـەر کـار دوور خراونەتـەوە، لەبـەر بـێ پـارەیی و دەست تەنگی هەموو کارێك دەکەن، ڕۆژێك کۆڵهەڵگرن لە مالان و ساتێك لە مەیدانان بوونەتە عەللاف و مامڵەتی دانەوێڵە دەکەن.

٥٨. بانی: پیاوی چاك، باغی: پیاوی زاڵم، خەوف: ترس، طیفلی مـەردم: منـاڵی خـەڵك، عـەیال: ژن و منـاڵ، ئەهلی زەنگان: قوڵە رەشە کۆیلەکان. / لەناو سەربازو فەوجەکانی لەشکری بـەناو ئیـسلاما، ئـەوە نییـە بڵێی ئەمە پیاوی چاکەو ئەوە خراپ، مناڵی خەڵك لەترسی ئەوان وەکو ژن و مناڵی قولەڕەشە کۆیلـەکان زراو تۆقیو بوون.

٥٩. صەف: ریز، مەقروض: قەرزدار، ئیلیتزامی حاصیل: بـاجی داهـات، تەبـدیل، خۆگۆڕیـو، پـەنهان: کەسـێ خۆی حەشار بدات ـ شاراوە. / خـەڵکێك هـەبوون زەوی دەوڵـەتیان بـە ئیجارە وەردەگـرت، لەبەرامبـەردا ١٠٪ی داهاتەکانیان دەدایە دەوڵەت، بەڵام بەهۆی بارودۆخەکە نەیانتوانیبوو زەویەکان بەناو بهێنن، ئەنجا کەوتبوونە ژێر باری قەرزی ئیدارەی رۆمەکانەوە، بۆیە ڕایان کردبـوو لـە نـاو هـەورامی و کـوردا خۆیـان حەشاردابوو، وەکو سالم دەڵێ.

لە فیکری ئیلتیزاما شەو دەکەن شوورا لەبەر عوسرەت
سەحەر بۆ هەولی قووتی شەو لە ناو شارا پەرێشانن[٦٠]
ئەوانەی بەرشکەستی ئیلتیزامی حاصلی ڕۆمن
لە تاو بێنە و نییە، گاگەل چەرێنی میری جافانن[٦١]
ضەرەرکەردەی ئیجارەی پادشاهی چوونە دەروێشی
فەقیری مولکی (هەوشار)و غەریبی شاری (تارانن)[٦٢]
بە دێهقانی بڵاوبوون دایرەی بێ کەس بە (قۆپی)دا
لە (بەڵخە)و (دووکەر)و (نەوتێ)و (دەلووجە)و (سەیو سێنانن)[٦٣]
بە کەوبازی خەریکن دەستەیی مەعزوولی بێ ئاغا
موقیمی (قارەمان)و (مێولی)و (تیمار)و (باغان)ن[٦٤]

٦٠ـ لەفیکری ئیلتیزامی: لە بیری ئەو قەرزدارییە، شوورا: پرس و ڕاگۆڕینەوە، عوسرەت: نەبوونی، قووتی شەو: نانی شێوان.

/ ئەوان شەوانە کۆ دەبنەوەو راوێژدەکەن و تاوتوێی ئەو قەرزو قۆڵەیە دەکەن کە بە هۆی نەبوونییەوە بەسەریاندا کەڵەکە بووە، بۆ بەیانیش تا ژەمە نانێك بۆ شێو پەیدا بکەن، بە ناو شارا پەرت و بڵاودەبنەوە.

٦١ـ بەرشکەست: لە کاتی خۆیدا نەیانتوانیوە باجەکان بدەن بۆیە سزایان کەوتۆتە سەر. گاگەل چەرێن: گاگەل لەوەڕێن، / ئەوانەی سزای قورسی پاشخستنی باجەکانیان لە ئەستۆدا کەڵەکە بووە، لە تاوی کێشمەکێشی بێنەو نییەی دەسەڵاتدارانی رۆمی، ڕایان کردووە و چوون بوونەتە گاوان لای بەگزادەکانی جاف.

٦٢ـ ضەرەرکەردەی ئیجارەی پادشاهی: ئەوانەی کە لە بە ئیجارەگرتنی زەوی و زاری دەوڵەت زەرەرمەند بوون. / ئەمانە کە بەم شێوەیە دووچاری زەرەرو زیان بوون ئەمڕۆ یا ئەوەتا بە هەژاری لە ناوچەی هەوشارا ژیان بەسەر دەبەن یا ئەوەتا لە تاران غەریب کەوتوون.

٦٣ـ دێهقانی: وەکو جووتیارو سەپانی دێهات، قۆپی: دۆڵ و شیوەکانی ناوچەی قەرەداغ، دایرە: دەستوپێوەند. / ئەو دەستوپێوەندانەش کە بێ پشتوپەنان بۆ جوتیاری و سەپانی بە دێهاتەکانی قۆپیدا بڵاوبوونەتەوە.

٦٤ـ مەعزوول: دابڕێندراو، موقیم: نیشتەجێ. / ئەوانەی لە ئاغاو پاشاکانیان دابڕاون، وا خەریکی کەو بازین و لەو دێهاتانەدا نیشتەجێ بوون.

حــەیادارانی بــێ حورمــەت لــە تــاو بــێ مــالیو عوســرەت
فــەقیری دێــی (فــەقیرە)و (تەکیــە)و (ئەســتێڵ)و (تافــان)ن(٦٥)
گروهــێ چەمــچەتاشن هــەر وەکــو ئوســتادی خوانسـاری لــە
دێــی (تــەنگی ســەر)و (زەییومــەر)و (تیمــار)و (دۆڵان)ن(٦٦)
نــــەدیمانی قــــەدیمی موســـــتەعیدن بــــۆ خەڕەکـــــداری
بــە یــادی توربــەوو کــاهو جــەوو ئەفــسارو پــالانن(٦٧)
قــەدیم تەنپــەروەری نــازن، بــە بــازارا غوبــار ئــالوود
ئەگــەر گابــاری کائــاوەر، وە گــەر هیــزەم فرۆشــانن(٦٨)
لــە بیمــی تازیانــەی مــەردی ڕۆمــی ســەییدو صــۆفی
بــە ئومێــدی گــەزۆو مــازوو لــە بــن داری (مــەریوان)ن(٦٩)

٦٥ـ حەیادار: بە ناموس، بێحورمەت: بێ نازکەوتوو. / ئەوانەی خەڵکی بە حەیاو بە ناموس بوون ئێستا بێ نازکەوتوون، بە هۆی نەبوونی و دەستتەنگییەوە، چینی هەژاری ئەو گوندو دێهاتانە پێك دێنن.

٦٦ـ چەمچە: کەوگیر ـ کەفگیر، ئوستاد: وەستای کارامە، خوانسار: شارۆچکەیەکی نزیك ئەسفەهانە، خەڵکی بە هونەری دەستڕەنگینی و کەلوپەلی لە دار دروستکراوی لێ هەڵ کەوتووە. / سالم لێرەدا دەڵێ: هەندێك لە لێقەوماوانی بابانەکان لە دروستکردنی ئامێرو ئامرازی لە دار داتاشراو، وەکو کەوگیرو ئەو شتانە وەکو وەستای خوانسارییان لێ هاتووە ئەوەندە کارامەبوون وا لەم دێیانەدا خەریکی ئەو کارەن.

٦٧ـ نەدیمانی قەدیمی: ئەوانەی لە کۆنەوە دۆست و هاو پیاڵەی بادە بوون، موستەعید: ئامادە، خەڕەکداری: مەیتەرداری ـ خەربەندە ـ بەخێوکردنی وڵاخی بەرزە. توربە: توورەکەی کا کە بەسەر وڵاخەوە دەکرێت. ئەفسار: هەوسار، پالان: پاڵوی دواوەی کورتان. / ئەوانەی هەمیشە هەر یاری بادەو کۆڕی مەینۆشی بوون، ئەمڕۆ ئامادەن مەیتەرداری بکەن. لە بری مشوری کۆڕی بادە لە خەمی دابینکردنی کەرەستەو ئەسبابی مەیتەرداریدان، لە وێنەی هەوسارو پالان و کاو جۆی ئالیکی وڵاغ.

٦٨ـ تەن پەروەری ناز: بەناز پەروەردە بووەو قەت ئارەقی نەڕشتووە، غوبار ئالود: تۆزاوی، کا ئاوەر: کاکێش، هیزەم: داری قەلاشکەری. / ئەوانەی هەر لە نازو نیعمەتا بوون قەت ئارەقیان نەڕشتبوو، ئێستا بە بازارا تێدەپەڕن تۆزاوی و پۆخڵ، یا ئەوەتا بە دوای باری کاوەن کە بەگا دەیکێشنەوە، یا ئەوەتا بە دوای باری داری قەلاشکەرییەوەن، واتە بوونەتە دار فرۆش لە بازاڕ.

٦٩ـ بیم: ترس، تازیانە: قامچی، مەردی ڕۆمی: پیاوەکانی تورك. / پیاوە ڕێزدارەکانی وەکو شێخ و سەیدو موریدو سۆفیش لە ترسی قامچی پیاوەکانی تورك لە شارا ڕایان کردووە، وا لە ناوچەی مەریوان گیرساونەتەوە و بوون بە مازوو چن و گەزۆکەر.

هونەرمەنـدانی شـێرئەوژەن قـەوی دەسـتانی پیـل ئەفگـەن
لـە ڕووی غەواصـی ئـەتراکا وەکـو ڕووبـەھ گـوریزانن[٧٠]
کوهـەن سـەوداگەری شاری، لـە شـوورا مەصـلەحەت بیـنن
وەلێ نۆکـەر بـە بـەققالی، تـرازوو بـازی دووکـانن[٧١]
کرێکـارانی ناکـەس بـۆ بناغـەی کوڵبـەیی دیهقـان
لـە خانـەی کـاولی نۆکـەر پەیاپـەی خـشت کێـشانن[٧٢]
بە ڕێـی بیم و خـەطـەردا یـەك بە یـەك بـۆ قاصـیدی چـاکن
بەبێ تەکلیفی ڕەهزەن، خود بە خـود بێ چـیزو عوریـانن[٧٣]
صەفی مەقرووضی بێ تەوسەن لەسەهمی (سەن سەن)ی ئەتراك

---

٧٠. شێرئەوژەن: دلێرو ئازا ـ ئەوەی شێر دەدا بە ئەرزا، پیـل ئەفگـەن: بـەهێزو توانـا کـەفیل بـدا لـە زەوی، غـەواص(قـەواص): تـیر هاوێـژ، ڕووبـەھ: ڕێـوی، گوریزان: هـەڵاتوو. / پیـاوە دلێـرو بـەهێزو ئازاکـان کـە شێریان دەبەزاندو فیلیان دەخست بەزەویدا، ئێستا لە چنگی پیاوە تیر بە دەستەکانی تورك وەکو ڕێوی ڕا دەکەن.

٧١. کۆهەن سەوداگەر: کۆنەچەرچی ـ ساتوسەوداچی، شوورا: شوێنی پرس و ڕا گۆڕینەوە، مەصلەحەت بین: ئەوانەی دەستنیشانی بەرژەوەندی خەڵکی دەکەن، ترازووباز: ترازووگر. / ئەوانەی کە لە کۆنـا چەرچـی بازاڕو پیشەیان دەلالی و کڕین و فرۆشتن بوو، ئێستا بوونەتـە پیـاو مـاقووڵی شـوراو ئـەوانن کـە تـاوتوی چاکە و خراپـە و بەرژەوەنـدی خـەڵك دەستنیـشان دەکـەن، کەچـی مووچـە خـۆرو دەسـتو دایرەکـانی بابانەکان ئەمڕۆ لە بازاڕ بە بەقاڵییەوە خەریکن و بەم شێوەیە تەرازوو ڕادەگرن.

٧٢. ناکەس: کەس نەناس، کوڵبە: کوخ ـ زنج، پەیاپەی: بەردەوام. / لە دوای ئەوەی لەشارا خانووی نۆکەران وێـران و کـاول و بـێ خـاوەن ماونەتـەوە، کرێکـارانی کـەس نەناسـیش پەیتاپـەیتا دەیـان ڕووخێـنن و خشتەکانیان بۆ دێهات دەکێشنەوە، لەوێ جوتیاران دەیانکەن بە بناغەی بۆ کوخەکانی خۆیان.

٧٣. بیم: ترس، قاصید: پەیك و نامەبەر، تەکلیف: داوا، ڕەهـزەن: ڕێگـر، خودبـەخود: لـە خـۆڕا. / نۆکـەرو دەستو پەیوەندە لێقەوماوەکانی بابانی، ئێستە بۆ ئەوە باش و گونجاون بکرێن بە پەیکچی و نامەبەر، وە بۆ کام ڕێگا مەترسی دارو خەتەرناکە ڕەوانە بکرێن چ کێشەیەك لە ئارادا نابێت، چـونکی ئـەوان خۆیـان ڕووت وڕەجاڵ و بێ شتومەکن، هەتا پێویست بەوەش ناکات ڕێگـرو چـەتە لـە ڕێگـادا ڕووتیـان بکەنـەوە، چونکێ خۆیان ڕووتو قووتن خاوەنی هیچ نین.

وەکـو عاشـق لـە هیجرانـا یەکایـەك ئەشـك ریـزانن[٧٤]
گـەهی (قلـب الاسـد)ئەزبەسـکە بـێ سـایەن لەوادیـدا
وەکـو مـەجنوونی صـەحرایی لـەبن خـاری موغـەیلانن[٧٥]
کـزەو دوودی کـەباب دەردێ لـە مـەطبـەخهـای بـێ دوودا
بـە یـادی قـووتی شـامی شـەو جگـەرها بەسـکە بوریـانن[٧٦]
طـەلـەب ناکا گـەدا قـەد سوویی سـفرەی صـاحیبی نیعمـەت
لـە تـاو ئـەحواڵی بـێ نـانی لـە هـەرجا خوانـە میهمـانن[٧٧]
بـە ظـاهیر خـوڕڕەم و شـادن لـە رووی تـورکی (ئـەڕۆملی)دا

٧٤. بێ تەوسەن: سەرکێش ـ رام نەبوو، سەهم(سام): ترس، سەن سەن: ئەتۆ ئەتۆ ـ بە تورکی، ئەشك ڕیزان: چاو بەفرمیسك. / ئەوانەی ژێر قەرزو قۆڵە کەوتوون، لە دەرگاو دایـەرەکانی رۆمەکانـدا کـاتێ کەڵەکـە دەبـن و ڕیـز دەبەسـتن، لـە سـام و ترسـی سـەربازانی تـورك کـە تێیـان ڕادەخـوڕن چـاویان پـڕ دەبـێ لـە فرمێسك، وەکو بابایەکی عاشق کە لە یارو دیاری دابڕابێت.

٧٥. گەهی قلب الاسد: کاتی ناوەڕاستی هاوین- قلب الاسد ئەستێرەیەکە لە ناوەندی هاوین و لە کەلوی شێردا بـە دیـار دەکـەوێت. ئـەز بەسـکە: ئەوەنـدە، بـێ سـایە: بـێ سـێبەر، وادی: دۆڵ و شـیو، خـار: دڕکـەڵان، موغەیلان: خۆی(ئوم غـەیلان)ە، درەختێکـی دڕکو داڵاوی سـەحراییيە، کەتیرەی لێ وەردەگیرێـت، ڕەنگـە گوێنی سەحرایی بێت، غەیلان کۆی غوولە، واتە دایکی غوول و دێوو درنـج. / لە کاتی چلەی هاویـنداو لە چرقەی گەرمادا، لە دۆڵ و شیوەکاندا وێڵ و سەرگەردان بوون و ئەوەندە بێ سێبەر و سایەن هەر دەڵێێ مەجنوونی بیابان نشینن و لەژێر دارە دڕکەڵانی موغەیلانا کەوتوون.

٧٦ـ دوود: دوکـەڵ، مـە طـبخ: شـوێنی چێـشت لێنـان، مـە طبـەخهـای بـێ دوود: ئاماژەیـە بـۆ هـەناوی هەڵقرچاویان، قووتی شام: نانی ئێوارە ـ شێوان، جگەرها: جەرگ و دڵ، بوریان: برژاو. / دەروونیان وەك تەنووری چێشتخانەیە، دڵ و جگەریان هەڵقرچاوەو بووەتە کەباب تیادا، لەبرسانا کزەیان لە دەروونـەوە دێ و ئاهو هەناسـەیان لـە تـاوی دەروونـی هەڵقرچـاویانەوە، وەکـو دووکـەڵی بـێ ڕەنگـە کـە بـۆنی کـزەی دەروونیان پەخش دەکات.

٧٧. طەلەب ناکا: بەلایەوە ناچێ ـ ناخوازێ، سوو: بـۆلای، سـفرەی سـاحێبی نیعمـەت: خـوان و خـۆراکی ئـەو خاوەن ماڵانە، لە هەرجا: لە هەر شوێنێ، خانە میهمانن: میوانی ماڵی خۆیانن. / سواڵکەرو گەداش بەلای خوان و سفرەی ئەواندا نارۆن و ڕوویان لێ وەردەگێڕن، چونکی دەزانن ئەوان خۆیان بـێ نـان و خـۆراکن، وەك ئەوەن کە میوانی ماڵی خۆیان بن، واتە هیچیان لەسەر سفرە و خوانا نییەو چاوەڕێن خەڵکی دیکە بەڵکو شتێکیان بۆ بەرن.

لە دڵدا گەرچی دیگ ئاسا بە مەخفی جوملە جۆشانن[٧٨]
بە ئەحواڵی ملووکانی گەدا پەروەر دڵم سووتا
لە بابانا ئەمێستە موستەحەققی خێرو ئیحسانن[٧٩]
لە جەوری چەرخی گەردوون بەسکە حەیرانن بەناچاری
بەلەب خەندان و شادانن، بەدڵ غەمگین و گریانن[٨٠]
بە نامەردی سەراسەر میثلی گەرگینن لەلای ڕۆمی
ئەگەر ڕووبین تەنی عەهدن، وەگەر سامی نەریمانن[٨١]
نیظامانی مولازیم مەنصەبی ماضی بحمدالله
لە لادێدا بە دوو شایی هەموو جۆ چێنی دیهقانن[٨٢]
خیانەت پیشەگانی فەوجی بیرئینجی لەبرسانا

٧٨. بە ظاهیر: بە ڕواڵەت، خوڕڕەم: دڵخۆش، ڕۆملی: سەربەڕۆم ـ دانیشتوانی ئاسیای بچووک کە تورکی عوسمانی بوون، بەڕۆم ناسراون چونکێ هاتوونەتە سەر شوێنەواری ئەوان. دیگ ئاسا: وەکو مەنجەڵ، مەخفی: بەنهێنی. / نۆکەرانی بابان لە شارا لە بەرامبەر ڕۆملیە تورکەکان، بە ڕواڵەت خۆیان شادو خۆشحاڵ نیشان دەدەن، ئەگەر چی لە دڵداو لە ژوورەوە وەکو مەنجەڵ لە کوڵدان.

٧٩. بە ڕاستی من ئێستە دڵم بە پاشا و کاربەدەستانی بابان دەسووتێ، هەتا دوێنێ هەر ئەوان بوون بەخشندەو خێرۆمەندو هەژار پەروەر، کەچی ئەمرۆ گێتی گۆڕاوە، لە وڵاتی بابانـدا و لەسەر خاك و نیشتمانی خۆیان ئەمرۆ ئەوانن کە بوونەتە شایستەی ئەوەی خێرو چاکەیان لە ئاستدا بکرێت.

٨٠. جەور: زوڵم، بەسکە: ئەوەندە، حەیران: سەرگەدان، لەب: لێو. / لە زوڵم و جەوری چەرخی ڕۆژگار سەر لێشێواو بوون، بۆیە ناچار لە ڕوودا شادو دەم بەخەندەن، وەلێ لە دڵدا غەمبارو پرسەدارن.

٨١. میثلی: وەکو، گەرگین: گرێ یاخود نەوەی گورگ، ڕووبین تەن: لە بنەڕەتدا (ڕووین تەن)ە، ڕوو: مەعدەنێکی قایمە شیرو تیر نایبڕێ، لە داستانی شانامەدا ڕۆستەم بە (ڕووین تەن ـ واتە ـ تەن ئاسنین) ناسراوە. عەهد: سەردەم، سامی نەریمان: باوکی ڕۆستەمی زاڵە. / پیاوانی ڕۆم ئەوەندە بە نامەردی سەیری بابانییەکان دەکەن وەك ئەوەی یەکپارچە هەموویان گرێ بن، یاخود وەکو ئەوەی لە پشتی گورگا وەپاش کەوتبن هەموو دڕندەبن، لەگەڵ ئەوەی کە ئەوان لە وێنەی ڕۆستەمی زەمانە بن یا وەکو باوك و باپیری ڕۆستەمیش بن، ئەوا لەلای ڕۆمەکان هەر بێ ئیعتیبارن.

٨٢. نیزام: سەرباز، مولازم مەنصەب: هەمیشە لە دەسەڵاتا بوون، ماضی: لە ڕابردوودا، شایی: دراوێکی کەم قیمەتی ئیرانی سەردەمی قاجاری بووە کە بەهاکەی ٢٠/١ی ریاڵێك بووە. / ئەو عەسکەرو سەربازانەی کە لە ڕابردوودا هەمیشە دەسەڵات بە دەست و خاوەن پلەو پایە بوون، ئەمرۆ شوکر هەرچاکە ئەوەشیان چنگ دەکەوێ لە لادێدا بە دوو شایی ببنە وەرزێرو جۆ چێنی دێهاتییەکان.

بە ناچاری لە دێی (صۆفی لەرا) وەرزێری دۆمانن[٨٣]
مەلەخ طەبعن لە هێشووی دەغلی دێهقان بەهەر لادا
لە ناو جاڕی گەنم هەریەك وەكو داهۆڵی خەرمانن[٨٤]
درێغا بۆ سوارەی خاصەی پاتەختی سلێمانی
لە (قڕگە)و(قزلەر)و(قورخ) بە ڕووتی جوملە گاوانن[٨٥]
بەسێ سەگ مەرگ و بێ عارو گران جان و سەبوك عەقلن
ئەوانەی ئەهلی بابانن بە دڵ لەم عەهدە خەندانن[٨٦]
لە ئەوضاعی سلێمانی ئەوانەی شادو ئاسوودەن
لە فەرعا نوطفەیی حەیضن، لە ئەصلا جنسی شەیتانن[٨٧]

٨٣ـ خیانەت پیشەگان: ئەوانەی کارو پیشەیان ناپاکی و خیانەتە، بیرئینجی: یەکەم/ ئەو نیزامی و سەربازانەی کە هەمیشە پیشەیان ناپاکی و خەیانەت و ئەمبەرو ئەو بەر بووە لە ناچاری کە کاتی خۆی سەر بەفەوجی یەك بوون، ئەمڕۆ وا لە برساناو لە ناچاری لە دێی سۆفی لەردا بوون بەوەرزێر، ئەویش وەرزێری کەس نا هی دۆمان!.

٨٤ـ مەلەخ: کوللە، طە بع: سروشت، هێشوو: وشی کردنەوە ـ گوڵ وەچنێ، جاڕ: تەبارە، داهۆڵ: کۆتەڵێك لە دارو لە پەڕۆك لەسەر شێوەی مرۆڤ دروست دەکرێت لە ناو جاڕی دەغڵ و باغ و بێستان دادەندرێت، تا مەل و تەیرو توار لێی بترسن و دووركەونەوە/ سروشتیان وەکو کوللە وایە ڕوو لە هەر لایە بکەن لە ناو دەغڵ و دانی جوتیارانا دەیبڕنەوەو تاقە گوڵی تیادا ناهێڵن. ئەنجا خۆشیان ئەوەند شڕو وڕن لە ناو تەبارەی گەنما دەڵێی داهۆڵن و لە تەك خەرمان و تەبارەدا چەقێندراون بە جۆرێك مەل و تەیرو توار لێیان دەسڵمێنەوە و ڕا دەکەن.

٨٥ـ درێغ: حەیف، سوارەی خاص: سوارچاك، جوملە: بە کۆمەڵ/ سەت حەیف و مخابن بۆ سوار چاکانی شاری پایتەختی بابان، یاخود بۆ شۆڕە سوارانی شاری پایتەختی سلێمان پاشا، کەوا بە کۆمەڵ و لە دێهاتی قڕگەو قزلەرو قورخی(ناوچەی مێرگەپانی بناری پیرەمەگروون) بە شڕو وڕی بوونەتە گاوان.

٨٦ـ بەسێ: هەندێ، سەگ مەرگ: مرۆڤی گیان سەخت ـ یاخود ئاماژەیە بۆ گوزەرانی بەسەختی و بەتاڵی. بێ عار: بێ ئابڕوو، گران جان: گرانفرۆش، سەبوك عەقل: عەقل سووك ـ گەوج/ هەندێ لەو سوارانەی بابان، بە گیان سەختی دەژین، شەرم و ڕوویان نەماوە، بووونەتە گرانفرۆشی بێ هۆش، لە ڕاستیشدا بە تایبەتی ئەوانەی کە خەڵکی بابانی و کەمێك تێگەیشتوون، لە دڵدا گاڵتەیان بەو وەزعە دێت.

٨٧ـ ئەوضاع: بارودۆخ، ئاسوودە: بێ خەم، لە فەرعا: لەسەرێکەوە، نوطفە: ئاوی پیاو، حەیض: خوێنی پیسی ژن، ئەصل: ڕەچەڵەك، جنسی: ڕەگەز/ ئەنجا ئەو کەسانەی کە لەم هەلومەرج و بارودۆخەی سلێمانی دا شادو دڵخۆش و ئاسوودەن، دیارە ئەمانە لە سەرێکەوە لە دڵۆپی خوێنی پیسەوە خوڵقاون و لە بنەڕەتیشدا لە ڕەگەزو ڕەچەڵەکی شەیتانەوە وەپاش کەوتوون، ئەمە جنێوێکی زۆر گەورەیە سالم ئاراستەی بەشێکی خەڵکی شارەکەی دەکات.

لە ئەصلا بانی ئەم کارە کاسبهای شەهری بوون
لە ئەمری فیتنە ئەنگێزا سەراسەر میثلی (مەروان)ن[٨٨]
گەهێ هەمدەردی ئەکرادن، گەهێ هەمڕازی ئەتراکن
لە یەك لا مادەری بەرڕەن، لە یەك لا یاری گورگانن[٨٩]
لە ضولمی چەرخی چەپگەردش دریغا، حەسرەتا، دادا
بە میثلی (سالم)ی بێکەس، گەلێ کەس وێڵی شارانن[٩٠]

د- تایبەتمەندییەکانی شیعری سالم

بۆ ناسین و دەستنیشانکردنی خەسڵەت و تایبەتمەندی هەر بەرهەمێکی ئەدەبی و هونەری پێویستە لە خودی بەرهەمەکەوە دەستپێبکەین و لەوێدا بۆی بگەڕێین، تاوەکو ئەدگارە تایبەتی و بابەتییەکانی بەرهەمەکەمان بۆ یەکلایی بێتەوە، ئەنجا ئەو ئەدگارانە دەبن بە مۆرك و ناسنامە بۆ ئەو بەرهەمەو لە بەرهەم

٨٨. لە ئەصلا: لە بناوانەوە، بانی: ڕێکخەرو دامەزرێنەر، کاسبها: کاسبکاران، شەهری: شاری، فیتنە ئەنگێز: فیتنەچی، مەروان: پیاوێکی فیتنەبازو هەلپەرست بووە، لەسەردەمی عوسمانەوە تا ڕۆژگاری یەزیدی کوڕی معاویە ژیاوەو هەر ڕۆژەی لەبەرەیەکا بووە، لە شەڕەکانی نێوان مەدینەو شام دا ڕۆڵێکی خراپی گێڕاوە (بڕوانە: لغتنامە، هخدا، ج١٣،ص٢٠٧١٥)/سالم تاوانێکی ناقۆڵا دەخاتە ئەستۆی کاسبکاران و بە بناغە دارێژی ئەم کارەیان دەزانێ، لە ڕاستیدا دوور نییە خەڵکی شارەکە، کاسبکارو بازرگان و ئەهلی بازاڕ لە شەڕو دووبەرەکی ناوخۆیی نێوان خودی بابانەکان، کە هەر جارەی ئەوان زەرەری زۆریان بەرکەوتووە، وەڕەزو بێزار بووبن، بۆیە لەگەڵ باردۆخە تازەکە خۆیان گونجاندووە تا پشوویەك بدەن و ماڵوێرانی تۆزی یەخەیان بەر بدات، بەڵام سالم ئەم حەقیقەتەی بۆ قووت نادرێت، بە ناپاك و فیتنەچییان لە قەڵەم دەدات ناو و ناوبانگییان دەزرێنی، مەسەلەکە دەخاتە ئەستۆی ئەوان.

٨٩. گەهێ: ڕۆژێ، هەمدەرد: هاودەرد، هەمڕاز: هاوڕاز، مادەر: دایك، بەرڕە: بەرخ، یار: دۆست و هاوکار. / دەڵێ ئەم کاسبکارانە دوو ڕوون، لە سەرەوە هاودەردی کوردانن، لە ژێرەوەش کلکیان لەگەڵ تورکان گرێ داوە هاوڕازی ئەوانن، بەدەردی مەسەلە کوردییەکە: لەگەڵ مەڕدا شین دەگێڕن و لەگەڵ گورگیش شایی دەکەن.

٩٠. چەرخی چەپگەردش: ڕۆژگاری سپڵە (کە بە کەچی و خواری دەگەڕێ)، دریغ: حەیف، حەسرەت: داخ، بە میثلی: لە وێنەی، وێڵ: ئاوارە/لە زوڵم و زۆری ڕۆژگاری سپڵەو نارێك و خراپا، پیاو هەر دەبێ حەیف و داخ و ئاخ و ئۆف هەڵکێشی، ئەمڕۆ گەلێ کەس وەکو سالم بێ دۆست و یارو پشتوپەنا ماونەتەوە و وێڵی شاران بوون.

گەلێکی دیکەی جویێ دەکەنەوە. لە دەورکردنەوەیەکی شیعرو بەرهەم و دیوانی سالم دوو جۆرە تایبەتمەندیمان بۆ ڕوون دەبێتەوە:

- **تایبەتمەندی گشتی شیعرو بەرهەمی سالم.**
- **تایبەتمەندی تایبەتی شیعرو بەرهەمی سالم.**

سەبارەت بە خاڵی یەکەم، لەوێدا لە زۆر ڕووەوە بەرهەمی شیعری سالم لەگەڵ شیعرو بەرهەمی شاعیرانی هاوسەردەمەکەی، بە تایبەت نالی و کوردی، یەك دەگرێتەوەو لە لایەنی فۆرم و روخسارەوە، وێکڕا جۆرە زمان و شێوازێکی شیعری تایبەتی کۆیان دەکاتەوە، کە دەتوانین ناوی بنێین شێوازی سەردەم یا شێوازی شیعری کلاسیکی کوردی قوتابخانەی بابان، وە هەر ئەوان بوون کە بەو زمان و شێوازە شیعرییە یەکگرتووەیان، ڕێبازێکی شیعری گشتییان لەسەردەم و قۆناغێکی دیاریکراودا لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا جێگیر کردووە.[٣١]

بۆیە شیعری سالم لە تایبەتمەندییە گشتییەکانیدا، لە ڕووی چۆنییەتی بەکاربردنی کێش و سەرواو هونەرەکانی ڕەوانبێژی و فەرهەنگی وشەو زمان و داڕشتن و دەربڕین و مەبەستەکانی شیعری لەگەڵ جووتە شاعیری هاوڕێیدا یەك دەگرێتەوە. بەڵام لە هەمان کاتدا شیعرو بەرهەمی سالم لە زۆر لایەن و ڕووکارو وردەکاری دیکەوە لە شیعری هاوڕێکانی دادەبڕێت و جیهانێکی تایبەت و پەیوەست بە خودی سالم پێك دەهێنێت، ئەمەیان خاڵی دووەمە، واتە شەقڵ و سیماو تایبەتمەندییە تایبەتییەکانی بەرهەمی سالم کە لە بواری لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا بە شێوازی تاکە کەس دەناسرێت.[٣٢] لەم ڕووەوە هەر بەرهەم و کارێکی ئەدەبی تایبەت، دەبێت بە ئاوێنەی باڵا نوێنی نووسەرەکەی، چ لە ڕووی هونەرییەوە بێت یا لەڕووی مرۆڤایەتی.

ئەنجا لەمەوە فەرهەنگی زمان و شێوازو بیرو چۆنیەتی داڕشتن و دەربڕین... دەبن بەو پەیژەیەی کە لە ڕێگەیەوە دەمانگەیەنێتەوە بە خاوەنەکەی، لەمەوە شێوازی تاکە کەس لای هەر شاعیرو نووسەرو داهێنەرێك دەبێت بە حەقیقەت، کاتێك دەبینین هەر خوێنەرێك کە ڕادەیەك لە کارامەیی و شارەزایی هەبێت و تێکستێکی ئەدەبی بخرێتە بەردەم، با یەکەم جاریش بێ کە دیبێتی، هیچ لای زەحمەت نابێت کە خاوەنەکەی بناسێتەوە.[٣٣] لێرەدا دەلیل و ڕێ نیشاندەر، هەر

ئەو وشەو دارشتن و تەعبیرو واتا و چەمك و تێگانە دەبێت كە تایبەتن بەو كەسەو وەك ئەوە وایە كە بووبن بە موڵكی تایبەتی ئەو.(٣٤)

ئەنجا هەر یەكێك كە لە شێوازو بیرو دەربڕینی شاعیرێك شارەزا بێت، زۆر بە ئاسانی دەتوانێت، قەسیدەیەك، یا بەرهەمێكی ئەدەبی تایبەتیش بخاتە دەرەوەی جیهانی ئەو شاعیرەوە، وەك ئەوەی هەندێ لە نالی ناسان، گەوهەرناس ئاسا، هەر بە كەمێك دیدو تێڕامان بەرهەمی نالی ناس دەكەن و هی غەیری نالیش دەخەنە دەرەوەی جیهانی ئەوەوە. لەم پێشەكییەوە لێرەدا وەكو دەق، ئاوڕێك لە تێكستی قەسیدەكەی پێشوو دەدەینەوە و بە گوێرەی بەڵگەو نموونەكان لێی دەكۆڵینەوەو تاوتوێ دەكەین.

١ . سالم و سەبكی هیندی:

سالم جۆرە شێوازێكی سەخت و گران و ئاڵۆزی هەیە و كردوویە بە شێوازێكی دیار بۆ زۆربەی بەرهەمە شیعرییەكانی، ئەو شێوازەش لە ئەدەبیاتدا بە (سەبكی هیندی) ناو دەبرێت.(٣٥) دیارە هۆكارەكانی پێڕەوكردنی سالم لەو شێوازە دیارن و لە پێشەوەیاندا ئاڵۆزی ژیانی خودی سالم و ڕادەی كاریگەری بە ئەدەبی فارسی وئێرانییە، ئەوە جێی باسی ئێرە نییە، بەڵكو مەبەست خودی سەبك و شێوازەكەیەو تا چەند لە شیعری سالم ڕەنگی داوەتەوە:

أ ـ دیارترین شەقڵی سەبكی هیندی ، گرێدان و سەفەر كردنە لەنێوان هەستی و ناهەستیدا لە یەك بەیتی شیعر . شاعیر لە وێنەو واتاو كەرەستەی ناهەستی و هۆشەكییەوە لەنیوە دێڕێكدا ، بۆ وێنەو واتاو لێكدانەوەی شتی دیارو هەست پێكراو دەچێ لە نیوە دێڕەكەی تر، ئەویش لەڕێگەی نواندن و لێكچوواندنەوە (٣٦).

ئەنجا سالم بە پێڕەوی لەم ڕێبازە زۆر جار لەنیوەی یەكەمی دێڕە شیعرێكدا بیرەكەی دەردەبڕێ. لەنیوەی دووەمدا نموونەی ئەو بیرە بۆ ڕۆشنبوونەوە دەخاتە ڕوو. بیرەكە لە نیوەی یەكەم ناهەستییەوە دەبێ بە عەقڵ و هۆش بۆ بچین، لەنیوەی دووەم بیرەكە بەرجەستەیە بەهەستەكان دەیبینین یاخود هەستی پێ دەكەین:

جــەوانانی ســەهی قــەد بەسـکە دامــاون لــە بــێ چــیزی ناهەستی
لە ژێر باری غەما هەریەك لە خەمدا میثلی چەوگانن هەستی

******

نـــەدیمانی قـــەدیمی موســـتەعیدن بـــۆ خەرەكـــداری ناهەستی
بـــە یـــادی توربـــەوو كـــاهو جـــەوو ئەفـــسارو پـــالانن هەستی

******

درێغــا بـــو ســـوارەی خاصـــصی پاتـــەختی ســـلێمانی ناهەستی
لە (قڕگە)و (قزلەڕ)و (قورخ)، بــە ڕووتی جـوملە گـاوانن هەستی

لەم نموونانـەدا هـەموو نیـوە دێڕەكـانی دووەم دیارخـەری وێنـەی بەرچـاو و بەرجەسـتەو دیـارن بـۆ نیـوە دێڕەكـانی یەكـەم، لـەنیوە دێڕەكـانی یەكـەم مەبەستەكان بە بیرۆكەی ناهەستی خراونەتـە ڕوو، لـە دووەمـدا بیرۆكـەو وێنـەكان هەستی و بەردەستن، دەتواندرێت زۆر نموونەی دیكەی لەم جۆرە لە تێكستەكەدا بخرێتە ڕوو.

لە سەبكی هیندیدا شاعیر ناوەرۆكی وردو بیری پێچاوپێچ و ئاڵۆزو ئەندێشەی دوور لـە سروشـت لـە ڕێگـەی لێكـچواندنی سـەخت و ڕەقـەوە لـە دێڕەكانـدا دەردەبڕێت، با سەیری ئەم نموونانە بكەین:

لە ظوڵمی چەرخی دوونپەروەر سەخی تەبعانی حاتەمدڵ
بــەراهی كـۆیی دوونانا لـــە هــەرســـوو كـاسە گەردانن

واتاو مەبەستی شاعیر بە سانایی دەسگیر نابێت، دەبێ سەرە داوەكان بدۆزینەوەو بە شوێنیاندا بچین ئەنجا لە دواییدا بە یەكەوەیان گرێ بدەینەوە، پێویستە شوێنپێی گوزارەكان هەڵبگرین:

لە زوڵمی ⟵ (چەرخی دوون پەروەر) ⟵ (سەخی تەبعانی حاتەمدڵ) ⟵ (بەراهی كۆیی دوونانا) ⟵ لە هەرسوو (كاسە گەردانن).

شاعیر تەنیا بۆ گەیشتن بە (كاسە گەردانن)، چەند پێچاوپێچ ڕۆیشتووە !، دواتر لەم تەعبیرە ناسروشتی و خەیاڵییە ورد بەرەوە: (بەڕاهی كۆیی دونانا)، شـتی وا مەگـەر تەنها لە خەیاڵی سالمدا بەدی بكرێت.

بە دەستی کەشمەکەش هەر سوو درا بەرگی خود ئارایی
قـەبایـــی نـۆکــەرو ئـاغـا هەمـوو بــێ چاك و دامانــن

ئەمجارە با لە کۆتاییەوە دەست پێبکەین، دەپرسین: بۆ بێ چاکو دامانن؟ بـۆ وەڵام دەبــێ بگەڕێینــەوە دواوە تــا لــە گرێــی بــەرایی (بــە دەســتی کەشمەکــەش) دەیدۆزینەوە.

ج— ئەنجا هەموو تایبەتمەندییەکانی دیکەی سـەبکی هینـدی لـەم قەسـیدەیەی سالم دا ئامادەن، لە وێنەی:

- نائاشنایی و هێنانەوەی واتاو لێکچواندنی نامۆو دەگمەن.
- پەیوەندی چەند لایەنەی وشەکان لەگەڵ یەکتری.
- ناوەڕۆك سازی.
- یاریکردن بە وشەو داتاشینی پێکهاتەی تایبەت.
- زیادەڕۆیی و خەیاڵ بەرزی.
- نەفەسی تووڕەو دەربڕینی رەق.
- شانازی و سەوداسەری سوارچاکی.

دەکرێ بۆ سۆراغکردنی هەر یەکێك لەم ڕەگەزانە لـە تێکستەکەدا نموونـەیان دەستنیـشان بکـەین، کـە نـاکرێ لێـرەدا بـۆ پاراسـتنی مـەودای باسـەکە، دیـسان نموونــەکان بخەینــەوە بەرچــاو. وەلی کورتییەکــەی ئەمەیــە: کــە ئەمانــە هــەموو نیشانگەلێکن کە لەبەرهەمی شیعری سالم و لەم تێکستەشیدا بە تایبەتی بە ڕوونی تیشك دەدەنەوە و خۆیان بە دیار دەخەن، بۆیە شتێك نابینین ئەم قەسـیدەیە لـە سـالم و لــە بەرهەمــەکانی دابڕێــت، بــە تایبــەتی ئــەو چــەند بەرهەمــەی کــە بــە پەیوەندی لەگەڵ بابانەکانەوە نووسراون و، یەك نەفـەس و کـەش و هـەواو فـەزای شیعری تایبـەت بەسـەریاندا زاڵـە و هـەموویان لەیـەك بۆتـەدا کـۆ دەبنـەوە. ئەمـە نەفەسی سالمەو لەگەڵ نەفەسـی شـیعری نالیـدا لێـك جیـان، چـونکە شـارەزایانی ئەدەب هەموو لەسەر ئەو مەسەلەیە کۆك و هاوڕان، کەوا جیهانی ئـەدەبی سـالم و نالی، دووجیهانی جیاوازن. مرۆڤی شارەزاو وردبین دەتوانێت سـنووری نێـوان ئـەم دوو جیهانە دەستنیشان بکات.[٣٧]

٢. وشە و پێکهاتە کلیلییەکان:

هــەموو شــاعیرو نووســەرێك خــاوەنی وشــەو زاراوەو فەرهــەنگێکی تایبــەت بەخۆیــەتی ئەمــە وەکــو دیاردەیــەك لــە ســیماو ڕوخــساری بەرهەمەکانیــدا خــۆی دەنوێنێت. سالم زیاتر لە ژێر کاریگەری ڕۆشنبیری و ئەدەب و فەرهــەنگی ئێرانیــدا بووە، جا هۆکارەکەی" کۆچ و ڕەوی هەمیشەی خــۆی و خانەوادەکــەی بووبــێ بــۆ ئێران، یا بوونی بەشێکی بنەماڵەکەیان لەوێ، یاخود بنــەمای خوێندەوارییــە زاڵ و باوەکەی بووبێ.[٣٨]

لە کاتێکدا نالی زیاتر پابەندی ئەدەب و ڕۆشنبیری عەرەبی و ئیسلامی بــووە. لێــرەدا هــەر بــۆ ســەلماندنی ئــەم بۆچــوونەو بەرچــاوڕوونی، ئامــارێکی وشــەکاری (عەرەبی و کوردی و فارسی و تورکی) لە هەردوو چامە نێودارەکانیانــدا دەخەینــە ڕوو، بەسەرنجدانی ئەوەش، چامەکەی نالی: (قوربــانی تــۆزی ڕێگــەتم...) لــە (٤٣) دێڕ پێکهاتووە، ئەوەی سالم (جانم فیدایی سروەکەت...)، (٣٦) دێڕە:

	وشەی کوردی	عەرەبی	فارسی	تورکی	کۆ
نالی	٢٧٩	١٣٦	٣٨	١	٤٥٢
سالم	٢١٩	٩٥	٧٣	ـ	٣٨٧

ڕێژەی سەدی بەکارهێنانی وشەکان:

	وشەی کوردی	عەرەبی	فارسی	تورکی	کۆ
نالی		٪٦١,٥	٪٣	٪٨,٤	ـ
سالم		٪٥٦,٦	٪٢٤,٦	٪١٩	-

وەکو دەبینین ڕێژەی زاڵی زمانی شیعری فارسی ئامێزی ســالم، لــە چــاو هــی نالی ڕوون و ئاشکرایە. ئەنجا کاتێك سەرنجی قەسیدەکەی جێ مەبەســتی ئێمــەش دەدەین، دەبینین هەمان دیاردە دووبارە دەبێتەوە:

	وشەی کوردی	عەرەبی	فارسی	تورکی	کۆ
ژمارە	٢٨٥	١١٢	١٦٨	٥	٥٧٠
ڕێژە	٪٤٩	٪٢٠	٪٣٠	٪١	٪١٠٠

کەواتە لەم تێکستەشدا وشەو پێکهاتەی فارسی و فارســی ئــامێز زاڵــە، دیــارە لەم لایەنەشەوە تێکستەکە ســەر بــە دنیــای شــیعری ســالمە. ئەمــە و لــە کاتێکــدا

بەشێك لە وشەو زاراوە عەرەبییەكانی تێكستەكەش فارسی ئامێزن و سالم لە دۆخی فارسی ئامێزیدا بەكاری بردوون، ئەمە كەش و هەوای نەفەسی سالم لە تێكستەكەدا پڕ ڕەنگتر دەكات.

سالم خۆی زاراوەتاش و پێكهاتە سازێكی تاك و دەگمەنە لە ناو شاعیرانی هاوڕێیدا، لە زۆر ڕووەوە ئەم پێكهاتەو زاراوەسازییانە تایبەت بە جیهانی شیعری خۆیەتی. بۆ نموونە كۆمەڵێك پێكهاتەو گرێی وەسفی كە لەم تێكستەدا هاتوون لە وێنەی: (سەهی قەد، بێ چیزی، پەرێشان خاطر، سیەهبەختان، گیسوویی خووبان، چەرخی دوونپەروەر، خود ئارایی، تورمەپۆش، شەهدنۆش، ناز پەروەر، خانە بەردۆش، جێ نشیمەن، كۆنەخەزپۆشان، چوماغ دەركەف، ڕۆزگاران، ڕووزەداران، گاگەل چەرێن، حەیاداران، عوسرەت، نەدیمانی قەدیمی، تەنپەروەری ناز، غەریبی تاران، بێ چیزو عوریان، ئەشكرێزان، خاری موغەیلان، ئەز بەسكە، خانە میهمان، گەداپەروەر، نیزام، فیتنەئەنگیز، چەرخی چەپگەردش...) لە داهێنانی بیرو بلیمەتی خودی سالمن، بەشی زۆریان و لە زۆر شوێن و قەسیدەكانی دیكەیدا هاوشێوەیان وە بەرچاو دەكەوێت.

یەكێكی دیكە لە تایبەتمەندییە شێوازییەكانی شیعری سالم ئەو مەسەلە هونەرییە ڕەوانبێژییەیە كە بە (پێشخستن) دەناسرێت و لە وێداو لە داڕشتنی ڕستە و دێڕی شیعریدا سالم هەمیشە بەمەبەستی جەختكردن وسەرنجڕاكێشان (كار)ێك یا (گرێیەكی وەسفی) دەخاتە پێشەوە، وەكو لادانێك لە دەستووری زمانیش، بەڵام ئەم لادانە هونەرییە و ئامانجدارە، نەك بێ مەبەست بێت و لە نەشارەزایی، سالم دەیەوێ هەر زوو سەرنجی خوێنەر بۆ لای شتێك ڕابكێشێ، پاشان بەشێنەیی دەستی دەگرێت و بەرەو واتاو شیكردنەوەی مەبەستەكەی خۆی دەبات:

بەدا ئەحوالی ئەشخاصیٚ كە خاصصی موڵكی بابانن
لە بێ دادی فەلەك هەریەك سەراسیمەو هەراسانن

******

بەكەو بازی خەریكن دەستەیی مەعزوولی بێ ئاغا
موقیمی (قارەمان)و (میۆلی)و (تیمار)و (باغانن)

******

طەلەب ناکا گەدا قەد سوویی سفرەی صاحیبی نیعمەت
لە تاو ئەحواڵی بێ نانی لە هەر جا خوانە مهمانــــن

لەوەش وردترو خۆیاتر ئەو وشەو زاراوە کلیلیانەن کە شاعیر خواستەو ناخواستە دەپەڕژێتە سەریان و لە زۆر لە شیعرەکانیدا شوێن دەگرن و دووبارە دەبنەوە، ئەنجا شیعری زۆرێك لە شاعیران لە ڕێگەی ئەو وشە کلیلییانەوە دەناسرێنەوە.[٣٩] هەر بۆ نموونە وشەیەکی وەکو: (بەسکە) یاخود (ئەز بەسکە)، کە وشەیەکی چەندێتی ڕێزمانییەو لە زمانی فارسیدا بە واتا گەلی وەکو: زۆر، ئەوەندە، بە شێوەیەکی وا، دێت و،[٤٠] لای شاعیرانی فارسی پەیڕەوی سەبکی هیندی ئامادەیەکی بەرچاوی هەیە، وەکو ئاماژەیەك بۆ جۆرێ لە زیادەڕۆیی و پێ لێ هەڵبڕین، وەکو دەبیندرێت:[٤١]

خام گویان بسکه می سازند معنیها شهید
شد زمین شعر أخر، جون زمین کربلا'
(غنی)

زمانه بسکه مرا خاکسار مردم کرد
به آب دیده من می توان تیمم کرد!

(میر الهی)
فریـــشته راه نیابـــد بـــرزمین آیـــد
به چرخ بسکه دعاهای مستجاب رود'
(کلیم)

ئەنجا چاوگێڕانێك بە دیوانی سالم ئەوەمان پێ دەڵێ کە سالم لە زۆرێك لە غەزەل و قەسیدەکانیدا ئەم وشەیەی هێناوەتەوە. تەنانەت هەر تەنیا لەم قەسیدەیەی جێ باسی ئێمە سالم چوار کەڕەت ئەم وشەیەی هێناوەتەوە. بۆ ئەم مەسەلەیە چاوێك بەلاپەڕەکانی (١٤٥، ١٣٧ ، ١٣٦،١٣٤ ، ١٣٢،١٣١،١٣٠ ، ١٢٩،١٠٩،١٠٨،٩٣،٨٩،...) دیوانەکەیدا بگێڕەو ئامادەیی ئەم وشەیە لە تێکستەکاندا بەدی دەکەیت، لە قەسیدەکەی لە مەڕ خۆشمان سەیری دێڕەکانی: (٣٨،٣٤،٣٣،٢) بکەو یەکێك لە وشە کلیلییەکانی شیعری سالمی تیایدا دەبینی،

ئەمەش شتێکی سەیر نییە ! ، چونکێ شاعیرێکی مەزنی وەکو حافز وشەی (رەند) دیوانەکەی داگرتووە، لای خۆشمان شاعیرێکی لووتکەی وەکو جزیری وشەی (چیچەك: چۆلەکە) بۆتە وێردی سەر زمانی و لە هەموو شوێنێکی شیعرەکانیدا دەخوێنێ.(٤٢)

٣- **جیهانی تایبەتی سالم:**

ئەگەر گریمان کە هەموو غەزەلە دڵدارییەکانی سالم شەقڵ و سیمای تایبەتی ئەویان زۆر پێوە دیار نەبن، وەلێ (قەسیدە نیشتیمانییەکانی و ئەو داستانانەی سوارچاکی کە بۆ بابانەکانی نووسیوە، ئەوە شتێکی تازەو تایبەتەو بۆتە ناسنامە بۆ خودی کەسایەتی سالم لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا).[٤٣] وەهەر لێرەوەیە کە سالم لەو چوار پێنج قەسیدە سوارچاکیەیدا کە بە پەیوەندی لەگەڵ بارودۆخی میرایەتی باباندا نووسیویەتی، چەند خەسڵەت و تایبەتمەندی تایبەتی دیکەی بە هۆنراوەکانی خۆی بەخشیوە، کە لە کەسایەتی خۆیەوەو بنەماڵەکەیانەوە کە هاوپشتی بابانەکان بوون، سەرچاوەیان گرتووە، وەکو لەم چەند نموونەو بابەتانەدا بە دیار دەکەوێت:

ـ لەم قەسیدانەدا سالم بارها ناوو نازناوی بابانەکان لە وێنەی (ئەهلی بابان، موڵکی بابان، نۆکەرانی بابان، پاشایەتی بابان، لە بابانا...) بوونەتە وێردی سەر زمانی قەسیدەکانی، هەر بەو دەستوورەش لە تێکستی قەسیدەی (لەباسی پەرێشانی نۆکەرانی بابان)ی جێ مەبەستی ئێمە، لە دێڕەکانی (١،٣،٧،١١،٣٧،٤٣،٤٤)، واتە حەوت کەرەت ناوی بابانەکانی بە شێوەیەك لە شێوەکان هێناوە. کەچی وەکو دەزاندرێت حەزرەتی نالی بۆ تاقە یەك جاریش، بۆ دەرمان، لە هەموو دیوانەکەیدا باسێکی لە (بابان و بابانییەکان) بە ڕووتی و بەڕوونی بە زماندا نەهاتووە.[٤٤]

ئەنجا وەکو مامۆستا قەرەداغی خۆی پێمان دەڵێ، رۆشنبیریی سالم ئاوێنەی ئەو سەردەمە مێژووییەیە کە تیایدا ژیاوە، ژیانی خەڵکەکەی و کلتووری سەردەم بوون بە هەوێنی شیعرەکانی.[٤٥] بۆیە لە هۆنراوەکانی سالم دا وەکو کەسێکی تێگەیشتوو شارەزا:

ـ ناوی گوندو دێهات و ناوچەکانی قەڵـەمڕەوی میرنـشینی بابـان بـە چـڕی لـە هۆنراوەکانیدا بەدی دەکرێن.

ـ داب و دەستوور و ژیانی چینی خوارەوەی کۆمەڵگـەی بابـان، کاسـبکاران و پیــشەوەران و وەرزێــرو دێهــاتی و گوندنــشینەکان لــە قەســیدەکانیدا ڕەنــگ دەدەنەوە.

– ئـەنجا ڕێوڕەسـم و عەنعـەناتی پاشـایان و بنەماڵـەی حـوکمڕان و چـینی سەرەوەو دەسەڵاتداران، بە هەمان شێوە هۆنراوەکانیان تەژی کردووە، ئـەنجا بـا نموونـەکان تـەنها لـەم قەسـیدەیە بێنینـەوە کـە لـە قەسـیدەکانی هاوکوفیـشیدا دەیانبینین:

ـ لەم قەسیدەیە ناوی هۆزو ناوچەکانی وەکو (دەشتی شـارەزوور، هـەورامی، کورد، میری جافان، هەوشار، قۆپی، مەریوان)ی هێناوە، جگە لـە نـاوی دروسـتی (٢٣) گوندی بناری قەرەداغ و دۆڵی مێرگەپان و دەوروبەری سلێمانی، بەو پیـشەو کەسابەتەیشەوە کـە لـەو دێیانـەدا بـاون، ئـەنجا خـودی پیـشە و کەسـابەتەکانی خەڵکی دێهات: وەرزێری، شوانی، گاوانی، جۆچـێنی. لـە کاتێکدا نـالی لـە هـەموو دیوانەکەیدا تەنها چەند جارێك ناوی شارەزووری هێناوە، ئەویش بە تایبەت (خـاك و خــۆڵ) کــە شــوێنی لــە دایکبــوونی خــۆی بــووە.(٤٦) ئەمانــە هــەموو خــاڵی جیاکەرەوەن، نەك هەر لە نێوان دنیای سالم لەگەڵ نالی، بەڵکو لە وابەستە بـوونی پتەوی ئـەم قەسـیدەیەوە بـە جیهـانی سـالم و دوورکەوتنـەوەی لـە ئەندێـشەو لـە دنیای نالی.

خــاڵێکی دیکــەی تایبەتمەنــدو جیاکــەرەوەی جیهــانی ســالم ئەوەیــە، کــەوا هەمیــشە شمــشێری ڕق و ڕەخنــەی لــە ڕووی (ڕۆم و تــورك)دا هەڵکێــشاوە و بەڕاشکاوی لە دژیان دەدوێ و دەیان کوتێتەوە، ئەوەتا لە قەسـیدەکەی (جـەنگی عەزیز بەگی بابان و ڕۆمەکان)دا، (١٧) کەڕەت بەڕوون و ڕاشکاوی ناویان بـەزڕاوی دەهێنێ و نەفرەتیان لێ دەکات، لەم قەسیدەیەی جێ مەبەسـتی ئێمـەش لـە (١٠) شوێندا نەفرەت لە هەرچی (تورك، ئەتراك، ڕۆم، ڕۆملـی) هەیـە دەکـات و هێرشـی توندیان دەکاتە سەر، کەچی نالی لە هەموو دیوانەکەیدا ناوێکی لـەوان نـەهێناوە و ڕاشکاوانە ڕەخنەیەکی توندیشی ئاڕاستە نەکردوون.(٤٧)

ئیتر نازانم مامۆستا قەرەداغی بە چ هەقێك و بێ وردبوونەوە ئـەم قەسـیدەیە دەداتە پاڵ حەزرەتی نالی، ئاخۆ هەر لەبەر ئەوەی لە کۆنە لاپـەڕەی کەشـکۆڵێکدا شتێکی وا هاتووە و بەس!، ئاخۆ ئەمەند بەسە بۆ ئەوەی شاکارێکی ئـەدەبی کـە وەچەزادەی بێ غەل و غەشی یەکێکە بدرێتە پاڵ یەکێکی دیکە. ئەمـە هـەموو لـە پێنـاوی چەسـپاندنی حەقیقـەتێك و، ڕەوایـی بـە خـاوەن کردنـەوەی بەرهـەمێکی ئەدەبییـە و بـە قـەدەر تۆزقـاڵێکیش لـە شـان و شـکۆی حـەزرەتی نـالی (مـیری شاعیرانی کلاسیکی کورد لە کرمانجی ناوەڕاست) کەم ناکاتەوە.

لە سەرێکی دیکـەوە داسـتانە کۆنـەکانی قارەمـانی و سـوار چـاکی ئـەدەبی کـۆنی ڕۆژهەڵات، بە نموونەش چیرۆك و داستانەکانی شانامەی فیردەوسی و پاڵەوانەکانی وەکـو (پـووری دەسـتان، ڕۆسـتەم، سـام و نـەریمان، ئەفراسـیاب، کەیخوسـرەو، هـەفتخوان، رووبـین تـەن، پیـل ئەفگـەن، شـێرئەوژەن، سـیاوەش، ...) هەمیـشە وێردی سەر زمان و ناودێرە شیعرەکانی سالم بوون، هەر تـەنها لـەم قەسـیدەیەدا، ئەم نازناوە داستانییانەی هێناوەتەوە: (پاشایانی باب ئـۆغلی، شـێراو ژەن، پیـل ئەفگەن، قلب الاسد، رووبین تەن، سامی نەریمان، مەروان، گەرگین)، کـە بەڵگـەی حاشـا هەڵنـەگرن. بـۆ پەیوەسـتبوونی ئـەم قەسـیدەیە بـە جیهـانی سـالم و بـەو ئەندازەیەش لە دنیاو ئەندێشەی ئـەدەبی نالییـەوە دوورن. لـەلایێکی کـەوە سـالم بەوە ناسراوە کە هەمیشە گلەیی لە بەخت و لە ڕۆژگار کردووە و لە چـنگ جـەورو ستەمی (چەرخی چەپگەردش!) هاواری لێ هەڵستاوە. هەر سالم لە سـۆنگەی ئـەو شکستەی دووچاری عەزیز بەگ و لەشکری بابان هات لـە جـەنگی دژی داگیرکـەری تورکـا، دیـسان گلـەیی و سـکالاّ لـە چـنگ ڕۆژگـار دەکـات و ئـەم وشـەو زاراوانـە چـەندبارە لـە قەسـیدەکەیدا دوو پـات دەکاتـەوە: (فەلـەك، گـەردوون، ئاسمـان، دەهری دوون، گۆشەگیر، دەسـتەو ئـەژنۆ، ئـاگری نەگبـەت، ڕۆژگـار، هـەوری بـەد بەختی، بەردەباران، زولمەت، نالەو فوغان، بای موخـالیف، حەسـرەتا، ... تـاد). هەر لەم قەسیدەیەی مەبەستی ئێمەشا، کە باس لە پەرێشانی بابانـەکان دەکـات، هەمان فەرهەنگی وشەو زاراوەی ئامادەیە: (باری غەم، سـیەه بـەختان، بـێ دادی فەلەك، گرفتار، چەرخی دوونپەروەر، طولی ڕۆزگاران، پەرێشان خاطر، مـەجنوونی صەحرایی، جەوری چەرخی گەردوون، درێغا، حەسرەتا، دادا...). سالم لە وەسف

و ستایشی میرو پاشاکانی باباندا لە قەسیدەکەی جەنگی عەزیز بەگ، بەم گرێ وەسفیانە ناویان دەهێنێ:

- نەجیبانی ویلایەت.
- شێری بێشەی موڵکی بابان.
- میری بازیان.
- جانشینی سیلسیلە.
- شەهباز.

لەم قەسیدەیەی لە باسی پەرێشانی نۆکەرانی بابانیشدا، هەمان ڕەوت و ڕێباز، لە داتاشین و سازکردنی گرێی وەسفی تایبەت بە شێوازی خۆی بەمەستی هەڵنان و بەرز ڕاگرتنی شانوشکۆ، یان پەرێشانی و تەنگو چەڵەمەی میرو پاشاکانی بابان بەردەوام دەبێت بەم شێوەیە:

- سەخی تەبعانی حاتەمدڵ.
- پاشایانی باب ئۆغلی.
- سیەه بەختانی بێ دەوڵەت.
- حەیادارانی بێ حورمەت.
- هونەرمەندانی شێراوژەن.
- قەوی دەستانی پیل ئەفگەن.
- ملووکانی گەدا پەروەر.

ئەنجا هەر لە درێژەی پێکهاتەسازی ئەم گرێ وەسفیانەی کە سالم بۆ بابانەکانی ساز کردووە فەرهەنگێکی تایبەت پێکهاتووە کە فەرهەنگی پێکهاتەسازی خودی سالمە و لە داتاشین و داهێنانی خۆیەتی و مافی هیچ شاعیرێکی دیکەی بەسەرەوە نییەو نابیندرێت:

(جەوانانی سەهی قەد، تورمەپۆش و شەهدنۆش و ناز پەروەر، خانە بەردۆش، جێ نشیمەن، غوولی بیابان، کۆنەخەزپۆشان، چوماغ دەرکەف، ئاغایانی بێ بەش، وەکو ئەصحابی پێغەمبەر، سیەه بەختانی بێ دەوڵەت، ئەهلی زەنگان، گاگەل چەرێنی میری جافان، فەقیری موڵکی هەوشار، غەریبی شاری تاران، حەیادارانی بێ حورمەت، نەدیمانی قەدیمی، تەنپەروەری ناز، هیزەم فرۆشان، رووبین تەنی

عەهد، نیزامـانی مـولازم مەنـسەب، خیانـەت پیـشەگان، بـەڕووتی جوملـە گـاوانن، سوارەی خاصصی پاتەختی سلێمانی، نوطفەیی حەیز، جنسی شەیتان).

لێـرەداو لـە کۆتـایی هـەموو شـیکردنەوەکان کـە لـە دەوری زمـان و شـێوازو ئەندێشەو بیرو دەربڕین لە تێکستی ئەم قەسیدەیە دەخولێنەوە، بێ چەندو چوون و دوور لە هیچ چەشـنە گومانێـك ئـەو راسـتییە دەسـەلمێنن، کـە ئـەم قەسـیدەیە سەربە جیهانی بەرهەم و داهێنانی سالمە، بـە هـیچ پێوەرێـك ناشـێت بـە جیهـانی نالییەوە گرێ بدرێت، بام لـە کۆنـە دەستنووسێکیـشدا ئەمـە نووسـرابێت و تۆمـار کرابێت، وەکو دەستنووسـەکەی عـەلی ئەکبـەری سـنەیی کـە مامۆسـتا قـەرەداغی کاری لەسەر کردووە، چونکێ وەکو دیمان ئەم گۆتەیە لە ئاست سـەنگی مەحـەکی بەڵـگە و دەلیلە زانستی و بابەتییەکان خۆی ڕاناگرێت و پووچ دەردەچێت.

ئەمەش نەبە خواهیـشتی ئێمەیـەو نەبـە حـەزی مامۆسـتاش، چـونکێ خـودی تێکستەکە بە لەش و بە گیان و بە خوێن و بە دەمار ئەم ئیدیعایە رەت دەکاتەوە، ئەوەتا کاکەی فەللاح سەبارەت بە تێکستی ئەو شیعرانەی لـە پـەراوێزی چـاپێکی دیــوانی ســالم دا دیــونێتی، بــێ ئــەوەی بەڵگەیــەکی نووســراو و ســەلمێنەری لەبەردەسـتدا بێـت کـە خاوەنـدارێتی سـالم بـۆ هۆنراوەکـان بـچەسپێنێت، لـەم ئاستانەدا دەڵێ: ((بەڵکو بەڵگەی بەهێزم شـێوەی داڕشـتن و جـۆری بیرکردنـەوەو چۆنیەتی بابەت و شەقڵ سیمای سالم، لە ئاوێنەی ئەم شیعرانەدایە، ئەمانەش ئەو کەرەسەو هەوێنانەیە کە شیعرەکانیان پێ گێڕاوەتـەوە)).[٤٨] ئـەنجا ئێمـەش هـەر ئەم باوەڕو ڕێـڕەو و پێڕەوەمـان بـووە لـە سـەلماندنی راسـتییەکان سـەبارەت بـە تێکستی ئەم قەسیدەیە.

لـە سـەرنجێکی دیکـەو پێویستیـشدا بـا سـەیرێکی دوا دێـڕی قەسـیدەکە بکەین لە هەردوو نوسخەدا، لـەوەیان کـە بـە نـاوی (نـالی)یـەوە تۆمـاری دەکـات، لەوەشیان کە بـە نـاوی (سـالم)ەوە تۆمـارکراوە. چـونکێ دوا دێـڕ لـە قەسـیدەدا بەشێکی گرینگ و بایەخـدارە، لای شـاعیرانی بـە توانـاو جوانیناسـانی ئـەدەب بـە شێوەیەکی گشتی و جوانی ناسی شیعر بەتایبەتی. دوادێڕ کۆتایی قەسیدەیە کـە پێویــستە بــە وشــەی رێــك و پــاراو و واتــا بەخــشی جــوان ببڕێتــەوە تــاوەکو شوێنەوارێکی دلگیرو هەستێکی شیرین لای خوێنـەر بـەجێ بهێڵێـت، تـا ئەگـەر لـە

دێڕەکانی پێشەوەدا خلیسکان و هەلەنگوتنێکیش هاتبێت، لێرەدا لە بیری بچێت و دڵپەسەندی شوێنی بگرێتەوە، بەمەش مەرجی (حسن الختام)ی قەسیدە بە تەواوی جێبەجێ دەبێت.[٤٩] دوادێڕی ئەو تێکستە کە بەنازناوی (نالی)یەوە لە دەستخەتی نووسەری سنەیی و کتێبەکەی مامۆستا قەرەداغیدا تۆمارکراوە، دێڕی بە ژمارە (٤١)ەو بەم جۆرەیە:

لە ظولمی چەرخی چەپگەردش درێغا! حەسرەتا! دادا!

بە میثلی (نالی) بێکەس، کەسی دیلی شارانن

دوا دێڕ لە تێکستەکەی ئێمە کە بە ناوی (سالم) تۆمارکراوە دێڕی ژمارە (٤٨)ە، واتە ئەم تێکستە (٧) دێڕی لە تێکستەکەی کابرای سنەیی زیاترەو، بەم جۆرەیە:

لە ظولمی چەرخی چەپگەردش، درێغا، حەسرەتا، دادا

بە میثلی (سالم)ی بێ کەس، گەلێ کەس وێڵی شارانن.

ئەنجا هەر کەمێك ڕامان، بۆ هەر کەسێ کە تۆزێك چەشەی ئەدەبی هەبێ، سووڕ دەزانێت، کە ئەو نیوە دێڕەی بە ناوی (نالی)یەوە تۆمارکراوە، هەم لە ڕووی کێش و هەم لە ڕووی ڕێزمان و داڕشتن و هەم لە باری واتاوە، هەڵەو کەم و کورت و ناتەواوە، نیشانەی کەمتەرخەمی نووسەرەکەیشی پێوە دیارە، چونکە خوێنەر تیایدا دووچاری گرێ و هەڵەنگووتن و سەرەدەری دەرنەکردنێکی خراپ دەبێت، ئەمەش دیسان هەڵەیەکی زەق و حاشا هەڵنەگری دەستخەتەکەیە.[٥٠] دوا قسەشمان سەبارەت بەدوو ڕستەی ناونیشان و سەروبەری تێکسەکەیەوەیە کە مامۆستا قەرەداغی وەکوخۆی بۆمانی گواستۆتەوەو بێ ئەوەی ئاماژەیەك بۆ ئەو ناکۆکی و دژبەرییە بکات کە نووسەری دەستخەت لە سەرەتاو کۆتایی تێکستەکەدا تیێ کەوتووە. لە سەرەتای تێکستی قەسیدەکەدا نووسراوە:

(ذکر پریشانی نجبای بابان أز کفتە نالی در ولایت سلیمانیە انشاکردە).(٥١) مامۆستا قەرەداغی بەم چەشنە لە پەراوێزدا کردوویەتی بە کوردی: (باسی پەرێشانی نەجیبەکانی بابان لە زمانی نالییەوە لە ویلایەتی سلێمانی دای ناوە). لە کۆتایی تێکستەکەشدا ئەم ڕستەیە هاتووە: (تمت شد از کفتە نالی در طهران انشا کردە است).(٥٢) ئەنجا بەم جۆرە کراوەتە کوردی: (تەواو بوو لە وتەکانی

نالی (ئەم شیعرانەی) لە تاران داناوە). دیارە کابرای سنەیی خۆیشی ئاگاداری ئەو ناکۆکی و تێك نەکردنەوەیەی گوتەکانی خۆی نەبووە، دەنا چۆن دەبێت جارێ بڵێ لە سلێمانی دایناوەو جارێکیش بڵێت لە تاران دایناوە!.

مامۆستا دیارە دەرکی بەو ناکۆکییە کردووە، ویستوویەتی بۆشی پینە بکات، بەڵام چۆن؟، دەڵێ: (سەرەتای پارچە شیعرەکە وا دەردەکەوێ لە سلێمانی ئەم شیعرانەی دانابێت، بەڵام ئەمەیان گومان لەوەدا ناهێڵێتەوە کە لە تاران دای ناون).[٥٣] مامۆستاش هەر قسەی کابرا دووپات دەکاتەوە، بە ئیزافەی ئەوەی کە قسەی سەرەتاکەی کابرای بە دڵ نییە، بە گومان و دڕدۆنگییەوە لێی دەڕوانێ، بەڵام قسەی کۆتایی کابرای بە یەقین وەرگرتووە، ئەنجا نازانم ئەم یەقینەی لە پای چییەوە هاتووە؟.

ئەنجا ئەو گوتەیەی کابراکە گوتوویەتی: (در طهران انشا کرده است)، لای مامۆستا بۆتە مایەی ئیلهامێکی قووڵ، کە نالی دوای ئەوەی ڕووخانی میرنشین و پەرتەوازەیی بابانیانی بە چاوەکانی خۆی دیوە چۆتە تاران، ئەنجا ئاخۆ دەبێ لەوێ چەند ژیابێ؟ چەند دەفتەرو دەستنووس و شیعرو بەرهەمی لەو جۆرەی لەوێ دانابێ، ئەنجا یا فەوتابێ یا تا ئێستا بە دەست ئێمە نەگەیشتبێ! بۆ ئەوە پێویستە بگوترێ کە هەموو سەرچاوەکان پێ لەسەر ئەوە دادەگرن کە نالی دەبێ بەر لە ڕووخانی میرنشین سلێمانی جێ هێشتبێت.(٥٥) لێرەدا پرسیارێکی دیکەش دێتە پێشەوە، ئەویش ئەمەیە" کە نالی وەختانێك کارەساتی ڕووخانی میرنشین و داڕمانی مەملەکەت و زوڵم و ستەمی ڕۆمیانی بە چاوانی خۆی و بەڕۆژی ڕووناك دیبێت، ئەوسا چ جای ئەوەیە لە نامەکەیدا بۆ سلێمانی، لەوەزع و بارودۆخ و هەلومەرجی بست بەبستی شارو مەملەکەت بپرسێت ئاخۆ چۆنەو چۆن نییە؟، حوجرەو خانەقا و کانی ئاسکان ماوە یان نەماوە؟، مەقامی روخسەتە بێمەوە یا نە نا؟ مەگەر ئەو هەموو شتێکی بە چاوانی خۆی نەدیبوو! پەرێشانی و پەرتەوازەیی و داڕووخانی مەملەکەت!، ئەڵبەتە دیارە ئەقڵ قبووڵی ناکات، ئەم قسانەش کە دەڵێ: نالی لە کاتی ڕووخانی میرنشین لە سلێمانی بووە و کارەساتەکانی بە چاوی خۆی دیوە، ئەنجا چۆتە تاران و لەوێ ئەم قەسیدەیەی گوتووە... بە ڕای ئێمە لەسەر بنەماو بناغەیەکی پتەو دانەمەزراوە، چونکێ

قەسیدەکە هی نالی نییە، لە تارانیش دانەندراوە، هیچ بەڵگەیەکیش لەبەردەستدا نییە نالی دوای رووخانی میرنشین چووبێتە تاران، لەم ناوەدا عەلی ئەکبەری سەنەندوجی لەم مەسەلانەدا زۆر ورد نەبووە، بۆیە ناشێ ئەم قسانەی راستەوخۆ وەربگیرێن دوای ئەوەی لە سەنگی مەحەك دران.

پەراوێزەکان

١ـ بەرکوتێك لە خەرمانی شیعری سالم ـ چەپکێك شیعری بڵاونەکراوەی سالم ـ پاشکۆیەکی دیوانی نالی، محەمەد عەلی قەرەداغی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر ٢٠١٠.

٢ـ بە گوێرەی مامۆستا سەجادی ئەحمەد بەگ یەکێك بووە لە دوانزە سوارەی مەریوان، بەڵام پیرەمێردی نەمر لە داستانەکەیدا (دوانزە سوارەی مەریوان) ناوی دوانزە سوارەکەی یەك بە یەك هێناوەو لە ناویاندا کەسێك بەناوی ئەحمەد بەگەوە وەبەرچاو ناکەوێت. بگەڕێوە بۆ:

ـ مێژووی ئەدەبی کوردی: ٢٥٦.

ـ دوانزە سوارەی مەریوان: ٤.

٣ـ دیوانی کوردی، ب١: ١٣ ـ ١٤.

٤ـ (صاحیبقران)، گرێیەکی وەسفی لێکدراوی عەرەبییە، بەو پیاو مەزن و میرو پاشایانە گوتراوە کە لە کاتی دایکبوونیان دوو ئەستێرەی گەڕۆکی (زوحەل و موشتەری) لە یەك کەلوودا جووت یاخود کۆدەبنەوە کە زۆر بەدەگمەن روودەدات. ئەمەش وەکو هێمایەك بۆ شکۆمەندی و دادپەروەری و بەردەوامبوون لێکدراوەتەوە. ناسرەددین شای قاجاری لە سی ساڵەی حوکمڕانی خۆیدا، ساحێبقڕانی کردە نازناوی و بارەگای فەرمانڕەوایی ناونا ساحێبقڕانییەو ئەو سککە و پوولەی کە ئەویش لێی دەدا سەرەتا ساحێبقڕانی ناوبوو دواتر بەرەبەرە بوو بە قڕان. لەمەوە بە پیاوی خاوەن نگین و سامانداریش گوتراوە ساحێبقڕان، هەروەها ئەگەر کەسێك لە مەیدانداریدا لە پێشەوەی هاوڕێکانی دابێت، ئەویش ساحێبقڕانیان پێ گوتووە، گۆیا ئەحمەد بەگی گەورە لە شەڕدا دەستێکی باڵای هەبووە، بۆیە ساحێبقڕانیان پێ گوتووە، بەڵام ئەو قسەیەی مامۆستا حەمە بۆر دەیڵێ کە (گۆیا خێزانێکی ناودار بوونەو پێنج سەد ساڵ پێشتر لە ئێران بەم ناونیشانە ناسراون)، جێگای بڕواو متمانە نییە.

بڕوانە:

ـ لغت نامە،ج١٠ : ١٤٧٠٧١.

ـ فرهنگ فارسی، ج٢: ٢١٢٢.

ـ دیوانی کوردی، ب١ : ١٣.

٥ـ مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٣ : ١١٧.

٦ـ مەلای جزیری بەر لە سالم پێنج خشتەکی گوتووە، بەڵام ئەو لەسەر شیعری فارسی دامەزراندووە بڕوانە:

ـ دیوانا مەلایێ جزیری: ١٩٣.

٧ـ کاکەی فەللاح لە ژمارەکانی ٢٥ ـ ٣٤ی رۆشنبیری نوێدا ژمارەیەك شیعری بڵاونەکراوەی سالمی بڵاوکردۆتەوە هەروەها مامۆستا قەرەداغیش بە گوێرەی دەستخەتە تازە

دۆزراوەکانی بەردەستی کۆمەڵێك شیعری تازەی سالمی بڵاو کردۆتەوە، کە بەشێکیان شیعری فارسین و بۆ یەکەم جارە بڵاو دەکرێنەوە. د. کەمال فوادیش لە (دەستنووسە کوردییەکاندا) باس لە (١١) پارچە غەزەل و قەسیدەی بڵاونەکراوەی سالم دەکات.

٨- دیداری شیعری کلاسیکی کوردی: ٤٠.

ئەگەر سەرنجی چەند بەیتێکی قەسیدەکە بدەین زۆر شتمان بۆ یەکلایی دەبێتەوە:

لێم گەڕێن باگریەکەم دیدە بە دیدە خونفشان

نایەڵێ یەك دەم بەڕاحەت رابوێرم ئاسمان

چونکە سیوەیلی قەدیمن حەق لە پاش عەهدی سەلیم

دایە دەست مەحموودی حاتەمدڵ چراغی دوو دمان

لە درێژایی تێکستەکەدا ئەوە روون دەبێتەوە: سەلیم بەگ ناوێك کۆچی دوایی کردووە و سالم لە تەدارەکی ناشتن و پرسەکەیدا لە (شیوەکەڵ) ئامادەیە. مەحمود ناوێك کە سالم بە حاتەمدڵ ناوی دەبات بۆتە جێنشینی، ئەنجا ناوی (ئەحمەدو رۆستەم و کەریمیش) دێنی کەوا چۆن ئەم کۆچە پەرێشانی کردوون، زۆر وێ دەچێ ئەم مەحمودە، مەحموود ئاغای شیوەکەڵ بێت، کە کاتێ خۆی پیرەمێرد پیەسێکی لەسەر نووسیوە و شاگردانی قوتابخانەی زانستی لەسەر شانۆ پێشکەشیان کردووە. لەپاشانا هەر پیرەمێرد خۆی جارێ لە رۆژنامەی (ژین)و جارێکیش لە شێوەی نامیلکەیەکدا بەناونیشانی (پیەسی تەمپیلێکی راستی تەئریخی لە ولاتی خۆماندا رووی داوە)، لە چاپخانەکەی خۆی و لە ساڵی ١٩٤٢ دا بڵاوی کردۆتەوە.

— بیری کۆمەڵایەتی و سیاسی پیرەمێرد: ٨.

٩- سەیری ئەم سەرچاوانە بکە:

- مێژووی ئەدەبی کوردی: ٢٧٢.
- شیعرو ئەدەبیاتی کوردی: ٦٢.
- گۆڤاری رزگاری، ژمارە/ ١١،١٢،١٩٧٠،١٠.
- دیوانی سالم: ٩٧.
- میرایەتی بابان:٢٠٣.

١٠- دوو چامەکەی نالی و سالم.

١١ــ مامۆستا قەرەداغی، بەپشت بەستن بەو دەستخەتەی کابرای سنەیی کە ساڵی (١٣٢١/١٩٠٣) نووسراوەتەوە کە بریتییە لە کۆمەڵێك لە غەزەل و قەسیدەکانی سالم، ئەنجا لە کۆتایی دەستنووسەکەدا ئەم دوو دێرە هاتووە: (تمت شد، از گفتە سالم، أصل ئێن شاعیردرولایت سلیمانیە و خاك دولت علیئە عیمانیە است، ئێن شاعیر دائی نالی بودەاست، در تاریخ هجدەهم شهر ربیع الاول سنە (١٣٢١ / ١٩٠٣) حقیر سراپا تقصیر علی اکبرساکن ولایت

سنندج بەتمام رسانید). دەڵێ: بە گوێرەی ئەم نووسراوە سالم خاڵی نالی بووە، بەو پێیەش سالم و کوردی ئامۆزان، کەواتە (سێکوچکەی شیعری بابان خزمی یەکتری و لە یەك بنەماڵە بوون!؟) بەڵام شتی سەیر ئەوەیە مامۆستا وەکو سەر دێڕو وەکو مانشێت ڕای دەگەیەنی کەوا: (سێکۆچکە و سێ پایەی شیعری کلاسیکی کوردی سەردەمی بابان لە بنەماڵەی بابان بوون!). باشە ئەوا گریمان خزمی یەکن، بەڵام بۆ بوون بە بنەماڵەی بابان، ئەوان ڕاستە شاعیری سەردەمی بابانەکان بوون بەڵام لە بنەماڵەی بابان نەبوون. بڕوانە:

ـ بەرکوتێك لە خەرمانی شیعری سالم: ١٤٦.

١٢ـ گۆڤاری چریکەی کوردستان، ژمارە/٤: ٤١.

١٣ـ میرایەتی بابان: ٢١١.

١٤ـ مامۆستا قەرەداغی یەزدانی مەزن دەست بە باڵییەوە بگرێت هەموو شتەکانی وەکو دەڵێن (ئەوەلبابن!)، بۆ ئەم قەسیدەیەش لە کتێبەکەیدا دەڵێ: (کەوا بۆ یەکەم جارە کە بەو شێوەیە بڵاوی دەکاتەوە)!. ـ بەر کوتێکی...:٩٩.

١٥ـ سلێمانی شارە گەشاوەکەم: ٨٦ ـ ١٠٠.

١٦ـ تاریخی سلێمانی وە وڵاتی: ١٠٥.

١٧ـ گەشتی ریچ بۆ کوردستان: ١٦٢.

١٨ـ ئەوە هەمان شەڕی عەبدوڵڵا پاشایە کە شێخ ڕەزا عومری خۆی تیادا دەستنیشان کردووە کاتێ دەڵێ:

کە عەبدوڵڵا پاشا لەشکری والی سنەی شڕ کرد

ڕەزا ئەو وەختە عومری پێنج و شەش تیفلی دەبوستان بوو

١٩ـ تاریخ و جغرافیای کردستان: ١٦٠.

٢٠ـ سەرچاوەی پێشوو: ١٦٨.

٢١ـ هەمان سەرچاوە: ١٧٨.

٢٢ـ دەستنووسە کوردییەکان: ١١٠.

٢٣ـ چریکەی کوردستان، ژ(٨ ـ ٩): ٥.

٢٤ ـ مامۆستا قەرەداغی هەر پایەدار بێت، زۆر بە شان و باڵی دەستخەتەکانی ژێر دەستی خۆیدا هەڵدەڵێت، بۆ نموونە لە تاریفی دەستخەتی (ئەحمەد ئاغا) ناوێکدا، کە هەر کۆنووسی هەندێ لە هۆنراوەکانی سالمە و بەدانپیانانی خودی مامۆستاش شپرزەو بێ سەرو بەرە، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا دەڵێ: (ئەمە یەکەم نوسخەی کۆنی دیوانێکی سەربەخۆی یەکێك لە گەورە شاعیرانی کوردە!)، هەروەها لە مەڕ ئەم دەستخەتەی کابرای سنەییش دەڵێ: (ئەم دەستخەتە یەکێکە لە بەمتمانەترین دەستخەتی ناو کتێبخانەی کوردی)!، کەواتە لە ئاست ئەم دەستنووسەی دیوانی سالم کە لە ژێر چاوەدێری و

سەرپەرشتی خودی شاعیرداو کە هێشتا خۆیشی لە ژیاندا بووە ئامادە کراوە، دەبێ بڵێین چی؟ مەگەر هەر قسەکانی مامۆستا بە بالاّی ئەم دیوانە دەستنووسەدا ببڕین. بڕوانە:
- هەنگاوێك لە ڕێگەی لیکۆڵینەوەی دیوانی سالم: ٦.
- بەرکوتێك لە خەرمانی شیعری سالم: ١٤٤.
٢٥- ڕۆژنامەی ژین، ژ ٣٥، ١٢/٨/١٩٧١.
٢٦- دیوانی سالم: ١٠٢ - ١٠٧.
٢٧- میرایەتی بابان: ١٩٤.
٢٨- بەرکوتێك لە شیعری سالم: ١٤٢ - ١٥٨.
٢٩- لە گەرمەی خەبات و شۆڕشی چەکداری کورد ساڵی ١٩٧٤، شەوانە پێشمەرگە دەڕژانە نێو شارەکان و دەستیان لە بنکە و بارەگاکانی دوژمن دەوەشاند، جەللادەکانی بەعس لە بەرامبەر بێ دەسەلاّتی و وەکو رقێکی شۆڤینیستی، لەشاری کۆیە کۆتەڵەکەی حاجیان دابووە بەر دەستڕێژی گوللە و چەند جێیەکیان ڕووشاندبوو، هێمنی شاعیر کە بەم مەسەلەی زانیبوو، دەڵێ:

بەمردووییش نیشانەی گوللەیە ئەو کەللە پڕ شۆڕە

ئەوێستاش دەرسی سەربازی دەڵێ ئەو شاعیرە ڕەندە

مامۆستا محەمەدی مەلا کەریمیش لەگەڵ ئەوەدا بۆ دوو ساڵ دەچێت دیلی نەخۆشییەکی سەخت و گرانەو لە نێو جێگادا کەوتووەو تەنانەت ناتوانی داشبنیشێ، کەچی هەر بە ڕاکشاوی لەسەر جێی و بالینگانی نەساغیدا لە بەخشش و خزمەتکردن بەردەوامە و بەو حاڵەشەوە لەگەڵ کاك سەدیق صالح دا خەریکی تەواوکردنی دیوانەکەی سالمن.
٣٠- دەستنووسی ژمارە (٦٨)، دەستنووسە کوردییەکان: ١١٠.
٣١- شێواز لە شیعری کلاسیکی کوردیدا: ٨٧.
٣٢- شێوازی شیعری گۆران: ٤٠.
٣٣- الاسلوبیة و الاسلوب: ٦٠.
٣٤- الاسلوبیة:١٣.
٣٥- شێواز لە شیعری کلاسیکی کوردیدا: ١١١.
٣٦- بیدل وسپهری و سبك هندی: ١٨.
٣٧- مامۆستا قەرەداغی خۆیشی باس لە جیاوازی جیهانی شیعری لە دیوانی نالی و سالم دا دەکات و بەڕوونی دەرکی پێ کردووە، باسی لە هەندێ هێڵی گشتی جیهانی هەر یەك لە نالی و سالمیشی کردووە، بەلاّم کە دێتە سەر پەراوێز و بۆچوونەکانی کابرای سنەیی، ئەم ڕاستییانەی کە خۆی دەرکی پێی کردوون فەرامۆش دەکات. بڕوانە:
- هەنگاوێك لەسەر ڕێگەی لێکوڵینەوە...: ٥.
٣٨- مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٣: ١٢٥.

٣٩ـ شێوازی شیعری جزیری: ١٢٦.
٤٠ـ فرهنگ فارسی، ج١: ٥٣٥.
٤١ـ بیدل و سبکی هندی: ٥٢.
٤٢ـ شێوازی شیعری جزیری: ١٢٧.
٤٣ـ مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٣: ١١٩.
٤٤ـ مێژووی بیری کوردی: ٢٩٦.
٤٥ـ هەنگاوێك لەسەر رێگەی...: ٥.
٤٦ـ مێژووی بیری کوردی: ٣١٥.
٤٧ـ هەمان سەرچاوە: ٣٩٤.
٤٨ـ رۆشنبیری نوێ، ژ/٢٥، ١٩٧٤/٧/٢١.
٤٩ـ صناعات ادبی: ١٥٩.
٥٠ـ بەرکوتێك لە خەرمانی شیعری سالم: ٢٤٣.
٥١ـ هەمان سەرچاوە: ١٥٤.
٥٢ـ هەمان سەرچاوە:١٥٨.
٥٣ـ هەمان سەرچاوە:١٥٨.
٥٤ـ هەمان سەرچاوە:١٤٦.
٥٥ـ بڕوانە:
ـ نالی لە دەرەوەی کوردستان دا: ٨.
ـ مێژووی بیری کوردی: ٣٢١.
ـ چەپکێك لە گوڵزاری نالی: ٣٨.

ئەنجام

لە کۆتایی ئەم تۆژینەوەیە کە بە شێوەیەکی فراوان سەبارەت بەتێکستی دوو قەسیدەی شاکاری (سالم)ەوە بە ئەنجام گەیەندراوە، وەکو کۆبەندێکیش بۆ سەرجەم ئەو بیرو بۆچوونانەی لەم بارەیەوە لە دووتوێی باسەکەدا خراونەتە ڕوو، دەتوانین کورتەیەکی ئەنجامەکانی باسەکە لەم چەند خاڵانەی خوارەوەدا بخەینە ڕوو:

١ـ دیوانی شیعرو شاعیرانی کلاسیکی کوردی، بەهۆی هەلومەرجی تایبەتی گەلی کوردەوە، نەتواندراوە تاوەکو ئەمڕۆ، بە تەواوی و بە شێوەیەکی وردو زانستی لیکۆڵینەوەی تەواویان لە بارەوە بکرێت، تاوەکو تێکستی دیوان و بەرهەمەکانیان بە شێوەیەکی ڕاست و دروست و ساغکراوە، لە چاپ بدرێت و بڵاوبکرێتەوە.

٢ـ زۆرێك لەو تێکست و بەرهەمە شیعرییانەی شاعیرانی کۆنمان کە لە کۆبەرهەم و دیوانەکانیاندا چاپ و بڵاوکراونەتەوە نا دروست و نا تەواون، بە هۆی تۆژینەوەی وردو زانستییەوە پێویستییان بەڕاستکردنەوەو ساغکردنەوە هەیە.

٣ـ سالم یەکێکە لە کەڵە شاعیرانی کلاسیکی کرمانجی ناوەڕاست، کە ڕەنگە لە هونەرەکانی غەزەلخوانی و قەسیدە وێژیدا کەم نموونە بێت، بەڵام تاوەکو ئێستا دیوانێکی تەواو و ڕێك و زانستی و متمانە بەخشی لە کتێبخانەی کوریدا نییە.

٤ـ ئەو لە وێنەی شاعیرێکی هونەروەرو باڵادەستی ئەدەبی کلاسیکی، لە ڕووی زمان و شێوازو بیرو تەعبیرو جیهانبینی شیعرییەوە، خاوەنی تەرزو هونەرو تایبەتمەندی خۆیەتی، کە بەوە هەم لە شاعیرانی دیکە جیا دەکرێتەوە، هەم دەتواندرێت بەرهەمی شیعری بەسەر بکرێتەوە و بناسرێتەوە.

٥ـ قەسیدەیەك کە لە ژێر سەرناوی (لەباسی پەرێشانی بابانەکاندا) یە، بەم دواییە بە پشتبەستن بە کۆنە دەستخەتێکەوە دراوەتە پاڵ (نالی). ئەم مەسەلەیە کە لەم باسەدا لە ڕێگەی لێکۆڵینەوەی زانستی شێوازناسی و مێژووییەوە خراوەتە ڕوو، ئاشکرا دەبێت کەوا نییە. وەناشبێت هەر بۆچوونێك کە لە کۆنە بەیازو کەشکۆڵ و دەستخەتێکەوە خرابێتە ڕوو، بێ لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی زانستی بەڕاست و دروست وەربگیرێت و کاڵای حەقیقەتی بکرێت بە بەردا.

٦ـ ئەم تێکستە شیعرییە، بەسیماو بەڕوخسار و بە کرۆك و ناوەڕۆك سەر بە دنیای شیعری (سالم)ەو لە چوارچێوەی ئەو چەند بەرهەم و شاکارە ئەدەبیانە دانابڕێت، کە شاعیر بە پەیوەندی لەگەڵ بابانەکان و میرایەتی باباندا هۆنیویەتەوە.

سەرچاوەکان

١. کتێب / أ. کوردی:

١- ئەنجوومەنی ئەدەبیان، ئەمین فەیزی بەگ، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری عێراق"دەستەی کورد"،بەغدا، ١٩٨٣.
٢- بەرکوتێك لە خەرمانی شیعری سالم، محەمەد عەلی قەرەداغی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر،٢٠١٠.
٣- بیری کۆمەڵایەتی و سیاسی پیرەمێرد، محەمەدی مەلا کەریم، چاپی دووەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٩.
٤- تاریخی سلێمانی وە وڵاتی، محەمەد ئەمین زەکی بەگ، ئامادەکردنی: رەفیق سالح، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٦.
٥- چەپکێك لە گوڵزاری نالی، مەسعود محەمەد، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٦.
٦- دیوانا مەلایێ جزیری، تحسین ابراهیم دۆسکی، وەزارەتا ڕەوشنبیری، چاپخانەیا هاوار، دهۆك، ٢٠٠٠.
٧- دوانزە سوارەی مەریوان، پیرەمێرد، لە بڵاوکراوەکانی کتێبخانەی ئازادی، سلێمانی، ١٩٥٩.
٨- دیداری شیعری کلاسیکی کوردی، حەمە سەعید حەمە کریم، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ١٩٨٦.
٩- دەستنووسە کوردییەکان، د. کەمال فؤاد، ڤیزبادن، ١٩٧٠، (بە ئەڵمانی).
١٠- دیوانی سالم، چاپخانەی کوردستان، چاپی دووەم، هەولێر،١٩٧٢.
١١- دیوانی کوردی، محەمەد مستەفا (حەمەبۆر)، ب١، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر،٢٠١٠.
١٢- دوو چامەکەی نالی و سالم، علاءالدین سجادی، بەغدا، ١٩٧٣.
١٣- سلێمانی شارە گەشاوەکەم، جەمال بابان، ب١، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ١٩٩٢.
١٤- شیعرو ئەدەبیاتی کوردی، رەفیق حیلمی، مطبعة التعلیم العالي، أربیل، ١٩٨٨.
١٥- شێوازی شیعری جزیری، شعبان أحمد، دەزگای سپیرێز، دهۆك، ٢٠٠٦.

١٦ـ شێوازی شیعری گۆران، پەخشان عەلی، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، سلێمانی، ٢٠٠٩.
١٧ـ شێواز لە شیعری کلاسیکی کوردیدا، حەمە نوری عومەر کاکی، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، سلێمانی، ٢٠٠٨.
١٨ـ گەشتی ریچ بۆ سلێمانی، و/ محەمەد حەمە باقی، ئێران، تەورێز، ١٩٩٢.
١٩ـ لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، د. مارف خەزنەدار، المؤسسة العراقیة اللدعایة والطباعة، بەغدا، ١٩٨٤.
٢٠ـ میرایەتی بابان، نەوشیروان مستەفا ئەمین، چ٢، سلێمانی، ١٩٩٨.
٢١ـ مێژووی ئەدەبی کوردی، علاءالدین سجادی، چ٢، چەپخانەی مەعاریف، بەغدا، ١٩٧٢.
٢٢ـ مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب٣، دەزگای ئاراس بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر، ٢٠٠٣.
٢٣ـ مێژووی بیری کوردی، مامۆستا جەعفەر، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، سلێمانی، ٢٠٠٩.
٢٤ـ نالی لە دەرەوەی کوردستاندا، د. عەبدوڵڵا حەداد، هەولێر، ٢٠٠٠.
٢٥ـ هەنگاوێك لە سەر ڕێگەی لێکۆڵینەوەی (دیوانی سالم) دا، محەمەد عەلی قەرەداغی ، بڵاوکراوەی
ئەکادیمیای کوردی ، هەولێر، ٢٠٠٩.

ب / عەرەبی :

٢٦ـ الاسلوبیة، د. فتح الله احمد سلیمان، دارالاوقاف العربیة، القاهرة، ٢٠٠٨.
٢٧ـ الاسلوبیه والاسلوب، د. عبدالسلام المسدي، ط٤، دار سعاد الصباح، الکویت، ١٩٩٣.

ج / فارسی:

٢٨ـ بیدل و سپهری و سبك هندی، حسن حسینی، چ٤، انتشارات سروش، تهران، ٢٠٠٨.
٢٩ـ تاریخ و جغرافیای کردستان (سیرالاکراد)، عبدالقادر ابن رستم بابانی، چاپخانه ارژنگ، تهران، ١٩٨٧.
٣٠ـ صناعات ادبی، استاد جلال الدین همایی، انتشارات مؤسسة مطبوعات علمی، تهران، ١٩٦٠.

٢/ فەرهەنگ:
٣١ـ فرهنگ فارسى، د. محمد معين، ج٤، چاپخانه سپهر، تهران، ١٩٨١.
٣٢ـ لغتنامه دهخدا، على اكبر دهخدا، ج١١، چ٢، تهران، ١٩٩٨.
٣/ گۆڤارو ڕۆژنامە:
٣٣ـ جەنگی بابان و عوسمانی، محەمەد مستەفا کوردی، گ/ ڕزگاری، ژ/(١٠ ـ ١١ ـ ١٢)، ١٩٧٠.
٣٤ـ أ – لە شیعرە بڵاونەکراوەکانی سالم، د. کەمال فـؤاد، گ/ چـریکەی کوردستان، ژ(٤)، لەندەن، ١٩٨٠.
ب – شینی ئەدیبانی کورد، د. کەمال فـؤاد، گ/ چـریکەی کوردستان، ژ/(٨ ـ ٩)، لەندەن، ١٩٨٥.
٣٥ـ لە شیعرە بڵاونەکراوەکانی سالم، کاکەی فەللاح، گ/ ڕۆشنبیری نوێ، ژ/(٢٥)،١٩٧٤.
٣٦ـ لە شیعرە بڵاونەکراوەکانی سالم، کەمال فؤاد، ڕ/ژین، ژ/(٣٥)، ١٩٧١.

على هامش قصيدتين للشاعر سالم
(دراسة و نص)

أثار صدور كتاب للاستاذ محمد على قرداغي حول تحقيق بعض النصوص من قصائد الشاعر عبدالرحمن بگ صاحبقران (سالم / ١٨٠٥ - ١٨٦٩)، جدلاً بين الاوساط الثقافية المهتمة بالاثار الادبية الكلاسيكية، وبالاخص قصيدتان مشهودتان من آثار الشاعر سالم، حيث اسند الاستاذ القرداغي مناسبة نظم احدى القصيدتين الى احد الامراء البابانيين ولم يكن صائبا في ذلك تماماً. و أسند قرداغي القصيدة الثانية الى الشاعر (نالى/١٨٠٠ - ١٨٧٣) خلافا للمعهود وذلك بناءً على ما جاءَ في احدى المخطوطات التي قام الاستاذ الفاضل بتحقيقها ونشرها في كتاب صدر عام ٢٠١٠.

وتقوم دراستنا هذه اولاً بتصحيح ما ذهب اليه الاستاذ القرداغي بصدد القصيدة الاولى بالاستناد الى المصادر التاريخية المتعددة، الى جانب تحقيق ونشر نصها الكامل والنهائي تقريباً مع شرح مفرداتها المستعصية، ومن ثم تناول القصيدة الثانية عن طريق دراستها دراسة لغوية اسلوبية واحصائية علمية، بعد تحقيق نصها الكامل وشرح واف لمفرداتها ومعانيها ورموزها، والتثبيت بالدليل القاطع على أن القصيدة تنتمى نصاً وروحاً الى عالم ومخيلة واسلوب (سالم) الشعرية، وهي بعيدة كل البعد عن (نالى) وعالمه ومنهجه الادبي.

تتالف الدراسة اجمالاً من ثلاثة محاور رئيسية مع تفرعاتها على الوجه الاتي:

المحور الاول/ نبذة عن حياة الشاعر سالم:

أ - شاعريته ب - علاقته مع البابانيين

والمحور الثاني/ ويدور حول القصيدة الاولى التي نظمت بمناسبة نبأ عودة عبدالله پاشا البابانى.

اما المحور الثالث/ فتتناول القصيدة الثانية الحالة البائسة والمزرية للبابانيين بعد انهيار امارتهم.

وتلي ذلك أهم النتائج التي توصل اليها الباحث من خلال الدراسة مع مختصر باللغتين العربية والانگليزية. واخيراً تأتي قائمة بالمصادر والمراجع التي استفاد منها الباحث خلال الدراسة .

Abstract

(On the margin of two poems of Salim)

Mr mohammed Ali Qaradaghi aroused a wide controvery intellectual medias through his publication of a book about some texts of the poet Abdul-Rahman Beg Sahibqran (Salim, ١٨٠٥-١٨٦٩), especially a two widely-known poems. Qaradaghi ascribed versing one of the to one of Baban Emirs but he did not succeed in this; and ascribed the second poem to our poet (Nali,١٨٠٥-١٨٧٣) contradicting what is traditionally known and published previously.

Our study makes correction to what Mr Qaradaghi has ascribed about the first poem. We did this depending upon different historical sources as well as displaying its final and complete test with explaining all its vocabularies, then the second poem's study linguistically, stylistically and statically after investigating its text comprehensively with explaining its vocabularies and their meanings and symbols, moreover, proving with explicit evidences that the poem belongs textually and spiritually to the world and imagination and poetic style of Salim. The poem is very far from Nali's world and his literary method.

The study consists in three axes with their branches as following:
a-his poeticalness.
b- his relation with Babans.

The second axis takes the second poem which exhibits the harsh condition of Babans after their Emirte's collapse.

At the end most important conclusions that he researcher had come to with an abstract in Arabic and English are presented. Finally a list of resources and references are shown which helped the researcher in the study.

شیعری زیندان لە نێوان واقیع و ئەدەبدا

(لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکارییە
لەنێوان هەندێ شیعری عەرەبی و کوردیدا)

د. پەخشان سابیر
زانکۆی سۆران/ بەشی زمانی کوردی

م. ی. جوان عەبدولقادر
زانکۆی سۆران/ بەشی زمانی عەرەبی

پێشەکی

ئەزموونی زیندان بە هۆی بارودۆخی رامیاری لای بەشێك لە شاعیرانی کورد بۆتە پاڵنەرێك بۆ بەرهەمهێنانی بابەتی شیعری بەرەنگاربوونەوە، کە دەشێ بەشێك لەم بەرهەمانە جیا بکەینەوەو ناوی بنێین (ئەدەبی زیندان) چونکە تایبەتن و کەشی نووسینیان پەیوەستە بە دیوارەکانی زیندان و یادکردنەوەی ژیانیان لەم چوارچێوەیەدا و داڕشتنیان لە نێو تێکەڵەی بەرگری و خۆشەویستی نیشتیمان و دەربڕینی ئێش و ئازار و هەستە پڕ لە تووڕەیییەکانیان، هەرچەندە ئەم جۆرە بابەتانە ئەزموونی تاکە کەسین، بەڵام خەسڵەتی تاکە کەسی زیندانییەکە دەگۆڕێت بۆ خەسڵەتی کۆ و گوزارشتکردن لە بری ویستی زیندانیکراوان.

لەبەر ئەوەی شیعر بەهایەکی پڕ بایەخی هەیە، بۆیە ئەو بابەتانەی بە شیعر دەردەبڕێت زووتر دەگەن و بلاوتر دەبنەوە، بە تایبەتی ئەگەر ئەم شیعرانە بە نهێنی و لە نێو دیوارەکانی زیندان نووسرابن، گیانی نەتەوەیی زیاتر لەم جۆرەدا بەدی دەکرێت. دەشێ ئەمە بخەینە چوارچێوەی پرسیارێکی داهاتوویی کە ئەدەبی ڕاپەڕین و زیندان لە نێو ئەدەبی کوردی و عەرەبیدا بوونەتە ئەدەبێکی سەربەخۆی خاوەن سیما و تایبەتمەندی دیاریکراوی خۆیان و سنوورێکی دیاریکراو جیایان دەکاتەوە، یان هەروەك بەشێکی پەیوەست لە نێو جۆرەکانی تری شیعر

نموونەی شیعری بەرەنگاری و نیشتیمانی و ڕامیاری و ...... هتد بەدی دەکرێن، سەلماندنی ئەم بابەتە پێویستی بە لێکۆڵینەوە و باسی زیاتر هەیە.

لە بەرئەوەی پەیوەندییەکی بەتین کورد و زیندان بە یەکترییەوە دەبەستێتەوە، بە تایبەتی کە ئەم بابەتە پەیوەستە بە بارودۆخی کوردستان بە پێی قۆناغە مێژووییەکان و حکومەتەکانی عێراق و چۆنیەتی مامەڵەکردنیان لەگەڵ کورد و عەرەبە یاخییەکان شاعیرانیش کە لە نێو چینی ڕۆشنبیریدا هەڵکەوتوون، هەڵوێستی دیار و ئاشکرایان هەبووە، ئەمە بۆتە مایەی زیندانیکردن و ئازاردانی هەندێکیان و تەنانەت گەیشتۆتە لەسێدارەدانی هەندێکی تر و بزرکردنیان نموونەی (مارف بەرزنجی و دڵشاد مەریوانی) دوو شاعیری دیاری قوربانیدان و کۆڵنەدانن، هەر بە هۆی هەڵوێستی شاعیرو ڕووبەڕووبوونەوەی لەگەڵ دەسەڵات ، گەلێك شاعیری عەرەبیش دووچاری گرتن و ئازار و ئەشکەنجە بوونەتەوە، تەنانەت بەشێکیان تاراوگەیان کردبووە وڵات نموونەی (مزەفەر نواب) و(محەمەد مەهدی جەواهیری) و چەندینی تریش دووچاری ئازارێکی زۆر بوونەتەوە نموونەی (مەحمود دەروێش و سەمیح قاسم).

بەشی یەکەم ـ زیندان و ئەزموون و ئامانجەکانی شیعری زیندان

١. چەمك و سنووری شیعری زیندان

لە نێو شیعری نوێی کوردی و عەرەبیدا شیعری تایبەت بە زیندان پانتاییەکی گرتووە، ئەم پانتاییە لە دوو ڕوانگەوە گوزارشتی لێ کراوە:

یەکەمیان/ لە ئاکامی ئەزموونی واقیعی خودی شاعیر خۆیەوە هەستی زیندانیکردن گوزارشتی لێ کراوە.

دووەمیان/ گوزارشتکردنەکە خوازەییە و لە ئاکامی پاڵەپەستۆکانی سەر شاعیر سەر هەڵدەدا یا لە ئاکامی سوود وەرگرتن لە ئەزموونی کەسانی تر جا شاعیر بن یا کەسانی ڕامیاری و نەتەوەیی و پاڵەوانی نێونەتەوە بن.

لەگەڵ ئەوەشدا تاکو ئێستا ئەدەبێك بەناوی (ئەدەبی زیندان) بە تایبەتی لە نێو ئەدەبی کوردیدا دیاری نەکراوە، لە کاتێکدا (زیندان دەزگایەکە لەگەڵ دەرکەوتنی یاسا و سیستم و دەستووورە بڵاوکراوەکانی ماف و دیاریکردنی

ئەرکەکان هاتۆتە ناو ژیانی گشتی و بەمەبەستی پاراستنی مافەکانیان لە لادانە نێگەتیڤەگانی هەندێ کەسانی کۆمەڵگا بلاوبۆتەوە)[1]. زیندان لە نێو فەرهەنگە عەرەبییەکاندا بە واتای زیندانیکردن و داگیرکردنی سەربەستی و وەستان لە کارکردن لە بەر هەر هۆکارێك بێت، دێت.[2] لە قورئانی پیرۆزیشدا ئاماژە بە زیندان کراوە*، کەسانێك لەو باوەڕەدان یەکەم کەسایەتی کە زیندانی داهێنابێت، کەسایەتییە ئەفسانەییەکەی (زوحاك)ە، لاشیان وایە کە ئەم کەسایەتییە هەر (نەمروود) خۆیەتی.[3]

جان جاك ڕۆسۆ J.J. Rousseau (١٧١٢ ـ ١٧٧٨) لە وتە بەناوبانگەکەیدا ئاماژەی بەم چەمکە کردووە و دەڵێ: (مرۆڤ بە سەربەستی لە دایك دەبێت، بەلام کۆمەڵگا تێکی دەدات).[4]

شاعیر لە خەڵکی تر زیاتر پەیوەستە بە دەسەلات، لەبەرئەوەی شیعر خۆی هەڵوێستە، بۆیە هەمیشە پاشا و سەرکردە و دەسەلاتە ڕامیارییەکان لەوە ترساون کە شاعیران دژیان بوەستن و هەڵوێست وەربگرن. لە بەر ئەم هۆکارە بایەخی شاعیران لای ئەم پاشاو سەرکردانە دیار و بەرچاو بووە، کە بە یەکێك لەم دوو ڕێگایە مامەڵەیان لەگەڵیاندا کردووە: [5]

١ ـ ڕێگە گرتن و بەستنەوەی سەربەستییەکانیان، یا بە هۆی سووتاندنی بەرهەمەکانیان یا بە هۆی بەندکردنیان (یا بە هۆی شەهیدکردنیان) * .

٢ ـ سەرنجڕاکێشانییان بە هۆی لایەنی دارایی و بەخشینی پارەو پوول و سامانێکی دیاریکراو** .

شیعری زیندان کە ڕوویەکی شیعری یاخیبوون و بەرەنگارییە، ئەو شیعرەیە شاعیری دیل بە هۆی کاری شۆڕش یان ڕێکخستنەوە لە زیندانی دوژمن[6]. لە ئاکامدا هەندێ جار بەرهەمێکی شیعری دروست دەبێت، (تیایدا ئەوپەڕی ڕق و بێزاری خۆی دەردەبڕێ بۆ ئەوەی لەم تاقیکردنەوەیەدا سەرکەوتووبێ و ببێتە نموونەیەکی بەرخودان و قارەمانێتی، بەرەنگاری هەموو ئازارو ئەشکەنجەیەك دەبێتەوە و باکیشی لە مردن نییە)[7] ئەم جۆرە شیعرە ڕەگ و ڕیشەی لە نێو مێژووی مرۆڤایەتیدا داکوتاوە و لە گەشەسەندن و بوونی بە ئەدەبێکی سەربەخۆ بەردەوامە، گرنگترین تەوەرەکانی ئەم ئەدەبە:[8] .

١ ـ وێنەگرتنی ئەو ئازارە قورسانەی کە زیندانییەکە لە ئازارە هەستی و مەعنەوییەکاندا دەیچێژێ.

٢ ـ وێنەگرتنی هەندێ نموونەی مرۆیی کە لە نێو زیندااندا چاودێرییان دەکات، بە تایبەتی کەسایەتییە (سایکۆباتییەکان)* .

٣ ـ بەستنەوەی ژیانی زیندان و بارودۆخی ڕامیاری و ئەو زوڵم و زۆرداریی و گەندەڵییانەی کە لە نێویدا دەبێتە هۆی گەیشتنی قەڵەم بەدەست بۆ زیندان.

٤ ـ لە لایەنی تێڕوانینی دەروونی پاشەڕۆژی، نیگای نووسەر لە نێوان ئومێدی بێ سەربەستی و نائومێدی کە وشەکانی بە ڕەنگێکی تاریك دادەپۆشێ. (فایز أبو شمالة) لە کتێبی (السجن في الشعر الفلسطيني) دا دەڵێ: (شیعری زیندانییەکان بە بەرپرسێتی و هاوسەنگی دەناسرێت.لە پاڵ قووڵی بیرکردنەوە و ڕاستگۆیی هەستەکان و بەهێزیی دەستەواژەکان و سادەیی لە لاساییکردنەوەی واقیعدا)[٩] .

(فایز أبو شمالة) جەخت لە سەر ئەوەش دەکاتەوە کە ئەوانەی لە دەرەوەی زیندان شیعرییان نووسیوە تەنیا وێنەی دەرەوەی زیندانیان وەکو ئێش و ئازارێك گرتووە، وەك ئەوەی زۆر نالاَنەوە و سکالاَ و ئێشی تێدا بەدی دەکرێت، بەلاَم ئەوانەی لە ناو زینداندا شیعریان نووسیوە نالاَنەوە و ئێشیان لە سەر دەرنەکەوتووە بەڵکو شۆڕش و تووڕەییان پێوە دیارە[١٠]، چونکە زیندان بۆتە پاڵپشت و هۆکارێك بۆ دەربڕینی تووڕەییەکان، کە زۆر جار تووڕەیی شۆڕش و داهێنان بە ژیان دەبەخشێت. لە کاتێکدا (زیندان لە گۆڕستانی کۆمەڵێ تەرمە زیندووە مردووەکان گۆڕاوە بۆ شوێنێك کە تێیدا زەمەن وەستاوە، بۆ ئەوەی ببێتە هەلێك بۆ یەکگرتن و پێداچوونەوەی خود و وردبوونەوە لە جیهان، بۆیە گەلێك لە بیریار و فەیلەسووف و نووسەرە گەورەکان ماوەی زیندانیکردنیان قۆستۆتەوە، تا بە هێز و توانایەکی زیاترەوە بێنە دەرەوە)[١١]. شیعری زیندان دوو ڕەهەندی لێ دەکەوێتەوە:

یەکەمیان/ ڕەهەندی دەروونی .

دووەمیان/ ڕەهەندی کۆمەلاَیەتی .

بەلاَم ئەم دوو ڕەهەندە کاریگەریی کۆمەلاَیەتی کەمتریان هەیە، چونکە زیندانیکردنەکە دەبێتە مایەی شانازیکردن، چەند ڕێژەی شانازیکردنەکە زیاتر

بێت، هێنده كاريگەريى ئەم دوو ڕەهەنده كەمتر دەبێتەوە، پێچەوانەكەيشى ڕاستە.

هێڵى گۆڕان بە پێى سروشتى كۆمەڵگا دەگۆڕێت، كە شاعيريش كەسێكى نێو ئەم كۆمەڵگايەيە و بارودۆخەكان كاريگەريى زياترى لە سەر دروست دەكەن، بۆيە (سەميح قاسم) بەم جۆرە گوزارشت لە خۆى دەكات:

أنا قبل قرون

ما كنت سوى شاعر

لكني بركان ثائر

في القرن العشرين ....[١٢]

لە نێوان (شاعير) و (شاعيرێكى ياخى) جياوازييەكى زۆر هەيە، خستنە سەر وشەى (ياخى) بە تەواوى ئەركى شاعيرى ئاسايى گۆڕيوە، ئەگەر شاعير پەيوەندى بە شتەكانەوە هەبێت، ئەوا شاعيرى ياخى پابەنده بە ڕاميارى و بەرەنگارى و هەڵوێست وەرگرتن .... هتد، بۆيە (بێكەس) دەڵێ:

من كە زانيم حاڵى زانا نەفيە، حەپسە يا شەقە

هەر كتێبێكم هەبوو، دوێنێ لە داخانا دڕيم ...(ديوانى بێكەس، ل١٨١)

لە ئاكامى ناهاوسەنگى و بوونى بۆشايى و تێنەگەيشتن لە نێوان ڕۆشنبيران و دەسەڵات، ئەم تێڕوانينە لاى (بێكەس) دروست بووە، بەڵام دڕاندنى كتێب لەوانەيە خوازەيى بێت، نەك ڕاستەقينە.

٢. ئەزموونی زیندان لە نێوان شیعری کوردی و عەرەبیدا

ئەزموونی زیندان لای شاعیرانی عەرەب هەر لە سەردەمی جاهیلییەوە هەبووە و چەندین شێوەی ئازار و ئەشکەنجەی بە خۆیەوە بینیوە، بەڵام لای شاعیرانی کورد ئەزموونێکی نوێترە، بە تایبەتی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا زیندانییەکان زیاتر توندوتیژییەکی ڕەمزیین و لە ئاکامی ئێش و ئازاری خۆشەویستی و عەشق لە نێو دەروونیاندا دروستیان کردووە.

لە ناخی شیعری نەتەوایەتی و هەستکردن بە ڕزگاربوون لە زوڵمی ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و بەدەستهێنانی سەربەستی و ئازادی بوونەتە مایەی زیندانیکردنی هەندێك لە شاعیرانی نێو شیعری نوێی کوردی و سەرهەڵدانی شیعری زیندان و فراوانبوونی تەوەرەی ئەم جۆرە بابەتە لە نێو جۆرەکانی تری شیعردا هەروەك پێشتر ئاماژەیان پێکراوە، هەروەها لە ئاکامی دەربڕینی بیر و هزری ڕزگاربوون کە بۆتە هاندەرو پاڵپشتێك بۆ هۆشیارکردنەوەی میللەت و هاندانیان بۆ خۆپێشاندان و ڕاپەڕین و شۆڕش، ... هتد، بە مەبەستی پاراستنی خاك و نیشتیمان (زیندان ئەزموونێکی تاکەکەسییە، بەڵام ئەو کاتەی بە شێوەیەکی داهێنەرانە، ئەم ئەزموونە تاکەکەسییە دێتە نووسین، لەو چوارچێوەیە دەردەچێ و دەبێ بە ئەزموونێکی گشتی تر)[١٣]. ئەزموونی زیندان لە هەردوو جۆرە ئەدەبەکەدا بەم شێوانەی خوارەوە گوزارشتیان لێکراوە:

١ ـ ئەو دەقانەی بە هۆی ناوەڕۆکەکەیان بوونەتە مایەی زیندانیکردنی شاعیر.

٢ ـ ئەو دەقانەی لە نێو زینداندا نووسراون و گوزارشتیان لەو هەستە کردووە کە لە ئاکامی تەنیایی و ئازاردا چەشتوویانە، ئەم جۆرەیان بە هێز دەبێت، چونکە لە نێو خودی ئەزمونەکەدا نووسراوەتەوە و لێی دوور نەکەوتۆتەوە، واتە بۆشایی لە نێوان نووسین و ئەزموونەکەدا دروست نەبووە.

٣ ـ یادکردنەوەی زیندان و کەشی گشتی زیندان دوای دەرچوونی شاعیرەکە لە زیندان، لەم جۆرەدا ڕەهەندێکی زەمەنی دروست دەبێت. کارێکی سەختە کە نووسەر یا شاعیرەکە دووبارە بچێتەوە نێو بارە دەروونییەکەی کاتی ئەزموونی زیندانیکردنی.

٤ ـ شاعیرانی کورد و عەرەبیش ڕەمزەکانی نەتەوەکانی تریان وەرگرتووە و لە شیعردا بە کاریان هێناوە، بە تایبەتی ئەوانەی ڕۆڵێکی زۆریان لە ڕزگارکردن و خەباتی نەتەوەکانیاندا هەبووە و ئازاری زیندانیان چەشتووە.

ئەوەی جێگەی سەرنجە کاریگەری بەندکردنی جەستە بۆ سەر گیان درێژ دەبێتەوە بە شێوەیەك هەست و سۆزیش بەند دەکرێن، دواتر چەشنی شۆڕش هەڵدەگیرسێن بە مەبەستی هەوڵدان بۆ گوزارشتکردن لە خودی خۆیان، مەزنترین ئەو هەست و سۆزە، هەست و سۆزی خۆشەویستییە کە زیاتر لە نێو دیوارەکانی زیندانـدا گـڕ دەگـرێ[١٤]. بە مەبەستی دروستکردنی تیشکێکی هیوا بەخش و پەیوەستکردنی دەروون بە یادەوەرییەکانی دەرەوە و گوزەران لە نێو دەرەوەی دیوارەکانی زیندان. (قانیع) (١٨٩٨ ـ ١٩٦٥) ی شاعیر کە لە ئاکامی (ئەو ناکۆکییە خێڵەکییانەی نێوان بنەماڵەکەی و دەرەبەگەکانی ناوچەی مەریوان، ماکێکی لە بیر نەچوونەوەی لە دەروونی شاعیردا خولقاند و لە کۆتایی پەنجاکاندا چەند جارێك تووشی ئالۆزی و ناڕەحەتی بووە، بە حەپسی بردوویانە بۆ بەندیخانەی بەسرە و لە وێوە بۆ عەمارە و هێناویانەتەوە بۆ بەغدا)[١٥].

بۆیە گەیشتۆتە ئەو ڕاستییەی کە بە گوێی نەتەوەکەیدا بچرپێنێ و لەم تاکە شیعرەدا بڵێ:

قەت لە بیرت نەچێ کوردە زڕەی زنجیری پێت
تۆ تەماشا کە لە دەس بێگانەکان چی هاتە ڕێت ......(دیوانی قانیع، ل٥٧٦)

یا (مارف عومەر گوڵ / ١٩٥٦) دەڵێ:

وێنەی تەڵخی زیندان بگرم
یاخود وێنەی دڕندانەی جەللادەکان
....
وێنەی ژێر پێی بریندارى ڕوو لە بنمیچ هەڵواسراو
یاخود سەری بژ و چڵکن
لە بەر ئاوی ساردا لە تاو
دەنگی شیعری کپکراوەی دەروونی خۆم بگێڕمەوە

یا هاواری پیرەمێردێك
دەیویست خەڵکی گوندە چۆڵ و وێرانەکەی
بێنە فریای .... (خۆری زیندان، ل٣٣)

زیندان و مانەوە لە چوارچێوەی دیوارەکانی زیندان ئـەزموونێکی مرۆڤایـەتی تاڵی لای شاعیران دروست کردووە، بۆیە لە یادەوەرییان تۆمار بووە و ناسرێتەوە، چونکە ئەو ئامانجەی لە پێناویا زینـدانی کـراون، لـە هـەموو ئـازارێکی دەروونـی و جەستەیی گەورەتر بووە ، تەنانـەت بۆتـە پاڵنـەر و هێزێـك بـۆ نووسـینی شـیعری بەرگری و نیشتیمانی و بەرەنگاربوونەوەی دوژمنان، بۆ ئەوەی نیشانی بـدەن کـە زینـدان و ئـازاردان نابێتـە مایـەی ئـەوەی واز لـە ئامانجـەکانیان بهێـنن، بۆیـە (شاعیرانی کورد بە هۆی ئەو بارودۆخە نالەبارەی تیایـدا ژیـاون و ئـەو پێوەندییـە سیاسی و ڕێکخراوەییەی بوویانە، زۆربەیان بەشـێك لـە ژیانیـان لـە گرتووخانـە و زیندانەکاندا بـە سـەر بـردووە و نموونـەی بـەرزی خۆڕاگرییـان نیـشان داوە و ئـەو هەڵوێستەیان خستۆتە نێو چوارچێوەیەکی هونەرییەوە)[١٦].

ئەو پەیوەندییانەی کە لە نێوان شاعیران و دەوڵەتـدا، یـا لـە نێـوان شـاعیر و کۆمەڵگادا بەدی دەکرا، چ شاعیرە عەرەبەکانی چوارچێوەی دەوڵـەتی عێـراق ، چ شـاعیرە کوردەکـانی کوردسـتان یـەکێ لـەو چـوار بـارە دیـاریکراوە بـە یـەکیانی دەبەستەوە:[١٧]

١ ـ یا ئەوەتا شاعیرەکە بە شێوەیەك لە شێوەکانی پابەندیی پەیوەست بووە بە دەسەڵاتی دەوڵەت.

٢ ـ یـا ئـەوەتا شـاعیرەکە پەیوەنـدی بـە کۆمـەڵگا پـچڕیوە و لـە دوورەپەرێزییـەکی تـەواودا ژیـاوە، لـە ڕێگـەی بێـدەنگبوون بەرامبـەر کاروبـاری گـشتی و ڕووداوە ڕامیـاری و مافـە هەمـەجۆرەکانی کـە بـە سـەر کۆمـەڵگادا سەپێنراوە.

٣ ـ یا ئەوەتا شاعیرەکە وڵاتی جێهێشتووە و چۆتە دەرەوەی وڵات.

٤ ـ یا ئەوەتا بۆتە زیندانییەکی ڕامیاری بە هۆی سووربوونی لە سەر نووسین، لە بارەی بارودۆخە سەرکوتکراوەکانی کە دەوری هاوڵاتیانی دابوو.

(بە شێوەیەکی گشتی ئەدەب و سەربەستی هاوشێوەن، بەرهەڵستی زیندان و پاسەوان و ئێشکگری زیندان دەکەن، سەربەستی بەهایەکی ڕامیارییە کە زیاتر پەیوەستە بە ئەدەب، تەنانەت هەندێ لە ڕەخنەگران ئەدەب و سەربەستی بە هاوواتای یەکتر دادەنێن. لەو ڕوانگەیەی کە پەیامی هەر نووسەرێك پێویستە پتەوکردنی لایەنەکانی سەربەستی بێت ئەمە لە لایەك و لە لایەکی ترەوە کاری داهێنراو کارێکی سەربەستە، ئەنجامدانی سەربەستی بمانەوێ یا نەمانەوێ دەمانگەینێتە ڕەفتارێکی داهێنراو)[18]. ئەم جۆرە ئەدەبە بە گشتی و شیعر بە تایبەتی لە ئاکامی دیلکردنی سەربەستی هاتۆتە ئاراوە، نموونەی ئەم (ئەدەبە عەرەبییەی کە لە جیهانی عەرەبیدا زۆرانبازێ لەگەڵ سەهیۆنیزم دەکا، ئەدەبێکی شۆڕشگێڕی مرۆڤایەتییە. ئەو ئەدەبەی کە تەوفیق زیاد و سەمیح قاسم و مەحمود دەروێش و ئەمیل تۆما و ئەوانی تر لە خاکی داگیرکراودا دەینووسن ئەدەبی بەرگرییە)[19]، بەلاّم بەشێکی گرنگی نێو ئەم ئەدەبە (شیعری زیندان) ە، کە ساردی و دوورەپەرێزی و باری دەروونی و جەستەیی و ئازار و چەوسانەوەی زیندانییەکان دەخاتە ڕوو، هەر ئەم خەسڵەتانەشە دەبێتە مایەی سەرهەڵدانی هەستی نامۆیی لای زیندانییەکان، هەرچەندە ناشێ زیندانیکردن و نامۆبوون یەکسان بکرێن، بەلاّم یەکێ لە ئەنجامەکانی زیندانی سەرهەڵدانی هەستی نامۆبوونە لە دەروونیاندا، واتە بەشێکی نامۆبوون پەیوەندی بە زیندان هەیە، نەك هەمووی، چونکە کەسی نامۆبوو مەرج نییە بە ئەزموونی زیندان تێپەڕ بێ. ئەم چەمکە لای (سەمیح قاسم ۱۹۲۹ / ۲۰۰۹) لە پارچە شیعری (تغریبة) کە پێشکەشی هاوڕێی شاعیری بەرەنگاری و خەبات (مەحمود دەروێش ۱۹٤۱ / ۲۰۰۸) ی کردووە و تێیدا دەڵێ:

لبیروت وجهان
وجه لحیفا
ونحن صدیقان
سجناً ومنفى
قطعنا بلاداً وراء بلاد
وها نحن في تعتعات الدوار ... (الأعمال الشعریة الکاملة، ص٤٥٢)

لای (سەمیح قاسم) زیندانیکردن و نامۆبوون دووانەیەکن بێ یەکتر هەڵناکەن و هەردووکیان یەك مەدلولیان هەیە، هەرچەندە یەکێکیان دیواربەند و ئەوی تریان بێ دیوار بێت، بەڵام لە رووی کاریگەری دەروونی و هزری لە سەر شاعیر یەکن، بەشێوەیەکی کارەکی هەردوو شاعیرەکە خاوەن هەڵوێست و زۆر بابەتی هاوبەشن، تەنانەت زیندان و تاراوگە هەردووکیانی کۆکردۆتەوە، بۆیە ڕەشماڵی شیعریشیان هاوبەشن، ئەم بارە لای (مەحمود دەروێش) * گەیشتۆتە ئەو ڕادەیەی ئەوە بدرکێنێ کە (جیهانەکەی لە نێو وێنەی ولات، تاراوگە، لە ((ولاتێك لە ئاخاوتن)) دایە و لای عەرەبێکی بێ زەوی و خاك، ولاتێکی لەم چەشنە جگە لە نێو پەرژینی شیعردا نەبێت، بەدی ناکرێت)[٢٠]. ئەزموونی زیندان بە شێوە گشتییەکەی لای شاعیران بەرجەستە کراوە، شاعیرەکان دوو بابەتیان لە یەکتر جیا کردۆتەوە، کە ئەوەی رژێمەکان بەرامبەر کەسی شاعیر دەیکەن وەك رۆشنبیر و خاوەن رۆڵێکی چالاك و کاریگەر لە کۆمەڵگادا تەنیا زیندانیکردنی جەستەیانە نەك بیرو هزر و بیروباوەر ، چونکە ئەمانە بەند ناکرێن، (لەتیف هەڵمەت/ ١٩٤٧) ** لە شیعری (هۆنراوە کۆت ناکرێ) دا دەڵێ:

حەسحەسەکان جانتاکانم دەپشکنن
دەگەڕێن بۆ، بۆ هۆنراوە
حەسحەسەکان بەستەزمانن
هەتا ئێستاش هەر نازانن
گوایە پێیان نەوتراوە
گشت هۆنراوە تووڕەکانم
لە مێشکمدا حەشارداوە ... (دیوانی لەتیف هەڵمەت، ب١، ل١٧١ ـ ١٧٢)

(هۆنراوەی تووڕە) ڕەمزی هۆنراوەی یاخی و نیشتیمانی و هەڵوێست ئامێزە، بۆیە مێشك دەکاتە کۆگایەکی بەتین و تێیدا هەڵیاندەگرێت، کە بە هیچ جۆرە پشکنین و گەڕانێك نادۆزرێنەوە، چونکە کەرەستەکانی ماددی نین، بەڵکو مەعنەوین. چەمکی ئەمە لای (هێمن _ ١٩٢١/١٩٨٦) لە شیعری (ڕۆژگاری ڕەش) دا دەبێتە مایەی:

دڕان کاغەز و دەفتەر
گیران شاعیر و نووسەر
کۆمەڵێك بوون دەربەدەر
کۆمەڵێکیش دەسبەسەر . ... (تاریك و ڕوون، ل٩٧)

ڕۆژگارەکە یارمەتیدەرە بۆ ئەوەی تەنانەت کاغەز و دەفتەری شیعر و نووسینەکانیشی لە ناو بچن، کە مەبەست لە ناوچوونی ئەو بابەتانەیە کە چاویان هەڵهێناوە و تۆمار کراون، بەڵام لای (لەتیف هەڵمەت) مەبەست تۆمار نەکراوەکانە.

(سەمیح قاسم) لە زیندانیکردنی شاعیردا بە هەمان شێوە پێی وایە کە تەنیا بەندکردنی جەستەیە نەك شتێکی تر، لە شیعری (الشاعر السجین) دا دەڵێ:

سجنوك ولكن هل سجنوك؟ أيشنق اشراق الفجر؟
سجنوك ولكن هل تقوى الجدران على خنق الشعر
هل نكبت أرواح ثارت، لتحطم أغلال الأسر
هل يخمد بركان النور المتدفق في درب النصر؟
فاهتف بالسجان الهاي، جرُ، الهب بسياطك ظهري
....
والسجن سيضحى بركاناً يحتاج السراديب الكفر
وسامضي كي اطلع فجري، جدرانك لا تنسى سيري..

(الأعمال الشعرية الكاملة، ص٥)

دێڕەکانی (سەمیح قاسم) هەمووی پرسیاری ڕەوانبێژین، پێویستییان بە وەڵام نییە، چونکە وەڵامەکان لە نێو خودی پرسیارەکان خۆیاندان، دروستکردنی هاوکێشەیەکن بۆ سەلماندنی بێ هێزی زیندان و نەتوانین لە سەر ئەوەی بتوانێ بە تەواوی شاعیر وەك کەسێکی تووڕە و یاخی لە خۆبگرێت و بتوانێ ورەی پێ نەهێڵێ یا بیرو باوەڕەکانی کز بکات.

ئەم سیمایەی شاعیر لە بەرامبەر زیندانیکردن و ئازارەکانی سیمایەکی چەسپاوە و بەهایەکی مرۆڤایەتی و نەتەوەیی لە خۆ دەگرێت و دیوارەکانی زیندانیش دەکاتە شایەدحاڵی خۆی و هاوکێشە و باوەڕە پتەوەکەی. ئەم

ئەزموونە لای (مارف عومەر گول) لە شیعری (لاپەڕەیەك لە پەیامی زیندانییەك)دا كە بیرەكەی لە زیندانا لە ١٩٨٢ لە كەركوك داڕێژراوە، ئەوەی ئەم دەقە لە دەقەكانی تر جیا دەكاتەوە ئەوەیە كە شاعیر لەم دەقەدا گشتگیرییەكی بە چەمكی ئەزموونی زیندان بەخشیوە، بە هۆی ڕاناوی كەسی سێیەمی تاك (ئەو)، لە ڕاستەوخۆیی و شێوازی دواندەری دووری خستۆتەوە و دەڵێ:

ئەوەی بە ڕووی سبەینێدا پێ بكەنی
ئەوەی لە ڕووی بێدادییدا دەس هەڵبڕێ، بچریكێنی
پێی دەزانن، بە ڕۆژ بە چ شەقامێكدا دێت و دەچێ
بە شەو لە كوێ، ئارام دەگرێ،
ڕۆژێك بۆی دێن،
دەستەكانی لە كەلەبچە و زنجیر دەنێن
لە زیندانا لە پێخەفی ئێشی دەگرن
وای لێ دەكەن،
دەست و قاچی وەك یەك بمرن .... (خۆری زیندان، ل١٣)

ئەمانە دەربڕینی ڕاستەقینەی ئەو كەشە گشتییەن كە لە ژێر حوكمی بەعسدا كوردستانی تێدا دەژیا، كەسی كورد لە نێو ترس و تۆقین و گرتن و كوشتن و ....، هتددا بوون، بۆیە شاعیر واقیعی نێو كوردستان بە گشتی و كەركوك بە تایبەتی خستۆتە نێو دێڕەكانی، دڕندەیی مامەڵەكردنی دەسەلآت بە میللەت دەناسێنێ. هەندێ جار ئەزموون و هەنگاوەكانی زیندانیكردنەكە زیاتر بە شێوەیەكی نامرۆڤایەتی ئەنجام دراوە و دەدرێت، خراوەتە چوارچێوەی شیعر و گوزارشت لە بارەی دەروونی و جەستەیی و پاڵەپەستۆكان كراوە.

(سەمیح قاسم) لە شیعری (الذي قتل في المنفى كتب لي) دا دەڵێ:

ذات يوم فاجأوني
دفعوا امي واختي جانباً
واعتقلوني
كالتماثيل الترابية كانوا
بوجوه فقدت ضوء العيون

يوم جاؤوا فجاة

واعتقلوني

والدى كان يصلي

....

وبعيداً اخذوني

ومع القمة فى بعض السجون

ضفروا لي الشوك

لكني

ظل مرفوعاً جبيني

فركوا بالرمل والملح جراحي............ (الأعمال الشعرية الكاملة، ص٩٢)

زنجیرەی گێڕانەوەکانی شاعیر لەم دەقەدا پلەییە، هەموو هەنگاوەکانی ئەزموونەکەی خستۆتە ڕوو، ناونیشانی شیعرەکەی (ئەو کەسەی لە تاراوگەدا کوژرا بۆمی نووسی) هەر شاعیر خۆیەتی کە بەشێکی ژیانی لە تاراوگەدا بووە، بەڵام بۆ ئەوەی جوانییەکی زیاتر بە دەقەکە ببەخشێ، گێڕانەوەکەی خستۆتە قاڵبی (ئەو)، ئەمە لای (لەتیف هەڵمەت) ڕاستەوخۆ بە هۆی (ئەگەر) دەربڕاوە، بەڵام ئەو ئەگەرە پێشینەیەکی ئەزموونی لە خۆ گرتووە ئەویش بریتییە لەوەی شاعیر ئەم جۆرە مامەڵەکردنەی لەگەڵ ڕۆشنبیر و شاعیر و کەسانی کوردی نێو نەتەوەکەی کردووە، ئەم دەربڕینانەی شاعیر لە بۆشاییدا دروست نەبوون، بۆیە لە شیعری (سێدارە) دا دەڵێ:

ئەگەر بڵێم : شارەکەمم خۆش دەوێ

دەمدەن لە دار

ئەگەر بڵێم : یارەکەمم خۆش دەوێ

دەمدەن لە دار

هەموو ڕۆژێ فیرعەونی شار

هەزاران جار

دەمدەن لە دار .... (دیوانی لەتیف هەڵمەت، ب١، ل٢٧٢)

بارودۆخی کورد شاعیری گەیاندۆتە ئەم ئەنجامە، لێرەدا (ئەگەر)ەکە وەکو ئەگەرەکانی تر نییە، بەڵکو ئەگەرێکی جەخت لەسەر کراوە و شاعیر دڵنیایە لەو سزادانە کە گەورەترین سزایە لە کاتی دەربڕینی سادەترین گوتنی خۆشەویستی بۆ ووڵات و یارەکەی بە سەریدا دەسەپێنرێت. لە کاتێکدا شار و یار لە تایەکی تەرازوودان و خۆشەویستیش لە تایەکەی تر. ئەستەمە ئەم دوو خۆشەویستییە لە یەکتر جیا بکرێنەوە، کە هەردووکیان تەواوکەری یەکترین، بۆیە (فەلەستین) لای (مەحمود دەروێش) ئەو شوێنەیە کە سەرچاوەی داهێنانەکانیەتی، ئەویٚ وڵات و نامۆییە، خۆشەویست و تاوانبارە، زیندان و سەربەستییە، وڵات و تاراوگەیە[٢١].

لای (هەڵمەت و دەروێش) و شاعیرەکانی تریش وڵات وەکو شوێن جێگەی هەموو خۆشی و ناخۆشییەکانیانە، بە تایبەتی کە شوێنی هەردووکیان پەیوەستە بە ئازار و چەوسانەوە و داگیرکردن، بۆیە دەبیٚ جەخت لە سەر ئامادەبوونی شوێنی ئەم شاعیرانە بکەینەوە، لە کاتێکدا هەر خۆی بوونیان لەم شوێنانەدا واتە (کوردستان و فەلەستین) بۆتە مایەی بەستنەوەیان بە ئێش و ئازار و نەهامەتی.(مەحمود دەروێش) لە شیعری (ضباب علی المراة) دا دەڵیٚ:

لست جندياً
كما يطلب مني
فسلاحي كلمة
والتى تطلبها نفسي
اعارت نفسها للملحمة
والحروب انتشرت كالرحل والشمس وآه .... (انترنيت)

چەکی شاعیر وشەکانێتی، بە تایبەتی کە تاراوگە لە ناخی شاعیردایە، هەرچەندە خۆیشی لە سەر خاکی فەلەستین دۆزیبێتەوە، تەنیا وشە شک دەبات بۆ ئەوەی لە شیعردا دایبڕێژیٚ و بیکاتە ئامرازێکی کاریگەر و پەسەندکراو، بۆ ئەوەی لە بواری ئەو وشانە هەموو شتێك بدرکێنیٚ وەك: تووڕەیی، شکستی، خۆشەویستی، .....هتد.

ئەم چەمکەی (مەحمود دەروێش) لای (قانیع _ ١٨٩٨ / ١٩٦٥) ی شاعیریش ڕەنگی داوەتەوە، کاتیٚ شاعیر لە شیعری (لە بەندیخانەدا) دەڵیٚ:

چەکی شۆڕشگێڕی من نووسین و بیر و باوەڕە
ڕاپەڕینە، هەڵمەتە، پڕ نەعرەتەی کوردانەیە ...... (دیوانی قانیع، ل٢٨٩)

هەمان کەش و بارودۆخی هاوبەش و نزیک لە یەکتر زەمینەیان بۆ هەردوو شاعیر خۆش کردووە بنیادێکی نزیک لە یەکتریان هەبێت. زیندان بۆتە سەرچاوەیەك بۆ شیعر وتنیش وەك لای (مارف عومەر گوڵ) لە ئاکامی ئەزموونی دوور و درێژی لەگەڵ زیندانلدا بەدی دەکرێت، گەیشتۆتە ئەوەی بڵێ:

بەڵام خەمی بەندیخانە
وای لێ دەکا جار جار شیعرێ بۆ خۆی بڵێ
جار جار ستران
لە پەناوە بنیشێتە سەر دوو لێوی
نەوەك دڵ بە تەنیایی ڕابوەستێ
قەت ناتوانێ تاقە شەوێ بە بێ شیعر و بێ گۆرانی
چاو لێك بنێ تا بەیانی .... (خۆری زیندان، ل١٦)

جۆری ئەزموونە تاڵەکەی زیندان و تەنیایی بەرەو جیهانی شیعر و گۆرانی دەبات، بۆ ئەوەی خەمەکانی برەوێنێتەوە و هەر هیچ نەبێت تۆسقاڵێك ئاسوودەیی بە دەروونی ببەخشێ . ئەمە لای (مەحمود دەروێش) وەکو (لەتیف هەڵمەت) تووڕەیی دەسەلات، نەك تەنیا شاعیر ، شیعریش بەند دەکات ، تا بە جیهانی دەرەوەدا چاو نەکاتەوە، بۆیە لە شیعری (الاغنیة والسلطان)دا دەڵێ:

غضب السلطان
والسلطان مخلوق خيالي
قال: ان العيب في المرآة،
فليخلد الى الصمت مغنيكم، وعرشي
سوف يمتد
من النيل الى نهر الفرات
اسجنوا هذى القصيدة
غرفة التوقيف
خير من نشيد وجريدة........ (روائع من قصائد محمود درويش، ص١٣١)

بەشی دووەم ـ سیما هونەرییەکانی شیعری زیندان

١. فەرهەنگی شیعری زیندان

بزووتنەوەی ئەدەبی زیندان بەگشتی و شیعری زیندان بە تایبەتی بەشداری لە ڕێڕەوی ئەدەبی دەرەوەی زیندان کردووە، بەمەبەستی پێشخستنی ڕۆشنبیری لە هەردوو ئەدەبی کوردی و عەرەبیدا، تەنانەت (سەمیح قاسم) دەڵێ: (سجني وطني، سجني هو عنواني)[٢٢]، بۆیە شیعری زیندان فەرهەنگێکی تایبەت بە خۆی دروست کردووە، ئەم فەرهەنگە لەم تەوەرانە پێکهاتووە:

١ ـ ئەو وشانەی پەیوەندییان بە هەیکەلی زیندان هەیە.

٢ ـ ئەو وشانەی پەیوەندییان بە کەرەستەکانی نێو زیندان هەیە.

٣ ـ ئەو وشانەی پەیوەندییان بە لایەنی دەروونی زیندانییان هەیە.

٤ ـ ناوی زیندانە بەناوبانگ و دیارەکانی جیهان نموونەی (گوانتانامۆ)* و زیندانی عێراق نموونەی (نوگرە سەلمان)** یا ئەو میللەتانەی بە هۆی داواکردنی مافەکانیان چەوسێنراونەتەوە وەك: (کۆنغۆ، ئەریتریا ..... هتد) کورد و عەرەبیش بە تایبەتی فەلەستینی خۆیان بە هاوشێوەی ئەوان زانیوە.

٥ ـ ئەو وشانەی پەیوەندییان بە هێڵی گشتی بابەتەکە هەیە وەك: زیندان، گرتووخانە، بەندیخانە، دیل، دەستبەسەر، کە ئەمانە شایانی سۆز و بەزەیین، یا پاڵەوانێتی نواندن، گەڕانەوە بە سەربەرزی، مانەوە و کۆڵنەدان، ..... هتد. ئەم جۆرە دەستەواژانە کرۆکی گوزارشتکردنی بابەتەکانی زیندانن.

٦_ئاماژەکردن بە هەندێ شاعیر وەك ڕەمزی خەباتی نەتەوایەتی میللەتەکانیان نموونەی (لۆرکا ـ ١٨٩٨/١٩٣٦)و (نازم حیکمەت ـ ١٩٠٢/١٩٦٣)و (بابلۆ نیرۆدا ـ ١٩٠٤/١٩٧٣) کە شیعرەکانیان ڕەتکردنەوەی تێدا بەرجەستە دەکرێت.

هەیکەلی گشتی زیندان کە بەشێکی گەورەی هەیکەلەکەی بەندە بە دەرگا و پەنجەرە و دیواری زیندان، بە تایبەتی (دەرگا) بۆتە ڕەمزێکی سەرەکی چونکە پەیوەستە بە (داخراوی)، پێچەوانەی (پەنجەرە) ڕەمزێکە بۆ (کراوەیی) مەبەست کرانەوەی ڕاستەقینە نییە، بەڵکو ئەندیشە دەتوانێ شووشەی پەنجەرە ببڕێ و

بچێتە دەرەوە، ئەم وشانە سێکوچکەی زینـدانن، کـە بـە کەشـی تاریکییـەکی لـە ڕادەبەدەر پەیوەست کراون و سیمای تەنیایی دەبەخشن.

(مەحمود دەروێش) لە شیعری (متر مربع من السجن) دا بەم شێوەیە گوزارشت لە (دەرگا) دەکات و دەڵێ:

هو الباب، ما خلفه جنة القلب، اشياؤنا
كل شئ لنا، نتماهى، وبابٌ هو الباب
باب الكناية، باب الحكاية، باب يهدب أيلول
باب يعيد الحقول الى أول القمح
لا باب للباب، لكنني أستطيع الدخول الى خارجي
عاشقاً ما أراه وما لا أراه
أفي الأرض هذا الدلال و هذا الجمال و لاباب للباب؟
زنزانتي لا تضيْ سوى داخلي
وسلام على، سلام على حائط الصوت[٢٣]

چارەنووسیان بەندە بە (دەرگا)وە ، هەموو دەلالەتەکان پێیەوە پەیوەستن. (کامەران موکری ١٩٢٩ /١٩٨٤) ڕاستەوخۆتر لە (مەحمود دەروێش) گوزارشـت لـە دەرگا دەکات و لە شیعری (نابەزین) دا دەڵێ:

بیکەرەوە دەرگای ڕەشی زیندانت
دابڕێژە کۆتی قورسی گرانت
شوورە بکێشە لە پەنجە و بازوو
لە ناو خوێناوا شوورەکەت هەڵچوو ..... (دیوانی کامەران موکری، ل٣٤٧)

لای (کامەران) تەنیا دەرگا نییە، بەڵکو پەیوەستیش کـراوە بـە (ڕەشـی) کـە ڕەمزی نائومێدی و خەم و نەهامەتییە، لەگەڵ ئەوەشدا شاعیر بـەم دەرگـا ڕەشـە ڕەشبین نییە، بۆیە دوژمنی سەربەست کردووە کە چـی دەکـات بیکـات. تۆزقاڵێـك کاریگەری لە سەر بیر و باوەڕی نابێت. (مزەفەر نواب/ ١٩٣٤) کە تاقیکردنەوەی زیندان بەرجەستە دەکات، لە (وتریات)دا ئاماژە بەو دەرگایە دەکات کە بۆتە هۆی دابڕینی لە خاکی ولاتەکەی و دەڵێ:

في العاشر من نيسان بكيت على باب الأهواز*
فخذاي تشقق لحمهما من أمواس الليل
أخذت حشائش برية تكتظ برائحة الشهوة
أغلقت بهن جروحي لكن الناموس تجمع في الفردوس المشدود
كنذر فى رجلي
ناديت : اله البر يستكشفونني
وسأقتل فى البر الواسع
والريح على أفق البصرة تذروني
ويد الطين تمسح عن جبهتي المشتاقة، نيران جنوني
في العاشر من نيسان نسيت على أبواب الأهواز عيوني[٢٤]

(دەرگـای ئـەهوان) ڕەمـزی ماڵئـاوایی لـە نیـشتیمان و ژیـان لـە ئـاوارەیی و تاراوگەیە، بۆیە پێش ئەوەی پێ بنێتە ناو خاکێکی تر چاوەکانی لە بەردەم ئـەم دەروازەیە جێ دەهێڵێ، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کـە چـاوەکانی لـە خـاکی ولاتـە و هـیچ خـاکێکی تـر نـاتوانێ تامـەزرۆیی شـاعیر بـۆ نیـشتیمانەکەی تێـر بکـات، بـە تایبــەتی تامــەزرۆیی و بیرکردنــی ولاتــی دارخورمــا، ئەمــەش شــاعیری کردۆتــە دیاردەیەکی ڕامیاری ناوازە لە شیعری شۆڕشـگێڕیدا (تـەنیا شـاعیرێکی ورووژێنـەر نییە، بەڵکو ڕەخنەگرێکی ڕامیارییە و توانای دانانی نەخـشەی تراژیـدیای عـەرەبی هەیـە)[٢٥]، شـیعرەکانی لـە دەرەوەی دەسـەڵات، دەرەوەی ماسـکە دەسـتکرد و تراویلکەکاندایـە[٢٦]، بۆیـە لـەم دەقەیـدا تاقیکردنـەوەی زینـدانیکردن بەرجەسـتە دەکات.

(گۆران _١٩٠٤/ ١٩٦٢) لە شیعری (زیندانی ئەژدەهاك) کە لـە سـلێمانی لـە ساڵی ١٩٥٣ نووسیویەتی، (ئەژدەهاك) ی کردۆتـە ڕەمـزی دڕنـدەیی و سیـستەمی فاشیزمی ئەو سەردەمە، تێیدا دەڵێ:

ئەژدەهاك : زیندانت قەڵا، قەڵایە
دیواری کۆنکرێت، دەرگای پۆڵایە
ئەژدەهاك کون بڕە، سەختە زیندانت
ناڕووشێنێ بە بڕبەن بەندی گرانت

هێزی لەش مرێنە کۆت و زنجیرت
کارییە لە دەمار ناپاکی بیرت ..... (سەرجەم بەرهەمی گۆران، ل٢٦٨)

(ئەژدەهاك) بەشێکە لە مێژووی کورد و پەیوەستە بە ڕزگاری نەتەوە لە زوڵم و زۆرداری، شاعیر ئەم بەشەی مێژووی گێڕاوەتەوە بۆ ئێستای خۆی و ئەو دەسەڵاتەی پێ تەشبیه دەکات کە فەرمانڕەوایی وڵات دەکات، بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ هەستەکانی ناوەوەی ئاڕاستە دەکات.

ئەو وشانەی پەیوەندییان بە کەرەستەکانی نێو زیندان هەیە، زیاتر ئەو وشانەن کە بە هۆیەوە سەربەستییەکانی زیندانییانی پێ بەند کراوە، وەك: (زنجیر) یا (کۆت و زنجیر) یا (کەلەپچە)

- **زنجیری سەر بەندیخانە**
ڕەشاشی دەستی بێگانە ...... (ئەحمەد هەردی، کاروانی شیعری...، ل١٤١)

- **گەورەم ئەی ئاغای خاوەن**
زنجیر و کۆت و پێوەن...................... (ع.ح.ب، ناسۆری دەروون، ل٤٤)

- **منێکی دیل و یەخسیر**
هاودەمی کۆت و زنجیر
کۆتی دەست و دەم و پێم
زڕەی نابڕێ لە گوێم .... (کاکەی فەللاح، کاروانی شیعری ...، ل١٩٤)

- **ئەوا زنجیر، ژووری تاریك، تارمایی زیندان**
هاودەنگە و مۆسیقامە بۆ شەوی لێدان ..... (دیلان، کاروانی شیعر، ل ٢٩)

- **زیندانم پڕکە لە کۆڵدان**
زنجیری پێ
کپ بە تاوێ وەك لۆکەی گوێ .... (گۆران، دیوانی گۆران، ل٢٨٠)

. با بۆم شەپۆڵ دات تاریکی مەنگت
ئەی زنجیر بابێت، لە پێما دەنگت ...(کامەران موکری، دیوانی کامەران، ل٣٤٧)

. گرتن و لێدان و کوشتن عامیلی ئازادییە
تۆپ و شەستیرو کەلەپچە لام وەکو ئەفسانەیە ... (دیوانی قانیع، ٢٨٩)

. با بێت قامچی و دار، بەن لە تەختی پشت
بە فەن ئەو گۆشتەم بۆ بکەن برشت
کوا قامچی کوا دار کوا زرەی زنجیر
کوا خوێن، کوا سزا، کوا نرکەی ئەسیر؟ .. (دیوانی کامەران موکری، ل٣٤٧)

ئەمانە تەنیا چەند نموونەیەکن کە هەموویان گوزارشت لە زنجیر یا کۆت و زنجیر دەکەن و هەموویان لە سەر ئەوە کۆکن کە زنجیر نابێتە پێوەری کۆڵدان و وەستان لە خەبات، ئەمە لە ڕوانگەی شاعیرە عەرەبەکانیش بە هەمان شێوەیە، هەرچەندە جیاوازی لە نێوانیاندا چۆنیەتی دەربڕین و داڕشتنی ئەم جۆرە وشانەیە.

. أقول للمحكم الأصفاد حول يدي
هذي أساور أشعاري واصراري
في حجم نعلي، وقيد يدي
في طول عمركم المجدول بالعار ... (محمود درويش، روائع فى قصائد، ص٩٣)

. تغربت في الوقت و اللون
غامرت بين السجون وبين الرؤى والمواني ْ
جررت قيود الملوك الصغار
رفعت يدي بيرقاً للنهار المفاجيْ ......
(سميح القاسم، الأعمال الشعرية الكاملة، ص٣٦٨)

. وأهتف: لم تبق الا بلادي

بلادي! يا طفلة امة

تموت القيود على قدميها

متى نشرب الكاس نخبك ..... (محمود درويش، روائع في قصائد، ص ١٠٥)

لای (مەحمود دەروێش) کۆت و زنجیرەکە دەبێتە بازنی شیعر و سووربوونی لە سەر هەڵوێستەکانی، (سەمیح قاسم) یش پێی وایە ئەو کۆت و زنجیرانە نەك تەنیا کۆڵی پێ نادەن، بەڵکو دەبنە مایەی بەرزکردنەوەی ئاڵای ڕۆژی چاوەڕوانکراو، کە ڕۆژی ئازادییە، ئەم چەمکە نزیکە لە چەمکی شیعری (لە بەندیخانەدا) ی (قانیع) ی شاعیر کە دەڵێ:

ئاخرین ماڵی ژیانم کونجی بەندیخانەیە

ئەم کەلەبچە مەرهەمی زامی دڵی دێوانەیە

زۆر دەمێکە چاوەڕوانی زرزڕەی زنجیر دەکەم

سەیری ئەم زنجیرە کەن وەك زێوەری شاهانەیە .. (دیوانی قانیع، ل٢٨٨)

شانازیکردن بە کەلەبچە و زنجیر لە نێو هەردوو شیعری زیندانی کوردی و عەرەبیدا ڕەنگیان داوەتەوە، کە بە هۆیەوە ئاسۆی پاشەڕۆژێکی گەشیان تێدا بەدی کردووە.

بەکارهێنانی جۆری کەرەستەی زیندان و کاریگەری لە سەر دەروونی زیندانییەکە تەواوکەری یەکن، چونکە چەند کەرەستەکان دڕندەیی و ئازاری زیاتریان هەبێت، هێندە بارە دەروونییەکە قورستر دەکات، هەرچەندە ئەم کەرەستانە بە گشتی بوونەتە هاندەری شاعیر و ڕەمزی گەیشتنی بە ئازادی. ئەوەتا (مارف عومەر گوڵ) دەڵێ:

لە زنجیری هەڵواسین و لە شریتی فەللاقەدان

بە دەم ڕێوە دەپرسن

لە کەلەبچە و لە کێبڵ و

لە کارەبا و لە پەڕۆی سەرچاوەکانم

دوای پرسیاری ورد و درشت

ئێوە بڕۆن، بۆ سۆراخی دوا هەڵمەتی

ڕۆڵەکانی پارێزگاری نیشتیمانم .... (خۆری زیندان، ل٣٤)

بـە کەسـکردنی (کەلەپـچە و کێبـڵ و پـەڕۆ ... هتـد) جوولەیـەکی زۆری بـە دەقەکە بەخشیوە. ئەمانە بوونەتە شـایەد حـاڵی شـاعیر لـە کـاتی زیندانیکردنـدا، ئەم جۆرە ئاخاوتنە لەگەڵ کەرەستە بێ گیانەکان و بە کەسکردنیان دەچـێتە نێـو خانەی مەنەلۆژی ناوەوە، کاتێ کەس شك نابات، یا ئەو کەرەسـتانەی کـە مایـەی ئازاری شـاعیرن بـەڵام خۆیـان دەسـتیان لـەو ئـازارەدا نییـە بـەڵکو ئـامرازێکن بـۆ مەبەستی خراپ بـەکار دەهێـنن، کـە دەبێتـە مایـەی ئـازاری ئـەوانیش، ئەمـە لای (مەحمود دەروێش) لەمەش زیاتر تێپەڕیوە، کە لە شیعری (عن انسان) دا دەڵێ:

وضعوا على فمه السلاسل
ربطوا يديه بصخرة الموتى
وقالوا: أنت قاتل
....
أخذوا طعامه و الملابس و البيارق
ورموه في زنزانة الموتى
وقالوا : انت سارق
أخذوا حبيبته الصغيرة
ثم قالوا : أنت لاجيْ
....
يا دامي العينين و الكفين
ان الليل زائل
لا غرفة التوقيف باقية
ولا زرد السلاسل
نيرون مات، ولم تمت روما
بعينها تقاتل
وحبوب سنبلة تجف
ستملأ الوادى سنابل .... (محمود درويش، روائع في القصائد، ص١٢ ـ ١٣)

دانانی زنجیر لەسەر دەم، ئەوپەڕی بەستنەوەی ئازادییەکانی تاکە کەسە، بە دروستکردنی تاوانێکی دیاریکراو تا ئازادییەکەی ببەستنەوەو داگیری بکەن، بـەڵام

ئەم جۆرە پلانانە تا سەر نابێت، شاعیر بەرچاو روونە لەوەی زۆرداری پەتێکی کورتە و دەپسێ و نامێنێ و لە کۆتاییدا تەنیا ڕاستییەکان دەمێننەوە.

ئازاری دەروونی سەر زیندانیی لای (مارف عومەر گول) بە وردی گوزارشتی لێکراوە، کە لە شیعری (خۆری زیندان) دا هاتووە:

جەللادێك هات
سەربەرەو خوار هەڵی واسیم تا بەیانی
کە ڕۆژ بۆوە
لە جیاتی ئاو، لە جێی هەتاو
جنێودان بوو ژووری زیندان
لەبەر بۆنی میزی دیلی پێش من هێنراو
ئینسانی وەك چیای ئەویست ....(خۆری زیندان، ل٢٧)

ئەم دیمەنانە لای (مەحمود دەروێش) لە نێو جەستەیدا بەدی دەکرێت، بە هۆی زۆر ژیانی لە نێو زیندان و چەشتنی ئازارەکانی نێو زیندان، بۆیە لە شیعری (موت آخر، و احبك) دا دەڵێ:

الى اين اذهب ؟
وان السنابل تنضج تحت عروقي
وان منازل مهجورة في تجاعيد كفي
وان السلاسل تلتف حولي
وليس الامام امامي
وليس الوراء ورائي
كأن يديك المكان الوحيد
كأن يديك بلد
آه من وطن في جسد[٢٧]

وڵاتی شاعیر بە هۆی وێرانەیی و شوێنەوارە پڕ ئازارەکانی لە نێو جەستەیدایە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە نەك تەنیا ئاگاداری ئازارەکانی وڵاتەکەیەتی، بەڵکو لە ناخی خۆیشیدا هەڵیگرتوون، ناخی پڕ لە ئازار کردووە،

هـەردوو ئازارەکـە بوونەتـە تەواوکـەری یـەکتری و بـارە دەروونییەکـەی سـەختتر کردووە.

وشەکانی (جەللاد، قەفەس، ئازاد، ئەشـکەنجە، زولـم و زۆرداری، خوطـام*، چەوسانەوە، گارد، سندم، لغاو، .... هتد) زۆرترین وشەی پێکهاتـەی شـیعرەکانی زیندانن.(گۆران) لە شـیعری (دوا سـەرنج) بابـەتێکی بـۆ خـۆی دروسـت کـردووە و تانوپۆی ئەم شیعرەی لە سەر چنیوە:

بەڵام ئەهرەمەنی گەڵای باغ سیسکەر
بێزارە لە جووکەی دەنووکی کوردی
ڕاوکەری دارستان لە باڵدار پیسکەر
جێی چینەی لێ تەنیم بە داوی وردی
وا ئێستا ئەبینی گیرۆدەی داوم
لە بەردەم جوانێکی وەك تۆی دڵ نەرما
لەگەڵ (گارد) لە (پاس) دا ڕاوەستێنرام
تا داخی گرانتر خول با لە سەرم .... (دیوانی گۆران، ل٢٠٧)

(ئەهرەمەن، ڕاوکەر) ڕەمزی دەسەڵاتن (داوی ورد) پیلانی زیندانیکردنیەتی، ئەمانە ڕۆڵیان لە بنیادی شیعری زینداندا هەیە، هەرچەندە (داو) لە شیعردا بۆ دوو مەبەست بە کارهاتووە:

١ ـ مەبەستی دڵداری
٢ ـ مەبەستی ڕامیاری

(مارف بەرزنجی ـ ١٩٢١ / ١٩٦٣)** لە شیعری (بولبولێکی ئازاد) دا دەڵێ:

داو دائەنێی
تا بمگری و لە ڕەکەم نێی
بە ئارەزووی تۆ بخوێنم
من ناخوێنم
ئازادی خۆم نادۆڕێنم .... (سەرجەمی بەرهەمی مارف بەرزنجی، ل١١٤)

(ڕەکە) بە واتای (قەفەز) دێت، هەمان شاعیر لە کورتە شیعری بێ ناونیشاندا کە لە گرتووخانەی بەغدا لە ١٩٦٣/٣/٢١ نووسیویەتی و دەڵێ:

. ئەم نەورۆزەش لە زیندانە

ژیان نییە، ئەمە ژانە

ژانیش سەرەتای ژیانە ...... (سەرجەمی بەرهەمی مارف بەرزنجی، ل٩٩)

(ژیان و ژان) جێگۆڕکێیان پێکراوە، یا (پەتی سێدارە) ئەو دەستەواژە باو و بڵاوەی شیعری زیندان کە لە پانتاییەکی فراوانی شیعری کوردیدا بە کارهاتووە (پەت و سێدارە)* ش بەشێکن لە پێکهاتەی زیندان و لە ئەنجامی زیندان سەر هەڵدەدا، واتە زیندان پێشینەیەکە بۆ گەیشتن بەم بارە، (دیلان _ ١٩٢٧/ ١٩٩٠) دەڵێ:

ئاسوودە بن، زەبری زیندان

هەڵواسین و پەت و خنکان

تەوژمی خەبات لەق ناکا

هێزی تێکۆشان شەق ناکا

ئاسوودە بن لە کوشتن بێ وەیا مردن

ڕیشەی کورد قەت نایە لە بن .... (دیوانی دیلان، ل٣٣)

یا:

با زیندان بێ چرپا و نوێن

مۆسیقام بێ دار و جوێن

ئەنجام (تیغەکان) ئەسوێن

ئەنجام تەناف بێ یا دار

گورزی دەستی ستەمکار.......... (دیوانی دیلان، ٦٠)

یا:

بەڵام ڕیزەی ئێسکی شەهیدان

بەو قەنارانەی هەڵخرا لێمان .... (دیوانی دیلان، ل٥٧)

ناوی زیندانە بەناوبانگەکان لە نێو شیعری زیندانندا ڕەنگی داوەتەوە، کە تەنیا لە پشت ناوهێنانی زیندانەکە چەندین واتاو چەمکی دیاریکراو دەگەیەنێت. زیندانیش دوو جۆرە کە زیاتر لە نێو شیعردا بەدی دەکرێت و بریتین لە:

١ ـ زینـدانی ڕامیـاری / زیـاتر سـەر بـە ڕێـڕەوی داگیرکـەرن و لـە دەرەوەی نیشتیماندا بەدی دەکرێت وەك: زیندانی گوانتانامۆ.

٢ ـ زیندانی نەتەوەیی / ئـەو زیندانانـەن لـە چوارچێوەی نیـشتیماندا هـەن و مافەکانی مرۆڤ لە بەر هەر هۆکارێك بێت زەوت دەکەن، بـە تایبـەتی ئەوانـەی دژە بیروبۆچوون و ئۆپۆزسیونن، زیاتر شاعیر و نووسەر و ڕۆشنبیران دەخرێنە نێو ئەو زیندانانەوە، بـەناوبانگترین زینـدانی (بەعقوبـە و نوگرەسـەلمان) کـە پانتاییـەکی فراوانیان لە نێو شیعری کوردی و عەرەبیدا گرتووە.

بەڵام ئینسانی نشتیمانی دیل
پێ بە زنجیر و ژێر دەستە و زەلیل........ (دیوانی دیلان، ل٨١)

دیلی لە ئاکامی زینـدان سـەر هەڵدەدا، ڕەتکردنـەوەی تێـڕوانین و یاسـاکانی دەسـەڵات ئـەم زیندانانـە دروسـت دەکـات، کـە بـە خـەڵکی نیـشتیمانپەروەر پـڕ دەکرێن، (سەمیح قاسم) واقیعـی (گوانتانـامۆ) ی گواسـتۆتەوە نێـو شـیعرێکی بـە هەمان ناونیشان دەڵێ:

هنا غوانتانامو
وجوه وما من وجوه، وصوت ولا صوت، والوقت لا يعرف الوقت، لاضوء.
لا همس
لا لمس، لاشئ، لاشمس، ليل
وليل يجب النهار
وقيد يسمى السوار
وقيد دماء و قيد دمار
وراء الجدار، وراء الحديد، وراء الجدار
هنا قلق، لا يفيق، هنا ارق لا ينام
هنا غوانتانامو .... (انترنيت)

(گوانتانامۆ) ی بە هـەموو ئازارەکانیـەوە گواسـتۆتەوە، لـە پـشتی وشـەکانی شاعیر ژیانێکی وەستاوی نیمچە مردوو بەدی دەکرێت.

٢ . شێوازی هونەری شیعری زیندان

شیعری زیندان بابەت و مەبەستێکی چالاکی شیعری نوێ و هاوچەرخی کوردی و عەرەبییە، لە ئاکامی گۆڕانکارییەکانی کرۆکی کۆمەڵگا و پەیوەندی نێوان جەماوەر و دەسەلأت و نەك تەنیا نەبوونی دیموکراسیەت لە سستێمەکانی دەسەلأتدار، بەڵکو بەکارهێنانی توندوتیژی و گرتن و لە سێدارەدان و ..... هتد، بەرامبەر کەسی کورد بە گشتی و شاعیر و ڕۆشنبیر و ڕووناکبیران بە تایبەتی، سەری هەڵداوە، بۆ ئەوەی گوزارشت لە بارە نالەبارەکانی ئەو کاتانە بکات، ڕیتمی ئەم جۆرە شیعرە توندوتیژ و بەرزە، چونکە لە تووڕەیی و یاخیبوون، سەرچاوەی گرتووە، سروشتی زمانەکەی پڕیەتی لە ئاه و ئازار و شکستی و گیانی سەرکەوتن و غەمگینی و خوێن و دەمارگیری و .... ئەمانە بوونەتە هۆی ئەوەی ڕیتمی گشتی دەقەکان بەرزتر بکاتەوە، لە کاتێکدا شێوازی مامەڵەکردن لەگەڵ باری نێو زیندانـدا کە کۆمەڵگایەکی بچووکی مرۆڤایەتین و نموونەی هەمە چەشنی بەسەرهات و کەسێتی هەمە جۆری تێیدا کۆبۆتەوە، کە خاوەن سروشتی جیاوازن.

(سەمیح قاسم) لە شیعری (القاء القبض) دا دەڵێ:

داهموا المنزل
في منتصف الليل
وماتوا
بعد وضع القيد في زندي
ماتوا
للأبد.......... (الأعمال الشعرية الكاملة، ص٢٦٤)

هێرشکردنە سەر ماڵ و لە کاتێکی وەك (لە نیوەی شەودا) و گرتن و بردنی ئەم دەستەواژانە پێویستییان بە ڕیتمێکی توند هەیە، ناشێ بخرێتە ناو ڕیتمێکی هێمن، چونکە بابەتێکی درامی پڕ جوولەن، جوولەکانیش ئاسایی نین، جوولەی بەردەوامی تراژیدین، تراژیدیاش هەمیشە جوولەی زیاتری تێدا بەدی دەکرێت، کە لێرەدا بە (مردنی هەتا هەتایی) کۆتایی دێت، چارەسەرێکی تراژیدیتری پێ بەخشیوە، چونکە (مردن) ی بە (هەتا هەتایی) پابەند کردووە، (مردن) خوازەییە نەك ڕاستەقینە.

دەشێ بپرسین ئایا ڕوخسار و شێوازی هونەری ئەم جۆرە شیعرە هاوتەریبی ناوەڕۆك و گیانە پڕجۆشەکەی ئەودیوی دێڕەکانە، لەبەر ئەوەی شیعری زیندان پەیوەندییەکی پتەوی بە واقیعی کۆمەڵگا هەیە و لە ناو جەرگەی ئەم واقیعە هەڵقوڵاوە، ئەمانە وایانکردووە داهێنان لە نێو ئەم جۆرە شیعرە ببێتە مایەی پرس و تێڕامان، بەها جوانناسییەکان تا ڕادەیەك سیمایەکی تر وەربگرن، هەرچەندە گەلێ جار ئەم جۆرە شیعرە لە قسەی ئاسایی و دروشم نزیك دەبێتەوە و زمانەکە دەبێتە زمانی ڕاپۆرت و دواندەری ڕامیاری نەك زمانی شیعری، بەڵام لە وێنەی هونەری و ئاڕاستەی جوانناسیش بەدەر نین. (سەمیح قاسم) لە پارچە شیعری (الجواب) دا ئاماژەی بەو واقیعە تاڵە کردووە کە جۆری شیعرەکانی ناساندووەو دەڵێ:

جعلوا جرحي دواة

ولذا

وأنا أكتب شعري بشظية ....(الأعمال الشعرية الكاملة، ص١٣٠)

ئەگەر برینەکانی کرابنە مەرەکەب، ئەوا هەر دەبێ شیعرەکانیشی بە تەڵەزم بنووسێ، ئەمەش خۆی لە خۆیدا دەربڕینی خودی ڕاستەقینەی بارە تایبەتییەکەی شاعیرە، هەڵبژاردنی وشەو و دەستەواژەکانی لەوەوە سەرچاوەی گرتووە.

هەر ئەم زمانە توندەی شیعری زیندانە وای کردووە شیعرەکانی (مزەفەر نواب) (بە سوپایەکی سەربازی چەکداری پیت و وشە تەشبیە بکرێت)[٢٨]. زۆربەی ئاخاوتنەکان یەك لایەنە یا مەنەلۆگە، یا ئاخاوتن و گفتوگۆیەکی بێ وەڵامە، چونکە وەڵامەکە ئاشکرایە و لە نێو خودی گفتوگۆکاندایە، (بێکەس)* لە شیعری (ئەی وەتەن) دا دەڵێ:

باسی مەحزوونی و کەساسی خۆت نەکەی توخوا وەتەن

چونکە بەو باسە برین و زامەکەم ئەکولێتەوە

ماتەمینی تابەکەی، دەی پێکەنە و سەر هەڵبڕە

موفتەخیر بە شوهرەتت وا عالەمی گرتۆتەوە.....(دیوانی بێکەس، ل١٥)

ئـەم ئاخاوتنـە دەچـێتە نێـو مۆنولـوگی درامـی (Dramatic Monologue) لێرەدا (ولآت) ئەو کەسایەتییە کە لەگەڵ شاعیر کاریگەرییان بە سەریەکەوە هەیە، (مەحمود دەروێش)یش لە شیعری (الی قاتل) مۆنولـۆگێکی درامـی دادەڕێـژێت. لـە ئاکـامی دروسـتکردنی ئاخاوتنێـك بــە زمانحـاڵی (کەسـێکی دوژمـن / کەسـێکی ئیسرائیلی) خۆی دادگایی خۆی بکات وایە، و دەڵێ:

لو تأملت وجه الغيمة و فكرت
كنت تذكرت أمك في غرفة الغاز
كنت تحررت من كلمة البندقية وغيرت رأيك
ما هكذا تستعاد الهوية ....[٢٩]

(ولآتی ونبوو) کـە (مـەحمود دەروێـش) و شـاعیرە هاوەڵـەکانی بـە درێـژایی نزیکەی پەنجا ساڵ بە سەرەوە هاواری شیعرییان بۆ گەڕانەوە و دۆزینـەوەی ئـەم ولآتەیە، بۆیە گەیشتۆتە ئەو بارەی ئاخاوتنی وا دروست بکات، کە دوژمنانیش دان بـە هەڵـەکانیان بنـێن و لـە کـارە نامرۆڤایەتییـەکانیان پەشـیمان ببنـەوە، ئـەم مۆنۆلۆگە (ئاخاوتنە یەك لایەنە) لای (سەمیح قاسـم) لـە ئاکـامی تـەنیایی و بێـزار بوونی لە چوار دیواری زیندان دەیگەینێتە ئەوەی بڵێ:

وقلت يا الجريْ في الزوار
حدث، اما لديك عن عالمنا أخبار؟!
فانني يا سيدي من حدة
لم أقرأ الصحف هنا، لم أسمع الأخبار
حدث عن الدنيا، عن الأهل، عن الأحباب
لكنه بلا جواب
صفق بالأجنحة السوداء عبر كوتي وطار
وصحت: يا الغريب من الزوار
مهلاً، الا تحمل أنبائى الى الأصحاب[٣٠]

وەك ئەوەی (منی ڕەها) ی شاعیر ڕێگەی لێ ون بووبێ، هانا بـۆ هـەر شـتێك ببات، کە میوانداری ئەندێـشەی یـا دەروبـەری زینـدان دەکـات، یەخـەی بگرێـت و بیەوێ لەگەڵیدا بدوێت، ئەم ڕێچکەی ئاخاوتنە یەك لایەنییە زەمینەیەکی مێـژوویی دوور و درێــژی هەیــە، هەرچــەندە مــەلێکی دیــاریکراو بــوونی هەیــە، بــەڵام

قسەکردنەکانی شاعیر لە وڕێنە دەچن، چونکە هیچ وەڵامێك بەدی ناکات، لەوانەیە دروست نەکردنی وەڵام بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە باڵندەکەش توانای وەڵامی نەبێت بە هۆی تاریکی و ناخۆشی زیندان و بەرگە نەگرتنی ئەو شوێنە. (هەژار_١٩٢٠ / ١٩٩١) لە شیعری (شەوێك لە زیندان) دا دەڵێ:

ڕمبەی پێلاقە و هەڕەشەی زۆردار شەقەی قامچی و دار تێکەڵ بە هاوار
پریشکە و فیشقەی خوێنێکی ئازاد لە دار و دیوار دەنووسێ : هەی داد

..........(بۆ کوردستان، ل٣٩)

شاعیر لە ژێر کاریگەری (حەللاج) و بەسەرهاتەکەی ئەم دێڕانەی دارشتووە، وەك چۆن خوێنەکەی (حەللاج) نووسیویەتی (من هەقم)، لێرەدا خوێنی ئەو کوردانەی داوای ئازادی دەکەن (هەی داد) دەنووسێت، داوای دادپەروەری و یەکسانی، ...... هتد لەگەڵ جیاوازی ئەوەی (من هەقم) تایبەتمەندی ئاینی هەیە، (هەی داد) ەکەی کورد تایبەتمەندی نەتەوەیی هەیە، ئەم گواستنەوەیە پیرۆزییەکی زیاتری بە دۆزەکە بەخشیوە. ئەو کەم هەتاوەی کە لە زیندان‌دا بەدییان کردووە، وێنەی هەمە جۆری هونەرییان لێ دروست کردووە، لە کاتێکدا بە هۆی سروشتی بابەتەکانی زیندان وێنەی هونەری کەمتر بەدی دەکرێت بە بەراورد لەگەڵ جۆرەکانی تری شیعردا. (مەحمود دەروێش) لە وێنەیەکی ناوازەدا دەڵێ:

زنزانتي لا تضئ سوى داخلي......... (انترنیت)

تەنیا ناوەوەی خۆی بە هۆی هیواکانی بە دواڕۆژ ڕووناکە، جگە لەمە هیچ ڕووناکییەکی تر بەدی ناکات، ڕووناکی ناوەوە، ڕەمزە بۆ گەشبینی شاعیر، ئەم وێنەیە لای (مارف عومەر گوڵ) قەبارەیەکی زیاتر لە خۆ گرتووە و دەڵێ:

هەڵئەلەرزیم، ڕۆژی ساتێك
لەپێ هەتاو بە دیواری ژوور سەرمەوە پێدەکەنێ
کەلەبچەکەم بە دیواری زیندانەوە وا کلیل بوو
چی بکەم دەستم ناگاتە ئەو تیشکی خۆرە
لەپێ هەتاو،
هیوا و خۆزگە و ئاواتمی پێوە دیارە
نەخشەی هەموو وڵاتمی پێوە دیارە ....(خۆری زیندان، ل١٧)

ڕووناکییەکە لە ناخی شاعیرەوە دەرکەوتووە و لەو کەمە هەتاوەی لە زیندان دەدات، ڕەنگی داوەتەوە بەمەش هاوکێشەیەکی مەزنی لەم وێنەیەدا دروست کردووە، کە لە لایەك (لەپێ هەتاو) و لاکەی تر (نەخشەی هەموو ولآت) لە ئێستادا بەشێکی نەخشەی شاعیر سەربەخۆیی خۆی وەرگرتووە و سیماکانی دیارن، لەوانەیە ئەم پێشبینییەی لە شیعرەکەیدا بەدی دەکرێت، لە داهاتوودا بێتە نێو واقیعی نەتەوەکەی. (مەحمود دەروێش) ئەم ڕووناکییە لە نێو کونی بچووکی دەرگاکە بەدی دەکات، یان لەوانەیە ئەویش لە کلاو ڕۆژنەی زیندان هیواکانی بدۆزێتەوە، لە چوارینەیەکدا دەڵێ:

أری ما أرید من السجن: أیام زهره
مضت من هنا کي تدل غریبین في
علی مقعد في الحدیثة: أغمض عیني
ما أوسع الأرض، ما أجمل الأرض من ثقب ابرة .... (انترنیت)

(کونی دەرزی) چەند بچووکە، هەموو فراوانی زەوی تێدا بەدی دەکرێت، (کونی دەرزی) خوازراوە بۆ هەر کونێکی بچووك کە زیندانی بە دەرەوە دەبەستێتەوە. سێبەری ئەم وێنەیە لای (دیلان) لە شیعری (نیگایەکی شین) ڕەنگی داوەتەوە بەلأم بە شێوەیەکی پێچەوانەیی، دەڵێ:

چنگێکی ئاسنینی ڕەش	**ڕایکێشاوم**
لە چوار دیواری قووچ و کەش	**خزێنراوم**
ئەوەندەی کەللە بیژنێ	**ئاسمان شین**
چاوی وەك کونی سووژنێ	**پڕ قاروقین**
ئاڕاستەی ناوچەوانم و	**دوو چاومە**
ڕێگری شیعرەکانم و	**هەنگاومە**...(دیوانی شیعر، ل١٦٣)

لێرەدا (کونی سووژن)ە و گەورەترە، شاعیر توانیویەتی هەستی زیندانیکردن لەم وێنانەدا دابڕێژێ کە خۆی (دیلان) یەکێك بوو لەو شاعیرانەی ئازاری زیندانی چەشتووە و کۆسپ و تەگەرە کارەکانی تێکداوە و سەربەستی لێ داگیر کراوە، کە بە ڕوونی لەو شیعرانەی لە بارەی زیندانن ڕەنگیان داوەتەوە. چەمکی ئەو وێنەیە

لـه وێنەکـەی (مـارف عومـەر گـولّ) یـش نزیکـە، هـەردووکیان هیوایـەکی زۆر لـە ڕووناکییەکی کەم بەدی دەکەن، بە پاشە ڕۆژی ولاّتـە چەوساوەکەیان گەشـبینن، هـەردووکیان توانیویانـە وێنـەی هونـەری لـە سروشـتی بابـەتێکی ڕاسـتەوخۆو دواندەرییانە دروست بکەن و دیوی جوانی ئەم بابەتە کرێت و درشـتە دەربخـەن و دژایەتییەکانیش کۆ بکەنەوە.

(مارف عومەر گولّ) لە دروستکردنی وێنەیەکی تری ناوازەدا دەڵێ:

ئەو پەنجانەی جاران شیعرم پیێ دەنووسی
جاران دەستی ئازیزی خۆم پیێ دەگوشی
ئێستا بێ هێز بە لەپمەوەن،
زەبری زنجیر دایماڵیون
مەلوول نوستوون
نەك ئێستاكە
ئەڵێی لەگەڵ بوونما مردوون .... (خۆری زیندان، ل١٨)

پەیوەندی (پەنجە) بە (لەش) ئەوەیە کە پەنجە بەشێکی لەشی مرۆڤە و لێـی جیا نابێتەوە، بەلاّم شاعیر (پەنجـە) ی بـە (نوسـتن) پەیوەسـت کـردووە، جـۆری نوستنەکەیـشی دیـاری کـردووە بـە (مـەلول) ئەمـە ئـەو پـەڕی وردبوونەوەیـە لـە (پەنجـە) و بـاری قورسـی ئـازاردانی پەنجـەکانی شـاعیر لـە زیندانـدا. شـاعیر توانیویـەتی بـە هـۆی ئەندێـشە داهێنەرەکەیـەوە وێنەیـەکی سـەرنجڕاکێش بـۆ پەنجەکانی بکێشێ. زیندان بۆتە سەرچاوە و هەوێن و ئیلهام بەخشی شاعیران بۆ دروستکردنی وێنەی تایبەت بۆ زیندان.(دیلان)* لە دەربڕینی وێنەیەکدا دەڵێ:

با ئێمەش وەك ئەو گولّ و مێرووە
کە بۆ ڕووناکی و گەشە تینووە
بۆ گەشەی گوڵی سەربەستی و شادی
بۆ هەڵهاتنی ڕۆژی ئازادی
ئێمەی بۆ بادەی ڕزگاری تینوو
ببین بە خەڵوز، ببین بە سوتوو(٣١)

(گوڵ و مێروو) و پەیوەندی نێوانیانی کردۆتە نموونەی باڵا، کە چ ڕۆڵێکیان لە نێو سروشتدا هەیەبۆ ئەوەی ببێتە مایەی لاساییکردنەوە و گەیشتن بە ئامانجەکانیان لە دروستکردنی وێنەیەکی ترسناکی زیندانی (گوانتانامو)، (سەمیح قاسم) دەڵێ:

تدف رفوف العصافير رعباً، وتخفق أجنحة الموت في فخ اسلاكه الشائكة
ويسطوا طنين الذباب على عر الأعين الهالكة
وتعلوا على لهب الدم والدمع الخبرة الفاتكة
ويهوى الظلام
هنا غوانتانامو .... (انترنيت)

هەرچەندە دێڕەکانی سەرەتا درێژن، بەڵام قافیەکانی (الشائكة، الهالكة، الفاتكة) ڕیتمێکی پڕ بەهایانی پێ بەخشیوە، وێنەی چۆلەکە لە کاتی باڵ لێکدانیان تەشبیهـ کردووە بە لێدانی ڕیتمێکی غەمگینی لە ئاکامی ترسەوە.

دووبارەکردنەوەش یەکێکە لە خەسڵەتەکانی ئەم جۆرە شیعرە، چونکە گیانی بەرەنگاربوونەوە بنیادی شیعری زیندانە، بۆ نموونە (تقدموا، تقدموا) یا (لاننا، لاننا) یا (ظلام، ظلام) یا دووبارەکردنەوەی ڕستەیەکی دیاریکراو وەك: (دهم اليهود بيوتكم، دهم اليهود بيوتكم) ئەم دووبارە کردنەوانە یا لە سەرەتای شیعرەکەدا دەبێت، بە مەبەستی دەستپێکردنێکی پتەو و کردنەوەی دەروازەیەکی بەهێز بۆ سەرنجڕاکێشانی وەرگر. یا لە ناوەڕاستەکانی شیعردا دەبێت بە مەبەستی وردبوونەوەی وەرگر و وەستان و لێك دانەوە و تێڕامانی بابەتەکە وەك هەنگاوێك بۆ چوونە نێو ڕووداوەکە، یا لە کۆتایی دەبێت بە مەبەستی قورسایی خستنە سەر کۆتایی کە تاقە شتە زیاتر لە نێو بیری وەرگردا بچەسپێ و بمێنێتەوە.

بۆ نموونە (سەمیح قاسم) لە کۆتایی شیعری (غوانتانامو) دا دەڵێ:

كفى غوانتانامو
كفى
كفى
كفى....... (انترنيت)

یا ئـەو کاتانـەی بیرۆکەکـە لـە شـێوەی پرسـیاردا دادەڕێـژرێت، سـێ بەشـی پرسیارەکە یەکن، تەنیا یەك وشە گۆڕانی بە سەردا دێـت، ئەمـەش دەبێتـە هـۆی ئەوەی ڕیتمی پارچە شیعرەکە دیارتر بێت، بۆ نموونە:

الى اين يمضي السلام؟

الى اين يمضي الكلام؟. . (سميح قاسم، انترنيت)

(هێمن) لە شیعری (دواڕۆژی ڕووناك) دا دەڵێ:

هەزار لاوی لە بەندیخانەدا مرد

هەزار پیاوی تەنافی خرایە ئەستۆ

کوڕی کوردی لە خوێنی خۆی دەگەوزێ

کچی کوردی سەری کردبووە ئەژنۆ.......... (تاریك و ڕوون، ل٦٥)

پێویستی بیرۆکەی شیعرەکە ئەمـەی خواسـتووە وشـەکانی (هـەزار، کـوردی) دووبارە بکرێنەوە ئاوازی شیعرەکەی ڕێکوپێکتر کردووە.(گـۆران) لـە شـیعری (لـە زیندانا چواردەی تەمموز) دەڵێ:

دەنگێکی دوور

دوور ئێجگار دوور

بە ئاستەمێك ئەگاتە ژوور

ئەی دەنگی دوور

بە ئاستەمێك ئەگەیتە ژوور

ئاخۆ سپیت، یان ڕەش، یان سوور؟ .... (دیوانی گۆران، ل٢٨١)

دووبارەکردنەوی (دەنگێکـی دوور) یـا (بـە ئاسـتەمێك ئەگاتـە ژوور) شـێوازی فەرمانەکـەی گۆڕیـوە بـۆ (بـە ئاسـتەمێك ئەگەیتـە ژوور) لـە ناڕاسـتەوخۆیی بـۆ ڕاستەوخۆیی، ئەمانە گشتیان بە تەنیا دووبارەکردنەوەیەکی ئاسـایی نـین، بـەڵکو ڕیتمـی کـردار و جوولـەی نێـو شـیعرەکە دەگـۆڕن و چـالاکییەکی زیـاتری پـێ دەبەخشن.

یا لە شیعری (گەڕانەوە لە زیندان)* دا دەڵێ:

دەرچووم، دەرچووم

بەندم پسان .... (ديوانى گۆران، ل٤٤٠)

هەندێ جار دووبارەكردنەوەى وشە هاوواتاكان دەبێت، بۆ تۆكمەكردنى بيرۆكە دارێژراوەكە و جەختكردن لە سەر بابەتەكە، بۆ نموونە (بێكەس) دەڵێ:

بەو خوايەى بێ شەريك و لامەكان و واحيدە

عەشقى تۆ نەوعێ لە دڵما ئاگرى كردۆتەوە

ئاگرێكى وا هەزار ساڵ ئاوى بڕژێنيتە سەر

قەت گڕ و كڵپە و بڵێسەى تا ئەبەد نەكوژێتەوە ...(ديوانى بێكەس، ل١٥)

وشەكانى (بێ شەريك، واحيد) و (گڕ، كڵپە، بڵێسە) جەختكردنەوەن لە سەر بارى دياريكراوى نێو وێنەكان.

(ديلان) لە شيعرى (گەشتێ) وێنەيەكى لە هاوبەشى خەمەكانى خۆى و (بولبول)دا بەراورد دەكات و دەڵێ:

ئەى بولبولى شەوان بێدار تا بەرى بەيان

تۆ بۆ من و منيش بۆ تۆ ئەبين بە نيشان

ئەوا ئێستا پێچەوانە من لە جياتى تۆ

لە قەفەسدا ئێشكچێتيم گرتۆتە ئەستۆ .... (ديوانى شيعرى، ل١٦٠)

(ديلان) ى شاعير ڕێگاى تێكۆشان دەگرێتە بەر، خۆى بۆ ئەوەش ئامادە دەكات. كە ئارەقى لە پێناودا بڕێژێ و سزا و ئازارى ژوورە تاريكەكانى زيندان، هەرگيز نەتوانن لەو ڕێگايە دوورى بخەنەوە، جا بۆيە بڕوا بوونێكى تەواو بەهێز و تواناى گەل لاى شاعير سەر هەڵئەدات[٣٢]. بۆيە زۆربەى جار بە (فرمانى داخوازى) لەگەڵ دوژمنانيدا دەدوێت، لە شيعرى (قوربانييەكانى نەتەوە) دا دەڵێ:

بيخەرە گەردن، پەتى جەڕراوت

بيخەرە سەر پشكۆ نێچيرى ڕاوت

گيركە لە جەستە نينۆكى سوورت

بيخەنە ژوورى تاريكى زيندان

شەبەق بخەرە جێگە قەپ و دان............(ديوانى شيعر، ل٧٣ ـ٧٤)

فەرمانەکانی (بیخەرە، بیگەیێنە، بیخەنە، ....) بەکارهێنانی ئەم جۆرە کردارانە دەلالەتی چاو نەترسی و ئازایەتییە لە بەرامبەر دوژمندا نیشانی دەدات، بوونی ئەم فرمانانە بنیادی شیعرەکە پتەوتر دەکەن و هێزی سەرەکی نیشتیمانپەروەرانیش دیاری دەکەن. کە شیعری (قوربانییەکانی نەتەوە - نموونەیەکی ڕوونی ئەو ڕۆژانەن کە بە هەزاران نیشتیمانپەروەر ئەخزانە زیندانە تاریك و نووتەکەکانی ڕژێمی پاشایەتی بۆگەنەوە و بەسەدان ئازادیخوازیش هەڵئەواسران تەنها لە سەر ئەوەی ئەندامێکی بە وەفای کاروانی سەربەستی و ئازادی بوون)، [٣٣](دیلان) زیاتر گرنگی بە فەرمانی داخوازی داوە.

(گۆران) لە وێنەیەکی زیندووی دواندنی (با) لەگەڵیدا* دەڵێ:

لە لێشاوی غەڵبە غەڵبا
بانگێکی دا گوێچکەم (با):
ڕژێمی جەمهوری بژی؟
خەو ئەبینم، جەمهوری چی؟
نەء، خەو نییە
....
ئەم دەنگ و مژدەی دوورییە
سا لەشی زیندانی مردوو
بێرە سەما
ئەی لە بستێ گۆڕا زیندوو
مردن نەما .... (دیوانی گۆران، ل٢٨١)

شاعیر هەواڵی گۆڕینی ڕژێمی لە زینداندا پێگەیشتووە (لە پاشایەتییەوە بۆ کۆماری) بەلأم خستوویەتیە قالبی دواندنی (با)، بەمەش بەهایەکی زیاتری پێ بەخشیوە و لە ڕاستەوخۆیی دووری خستۆتەوە. (گۆڕ) ی خواستووە بۆ زیندان، (مردن نەما) دەلالەتی نەمانی چەوسانەوە و ئازاردانی نێو زیندانە کە بە مردنی چواندووە.

لە شێوازی ئەم جۆرە شیعرەدا دژایەتییەکان بە شێوەیەکی فراوان بەدی دەکرێن، چونکە سەرچاوەی ئەم جۆرە شیعرە خۆی لە بنەڕەتدا ململانێی نێوان

دژایەتییەکانە چەشنی (دیلی × ڕزگاری)، (چەوسانەوە × سەربەستی) .... هتد.

وەك (هەژار) لە شیعری (هەر کوردم) دا دەڵێ:

بە دەربەدەری یان لە ماڵی خۆم لە خاکی عەرەب لە ئێران و ڕۆم
کۆك و پۆشتە بم، ڕووت و ڕەجاڵ بم کۆشکم دە قات بێ، وێرانە ماڵ بم
ئازا و ڕزگار بم شادان و خەندان یان زنجیر لە مل لە سووچی زیندان
....
کوردم و لە ڕێی کورد و کوردستان سەر لە پێناوم گیان لە سەر دەستان.

(بۆ کوردستان، ل١)

سەرتاپای وشەکانی دێڕە شیعرەکانی (هەژار) دژ یەکن، بۆ ئەوەی بەراوردی دوو باری جیاواز بکات و تا ئەو ئەنجامە دیاری بکات یا خۆی بگەیەنێتە ئەو ئاکامەی خۆی دەیەوێت.

دەربەدەری × ماڵی خۆم
کۆك و پۆشتە × ڕووت و ڕەجاڵ
کۆشکی دەقات × وێرانە ماڵ
ئازا و ڕزگار × زنجیر لە مل
شادان و خەندان × سووچی زیندان

شاعیر بە تەواوی سنووری دژیەکەکانی دیاری کردووە و توانیویەتی هاوکێشەکەی هاوسەنگ بکات، لە کاتێکدا هەموو شێوازەکانی هونەر و دەربڕینی هونەری شێوەیەکە لە شێوەکانی بەرگریکردن و بە کارهێنانی ئەم شێوە دەربڕینە بۆ پاراستنی خود و لایەنە مرۆڤایەتییەکەی و مانەوەی لە چوارچێوە جوگرافیاییەکەی چاوی لە سەر هەڵهێناوە و بۆتە بەشێك لەو خودە و لێی جیا نابێتەوە.

ئەنجامەکان:

- زیندانیکردنی ڕامیاری یەکێکە لە کارەکانی بەرگری مرۆڤایەتی، ئەدەبی زیندان ئەدەبێکی مرۆڤایەتی بەرەنگاربوونەوەیە، ئەگەر چی سەرچاوەی ئەم جۆرە ئەدەبە واقیعی کۆمەڵگا و بابەتی ڕامیاری و بەرەنگارییە، بەلآم ویست و داهێنانی شاعیریشی تێدا بەرجەستە دەکرێت.
- ئەو شاعیرانەی خۆیان زیندانی کراون و شیعریان لە بارەی ئەو کاتە نووسیوە سەرکەوتووترن لەو شاعیرانەی کە تەنیا شیعریان لە بارەی زیندان نووسیوە و خۆیان بە شێوەیەکی کارەکی زیندانی نەکراون.
- شیعری زیندان لای شاعیرە کوردەکان پەیوەستە بە ئازارێکی زگماکی نەتەوەیی، پارچە پارچە بوون و چەوسانەوە، کە لای شاعیرە عەرەبەکان تەنیا ئازاری چەوسانەوەیە.
- خەونەکان لە چوارچێوەی زینداندا لای شاعیرە کوردەکان زیاتر گیانێکی پڕ جۆششی پێ بەخشیون، پێیان وا بووە کە زیندان بەرهەمێکە و چاندوویانە لە دوای ئازادکردندا بەرهەمەکەی دەدروونەوە.
- هەندێ تێکست شێوازی ئازاردانێکی دڕندەیان خستۆتە ڕوو، هەندێکی تر ڕەنگدانەوەی کاتی زیندان و ڕەوشی زیندانییەکانن دوای ئازادکردنیان.
- ڕۆشنبیران (شاعیرانیش دەچنە ئەو خانەیەوە) زیاتر هەستیان بەو کاتانە کردووە وەك ئەوەی لە بازنەیەکی بەتاڵ بسووڕێنەوە وایە، چونکە هەست دەکەن نەك تەنیا خۆیان بەڵکو هەستەکانیشیان بەند کراوە.
- زیندان پاڵنەرێك بووە بۆ نووسین، بۆ داهێنان، لە هەندێ باری تایبەتدا، دوای ئازادکردن بەم شێوەیە نەبووە.
- لە شیعری عەرەبیدا زیاتر زیندان و نامۆیی بەستراونەتەوە بە یەکترو وەك دووانەیەك دەربڕاون، بەلآم لە شیعری زیندان لە کوردیدا گیانی یاخیبوونەکە بە سەر نامۆییەکەدا زاڵە.
- هەرچەندە ناشێ بە یەکسانی مامەڵە لەگەڵ زیندان و نامۆبوون بکەین، ئەگەرچی بەشێك لە هەستی نامۆبوون لە شیعری زینداندا بەدی دەکرێت، بەلآم مەرج نییە تەنیا لە ئاکامی زیندانیکردنی ئەم هەستە سەر هەڵبدات، چونکە نامۆبوون

بابـەتێکی سـەربەخۆیە و هۆکـاری تایبـەت بـە خـۆی هەیـە کـە زینـدانیکردن هۆکارێکی دروستبوونی ئەم بارەیە.

ـ شـیعری زینـدان جیـا لـە هـەموو جۆرەکـانی تـری شـیعر لـە دەربڕینـدا سـادە و سـاکارە، تێڕوانینـەکان ڕوون و ئاشـکران، خێراتـریش جـەماوەر بـۆ لای خۆیـان کێش دەکەن، واتە هێزێکی موگناتیسی زیاتریان تێدا بەدی دەکرێت.

ـ شیعری زیندان لای شاعیرە کورد و عەرەبەکاندا گواستنەوی وێنەی ڕاستەقینەی واقیعی کۆمەڵگایە، چونکە هەردوو لا (بە تایبەتی کورد و عـەرەبی فەلەسـتینی) زەمینـەی هاوبەشیان لە خەبات و ڕاپەڕین و شۆڕشدا هەیـە، ئەمـەش وایکـردووە زەمینەیەکی هەستی هاوبەشیان لا دروست بکات.

– لـە شـیعری کـوردی و عەرەبیـدا دەستبەسـەری و زینـدانیکردن دوو تـای هاوکێشەیەکن و هاوواتای یەکترین.

ـ شـوێن (کوردسـتان و فەلەسـتین) ئامـادەبوونی بـەردەوامیان هەیـە و تـەوەری هەموو ئازار و ئەشکەنجەدانن، چونکە مەڵبەندی چەوسانەوە و داگیرکردنن.

ـ لەو دەقانەدا هەموو شـتەکان پـڕ هیـوا و زینـدوو و چالاکن، چـونکە ئامـانجێکی گەورەیان لە پشتە ئەویش ڕزگاری و سەربەستی نەتەوەییە، لە پاڵ باسـکردنی ژیان لەو دیوی دەرگاکانەوە، کە ڕوویەکی تری چەشنە ژیانێکی تری تێدا بـەدی دەکرێت و پاڵنەرێکە بۆ ژیانی دەرەوەی دەرگاکان.

سەرچاوەکان

– **بە زمانی کوردی/ أ–کتێب**

ـ ئەبوبەکر خۆشناو، شیعری بەرەنگاری کوردی (١٩٧٥ ـ ١٩٩١)، چاپخانەی ڕووناکبیری، سلێمانی، ٢٠٠٢.

ـ بورهان قانیع، دیوانی قانیع، شاعیری چەوساوەکانی کورد، چ٢، چاپخانەی دالاهۆ، تەهران، ١٣٨٥.

ـ دڵشاد عەلی، دیلان ـ شاعیر و ئازادیخواز، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عیراق، بەغدا، ١٩٨١.

ـ دیوانی بێکەس، (ڕێکخستن و ئامادەکردنی ـ ئومێد ئاشنا، سنە، ئێران، ٢٠٠٨.

ـ دیوانی دیلان، چاپخانەی ئەسعەد، بەغدا، ١٩٦٩.

ـ دیوانی لەتیف هەڵمەت، بەرگی یەکەم، چ٢، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٥.

ـ عەبدوڵلا عەزیز خالید (ئامادەکردن و لێکوڵینەوە و پێشەکی و پەراوێز نووسین)، دیوانی شیعر، محەمەد ساڵح دیلان، مطبعة سومر، بەغدا، ١٩٨٧.

ـ عەبدوڵلا عەزیز خالید (پێشەکی نووسین و پەراوێز لێدان)، دیوانی کامەران موکری، ١٩٨٧.

ـ عەبدوڵلا یاسین عەلی ئامێدی (د)، هۆنراوەی بەرگری لە بەرهەمی چەند شاعیرێکی کرمانجی سەروودا (١٩٣٩ ـ ١٩٧٠)، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥.

ـ کاکەی فەللاح، کاروانی شیعری نوێی کوردی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی حسام، بەغدا، ١٩٨٠.

ـ مارف عومەر گوڵ، خۆری زیندان، چ٢، چاپخانەی شەهید سەیدا ساڵح یوسفی، بناری قەندیل، ١٩٨٧.

ـ مامۆستا جەعفەر، ڕێبوار حەمە تۆفیق، گۆران لە یادەوەری هاوچەرخەکانیدا، چ١، دەزگای چاپ و پەخشی حەمەی، سلێمانی، ٢٠٠٧.

ـ محەمەد حوسێن بەرزنجی (ع.ح.ب)، چاپخانەی سلمان أعظمي، بەغدا، ١٩٦٨.

ـ یاسین عومەر، ئەزموون (شێرکۆ بێکەس) (١٩٨٥ ـ ٢٠٠٠)، چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠١.

به زمانی عەرەبی/ أ_كتێب

- القرآن الكريم
– أحمد عبدالعزيز (د)، قضية السجن والحرية في الشعر الأندلسي، القسم الأول (الدراسة والنص)، مكتبة الانجلوا المصرية، القاهرة، ١٩٩٠.
– سالم المعوش(د)، شعر السجون في الأدب العربي الحديث والمعاصر، ط ١، دار النهضة العربية، بيروت، لبنان، ٢٠٠٣.
- سامر محي الدين أمين (اعتنى به ووضع حواشيه)، روائع من قصائد محمود درويش، (حياته – شعره)، ط ١، دار كنوز المعرفة للنشر والتوزيع، عمان، الاردن
- سميح القاسم، الأعمال الشعرية الكاملة (الشعروالسربيات)، الدار الوطنية للنشر والتوزيع، بغداد، ٢٠٠١.
ـ ليليان هيرلاندز، ج. د. بيرسى، ستيرلنج. ا. براون، دليل القارئ الى الأدب العالمي. ترجمة : محمد الجورا، ط ١، دار الحقائق للطباعة والنشر، بيروت، لبنان، ١٩٨٦.
– مصطفى العوجا (د)، التأهيل الأجتماعي في المؤسسات العقابية، دار المنال، بيروت، ١٩٩٣.

ب_ ئەنتەرنێت

- ئەدەبی زیندان، ئاسۆی ڕۆژهەڵات (هەفتەنامەیەکی سیاسی گشتییە)، www.asorkama
- عادل الاسطة(د)، وقفة مع محمود درويش في جداريته، نشرة اللقاء في البيان الخليجية، ١٩٨٦/٥/٢٠، انترنيت .
- عمار علي حسين (د)، أدب السجون ـ النزوع للحرية، جريدة الاتحاد، www. alittihad. ae
- ابراهيم درويش، قصائد من غوانتانامو، جدارية. www. Adab. net
- انجليكا نوليفرت، الوطن في المنفى (محمود درويش و پول سيلان)، ترجمة: صبحي حديدي ، مجلة كرمل. انترنيت. www. alkarmel. Org

ـ بسام القادري، القاسم بين الشعر والسياسة. www. Marefe. Org
ـ جاسم المطير، ضرورة توثيق وأحياء أدب السجون في العراق. www.alnas.com
ـ سعدى يوسف، اختلاجات في حضرة محمود درويش، مجلة كرمل، انترنيت.
www. alkarmel. org
ـ شاكر فريد حسن، مظفر النواب، شاعر الرفض والشتيمة السياسية، جدارية، مجلة ثقافية الكترونية تصدر من عدن، دراسات ومقالات، ١٥ اكتوبر، ٢٠٠٩. www. ahewar. com
ـ علي سالم ، الحرية، محاولة للفهم والتعريف , WWW.babil.com
ـ علي ياسين، الشاعر لطيف هلمت. www. almada paper.net
ـ عن الشاعر محمود درويش.www. Free Arabi. com
ـ عن الشاعر مظفر النواب. www. Mothafar Alnuwab blog
ـ محمد ياسين، فلسطين أدب القيد لتوثيق الألم. www.Islam onlion. com
ـ مظفر النواب او النورس الحزين، جريدة الكترونية مغربية مستقلة، ٢٠١٠/٢/٧.
www. Maraypress. net
ـ نزار جاف، كوردية لمظفر النواب www.ofouq.com
-حميد المختار، ابداع السجون وسجون الأبداع. www. Jonon.com
–عمر شبلي، المكان قاب جرح او ادنى. www. JEHAT.com
ـ قاسم حسين صالح، امسية دمشقية مع مظفر النواب، دمشق، ٢٠٠٨/٨/٢٢.
www.ahewar. Org
ـ جابر قميحة(د)، العقاد فى عالم السدود والقيود، ٢٠٠٩/٨/٢٥. – www.auran radio . com
ـ الشاعر طلعت، حوار مع الشاعر الكبير (سميح القاسم)، يوم الاحد، ٢٠٠٠/١١/١٩
www. Marefe. org

پەراوێزەکان

[١] د. مصطفى العوجا، التأهيل الاجتماعي في المؤسسات العقابية، دار منال، بيروت، ١٩٩٣، ص٣٦.

[٢] د. سالم المعوش، شعر السجون، ص٢٩، له زمانی عەرەبیدا (معتقل) زیندانی خەڵکی سیاسییه و (سجن) بۆ خەڵکانی گشتی و تاوانبارانه، دەشێ خەڵکی سیاسیش له (سجن) دابن، بەڵام له زمانی کوردیدا هەردووکیان هەر زیندانه و به هۆی زیندانی سیاسی جیا دەکرێنەوه .

* له ئایەتی (٢٥) ی سورەتی (یوسف) دا هاتووه(....ما جزاء من أراد بأهلك سوءاً الا ان يُسجن او عذاب أليم) هەروەك له کتێبی (العرائس)ی (ثعلبي)دا هاتووه، که له سەر دەرگای زیندانەکەی (یوسفی ڕاستگۆ) نووسراوه (ئەمە گۆڕی زیندووان و ماڵی غەمگینەکان و تاقیکردنەوەی هاوڕێکان و دڵخۆشکردنی دوژمنەکانه) بڕوانه: منتدى مطر، ادب السجون، ٢٠٠٩/٢/٢، هەروەها زۆر جار به مانەوەی (یونس) پێغەمبەر له نێو نەهەنگەکەدا وەکو زیندانێك دادەنێن، چونکه زیندانیش به واتایەکی تر نەهەنگی سەر زەوییه. بڕوانه: حميد مختار، ابداع السجون وسجون الابداع. www.jonon.com ٢٠٠٩/٨/٢٥ .

[٣] السيوطي، الأوائل، ص٥٤

[٤] د. سالم المعوش، شعر السجون ، ص٣٤.

[٥] د. سالم المعوش، شعر السجون، ل ٢٢٨ ـ ٢٢٩.

* وەك شەهید کردنی مارف بەرزنجی، دڵشاد مەریوانی، عەبدولخالیق مەعروف، شاعیرێکی وەکو: (دڵشاد محەمەد فەتاح) که نازناوی مەریوانییه.(١٩٤٧ ـ ١٩٨٩) که تەنیا به هۆی فێرکردنی ئەلف و بێی لاتینی بۆ قوتابییەکانی له ١٣ی ئازاری ١٩٨٩ که به هۆی دۆزینەوەی بەڵگەنامەیەك لەم بارەیەوه له بەڕێوەبەرایەتیی ئاسایشی سلێمانی له ساڵی ١٩٩١دا دۆزراوەتەوه. ئاماژه بەوه کراوه که به تاوانی فێرکردنی ئەلف و بێی لاتینی له سێداره دراوه، بڕوانه: دڵشاد مەریوانی، منتديات من المحيط الى الخليج، ئەنتەرنێت.ئەم دیاردەیه لای عەرەب بەدی ناکرێت جگه له سزای بەندکردن، یا دوورخستنەوه نەبێت.

** پاشا کورد و سەرکردەکان ئەم بابەتەیان لەگەڵ شاعیرانی خۆیاندا به کار نەهێناوه، بەڵکو له ئاکامی خۆشەویستی شاعیران شیعریان بۆ سەرکرده و پاشاکان وتووه، بەتایبەتی ئەمه له لاواندنەوه دەردەکەوێ وەك: نالی بۆ مەرگی ئەحمەد پاشای بابان، یا هەژاری موکریانی، هێدی، چەندین شاعیری تریش شیعریان بۆ بارزانی سەرکرده نووسیوه، له ئاکامی دەربڕینی خۆشەویستی، لەوانەیه پاداشتێکی ڕەمزی یا مەعنەوییان وەرگرتبێت ئەمیش هەر له ئاکامی ڕێزگرتن و خۆشەویستی بووه، نەك ئامانجێکی تر، بەڵام ڕژێمی بەعسی ئەم سیاسەتەی نێو خاڵی دووەمیان پەیڕەو کردووه، تەنانەت بەرامبەر هەندێ شاعیری کوردیش بۆ ئەوەی بیانگوازێتەوه نێو سەنگەری خۆیان.

[٦] ئەبوبەکر خۆشناو، شیعری بەرەنگاری کوردی (١٩٧٥ - ١٩٩١)، چاپخانەی ڕووناکبیری، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل ١٨٤.

[٧] هەمان سەرچاوە.

[٨] د.جابر قميحة ، العقاد في عالم السدود والقيود./ www.auran _ radio . com

* سایکۆباتییەکان: زانا دەروونزانەکان ئەم زاراوەیە بۆ ئەم کەسانەی کە خۆپەرست و سەرەڕۆ و درۆزن و حەزی تاوانیان هەیە، بەکاردەهێنن، ئەو کەسانەی کە هەست بە هەڵەکانیان ناکەن و خۆیان پێ لە لووتکەی ڕاستییە، دزێوترین جۆری کەسایەتییە/أنترنیت، المصطلحات النفسية، www . yahoo . com

[٩] محمد ياسين، فلسطين أدب القيد لتوثيق الألم. www.Islam on lion.com

[١٠] سەرچاوەی پێشوو.

[١١] حميد المختار، ابداع السجون وسجون الابداع، ئەنتەرنێت.

[١٢] بسام القادري، القاسم بين الشعر والسياسة. ٢٠٠٤/١٠/٣٠ www.marefe . org

[١٣] ئەدەبی زیندان، ئاسۆی ڕۆژهەڵات (هەفتەنامەیەکی سیاسی گشتییە). www.asorkoma ١٤٣١/١/١٩

[١٤] د. احمد عبدالعزيز، قضية السجن والحرية في الشعر الاندلسي، ص١٠١.

[١٥] بورهان قانیع، دیوانی قانیع، شاعیری چەوساوەکانی کوردستان، ل١٨.

[١٦] ئەبوبەکر خۆشناو، شیعری بەرەنگاری کوردی، ل١٨٤، نووسەر لە ل١٨٣ تا ل١٨٦ بۆ بابەتی شیعری زیندان تەرخان کردووە و پێی وایە دیارترین نموونەی شیعری زیندان لە شیعری کوردیدا، بە تایبەتی شیعری سەردەمی شۆڕشی نوێ، ئەو شیعرانەی کە شەهید (مەلا عەلی / حوسێن مەولود ئەحمەد) کە لە ساڵی ١٩٧٩ لە سێدارە دراوە نووسیویەتی، بەڵام دەکرا لاپەڕەی زیاتر بۆ ئەم بابەتە تەرخان بکات و نموونەی زیاتر بهێنێتەوە، لە کاتێکدا خۆی لە سەرەوە ئاماژەی بەوە کردووە کە شاعیرانی کورد (مەبەستی زیاتر شاعیرانی نوێیە) بەشێکی ژیانیان لە زیندانەدا بە سەربردووە، کەچی ئەم قسەیەی خۆی نەسەلماندووە.

[١٧] جاسم مطير، ضرورة توثيق وأحياء أدب السجون في العراق. www.alnnas.com ٢٠٠٩/٨/٢٥

[١٨] د . عمار علي حسن، أدب السجون ـ النزوع للحرية، جريدة الاتحاد. www.alittihad. ae . ٢٠٠٩/٨/٢٥

[١٩] د. عەبدوڵلا یاسین عەلی ئامێدی، هۆنراوەی بەرگری لە بەرهەمی چەند شاعیرێکی کرمانجی سەروودا (١٩٣٩ /١٩٧٠)، ل٢٥.

* مەحمود دەروێش چەندین جار زیندانی کراوە، وەك لە ساڵەکانی ١٩٦١، ١٩٦٥، ١٩٦٧، ١٩٦٩، www.free arabi .com

[٢٠] انجليكا نوليفرت، الوطن في المنفى (محمود درويش و ثول سيلان) ترجمة، صبحي الحديدي، مجلة كرمل، انترنيت.

** بە شێكی زۆری شیعرەكانی (لەتیف هەڵمەت) گڕی وشەن بە مەبەستی ڕۆشنكردنەوەی دواڕۆژی كورد، لە ڤیستیڤاڵی شیعری كوردی لە كەركوك چەند كاتژمێرێك ڕاگیر دەكرێت و بە هۆی نووسینی پەخشانە شیعری نویێ لەم ڤیستیڤاڵە دوور خراوەتەوە. بڕوانە: علي ياسين، الشاعر لطيف هلمت. www.almada paper . net.

[٢١] عمر شبلي، المكان قاب جرح او أدنى، عن مجلة (النقد)، ع (٣)، تموز ٢٠٠٧، انترنيت.WWW. JEHAT.COM

[٢٢] بسام القادري، القاسم بين الشعر والسياسة، انترنيت ٢٠٠٤/١٠/٣٠

* بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە: ابراهيم درويش، قصائد من غوانتانامو، جدارية، مجلة ثقافية الكترونية. www.adab.net

** نوگرە سەلمان: یەكێكە لەو بەندیخانانەی كە كەسانێكی زۆری سەر بە حیزبی شیوعی و نەتەوەییەكاندا لە نێو ئەم زیندانەدا دووچاری ئازار و ئەشكەنجە بوونەتەوە كە بۆتە ڕەمزی چەوسانەوە و زوڵم و لەناوبردن. بڕوانە: جاسم المطير، نقرة سلمان (الحلقة الاولى)، منتدى مطر، انترنيت.

[٢٣] د. عادل الاسطة، وقفة مع محمود درويش في جداريته، نشر اللقاء في البيان الخليجية، ١٩٨٦/٥/٢٠ انترنيت.

* حوكمی لە سێدارەدانی (مزەفەر نواب) ی شاعیر لە لایەن دادگای سەربازی ساڵی ١٩٦٣ دەرچووە، بەڵام دواتر حوكمەكەی بە زیندانی هەتا هەتایی گۆڕا، لە زیندانی (نوگرە سەلمان) بە هاوكاری چەندین زیندانی تر توانییان تونێلێك هەڵكەنن بۆ دەرەوەی زیندان و تێیدا سەركەوتوو بوون و توانییان بەرەو خواروو (ئەهوار) ڕابكەن، بۆیە ئاماژە بەم دەرگایە دەدات.
بڕوانە: ئەنترنێت، مظفر النواب، المدى، موسوعة الشعراء.

[٢٤] شاكر فريد حسن، مظفر النواب، شاعر الرفض والشتيمة السياسية، جدارية، ١٥ اكتوبر ٢٠٠٩، www.marayapress.net

[٢٥] سەرچاوەی پێشوو.

[٢٦] مظفر النواب أو النورس الحزين، جريدة الكترونية مغربية مستقلة، www.marayapress.net

[٢٧] سعدي يوسف، اختلاجات في حضرة محمود درويش، مجلة كرمل، انترنيت.

* پێوەندێكە بۆ قاچ بەكار هاتووە.

** مارف بەرزنجی سەرەتا نازناوی (ناسراو) وەك شاعیرێكی دەركەوتوو ناسراو بە نازناوی (پشكۆ) هاتۆتە كۆڕی شیعری، مارف بەرزنجی لەیەكەم ئاهەنگی ساڵانەی شۆڕشی ١٤ی تەموز گیراوە لەلایەن دادگای عورفی، بە ناڕەوا حوكمی خنكاندنیان دا بەسەردا، نزیكەی (٤) ساڵ مایەوە تا لە ١٩٦٣/٦/٢٣ لە سێدارە درا . بڕوانە: سەرجەم بەرهەمەكانی، لاپەڕەكانی ١١، ٢١، ١٢، ٣٤.

* سێدارە لە ئەدەبیاتدا بە واتای شەهیدبوون لە پێناو بەهایەکی پیرۆز نموونەی خاك و نیشتیمان و بەها بالآکان دێت، نموونەی لە سێدارەدانی چوار ئەفسەرە کوردەکە، ئەم بابەتە هێندە فراوانە، دەشێ ببێتە بابەتێکی سەربەخۆ بۆ لێکۆڵینەوەیەکی تایبەت .

[٢٨] مظفر النواب، او النورس الحزين،؟، جريدة ألكترونية مغربية مستقلة، www.marayapress.net .

* بێکەس دەڵێ: هێندە تەعقیبی حەقم کرد تاکو نانی خۆم بری سووك و ریسوا بووم لە ناوا گیرۆدەی ئاخیر شەریم (هەق) یەکسانە بە داوا کردنی دادپەروەری و راستی، یەکێکە لە پەیامە هەمیشەییەکانی شاعیران کە (بێکەس)یش یەکێك بووە لەو شاعیرانەی دووچاری هەموو جۆرە چەوسانەوەیەك بووە لە ئاکامی دەربڕینی راستی و مافە بنچینەکانی گەلەکەی.

[٢٩] د. عادل الاسطة، وقفة مع محمود درويش في جداريته، انترنيت .

[٣٠] بسام القادري، القاسم بين الشعر والسياسة، انترنيت، ٢٠٠٤/١٠/٣٠.

* یەکەم شیعری (دیلان) دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای ساڵی ١٩٥٠ کە لە بەندیخانەی کووت نووسیویەتی چونکە شاعیر لە ساڵەکانی ١٩٤٧/١٩٤٨تا ١٩٦٦ زۆر جار لە سەر خەبات و گیانی نیشتیمانپەروەری و ئاشتیخوازی گرتن و دەست بە سەری و بەندی دیوە و تەنانەت لە سەر تاوانی شیعریشی ماوەیەکی باش دوور خراوەتەوە و دەستبەسەر بووە. بڕوانە: کاروانی شیعری نوێی کوردی، ل٢٠٩.

[٣١] دیوانی دیلان، چاپخانەی ئەسعەد، بەغدا، ١٩٦٩، ل٢٢.

* شیعری (گەڕانەوە لە زیندان) بەرامبەری نووسراوە (لە عەرەبییەوە) واتە وەرگێڕانە، بەڵام دوای سۆراغێکی زۆر نەمتوانی دەقە عەرەبییەکە بدۆزمەوە، هەرچەندە (محەمەدی مەلا کەریم) لە پەراوێزی ئەم شیعرەدا نووسیویەتی و دەڵێ: ئەم پارچە شیعرەی پاش دەرچوونی لە زیندانی یەکەم جاری لە ژمارە (١١٢٤) ی ١٩٥٢/١١/٢٠ ی ڕۆژنامەی ژین بلآوکردۆتەوە، هەرچەندە لە سەری نووسیوە (لە عەرەبییەوە) لای وایە هی خۆیەتی و لە بەر ناچاری بە هۆی تازە لە زیندان دەرچوون و پێویستی زوو خۆ دەرنەخستنەوە بە وەرگێڕانی داناوە، بڕوانە: (پەراوێزی ل٤٤٠ ی دیوانی گۆران) بە لای منەوە دوور نییە بیرۆکەکەی وەرگرتبێت و خۆی دایڕشتبێتەوە، نەك وەرگێڕانی واتایی بێت .

[٣٢] دڵشاد عەلی، دیلان، شاعیر و ئازادیخواز، ل ٢٨.

[٣٣] دڵشاد عەلی، دیلان شاعیرو ئازادیخواز، ل٧٥

* ئەمە کۆپلەیەکی شیعری (لە زیندانا چواردەی تەمموز) ە، کە (گۆران) لە بەندیخانەی بەعقوبە لە ١٩٥٨، نووسیویەتی، بەهادین نوری لە (گۆران لە یادەوەری هاوچەرخەکانیدا)، ل١٥٦ باسی لە ئەشکەنجەی زیندان کردووە لە بەندیخانەی بەعقوبە و دەڵێ:(مستەر لێدانی تیا بوو، **خوطامی** (قەیدی قاچە) تیا بوو، سیازدە مانگ من لەوێ بووم لەو ئینفرادییا، (گۆران) یەقین کەمتر ئازاریان دەدا، بەڵام کەس نەبوو لە ژێر ئازار و تەعزیبدا نەبێت)، بەڵام نووسەر ئەوەی ڕوون نەکردۆتەوە لە بەرچی (گۆران) کەمتر ئازار دراوە.

ملخص البحث باللغة العربية

يعد شعر السجون جزءاً من شعر المقاومة والشعر الوطني والقومي والسياسي، ولم يُشر الى هذا النوع من الشعر كموضوع مستقل لحد الآن، بل ذكر ضمن هذه الأنواع، بيد ان هذا البحث تناول شعر السجون كموضوع مستقل قائم بذاته، لعلاقته الوثيقة بالشعب الكردي وأوضاعه السياسية حسب المراحل التاريخية التى مرت بها كردستان العراق في ظل الحكومات العراقية المتناوبة وكيفية تعاملها مع الاكراد لذا عنون هذا البحث ب(شعر السجون بين الواقع والأدب) (دراسة مقارنة بين الشعر الكردي والشعر العربي) وبناءاً على ذلك انبنى البحث على اجراء مقارنة بين مجموعة محددة من الشعراء الكورد من جهة والشاعر العراقي (مظفر النواب) والشاعرين الفلسطينيين (سميح القاسم ومحمود درويش) من جهة اخرى.

وطبيعة البحث اقتضت توزيعه على مقدمة تتضمن سبب اختيار الموضوع والهدف منه وأغراضه والمنهج والخطة المتبعة والشامل التى اعترضت سبيل البحث وفصلين.

يتطرق الفصل الاول الى (السجن وتجربته وأهداف شعر السجون) ويحتوي هذا الفصل على مباحث تحمل هذه العناوين: (مفهوم شعر السجون وحدوده) و (تجربة السجن بين الشعر الكردي والعربي) .

اما الفصل الثاني فعنون ب(السمات الفنية لشعر السجون) ويتألف من مبحثين اذ ضم المبحث الأول (معجم شعر السجون) والمبحث الثاني هو (الأسلوب الفني لشعر السجون) ثم جاءت نتائج البحث لعرض أهم الاستنتاجات التى توصل اليها البحث .

Abstract

Until recently imprisonment poetry has been discussed among the topics of confrontation, nationalism and politics. But, nowadays imprisonment literature and the literature during the period of uprising have taken a free form characterized by their own merits and distinguished clearly from other genra. There fore, this research under the title (imprisonment poetry within reality and literature) dedicated as (a comparative study between kurdish and Arabic literature). In Kurdish, some poets are selected ،while in Arabic (Muzafer Nawab, Samih AlQasim and Mahmood Darwesh) are focused. Besides an introduction ،the research consists of two major sections. First section is entitled (prison, experience and the aims of imprison ment poetry). It Contains two subsections firstly (the conceft and scope of imprisonmet poetry)and (prison experience within Kurdish and Arabic poetry) are introduced.

Secondly(literary charactevistics of imprisonment poetry) is presented.

It also includes the topics of imprisonment poetry and the literary style of imprisonment poetry.

Finally the research presents some conclusions which are the out come of deep inspection and researching across the field of imprisonment poetry.

مەعریفەی شیعری
لای کەریم دەشتی و ڕەفیق سابیر

سەنگەر قادر شێخ محمد حاجی
مامۆستای یاریدەدەر (قوتابی دکتۆرا-ئەدەب)
پەیمانگای تەکنیکی پزیشکی- هەولێر

پێشەکی

بەو پێیەی کە شیعر خاوەنی بوونی تایبەتی خۆیەتی، کەواتە دەبێت ئەم بوونە بناسرێت و لەهەمان کاتدا دەبێت ئەو مەعریفەیەی ئەو بوونە پێمانی دەدا بیناسین، چونکە بەرلەوەی بڕیار لەسەر ڕاستی و ناڕاستی و حەقیقەت و دەرکەوتەیی هەر بوونێك بدەین، پێویستە لە بەراییدا بەوردی لەو بوونە وردبینەوە و تا ئەو ڕادەیەی دەکرێ و گونجاوە خەسڵەتەکانی دیاری بکەین و ئەو زانیارییە نادروستانەی، کە لەسەری گوتراون بەبەڵگەوە نادروستییان بسەلمێنین و بەزانیاری دیکەی دروست بیانگۆڕینەوە.

لەگەڵ قسەکردن و خستنەبەرباسی ناسینی جەوهەری شیعر ئەم پرسیارانە خۆیان ڕەپێش دەکەن، ئاخۆ لەشیعردا مەعریفە هەیە؟ مەعریفەی شیعری دەکەوێتە بەر کام جۆری مەعریفە و پێگەی لەناو مەعریفەدا لەکوێیە؟ ئایا دەکرێ جۆرەکانی دیکەی مەعریفە لەناو شیعردا دابمەزرێنرێن و کەڵکیان لێ وەربگیرێت؟

ئەو پەیوەندییە قووڵ و نەبڕاوەیەی بەدرێژایی مێژوو لەنێوان شیعر و تەواوی کایە مەعریفییەکانی دیکەدا هەیە ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە، کە مەعریفەی شیعری سەرەڕای ئەوەی چێژبەخشە بەهۆی ئەو شێوە دەربڕینەی هەیەتی، لەهەمان کاتدا سوودێکی زۆری هەیە بەتایبەتی بۆ ئەو کەسانەی بەدوای مەعریفەی سادەدا دەگەڕێن و ئارەزوویانە مەعریفەیەکیان دەست بکەوێت

وردبوونەوە و ڕامانی زۆری پێویست نەبێت، بێگومان ئەوەش لەناو مەعریفەی شیعریدا دەستدەکەوێت.

ڕەنگە مەعریفەی شیعری زۆرترین جەماوەری خوێنەری هەبێت، چونکە ئەوانەی مەعریفەی فەلسەفی دەخوێننەوە کەسانی بژاردەن و وێڵی وەدەستخستنی مەعریفەی قوولن، هەرچی مەعریفەی شیعرییە، چونکە مەعریفەیەکی سادەیە خوێنەرێکی زۆری هەیە لەلایەك، و لەلایەکی دیکەشەوە لەبەرئەوەی خودی خوێنەرانی شیعر زۆرن، بۆیە خوێنەرانی مەعریفەی شیعری زیاتردەبن.

- شیعر و سەرچاوەکانی مەعریفە

بێگومان بەشێکی شیعر ناوەرۆکە و ئەو ناوەرۆکەش پێویستە شتێك دەربخات، لێرەدا باسی مەعریفەی شیعر و گرفتەکانی مەعریفەی شیعر دەکەین و خەسڵەت و تایبەتمەندی و جۆر و پێگەی لە مەعریفەدا دەخەینە روو.

لەبارەی هەبوونی چەمکێك بەناوی (مەعریفەی شیعر) دوو بۆچوونی جیاواز هەن، کۆمەڵێك فەیلەسووف و رەخنەگر هەن هەبوونی ئەو چەمکە و هەبوونی مەعریفەی شیعر رەت دەکەنەوە، کۆمەڵێکیش هەن پێ لەسەر هەبوونی مەعریفە دادەگرن و زۆرجار پێش مەعریفەی فەلسەفیشی دەخەن.

(سۆکرات) و دواتریش ئەفلاتونی قوتابیی پێیان وایە، کە شاعیران ((نە (لێهاتوویی کرداریيان) هەیە و نە مەعریفی، بەڵکو موسەخەری توانای خودایی (theia dunamis) ن)) (١٥:٤٠) و جگە لەوەی خودا پێیان دەڵێت ئەوان هیچی دیکە نالێن. ئەگەر بەوە رازی بین، کە شاعیران مەعریفەیان نییە، ئەوا هێشتا مانای ئەوە نییە لەشیعردا مەعریفە نییە، چونکە ئەگەر شاعیر مەعریفەشی نەبێت، دەبێت لەناو شیعردا مەعریفە هەر هەبێت، چونکە شیعر لەلایەن خودا یان خوداوەندەوە بۆ شاعیر دێت و شاعیر هیچ شتێك لەخۆیەوە نالێت، بەڵکو خوداوەند شاعیر وەکو ناوەندێك بەکاردێنێت بۆ گواستنەوە و دەربڕینی ئەو شتانەی کە خۆی دەیەوێت، بێگومان ئەوەی خوداوەندیش دەیلێت مەعریفەیە.

دژایـەتی کردنـی شـاعیران بەردەوامـە و (سـانتیانا) گوتوویـە: ((مـن مرۆڤێکـی نــەزانم، تەقریبــەن شــاعیرم)) (٨١:١٨) ئەمــە ســەرەڕای ئــەو گاڵتەجاڕییــەی بەشاعیرانی کردووە، شیعریش ڕەت دەکاتەوە، چونکە کەسێك خۆی هیچ نـەزانێت ئەوەی پێکیشی دەهێنێ هیچ نییە، کەواتە شیعر داهێنان نییە:

(هیچ شتێ لەئارادا نییە، جگە لەشڵپەی ئاو و، خوڕەی
جۆگەلەی قەدپاڵان و قەڵبەزەی غەریبی ڕووباران)
دەنگی مەرگ: ڕەگێ نییە لەدوای تەمەنێکی درێژ
خۆرکەی ڕۆژگاری بەتینی لێ نەکەوێ
چەمێ نییە دوای هەزار ساڵ
باوەش لەوشك و برینگی نەکاتەوە و
کرمی منی تێ نەکەوێ! (١٢٩:٥)

ئەوەی لەم شیعرەدا هاتووە، لەلایەن خوداوەنـدەوە بەشـاعیر گوترابێـت، یـان هەڵقوڵاوی دەروون و زەین و تاقیکردنەوەی خۆی بێت بەرانبەر بـەژیان، ئـەوا ئـەو مەعریفەیە لەدەربڕینی مەعریفەیەکی ئاسایی ئەولاتر چووە. شاعیر پێمـان دەڵێـت هەموو ئەوەی لەدەوروبەری مرۆڤدا هەیە بەمرۆڤیشەوە سەرەنجامیان لەناوچـوونە و ئەمەش بەتاقیکردنەوە فێربووە و لەوە دڵنیایە، کە شتێك نییە لـەمردن رزگـاری بێت. جگە لەوە ئـەوەشمان پـێ دەڵێـت، کـە هۆکـاری لـەناوبردنی ئـەو بوونانـەی دەوری مرۆڤیان داوە شتێك نییە پێشتر بڕیار لەسەر لەناوچوونیان درابێت، بـەڵکو مرۆڤ خۆی دەبێـت بـەهۆکار بـۆ لـەناوبردنیان، کـە ئەمەشـی کـرد هاوسـەنگییەکە تێکدەچێت و سەرەنجام خۆشی لەناودەچـێت، بۆیـە دەڵـێین لێـرەدا شـیعر پـێش مەعریفەکانی دیکە کـەوتووە، چـونکە ئەگـەر هـەمان ئـەو زانیارییانـە بەپەخـشان دەربـبڕێن ئـەو کاریگەرییـەیان نـابێ، کـە ئـەم شـیعرە هەیـەتی، لەمەوەیـە شـیعر یارمەتی باشتر پێکانی ئامانجەکان دەدات.

(داگلاس مۆرگان) بە بیرکردنەوەیەکی لۆژیکیانە هاتووە مەعریفە و حەقیقـەتی لەشیعردا ڕەت کردۆتەوە و دەڵێ: ((بۆهـەر حەقیقـەتێك دژێـك هەیـە، بەرهـەمێکی هونەری ناتوانێـت ببێتـە دژی بەرهـەمێکی هونـەری دیکـە، کەواتـە لـەتوانادا نییـە بەرهەمــە هونەرییــەکان ببنــە سەرچــاوەی بەشــێکی کــەمیش لــە ڕاســتییەکان))

(٩٣:٢٦) (أ) تەنێکە و دژەکەشی (–أ)ە، بەڵام هەر شیعرێك وەرگرین لەڕووی فۆرمەوە ناتوانین دژەکەی بدۆزینەوە:

بەرەو کوێمان دەبات زەمان؟

نەبۆ مردن کاتمان هەیە

نەبۆ ژیان. (٢:٥٠)

لە رووی فۆرمەوە مەحاڵە شیعرێك بدۆزینەوە پێچەوانەی ئەمە بێت، چونکە بوونی شیعر، کە زمانە دژە بوونێکی دیکەی نییە. کەواتە لێرەدا (مۆرگان) ڕاستی پێکاوە، بۆیە لەسەر ئەو باوەڕەیە ئەگەر شاعیر مەعریفەیەکیشی هەبێت، ئەوا پێویست ناکات لەدوو توێی شیعرێکدا باسی بکات، بەڵام ئایا ئەم داواکارییە داواکارییەکی کردەنییە؟ بێگومان نەخێر. مۆرگان خۆی بەر لەهەر کەسێکی دیکە نامومکینی ئەو داواکارییەی خۆی دەزانێت، بۆیە لەوتارێکدا لەبارەی ((بایەخی مەعریفەی هونەردا)) دەڵێت: ((بێ پەردە دەیڵێم زۆر بەرهەم لە گەلێك هونەردا دەتوانن زۆرێك لە جۆرە جیاوازەکانی مەعریفەمان پێ ببەخشن و لەڕاستیدا ئەمەش دەکەن، بەڵام ئەگەر ئەو مەعریفەیە دەروازە و بڕ و سنووری خۆشەویستی هونەر بێت، ئەوا جیهان خەماویتر دەبێ لەوەی، کە ئێستا تێیدایە)) (٩١:٢٦). مۆرگان دان بەوەدا دەنێت، کە لەناو شیعردا مەعریفە هەیە، بەڵام مەعریفەیەکی خراپ و بێ سوود و مرۆڤ بەهەبوونی ئەو مەعریفەیە دەستەوەستان دەبێت لەبەرانبەر گرفت و پێداویستییەکانی.

هەرچی لەرووی ناوەرۆکەوەیە، کە مۆرگان فەرامۆشی کردووە، ئەوا بەشێوەیەکی زۆر ئاسایی و سانا دەتوانین دوو شیعر بدۆزینەوە، کە ناوەرۆکەکانیان پێچەوانەی یەکتربن، یان لەدوو توێی یەك شیعردا شاعیر دوو جۆر مەعریفەی دژمان پێبدا، بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی شیعر مەعریفەیەکی ڕووتی زانستیمان پێ نادات:

شوێن مێرگێکە لە ئاسۆوە تا قووڵایی کات،

منیش نیوە لێڵ نیوە ڕوون

بۆ خۆم دەگەڕێم،

لەلێکنەچوونا لێچوون دەبینم (١٩:٢)

تەوەری سەرەکی مرۆڤ (شاعیر)ە کە خۆی نازانێت چییە؟ ئەو زانیارییەی لەبارەی خۆیەوە هەیەتی بەس نییە بۆئەوەی خۆی بەڕوونی ببینێت، لەهەمان کاتیشدا ئەوەندە نامۆ نییە بە خۆی، کە لێڵ بێت و هیچ لەبارەی خۆیەوە نەزانێت. کێشەی هەرە گەورەی مرۆڤ ئەوەیە خۆی دەناسێت، بەڵام خۆناسینێکی تەواو نییە. بەهەمان شێوە دەوروبەریشی بەنیوەچڵی و ناکاملی دەناسێت، بۆیە خۆی لەگەڵ خۆیدا دژ دەبێت، چونکە دەزانێت شتێك دەزانێت و لەوەش دڵنیایە، کە ئەوە هەموو شت نییە.

(ماکلیش)ی شاعیر لەکتێبی (هونەری شیعر)دا لەو هاوکێشەیەی، کە بۆ شیعری داناوە وای داناوە ((شیعر یەکسانە بەوەی، کە ڕاستەقینە نییە)) (٣٥:١٠) بەو واتایەی ئەگەر لەناو شیعردا حەقیقەتێك یان مەعریفەیەکیش هەبێت، ئەوا ئەو مەعریفەیە ناکرێت بەهەند وەربگیرێت و پشتی پێ ببەسترێت. ئەم هاوکێشەیە نە دەتوانرێت بەتەواوی ڕەت بکرێتەوە و نەوەکو خۆشی وەربگیرێت. هەندێك شیعر هەن ئەو مەعریفەو زانیارییەی، کە دەیدەن هیچ پەیوەندییەکیان بە ڕاستییەوە نییە و شاعیریش مەبەستی ئەوەی نییە ڕاستی و مەعریفەی ڕاستەقینە بداتە خوێنەر:

خۆتئاسا شاناز دەڕوانی وەك ئەو ساتانەی بە هێما
گەواڵەی هەورت رادەگرت،
بەزمانی غەیب، کە پەیڤەکانی وەك گزنگ و گوڵە ئەستێر
درەوشاوە بوون
دار و شەماڵ و ڕووناکیت دەدواند،
ئەو پۆلە باڵندانەت دەدواند کە وێنەی هەورێکی پەمەیی
سێبەریان لەسەر هەڵدابوویت (٦٩:٢)

ئەگەر بڵێین لەم شیعرەدا مەعریفە نییە، ئەوا هەڵەیەکی گەورە دەکەین، چونکە شیعر نییە مەعریفەی تێدا نەبێت، بەو هۆیەی شیعر جوانە و هەموو جوانییەکیش حەقیقەتی تێدایەو هەرچی حەقیقەتیش بێ ئەوەی لەبارەیەوە دەیزانین دەبێتە مەعریفە. بەڵام ئەم کارە شاعیر بەمەبەستەوە نایکات و نایەوێ

مەعریفە بدات بەخوێنەر، بەڵکو ئەوە خودی ڕەگەزی شیعرە، کە ڕاستەوخۆ هەموو پاژێکیی بەجوانی دەردەبڕێت و سەرەنجام دەبێتە مەعریفە.

کەچی هەندێك شیعر هەن قووڵن و ئەو مەعریفەیەی تێشیاندایە تەواو ڕاستەقینەیە، یان لایەنی کەم شاعیر پێی وایە ئەوە زانیاری دروستە لەبارەی ئەو بابەت یان دیاردەیە. بۆنموونە (کەریم دەشتی) بەم شێوەیە لە (بەختەوەری) دەدوێت:

وای چەند بەختەوەرن ئەوانەی
ئێواران کە بازنەی ئاسۆ دەکەوێتە لمی زەوی
دەگەڕێنەوە کوختەکانی خۆیان
زمانیان تامی ڕاستی لێ دێ
دڵیان بۆنی زناری پاکی
دەستەکانیان شەهدی دۆستایەتی لێ دەتکێ...
ئای ئەوانە چەند بەختەوەرن
خاکێن کە پەنجەیەکیان برێندار دەبێ بەخۆڵ تیماری دەکەن
کە نەخۆش دەکەون بەئاوی دوعا لێ خوێنراو چاك دەبنەوە
کە عەشق لێیان دەدا دەبن بەشوان
دەگەڕێنەوە دەشتایی
دڵیان پاکە وەك ئەو قامیشەی دەیژەنن
زمانیان سپی وەك ئەو شیرەی دەیخۆنەوە
خەونیان شیرین وەك ئەو کچەی خۆشیان دەوێ (٥:١٨٨-١٩٠)

شاعیر لەسەر بەختەوەری دەدوێت، کە بابەتێکی گرنگی فەلسەفەیە و یەکێکە لەگرنگترین مەبەستەکانی فەلسەفە. لەتەواوی ئەو قەسیدەیەدا، کە یازدە کۆپلە شیعرە باس لەوە دەکات، کە مرۆڤی بەختەوەر کێیە. ئەو پێی وایە مرۆڤ تا سادە بژیێت و ژیان لەخۆی ئاڵۆز نەکات بەختەوەرە، تا لەبری گوێگرتن لە ڤاگنەر حیکایەتەکانی بەرئاگردان بگێڕێتەوە بەختەوەرە، تا عاشق بێت و دەرمانی عەشقەکەی لەتێکەڵبوونەوە بەسروشت ببێنێتەوە کێشەیەکی نابێت. مرۆڤی

بەختەوەر هەمیشە ڕاستگۆیە و خەڵکیشی خۆش دەوێت و نابێتە مایەی ئازاردانی هیچ کەسێکی ئیدی، کە ئەمەشی کرد دووبارە بەختەوەر دەبێتەوە.

هەندێك لەڕەخنەگران هەبوونی هەموو جۆرە مەعریفەیەك لەناو شیعردا ڕەت دەکەنەوە و هیچ جۆرە پەیوەندییەك لەنێوان شیعرو مەعریفەدا دانانێن و هەریەکەیان بەدوو جەمسەری جیاواز و دوور لەیەك دادەنێن، کە دوو ئەرکی جیاواز دەبینن و زۆر بەتوندی پێ لەسەرئەوە دادەگرن، کە شیعر ((نە نرخی مەعریفی هەیە و نە زانستی بەو واتایەی کە ئەو چەمکەی پێ ناسراوە، و ئەگەر وەسیلەیەك نەبووایە بۆ گەیشتن بە چێژ هیچ بایەخێکی نەدەبوو)) (٢٠:٢٤٧). شیعر بایەخی زانستی نییە، چونکە زۆر کەمن ئەو شیعرانەی، کە بابەتی ڕووتی زانستییان تێدا باس کراوە و ئەو بابەتانەش لەبایەخی شیعرەکەیان کەم کردۆتەوە نەك زیادیان کردبێت، بۆیە شیعر و زانست دوو جەمسەری لەیەك جوداو لەیەك دوورن (شیعرێك)، هەرچی شیعر و مەعریفەیە، ئەوا نەك لەیەك دوور نین، بەڵکو ئەگەر شاعیر بخوازێت دەکرێت بەردەوام بەیەکەوە بێن.

لەبارەی چێژبەخشینی شیعریشەوە ئەوە یەکێك لە خەسڵەتە دیارەکانی شیعرە و شیعر مەعریفەی تێدابێت یان تێدا نەبێت، و ئەو مەعریفەیە قووڵ بێ یان ڕووکاری، چێژی هەر هەیە. (درایدن DRYDEN) بەخاکەڕاییەوە دەڵێت: ((ئەو بەوە ڕازییە، کە چێژ لای خوێنەر دروست دەکات، لەبەرئەوەی چێژ مەبەستی سەرەکی شیعرە ئەگەر تاکە مەبەستی نەبێت)) (١٣:٩) و دواتر و لەپلەکانی دیکەدا ڕەگەزەکانی دیکەی شیعر و مەعریفە دێنە ناوەوە.

(گۆردن گراهام) بەهەمان شێوەی ئەوانەی سەرەوە مەعریفەی شیعری ڕەت دەکاتەوە، بەڵام بەشێوەیەکی جیاواز، دەڵێت: ((هەرجارێك بمەوێ ((حەقیقەت)) لەهونەردا بدۆزمەوە لە چەنگم دەردەچێت))(٢٦:١٠٢) باوەڕی بە هەبوونی حەقیقەت هەیە لەناو شیعردا، کە دواجار دەربڕین و هەبوونی ئەو حەقیقەتە دەبێتە مەعریفە، بەڵام ئەو جۆرە مەعریفە بێ کەڵکە، کە دەتەوێت وەدەستی بخەی لەدەستت دەردەچێت، چونکە مەعریفەیەکی سرکە و ناتوانرێت دەستنیشان بکرێت:

فڕینی ئاڵ لە ڕەگ و ڕیشەی درەختی هەتاوایە
فڕینی مەل لەبارستەی شادەماری باڵی دایە
فڕینی خاك لەپەڕ و باڵی پڕتینی هەڵۆدایە
فڕینی ساماڵی زیویین لەبارانی پەڵەدایە
فڕینی شیعری پڕ هزریش لەئەفسانەی مەرگ دایە...
هزری ڕووبار لەشەپۆلی تووڕەدایە
هزری ئاگر لە هەڵچوونی کڵپەدایە
هزری ئەوین لەسووتانی تەمەن دایە
هزری زەوی لە لەرزشی ناخی دایە
هزری شیعریش لەترۆپکی مانادایە (١٩١:٥)

لەتەواوی ئەم شیعرەدا شاعیر دەیەوێت ئەوەمان پێ بڵێت، کە هیچ شتێك نییە لەخۆیەوە دروست بێت، یان لەخۆیەوە ڕووبدا و هەموو هۆیەك پێویستی بەهۆکارێك هەیە و هەموو جووڵەیەك پێویستی بەهێزێك هەیە، بەڵام ئەگەر هەموو شیعرەکە سەراوگێڕ بکەین ئەم دەربڕینە نادۆزینەوە، کە ئەمە وای کردووە مەعریفەی شیعرەکە وەك سرت خۆی بنوێنێت و پێویستی بەلێڕامان هەبێت نەك ڕاستەوخۆ زانیاریمان پێ بدات.

کۆمەڵەی دووەم، کە زۆرترن و بەڵگەکانیشیان پتەوترن ئەو کۆمەڵەیەن، کە شیعر بەیەکێك لە سەرچاوەکانی مەعریفە و فێربوون دادەنێن. (شەمسی قەیسی رازی) دەڵێت: ((شیعر لەبنچینە زمانییەکەیدا مەعریفەیە)) (٤٢:٢٤) و بۆ ئەوە دروست بووە مەعریفە بگەیەنێت. ئەو مەعریفەیەش لەسەرەتادا هەموو ئەو زانیارییانە بوونە، کە مرۆڤایەتی زانیونی، چونکە کۆنی شیعر لەکۆنی زمان نزیکە و هەموو ئەو مەعریفەیەی ویستراوە نەفەوتێت لەڕێی شیعرەوە هەڵگیراوە، ئەمەش بەڵگەیەکی بەهێزە لەسەر ئەوەی شیعر دەتوانێت هەموو جۆرەکانی مەعریفە لەخۆیدا جێ بکاتەوە. بۆیە (هایدگەر) پێ لەسەر ئەوە دادەگرێت، کە ((شیعر سەرچاوەی بنچینەیی مێژوو، و فەلسەفە، و سیاسەتە)) (٧٥٩:١٦). بۆ سەلماندنی ئەم قسەیەی هایدگەر ئەم دوو کۆپلە شیعرە وەردەگرین:

ئەمانە کێن بەم ناوەختە
خەو لەچاوی ئاوایی و منداڵان دەدزن
((بەربەریستانن بۆ دوا نوێژ خڕبوونەوە
بەدووەکانن بەزەبری نوێژ خزاونە ئاواییەوە))
ئەمانە چین؟ ...کام دڕندە و جانەوەرن؟
کۆرپە لەئامێزی دایك و ماچ لەلێوی دڵدار دەدزن...
بەقەڵغان و شمشێرەوە بەری دەرگەیان پێ گرتووین
بۆ باج
زەکات
تاڵان
هاتوونەوە (١٧٧:٣)
ئینجا خۆی وەڵامی خۆی دەداتەوە و دەڵێ:
وریابە گیانە! خۆیانن
بەربەریست و
شڕەخۆرو
چەکمە ڕەق و
بەدووەکانن...
خۆیانن ...بەڵێ خۆیانن
دیسان بۆ نوێژ و
زەکات و
کچ فڕاندن..
خڕبوونەوە (٤٠٩:٢)

ئـەوەی لـەم دوو کۆپلەیـەدا هەیـە تۆمـارکردنی مێـژوو، یـان تۆمارکردنـەوەی مێـژووە، چـونکە شـاعیر جارێکیـان تـاڵان و کوشـت و بـڕ و کـچ فڕانـدن بەسـەر میللەتەکەیدا هاتووە و ئەو لـەو سـەردەمدا نـەژیاوە و تـەنیا بـۆی گێڕدراوەتـەوە. ئێـستا هـەمان کارەسـات بەسـەرخۆی و میللەتەکەیـدا دووبـارە بۆتـەوە. ئـەو لەسەرەتادا گومانی هەیە و نازانێت ئـەوەی کاولکـاری ئـەنجام دەدا کێیـە، بـەڵام

دواتر، کە کردەوەکانیان بەکردەوەی هەمان ئەو کەسانە دەچێت، کە پێشتر هاتوونە و ئەو زانیاری لەسەریان هەیە دەیانناسێتەوە و داوا لە (گیان) ەکەی دەکات وریابێت، بەڵام خۆی ئەو ڕاستییە باش دەزانێت، کە وریابوون بەرانبەر ئەوانە هیچ سوودێکی نییە، بۆیە نیشانەی سەرسوڕمان (!) ی لەدوای وریابە داناوە.

بێجگە لەمێژوو و سیاسەت و فەلسەفە شیعر چەندین بابەتی دیکەی لەخۆگرتووە، کە (بەلقیس سولەیمانی) لەڕێی چەند پرسیارێکەوە دەریاندەبڕێت: ((ئایا لەناو شیعرەکانی هۆمەردا ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان دەدۆزنەوە؟ ئایا داستانەکەی هۆمەر کۆمەڵە ئیلاهیاتێکی تۆمارکراویان بوو؟ ئایا شارستانیی گریکی لەپەرەسەندندا وەکو تەواوی شارستانییەکانی دیکە بەزمانی شیعر قسەی دەکرد و بەزمانی شیعر لە بوون دەگەیشت؟ دەتوانین وەڵامی هەرسێ پرسیار بە بەڵێ بدەینەوە)) (١٧:١٧)، کەواتە شارستانییەت بەهەموو لایەنەکانییەوە و ئایین بەهەموو وردەکارییەکانییەوە لەناو شیعردا جێی بۆتەوە و شیعرەکانی (هۆمەر) یەکێك بوونە لەو سەرچاوانەی گریکەکان زۆرترین زانیارییان لەبارەی خوداکانیانەوە لێی وەرگرتووە. لای ئێمەی کورد ئەمە لەڕووی سیاسی و شۆڕشەکانمانەوە زۆر بەزەقی دیارە بەجۆرێك کەم شاعیرمان هەن شیعرێك تا دەیان شیعریان بۆ تۆمارکردنی شۆڕش و ئازادی نەنووسیبێ:

وڵاتەکەم سەدان ساڵە خوێن دەچێنێت
کراسی گڕ دەکاتە بەر ڕۆڵەکانی
پەنجەی بەخوێنی نەوەکان
دەنەخشێنێت...
چۆن نازانیت کوردستانم
کراسی گڕ
دەکاتە بەر ڕۆڵەکانی و
پەنجەی بەخوێنی نەوەکان دەنەخشێنێت!
لەژێر شمشێر و بەر پەتی سێدارەشدا خەو دەبینێت
خەو دەبینێت (٣٤٢-٣٤١:٣)

- شیعر و حەقیقەت

(ئەرەستۆ) بەپێچەوانەی مامۆستاکەی ((هونەرمەند بەدوور نازانێت لە حەقیقەت، بەڵکو لە بۆچوونی ئەودا هونەرمەند ڕووەو کەماڵی داواکراو یان توخمی هەموو شتەکان دەڕوات)) (٦٤:٢٢)، ئەمە مانای وایە شاعیر کاتێك لە شتێك دەدوێت بەدابڕاوی و دوور لەهەموو بوونەکانی دیکە نایەوێت ئەو شتە بناسێت، بەڵکو بوونی ئەو شتەی، کە لێی دەدوێت بەبوونەکانی دیکەی دەبەستێتەوە تا سەرەنجام بگاتە کەماڵی ناسینی ئەو بوونە:

کۆت و پێوەندە برسییەکان
دەزانن چیتان مەبەستە
هەردوو دەرگا پێ دەزانین
ئەمەیان دەرگای مردنە... بەڵام نەمری لەدوایە
ئەمەشیان دەرگای ژیانە... بەڵام هەر مردنی تیایە (٩٨:٥)

ئەوەی شاعیر لێی دەدوێ (مردن) ە و ئەو دەیەوێ بڵێت مردن شتێکی ڕەهایە و مرۆڤ هەر چ کارێك بکات سەرەنجام هەر دەمرێت. ئەو باوەڕی بە نەمری هەیە، بەڵام هەنگاوی پێش نەمری ئەوەیە، کە بمرێت ئینجا نەمری وەدەست دێنێت. مرۆڤ، کە دەژیێ دوو ڕێگای لەبەردەمدان کە هەردووکیان دەچنەوە سەر مەرگ. شاعیر نەهاتووە بەتەنیا باس لە (مردن) وەکو بوونێکی ئەبستراکت و دابڕاو بکات، بەڵکو هەوڵی داوە لەڕێی بەستنەوەی مردن بەژیانەوە تێمان بگەیەنێت، کە مردن چییە.

(هایدگەر) دەڵێت: ((هونەری شیعر جگە لە ڕێکخستنێکی ڕۆشنی حەقیقەت هیچی دیکە نییە)) (٢٢:١٢)، ئەوە مانای وایە شیعر نەك تەنیا حەقیقەت و مەعریفەی تێدایە، بەڵکو ئەو حەقیقەت و مەعریفەی لەشیعردایە پلەیەك لە سەرووی ئەو مەعریفەیە، کە لە سەرچاوە مەعریفییەکانی دیکەدا دەیبینین، چونکە ئەوەی ئێرە مەعریفەیەکی ڕێکخراوە و ڕووداوەکانی حەقیقەت لێرەوە تۆمارکراون دوور لە درێژدادڕی و سەلماندنی شتێك لەڕێی شتێکی دیکەوە:

ڕۆژەکان: یادگار گەلێك کە بەندی زەمانمان دەکەن
پایز: گەڵای پواوی سەر ڕێگاوبان
ئەڤین: پەشیمانی و ژان
تەمەنیش: خۆڵەمێشی گوناهەکان و تەڵخە سێبەرێ
کە غرووری لاوانە و جوانیی خۆی بیرچۆتەوە
خەوبینەرانە
بۆ سیمای ونبووی دەگەڕێ (٤٠:٢)

ئەوەی لەبارەی (ڕۆژ، پایز، ئەڤین، تەمەن) گوتراوە لە ڕستەیەك کەمترە، بەڵام شاعیر هاتووە جەوهەری بوونەکانی بە ئێمە گوتووە و زەقترین پاژی ئەو بوونەی وەرگرتووە. لە (ڕۆژەکان) یادگاری گرنگترین شتە لە (ئەڤین) یش ژان.

(نیچە) وەکو (هایدگەر) هونەر بەنزیکترین بوون دەزانێت لە جیهانی حەقیقەت و پێی وایە ((ئەگەر وامان دانا جیهانی بینراوی ئێمە تەنیا رووکارە وەك ئەوەی میتافیزیکییەکان وای دادەنێن، ئەوا هونەر زۆر نزیکتر دەبێتەوە لەجیهانی حەقیقەت)) (٨٩:١١) و بەمەش هونەر ئەوە دەردەبڕێت، کە کرۆکی فەلسەفە دەیەوێت. فەلسەفە لەگەڵ زۆربەی بوونە فیزیکییەکان گرفتێکی ئەوتۆی نییە و تاڕادەیەکی باش مەعریفەی لەسەریان وەدەست خستووە، ئەوەی فەلسەفە لەبەردەمیدا دەستەوەستانە و زۆرکەم لێی نزیك دەبێتەوە میتافیزیکە، کە کارێکی ئێجگار قورسە لەڕێی بەڵگە فەلسەفییەکانەوە بوونیان بسەلمێنرێت. هەرچی شیعرە ئەوا زۆرکات لەمیتافیزیك دەدوێت و زۆرجاریش سروشت دەکاتە بناخەیەك بۆ دووان لەسەر ئەودیو سروشت:

جوانی تۆ وەك شەفەقێکە
بەسەر بەهەشتەوە هەڵێ
کە من ڕێم بەرەو دۆزەخە
ئای لەو پارسەنگە سەختە (٤٠٣:٥)

سێ چەمك لێرەدا ناویان هاتووە، کە هەرسێکیان لە میتافیزیکدان، ئەوانیش (خودا و بەهەشت و دۆزەخ)ن.

(نیچە) ی فەیلەسووف هاوکێشەیەکی لەم شێوەی بۆ هونەرمەندان داناوە ((ئێمەی هونەرمەندان= ئەوانەی کە بەدوای مەعریفە و حەقیقەتدا دەگەڕێین= ئێمەی داهێنەرانی ئیمکاناتەکانی ژیانێکی نوێ)) (١٣٢:٨). ئەم سێکوچکەیەی نیچە دروستی کردووە بایەخێکی گەورەی بۆ ژیانی مرۆڤ هەیە. ئەو پێمان دەڵێت ئێمە بوونێکمان هەیە بەناوی هونەرمەند و شاعیران، کاری ئەمانە ئەوەیە بەدوای حەقیقەت و مەعریفەدا بگەڕێین، نەك لەپێناو ئەوەی خودی ئەو بوونانە بناسن کە هەن، بەڵکو بۆئەوەی لەڕێی ناسینی ئەوانەوە ژیانێکی نوێ و باشتر دابین بکەن. ئەمەش خاڵی هەرە سەرەکی جیاوازی نێوان شاعیران و فەیلەسووفانە بەجۆرێك مەعریفە لای فەیلەسووفان مەبەستە، بەلاَم لای شاعیران ئامرازە، بۆیە مەعریفەی فەیلەسووفان قووڵە کەچی مەعریفەی شاعیران فراوانە:

ناونیشانی: دۆزەخەکەی باربۆسە
بەرگەکەی: وردە ئێسقانی ناو جەنگەڵی شەڕەکانی جیهانییە
ناو بەرگەکەی غەرە سەری کوژراوەکانی فتوحاتە
پەڕی یەکەم: پێشەکییەك بەقەڵەمی خوێناوی ئەدۆڵف هیتلەر
پەڕی دووەم: وێنەی قەلنەکەی ستالینە
پەڕی سێیەم: زنجیرە داغەکانی عوسمانلییە لە ملی ئاگری داغ...
ناوبەرگی دواوە: بەندیخانەکەی باستیلە پڕ لە سارتەر
بەرگی دوایی: جۆگەلەی خوێناوی عبدالخالق مەعروفە
چاپەکەشی: چاپخانەییێکی شکاوی فاشیەتە
تیراژەکەی: بەقەد داوە ڕیشی تەڵخی ولاَغەکانی تەتەرە
نرخەکەشی: خوێنی بەناهەق ڕژاوی ئینسانە
خوێنەریشی: بکوژانی لەقلەقەکەی سەر منارەی خانەقایە (٢٣٥:٥)

ئەگەر فەیلەسووفێك لەسەر هەرکام لەبابەتی ئەم نیوە دێڕانەی بنووسیبایە، ئەوا زۆر قووڵتر دەچووە ناو بابەتەکان و یەکێك لەبابەتەکانی هەڵدەبژارد و دەیکردە نموونە بۆ ئەوەی بۆمان بسەلمێنێت، کە ئەو کتێب (ژیان) ەی ئێمە گوزەراندوومانە و دەیگوزەرێنین ژیانێکی ناخۆش و پڕ چەرمەسەرییە. کەچی ئەوەی شاعیر ئەنجامیداوە ئەوەیە کۆمەڵێك زانیاری لەسەر چەند کەس و

سـەردەمێك بەئێمـە دەڵێـت و لـە سـەرجەمی كۆكردنـەوەی هەموويانـدا ئـەوەمان پێدەڵێت ئەو ژيانەی ئێمە تێيداين كارەساتێكە بۆخۆی.

(روونيـە) لـەڕێی جوانييـەوە شـيعر بـە مەعريفـەو حەقيقـەت دەبەسـتێتەوە، ((حەقيقەتێك، كە جوان نەبێت بێجگە لەيارييەكی لۆژيكی زەينی ئێمە شـتێكی تـر نييـە، جـوانی تـەنيا حەقيقـەتی وەسـتاو و رازاوەی ئـەم ناوەيـە)) (٤٥:٧). ئێمـە ئێستا لەبەردەم بۆچوونێكی زۆر گشتيداين، ئەويش ئەوەيە ئـەوەی حەقيقـەت بـێ دەبێت جوان بێت و ئەوەی جوانيشە راسـتەوخۆ دەبێتـە حەقيقـەت و ئـەم دووانـە بێ يەكتر نابن، يان چاكتر بيڵێين يەك شتن. ئەگەر باوەڕمان بەمە هـەمووی هێنـا، ئـەوا ڕاسـتەوخۆ دەچـينە سـەر ئـەو بـاوەڕەی، كـە شـيعر هـەمووی حەقيقەتـەو دەربڕينە شيعرييەكان هەموويان مەعريفەن لەبارەی حەقيقەتەوە، چـونكە ئـەوەی گومان هەڵنەگرە ئەوەيە شيعر جوانە:

هاوارێكم
لەسەر گومان هەڵكەندراوم
لەنێوان پەنجەكانتدا درەختێكم
تينووێتی دەیڕنێتەوە
چیرۆكێكم
نامۆيی دەيگێڕێتەوە (٦٧:٣)

شاعیر پـشتی لەتـەواوی حەقيقـەتی خـۆی كـردووە و هـاتووە بەتـەنيا هـاواری هەڵبـژاردووە و خـۆی بـەهاوار دادەنـێ، بـەڵام چ جـۆرە هاوارێـك؟ ئـەو هـاوارەی گوماناوييـە و ناكرێـت سـەد لەسـەد بـاوەڕی پـێ بكرێـت. ئـەوەی لێـرەدا هـاتووە ئەوەيە شاعیر بـە هـيچ شـێوەيەك نازانێـت خـۆی چـيیە، بـەڵام ئـەو مەعريفەيـەی هەيەتی ئەوەيە، كە نازانێ چييە، كـە نـەزان نييـە. ئـەو هـاوارە، بـەڵام هـاوارێكی گوماناوی نازانێت هەيە يان نييە.

ئەگەر لەناو زۆرينـەی شـيعرەكاندا مەعريفـە هـەبێت و مـرۆڤ بتوانێـت لێيانـەوە فێربێت، ئەوا ئەو كەسەی، كە شيعريش دەنووسێت دەبێت خاوەنی زانياری بێـت. (وۆردس وۆرس) لەم بارەيەوە دەڵێت: ((هەموو شاعیرێكی گـەورە مامۆسـتايەكە، مـن پـێم خۆشـە ئەوانـەی دیكـە مـن جگـە لـە مامۆسـتا بەهيـچی دیكـە دانـەنێن))

(١٥١:١٤). ئەو لەوە دڵنیایە کە ئەوەی دەیڵێ زانیارییە، بۆیە داوای ئـەوە دەکـات وەکو مامۆستا بانگی بکەن. وەك لەچەمکی ((بیرمەنـدە بـچووکەکاندا)) (١١٦:١٠) دەردەکـەوێت ئـەوەی وۆردس وۆرس داوای کـردووە شـاعیران زیاتریـان وەدەسـت هێناوە، چونکە بیرمەنـد هەرچـەندە بـچووکیش بـێ لەمامۆسـتا پلەیـەك بـەرزترەو کاری بیرمەند تەنیا فێرکردن نییە، بەڵکو بیرکردنەوەشە.

بێدەنگی ئەم ناوەی تەنیوە

کە بەدوای حەقیقەت دەگەڕێی

گوتنی لەزمان گەنیوە

واچاکە هەر کەڕ بی

ئەگینا هەر دەبێ بێهوودە لەشەڕ بی (١٠٩:٦)

شاعیر مامۆسـتایانە پێمـان دەڵـێ خۆتـان لـەگوتنی حەقیقـەت بـەدوور بگـرن، چـونکە گـوتنی حەقیقـەت مایـەی سەرئێـشەو چەرمەسـەرییە. لەهــەمان کاتــدا ئەوەمان پێدەڵێ کە ئەو بیری کردۆتەوە و حەقیقەتی لایە و کەسێکی بێ مەعریفە نییە و ئەو قسانەی دەیکا لەخۆیـەوە نایکـا، بـەڵکو پێـشتر حەقیقـەتی گوتـووە و گرفتـی بـۆ دروسـت بـووە، بۆیـە ئێـستا ئـەو مەعریفـەت و حەقیقەتـەی لایـەتی شاردوویەتییەوە و تووشی گەنین بووە، بەلاّم شاعیر نایەوێت بیلێت.

بیرکردنـەوەی شـاعیران لـە بیرکردنـەوەی فەیلەسـووفان و زانایـان جیـاوازە و ئەوەش وای کردووە بەرهەمهێنەری مەعریفەی جیاوازبێـت، چـونکە ئـەو رێگایـەی شـاعیر هـەڵی دەبـژێرێت جیـاوازە لـەرێی ئـەوانی دیکـە، شـاعیر ((رێگایـەك پـێ دەزانێت بۆ گەیشتن بەبەرزترین ناسین و مەعریفە، کە وەدەستهێنانیان بـە ئـامراز و هۆکارەکانی دیکە مەحاڵە)) (٥٩:١٩). ئەوەی شاعیران بـێ دوودڵـی لەبارەیـەوە دەدوێن قسەکردن لەسـەری لەلایـەن ئـەوانی دیکـەوە لەسـەری ئاسـان نییـە. ئـەم بۆچوونە پێداگرییـە لەسـەرئەوەی شـیعر نـەك تـەنیا مەعریفەیـەو سەرچـاوەیە بـۆ وەدەستهێنانی مەعریفە، بەڵکو بەشێك لەو مەعریفەیـەی لەشـیعردا هەیـە لـە هـیچ سەرچاوەیەکی دیکەی مەعریفەدا نییە:

هەموو ئەو پیتۆڵانە بەقەد نەنکم ئاقڵ نەبوون

کە گوتی: شەڕ ناهێڵێ قەیسییەکانم وشك کەمەوە

شەڕ ناهێڵێ مریشکەکانم لەسەر جووجەڵە دانیشن
شەڕ ناهێڵێ بووکەکەم منالێکی جوانی ببێ
ببمە خاوەنی نەوەیەك
لەمیانی نەنکم و مارکس جیاوازییێکی ئابوورییە
لەمیانی نەنکم و ماودا جیاوازییێکی فیکرییە
لەمیانی نەنکم و فرۆید جیاوازییێکی دڵدارییە
لەمیانی نەنکم و گاریباڵد جیاوازییێکی ئەقڵییە (٢٢٢:٥)

ئەو مەعریفەیەی، کە لەزانستدا وەچنگ دەکەوێ هەرگیز بەلای ئەم جۆرە لێکدانەوانەدا ناڕوات، بەهەمان شێوە مەعریفەی فەلسەفیش، چونکە لە فەلسەفەدا بیری سەرپێیی و بیری فەیلەسووفان بەراورد ناکرێت و ئەگەر بەراوردیش کرا، ئەوا فەیلەسووف بۆیە باس لەبیری خەڵکی سادە دەکات تا بۆمانی بسەلمێنێت، کە ئەوەی ڕەشۆکی بیری لێ دەکەنەوە هەڵەیە و ئەوەی ئەو دەیڵێت ڕاستەقینەیە. هەرچی ئەوەی ئێمە لەم شیعرەدا دەیبینین و ئەم جۆرە بۆچوونانەش تەنیا لەشیعردا دەبینرێن ئەوەیە شاعیر هاتووە بیری پیرەژنێکی دونیا دیتەی کاڵبووەوە لەژیان بەبیری بیرمەند و فەیلەسووفە هەرە گەورەکانی جیهان بەراورد دەکات و بڕیار لەسەر ئەوە نادات، کە کامیان باشترە، بەڵام پێشمان ناڵێت، کە کامەیان خراپە، کە ئەمە بۆخۆی بەرزکردنەوە و بایەخدانە بەبیری کەسانی سادە، کە زۆرجار وەك تاکە کەس ڕەنگە بیرکردنەوەیان لە بیرکردنەوەی فەیلەسووفان باشتر بێت.

- جۆری مەعریفەی شیعری

ئێستا، کە لەوە دڵنیابووین لەناو شیعردا مەعریفە هەیە و ئەوەی شاعیر دەیڵێت شتێکی بێ کەڵك نییە، ئەوا پێویستە جۆری مەعریفەی شیعری دیاری بکەین داخۆ ئەو مەعریفەیە لەکام خانەی مەعریفەدا جێی دەبێتەوە.

مەعریفەی مرۆڤ لەلایەن ئەرەستۆوە بۆ سێ بەش دابەش کراوە: مەعریفەی تیۆری، مەعریفەی پراکتیکی، مەعریفەی هونەری. مەعریفەی ئەدەبیش، کە

بەشێکە لە مەعریفەی هونەری ((لەجۆری هەستی و رووکاری و فەلسەفییە)) (٣١٥:٢٥) کە هی یەکەمیان ئاشنابوونە بە ڕێسا دیارەکانی سروشت:

لەبەر تینی زەماندا هەرشتێك كاڵ دەبێتەوە
مردن نەبێت،
نەدەتەوێت بە مانەوەی بڕوا بێنیت،
نەدەتوانیت بەهەمان ڕێدا بڕۆیتەوە (٢٦:٢)

(مردن) ڕێسایەکە لە ڕێساکانی سروشت و بۆ مرۆڤ دانراوە و هیچ مرۆڤێك ناکرێت لەوە دڵنیابێت، کە نامرێ، بەڵام لەهەمان کاتیشدا هیچ مرۆڤێك نییە ئارەزووی ئەوە بکات بەو ڕێیەدا بڕوات و بمرێت. ئەم کۆپلە شیعرە دۆزینەوەی شتێکی نوێ یان زانیارییەکی نوێ نییە، بەڵکو دووبارەکردنەوەی هەمان ئەو شتانەیە، کە لەوەتەی مرۆڤ هەیە پێیان ئاشنایە و دەیانزانێت.

هی دووەمیان بەخشینی زانیاری سەرپێییە و شاعیر قووڵ نابێتەوە و بەدواداچوون بۆ ئەو چەمکانە ناکات، کە لە شیعرەکەیدا بەکاریان دێنێت:

کاکە چەکەکەت لەشان کە!
مێژوو، شارستانی جەنگەڵ، ئیمپریالیزم، بیابان، تۆرانیزم، عرووبە، پانئێرانیزم، سنوور، پۆلیس، پترۆ دۆلار،
زەمانە گوللە باران کە! (١٨٢:٣)

هەر لەیەك لەو چەمکانەی لەو شیعرەدا بەکارهاتوون دەکرێت زیاتر لەکتێبێکی لەسەر بنووسرێت، بەڵام شاعیر ئەوەندەی بەس بووە، کە ناویان بێنێ و وردبوونەوە و قووڵبونەوە لێیان بۆ خوێنەر جێ بێڵێت، کە ئەمە هێزی شیعرەکەی زیاتر کردووە نەك کەمی کردبێتەوە. شاعیر هاتووە داوا لە پێشمەرگە یان کاکی شۆڕشگێڕ دەکات چەك لەدژی هەموو ئەو شتانە بکاتە شان و گوللە بەهەموو ئەو شتانەوە بنێت، کە بەبڕوای شاعیر دوژمنی ئازادی و سەربەخۆیی میللەتەکەی ئەون و مەبەستەکەشی پێکاوە و ئەگەر لەمەش زیاتری بگوتبا ڕەنگە شیعرەکەی لە وتارێکی سیاسی نزیك ببایەوە نەوەك شیعر.

هی سێیەمیشیان ئەوەیە، کە ناوی نراوە شیعری فەلسەفی و قووڵبوونەوە و وردبوونەوەیەکی باشی تێدا کراوە:

لە سێرمۆنی تاکبوونەوەدا
بەهێما غەیب دەدوێنم،
دڵیشم لەپێشوازی یەقیندا
وەك شەوی بیابان چاوەڕێیە (٩١:٢)

مرۆڤ بۆ ئەوەی بەیەقین بگات پێویستە پێشتر خۆی ئامادە کردبێت، ئەو ئامادەکارییەش بەخۆدابڕین لەگشت و وەك تاك بیرکردنەوە دەستپێدەکات. شاعیر ئێستا ڕووەو قۆناخی تاکبوونەوە هەنگاو دەنێت و خەریکی مەراسیم و خۆئامادەکردنە بۆ ئەم کارە. هەنگاوی دووەم گەیشتنە بەیەقین و شاعیر خۆی ئامادەکردووە بۆ ئەوەی بگاتە یەقین و ماوەیەکی یەکجار زۆرە لەچاوەڕوانیدایە، بەڵام هێشتا بەو یەقینە نەگەیشتووە، کە شاعیر باوەڕی بەبوونی هەیە. ئەوەی لێرەدا جێی سەرنجە ئەوەیە شاعیر ئەگەرچی ماتریالە و لەتەواوی دیوانەکەیدا ئەوە دەخوێندرێتەوە ئەو لەگەڵ ماددە دایە نەك ڕۆح، بەڵام لێرەدا دەبینین دەیەوێ لەڕێی دڵەوە یەقین بناسێت، کە گەیشتن بەیەقین لەڕێی دڵەوە زیاتر کاری سۆفی و عارفەکانە.

- تایبەتمەندییەکانی مەعریفەی شیعری:

مەعریفەی شیعری وەکو جۆرەکانی دیکەی مەعریفە خاوەنی کۆمەڵێك تایبەتمەندییە، لەوانە:

أ- بێ ڕەهایی

هایدگەر لەکتێبی نیچەدا دەڵێ: ((هونەری مەزن لەو ڕووەوە مەزنە کە حەقیقەتی بوونەکان وەکو یەك گشت، واتە کارێکی بێ مەرج و ڕەها ئاشکرا دەکا)) (٢٢:٢١). دەشتی کاتێك باسی شیعرمان بۆ دەکا بەم شێوەیە لێی دەدوێ:

شیعر گوڵە، شیعر ئاوە.. شیعر خوێنە
شیعر هێلانەی تەمەنی، ڕێبوارێکی سەرهەڵگری دوای شوێنە (١٣:٥)

وەك دەبینین شیعر وەك بوونێك بەچەندین شت دانراوە، کە لەهەریەك لەو شتانە خەسڵەتێکی وەرگرتووە. شیعر گوڵە، چونکە ناسکە، هەروەها ئاوە،

لەبەرئـەوەی بـەردەوام لەنوێبوونـەوە دایـە و هـەرگیز لەکـەڵك ناکـەوێت. بـۆ ئـەو کەسـانەی پەناگەیـەکیان نییـە شـیعر پـەنایان دەداو دەتوانرێـت وەك دوایـین وێستگەی گیرسانەوە سەودای لەگەڵدا بکرێت. هـەموو ئـەو زانیارییـە جیاوازانـەی لێرەدا لەبارەی شیعرەوە گوتراون بوونەتە هۆی ئەوەی بەرەهایی هیچ زانیارییـەك رەت نەکەینـەوە و لـە هـەمان کاتیـشدا هـیچ زانیارییێـك بەتـەواو و بـێ کـەموکوڕی دانەنێین.

ب- مەعریفەیەکی ئاماژەییە:

زۆرجار لە مەعریفەی شـیعریدا نـاوی فەیلەسـووف یـان بیرمەنـدێك دەبرێـت، و لەیەك ڕووەوە قسەی لەبارەوە دەکرێت، و شـاعیر نایـەت بـەقووڵی باسـی تیـۆری فەیلەسووفەکەمان بۆبکا:

جیاوازییە ئابوورییەکەی نەنکم و مارکس ئەوەیە
مارکس کارگە بەباشتر دەزانێ بۆ قەیسی
لەلای نەنکم هەتاوی گەرم   (٢٢٢:٥)

(مـارکس) و تیـۆرە ئابوورییەکـەی لێـرەدا ناویـان هـاتووە، بـەلاّم هـیچ وردەکارییەکیان لەبارەوە نەگوتراوە و تەنیا بە ئاماژە ئاماژەیان پێ کراوە.

پ- ئەوەی کە پێویستە دەیکاتە مومکین:

وەرە ئەی جوانترین دۆستی هەموو رۆژێم
ژیان بە بێهوودەییەوە جوانە
بینۆشە ئێمە سەفەرین   (٥٩:٥)

لەکاتێکدا لەسەر مرۆڤ پێویستە ئەم دونیایە بەهەند هەڵبگرێت، جا چ مرۆڤێکی خواناس بێت و چ باوەڕی بەخوا نەبێت، چونکە ئەگەر خواناس بێت دەبێت ژیـانی دونیا بەگرنگ بزانێت و بەڕشـتی بیباتەسـەر تـا لـەقۆناغی دوای ئـەو سـەرکەوتوو بێت. ئەگەر باوەڕیشی بەخوا و دووبـارە زیندووبوونـەوە نـەبێت، ئـەوا هـەردەبێت ئەو ژیانەی لا گرنگ بێـت، چـونکە ئەمـە دەرفەتێکـەو بـۆی ڕەخساوە و جـارێکی دیکە نایبینێتەوە، بەلاّم شاعیری ئێمـە هـاتووە دەڵێـت ئـەم ژیانـە بـێ هوودەیـەو کەڵکی ئەوەی نییە زۆر خۆتی پێوە خەریك بکەیت.

ت– فرە لۆژیکی و جۆش دامێنەری عەقڵەکانە:

شاعیر ئەو زانیارییانەی دەیزانێت یان دەریاندەبڕێ زۆر لە قەوارەی خۆیان گەورەتریان دەکات و ڕەوانبێژییەکی زۆریان تێدا ئەنجام دەدا ئینجا دەریاندەبڕێ، بۆنموونە:

شیعر نەبا من مرۆیەکی سەقەت بووم
شیعر نەبا جوزامی مێژوو دەیخواردم
لووتکە گڕی تیَ بەردەدام
قەڵی غوربەت لەناو وەردی برینمدا
لەخاچی شەوی درێژی خۆیان دەدام (٦١:٥)

ڕاستە شیعر پاژێکی گرنگی ژیانی شاعیرە و ئێستا ئەگەر شیعر لەژیانی شاعیردا نەمێنێ هەست بەکەلێنێکی گەورە دەکا لەژیانیدا، بەلاَم ئەمە مانای ئەوە نییە شاعیر نەتوانێ بێ شیعر بژیێ، ئەگەر وابێ بۆچی هەموو شتەکانی دیکەی ژیانی پەراوێز ناخاو تەنیا بە شیعرەوە سەرقاڵ نابێ.

جگە لەوەش شاعیر هەندێك ڕستە و وێنەی شیعری دروست دەکات، کە لەڕووە ئاساییەکەی ژیان بە ئاسانی وەرناگیرێن:

ئەوە منیش وا بووم بە ئاو
ئێستا پەی بەهەموو نهێنییەکانت دەبەم
ئەوە نەبێ تۆ ئاوێکی پڕ نوور و
منیش دڵۆپە ئاوێکی تەنها و تەنها
هەرجارەی شەپۆلێکی جوانیت
بەرەو دەریاییێکم دەبا
مالاْوا ئەی ئاویترین ئاو مالاْوا (٢٨:٤)

حەقیقەت لەم شیعرەدا ئاوەژوو کراوەتەوە، شاعیر و یاری شاعیر لە سەرەتادا لەئاو دروست بوون و دواتر بوون بە شتێکی دیکە و ئیدی نابنەوە بەئاو، بەلاَم شاعیر هاتووە ئەمەی ئاوەژوو کردۆتەوە و یارەکەی بەئاو داناوە و دواتر بۆئەوەی لە نهێنییەکانی یارەکەی بگات خۆشی کردووە بەئاو. ئەم جۆرە مەعریفەیە دەبێتە مایەی سەرسوڕمان لای خوێنەر و گوێگر.

ج- جیهانێکی تایبەتە

شاعیر نەبەقەد مێژوونووس لە شتە تایبەت و دیاریکراوەکان دەدوێت و نە وەکو فەیلەسووفیش گشتییە، بەڵکو دەکەوێتە نێوان هەردووکیان. ئەوەی شاعیر لە رووی مەعریفەوە لە فەیلەسووف جودا دەکاتەوە ئەوەیە ((شاعیر درکی بەهەموو ئەو شتانە کردووە کە فەیلەسووف پشتگوێی خستوون، ئەو درکی بەو مەحاڵە کردووە، کە مرۆڤ هەبوونی خۆی لەخودی خۆیدایە)) (١٣:١٤٠) کە ئەمە لای فەیلەسووف کارێکی ئاسان نییە و ئەو کاتێك باس لەبوونی مرۆڤ دەکات دەیبەستێتەوە بەبوونەکانی دیکە و گشتێك پێکدەهێنێت، هەرچی شاعیرە بەدابڕاوی لەخۆی دەدوێ و زۆرجاریش تەنانەت خۆشی دەکاتە چەند بەشێك:

بەرێوە... زەمانم لەگەڵ رێ دەکات. لەسیمای خوناودا
وێنەی خۆم دەبینم،
بەشێکم وەك باڵی وەریی پەپوولە بۆ نیشان بۆ گەمەی
رێکەوت جێماوە، بەشێکی دیکەشم بەنێو نادیاریدا
دوای ماناو چارەنووس کەوتووە (٢:١٢-١٣)

رێکەوت رۆڵێکی گرنگ لەژیانی شاعیر دەبینێ و ئەو پێی وایە هەم بوونی خۆی و هەم هەموو ئەو بوونانەی لە دەوروبەریدان بەرهەمی رێککەوتن و هیچ کەس دروستی نەکردوون کە ئەمە باسکردنی ئەو دەسپێکەیە کە مرۆڤی لێوە هاتووە، پاژەکەی دیکە مرۆڤ خەریکی ئەوەیە لەوە تێبگا کە چارەنووس چی بۆ دیارکردووە و بەرەو کوێی دەبا.

ح- واقیع وەکو خۆی ناگوازێتەوە

ئەگەرچی شاعیران کەڵکێکی زۆر لەواقیع وەردەگرن و واقیع خاڵی دەسپێکییانە، بەڵام بەردەوام نابن لەپەیوەتستییان بەو واقیعەوە و لەرێی خەیاڵەوە بۆچوون و هەست و سۆزو لێکدانەوەکانیان تێکەڵ بەو واقیعە دەکەن کە لێی دەدوێن:

ئەو رۆژەی کە تۆم
لە ناو پاوانی گیادا بینی

بەپەلە رامکرد تا بتبینمەوە
بەڵام ئاخ لەگەڵ گیا تێکەڵ بووی
بۆیە دووبارە ونم کردیەوە (٨٠:٤)

سەرەتای ئەم شیعرە سەرەتایەکی واقیعییەو شاعیر یارەکەی خۆی لەناو گیادا بینیوە، کەچی بەردەوامی ناداتە گێڕانەوەی ئەو ڕووداوە بەشێوەیەکی واقیعی و خەیاڵ تێکەڵ بە واقیع دەکات و یارەکەی دەکاتە گیا و سەرەنجام لێی ون دەبێت.

خ- شاعیر مەعریفەی زمانی و ڕێزمانی هەیە

شاعیر بەر لەوەی دەست بەنووسینی هەر شیعرێك بکات شارەزای ئەو زمانەیە شیعری پێ دەنووسێت، بەهەمان شێوە دەبێت شارەزای زمانی نووسینی ئەدەبیات و شیعری سەردەمی خۆی بێت و لەو ڕێساو یاسایانە تێبگات، کە لەسەردەمی ئەودا لە شیعردا پەیڕەو کراون:

کە ئێوە جێ دێڵم
ڕێبواری ناوەختەم لای ئێوە
هەربۆیەش دەچمەوە لای گۆڕی دۆستانم
دەزانم ڕۆژێ دێ میوانی ئەبەدی ئەوانم (٣٥٢:٥)

ناسین و زانینی ڕێساکانی زمان و لادانە زمانییەکانیش شتێك نییە شاعیر تازە فێریان بووبێت، بەڵکو زمان زمانی دایکەو ئەو بەسروشتی فێری بووە. جگە لەوە (دەشتی) ئەوەی لەبەرچاو بووە، کە ئەو شاعیرێکی هاوچەرخە و کلاسیك نییە، بۆیە نە پەنای بردۆتە بەر بەکارهێنانی کێش و نە سەرواشی بەکارهێناوە و وشەی عەرەبی و فارسی و تورکیش لە شیعرەکەیدا بەدی ناکرێن.

د- مەعریفەی شیعریی سادەیە

ڕێژەی زۆری ئەو مەعریفەیەی لەشیعردا هەیە مەعریفەیەکی سادەیە و ئاڵۆز نییە، بەڵام هەندێك شیعر واتاکەیان لێڵە و ئاسان نادۆزرێنەوە ئەمەش بەهۆی بەکارهێنانی ڕەمزەوە دەبێ ((لێڵی خاسیەتێکی ناخی شیعرە، هەموو دەقێك ئەو

خاسیەتە بۆ خۆی دەگەڕێنێتەوە، بۆیە لەداهێناندا دەستی لێ هەڵناگیرێت، جێگاو شوێنیشی لەناو مووڕەگەکانی ڕەگی شیعردایە)) (١٨١:١)، ئەو لێڵییەش وەنەبێت لەبێ واتایی ڕستە شیعرییەکانەوە بێت، بەڵکو لەزۆری ئەو واتایانەیە کە هەر ڕستەیەکی شیعری دەیگەیەنێت، هەرکاتێکیش توانرا پەیوەندی نێوان ڕەمزە بەکارهێنراوەکە و شیعرەکە بدۆزرێتەوە ئەوا شیعرەکە هیچ ئاڵۆزییەکی تێدا نامێنێ لەو کاتەشدا کەسی لێکدەرەوە هەم خۆشی پێدەگا و هەم مەعریفە، بەڵام سەرچاوەی خۆشییەکەش هەر مەعریفەیە. ((شیعر لەنێو جەماوەری خوێنەردا بڕێکی یەکجار زۆر مەعریفە بڵاو دەکاتەوە)) (٩٠:٩) نهێنی ئەو توانایەش دەگەڕێتەوە بۆ ئاسانی مەعریفەی شیعری و بەئاسانی تێگەیشتنی تاکەکان. بۆیە دەگوترێ: ((مەعریفەی شیعر خواردنی ﴿هەموو جۆرە گەدەیەکە هەتا﴾ هی بێ هێزترین میزاجەکانە، لە راستیدا شاعیر فەیلەسووفی ڕەشۆکییانە)) (١٢٠:٢٣) و ئەوەی فەیلەسووف ناتوانێ بۆ کەسیی ئاسایی شی بکاتەوە و تێیان بگەیەنێ، شاعیر زۆر بەئاسانی ئەم کارەدەکا:

ئای کە سەرسامم تۆ بوویت بەگیا
وشەی خواو گیا
چەند لەیەك دەچن...
کە دەچمەوە مێرگەکان
دەزانم تۆ لەهەموو شوێنێکی
هەموو زەویت داگیرکردووە
منت ڕەهای دەرەوەی کەون کردووە (٧٢:٤-٧٣)

شاعیر زۆر بەئاسانی بەخودای خۆی دەڵێت دەزانم تۆ لەهەموو شوێنێکی و ئەوەش بەئاسانی لەخەڵك دەگەیەنێت، کە شاعیر باوەڕی بەبوونی خودا هەیە و خوداکەی ئەو خۆی لەهەموو شتێك دەنوێنێت و مرۆڤ بیەوێت لەهەر شوێنێك بیدۆزێتەوە دەیدۆزێتەوە.

ژ- مەعریفەی شیعری مەعریفەیەکی ڕێکنەخراوە

کاتێك هەموو ئەو بابەتانەی دەورووژێن و قسەیان لەبارەوە دەکرێت لەڕێی هۆ و هۆکار و بەڵگەوە نەسەلمێندرێن، ئەوا ئەو مەعریفەیەی، کە لێیان دەکەوێتەوە مەعریفەیەکی ڕیکنەخراو و تاڕادەیەك هەڕەمەکی دەبێت. دیارە ئەمە واتای ئەوە نییە، کە لەناو شیعردا بەهیچ شێوەیەك سەلماندن و لۆژیك نییە، بەڵام ئەوەی هەیە کەمە:

تۆ هەر ئاویت!
دەسووتێیت و تۆ هەر ئاویت!
مەودامان دەپێچیتەوە... تۆ هەر ئاویت!
گوناهی هەموو سەدەکان دەشۆیتەوە... تۆ هەر ئاویت...
ڕەنگەکان بەتۆ نامۆن و
کەچی تۆی وزەی ڕەنگەکان
ئەی نهێنی ئەم گەردوونە و سەرداری کات و مەوداکان (٣١:٣)

هەمووومان ئەوە دەزانین، کە ئاو بەرزی و نزمی تێدا نییە و ڕاستە و یەکێك لە کارەکانی ئاو ئەوەیە شتە پیسەکان بشواتەوە. هەروەها ئاو بێ ڕەنگە و لەبەرئەوەی هۆی ژیانە لەسەر زەوی، بۆیە بەنهێنی مرۆڤایەتی و گەردوونیش دادەنرێت. ئەو هەموو زانیارییە لەسەر ئاو لە چەند دێڕێکدا گوتراوە بێ ئەوەی بەهیچ شێوەیەك هەوڵی سەلماندنی ئەو ڕاستییانە بدرێت، یان ریزبەندییەك بکرێت بۆئەوەی ئەو زانیارییانە یەك لەدوایەك ڕێکبخرێن.

ر- مەعریفەی شیعری کۆتایی نایەت

لەبەرئەوەی ((ئەدەبیات ئەو بارەی هەیە کە ئاسۆی بیرکردنەوەمان فراوان بکا)) (٢٢٧:١٥)، بۆیە شاعیر هەوڵدەدا زۆرترین ڕێژەی زانیاری بەخوێنەرانی بدا و بیری هەموو ئەو کەسانە دەخوێنێتەوە کە وەکو سەرچاوەی مەعریفە دەردەکەون و سەرەنجام ((شاعیر پێغەمبەر و فەیلەسووف و وێنەکێش و مۆزیکژەن و پیرە، لێرەوە بەرهەمەکەی کاریگەری و نیشانەی هەریەك لەو کەسایەتییانەی پێوە دیارە)) (٢٧:٢٣) و بایەخ بەوە نادا کە ئەو مەعریفەیەی لەکوێوە دەستکەوتووە،

بەڵکو ئـەوەی بـەلای ئـەوەوە گرنگـە ئەمـە چـۆن لەگـەڵ جوانیـدا ئاوێتـە بکـات و دووبارە دایبڕێژێتەوە.

نهێنـی کۆتـایی نـەهاتنی مەعریفـەی شـیعری بـۆ خەسـڵەتی خـودی شـیعر دەگەڕێتەوە، بەجۆرێك لە شیعردا دەکرێت ئەگـەر بـچووکترین پەیوەنـدی لـەنێوان دوو شتدا هەبێت بەیەکەوەیان ببەستییەوە، کـە ئەمـە لـە سەرچـاوەکانی دیکـەی مەعریفەدا بەدی ناکرێت:

ڕەگەزی باز بەفر و باران و درەخت و تەمتومانە
ڕەگەزی باز ڕێیەکی دەچێتەوە ئاسمان
ڕێیەکیشی دەچێتەوە سەر قەرەجان
ڕەگەزی باز هەندێ جار دەڵێی لە بایە
هەندێ جاریش لە برووسك
هەر شتێ بەرز بنوێنێ
ڕەگەزی باز ئە لەوێدا سەر دەردێنێ... (٧:٦)

هەرچییەك کە لەسروشتدا هەیە و خەسڵەتێك لەو خەسڵەتانەی تێدایە کە باز هەیەتی دەکرێ باز و بوونی بازی پێ لێکبدرێتەوە.

ئەنجام

لە شیعردا مەعریفە هەیە، بەڵام مەعریفە زانستی نییە.

بەشێوەیەکی ڕێژەیی دەتوانرێت هەموو جۆرەکانی مەعریفە لە شیعردا ببینرێن، بەڵام لەجۆرەکانی دیکەی مەعریفەدا مەعریفەی شیعری نییە.

لە هەموو شیعرێکدا حەقیقەت هەیە، چونکە هەموو شیعرێك جوانە و هەموو جوانییەکیش حەقیقەتە.

مەعریفەی شیعر لەجۆری هەستی و رووکاری و فەلسەفییە.

لە مەعریفەی شیعریدا ڕەهایی نییە و مەعریفەیەکی سادەیە.

مەعریفەی شیعری مەعریفەیەکی ئاماژەییە و ڕێکنەخراوە.

بەهۆی ئەو تایبەتمەندییانەی شیعر هەیەتی مەعریفەی شیعری کۆتایی نایەت.

سەرچاوەکان

سەرچاوە بەزمانی کوردی

١. ئازاد ئەحمەد مەحموود (د.)، بونیاتی زمان لە شیعری هاوچەرخی کوردیدا (١٩٨٥–٢٠٠٥)، بلاّوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر–٢٠٠٩.
٢. رەفیق سابیر، بەتەنیا جێی مەهێڵن، چاپی یەکەم، چاپ و بلاّوکردنەوەی چاپخانەی رەنج، ٢٠٠٦.
٣. رەفیق سابیر، رازو گومان، چاپی یەکەم، چاپ و بلاّوکردنەوەی چاپخانەی رەنج، ٢٠٠٦.
٤. کەریم دەشتی، کتێبی ئاو، دەزگای مۆزیك و کەلەپووری کوردی، چاپخانەی موکریانی، چاپی یەکەم، هەولێر–٢٠٠٩.
٥. کەریم دەشتی، پیانۆی رۆژهەلاّت و ئەوانی دی، پیانۆی رۆژهەلاّت و ئەوانی دی، دەزگای چاپ و بلاّوکردنەوەی ئاراس، هەولێر–٢٠٠٤.
٦. کەریم دەشتی، کتێبی نەی، دەزگای مۆزیك و کەلەپووری کوردی، چاپخانەی موکریانی، چاپی یەکەم، هەولێر–٢٠٠٩.
٧. لیۆن تۆلستۆی، هونەر چییە؟، وەرگێڕانی بۆ کوردی: هەژار رەحیمی، دەزگای توێژینەوە و بلاّوکردنەوەی موکریانی، هەولێر–٢٠٠٩.

سەرچاوە بەزمانی عەرەبی

١– جيل دولز، نيتشة والفلسفة، ترجمة: اسامة الحاج، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، الطبعة الثانية، بيروت–٢٠٠١.
٢– رجاء عيد (د.)، فلسفة الالتزام في النقد الادبي بين النظرية والتطبيق، منشأة المعارف، الاسكندرية–٢٠٠٠.
٣– رينية ويليك–اوستن وارن، نظرية الادب، ترجمة: محى الدين صبحي، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت–١٩٨٧.

٤- سمير الزغبي (د.)، نيتشة/ فلسفة الفن والوهم وابداع الحياة، دار التنوير للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت-٢٠٠٩.
٥- مارتن هايدغر، اصل العمل الفني، ترجمة: د.أبوالعيد دودو، منشورات الجمل، الطبعة الاولى، كولونيا - المانيا،٢٠٠٣.
٦- ماريا ثامبرانو، الفلسفة والشعر، ترجمة: محمد البخاري بن سيدى المختار- د.كارلوس بارونا ناربيون، دار الثقافة العربية، القاهرة - ٢٠٠٨.

سەرچاوە بەزمانی فارسی

١. احسان عباس (د.)، شعر و اينة، ترجمة سيد حسين حسينى، انتشارات سروش، ضاث اول، تهران-١٣٨٨.
٢. اولة مارتين اسكيلاس، در امدى بر فلسفة و ادبيات، مرتضى نادرى درة شورى، نشر اختران، ضاث اول، تهران-١٣٨٧.
٣. بابك احمدى، هايدگر و تاريخ هستى، نشر مركز، چاپ چهارم، تهران-١٣٨٦.
٤. بلقيس سليمانى، هنر و زيبايى از ديدطاة افلاتون، انتشارات طوهر منظوم، ضاث اول، تهران-١٣٧٩.
٥. پل والرى و ديگران، درباره شعر، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى-سازمان چاپ و انتشارات، چاپ دوم، تهران-١٣٨٦.
٦. جان هاسثرز-راجر اسكراتن، فلسفة هنر و زيبايى شناسى، ترجمة دكتر يعقوب ارذند، مؤسسه انتشارات و چاپ و دانشگاه، تهران-١٣٧٩.
٧. جان هرمن رندل و جاستون باكلر، در امدى به فلسفه، انتشارات سروش، چاپ دوم، تهران-١٣٧٥.
٨. جوليان يانگ، فلسفه هنر هايدگر، مترجم: امير مزيار، انتشارات گام نو، چاپ دوم، تهران-١٣٨٧.
٩. حسين بلخارى قهى (د.)، اشناى با فلسفه هنر، انتشارات سوره مهر، چاپ اول، تهران-١٣٨٨.

١٠.دیوید دیچز، شیوەهای نقد ادبی، ترجمە: محمد تقی صدقیانی- دکتر غلامحسین یوسفی، انتشارات علمی، چاپ مهارت، چاپ پنجم، تهران-١٣٧٨.

١١. سید حسین امین (پرفیسور)، دانشنامە شعر، انتشارات دایرە المعارف ایران شناسی، تهران-١٣٨٧.

١٢. سیروس شمیسا (د.)، نقد ادبی، انتشارات فردوس، چاپ اول، تهران-١٣٧٨.

١٣. گوردن گراهام، فلسفە هنرها: در امدی بر زیبا شناسی، ترجمە مسعود علیا، انتشارات ققنوس، چاپ سوم، تهران-١٣٨٧.

١٤. نجمە رجائی (د.)، شعر و شرر، انتشارات دانشگاە، فردوسی مشهد، چاپ اول، مشهد-١٣٨٢.

ملخص

بما ان الشعر له وجود خاص، اذا علينـا ان نعـرف ذلـك الوجـود في نفس الوقـت نعرف تلك المعرفة التي تعطينا ذلك الوجود، فقبل ان نقر صحة وعدم صحة وحقيقـة أو ظهور اى وجود، علينا في بادئ الامـر ان نتحقـق مـن ذلـك الوجـود الى حـد ممكـن ومعقـول وان نحـدد خصائـصه وفي حـال اثبتنـا عـدم صـحته، يجـب ان نبـدل هـذه المعلومات بمعلومات صحيحة.

هذا البحث تحت عنوان (معرفة الشعرية بأمثلة علـى اشـعار كـريم دشـتى و رفيـق صابر). يتكون من ثلاثة مواضيع رئيسية، في الموضوع الاول عرفنا المعرفة وعرضنا تلك الاراء التي ترفض وجود اي شكل من اشكال المعرفة في الشعر وتصر في حال ان لم يكن الشعر للمتعة فلا فائدة له.

الموضوع الثاني للبحث هو اثبات وجود المعرفـة الـشعرية وتحديـد نـوع المعرفـة الشعرية عدا المعرفة العلمية يمكن التأسيس والاستفادة من جميع انواع المعرفة وذلك بالاعتماد على اشعار الشعراء.

خصوصيات وخصائص المعرفة الشعرية مـع الامثلـة الـشعرية سـنتحدث عنهـا في الموضوع الثالث، بالاضـافة الى اثبـات بـأن المعرفـة الـشعرية لـيست اقـل شـأنا مـن المعارف الاخرى.

في نهاية هذا البحث توصلنا الى مجموعة من النتائج.

Abstract

According to the fact that (poetry) has its own existence .so it should be recognized and the knowledge behind (poetry) should be realized too. Because before we decide about truth ,mistruth reality or the appearance of any kind existence ,first we should study this existence accurately ,to a degree we can mark its features and prove that all information are said a bout it is incorrect and replace them with the corrects once.

This research is given the title (poetic knowledge in the) sample of Kareem Dashti and Rafeeq Sabir) The research consists of three main chapters, First chapter define knowledge and we show the opinion that refuse the existence of knowledge in poetry and they insist on that if poetry isn’t a way to get feeling and emotion, then its useless. The second chapter of the research is the proof of the existence of poetic knowledge and marking the kinds of poetic that only scientific can not be established in poetry which the other types are useful both of the poets .

The themes and features of poetic knowledge and giving examples for each one shown in the third chapter we prove that also the poetic knowledge isn’t less than any other kinds of knowledge.

سێگۆشەی دڵ و ئاگر و ئاوێنە لە شیعرەکانی مەحویدا

(لێکۆڵینەوەیەکی مەعریفەناسی عیرفانییە)

ئامادەکردنی:
م. ی. سیروان جەبار ئەمین (زەندی)
کۆلێژی زمان - زانکۆی سۆران

پێشەکی

لە ئەدەبیاتی عیرفانیدا شیعر دابڕاو نییە لە هزر و شتێکی وەکو شیعر بۆ شیعر و شیعر بۆ جوانی و خەیاڵی پەتی بەرچاو ناکەوێت، بەڵکو شیعر ئەرکێکی هاوشێوەی تێفکرینی لە ئەستۆدایە. عاریفان بەشی زۆری را و بۆچوونە عیرفانییەکانی خۆیان کە بریتییە لە بنەماکانی عیرفان و جیهانبینیی عیرفانی لە ڕێگەی شیعرەکانیانەوە خستووەتە روو. شیعر لە عیرفاندا ئەو زمانەیە کە دەکرێت بە هۆیەوە باس لە عیرفان و کاریگەری ئەزموونی عیرفانی بکرێت.

مەحوی وەکو شاعیرێکی عیرفانی لە ئەدەبیاتی کوردیدا رەنگە باس و پرسی عاریفبوون و سۆفیبوونی بڕابێتەوە چونکە لەلایەکەوە ڕێگە و تەریقەتەکەی و رەنگدانەوەیان لە شیعرەکانیدا بەڵگەی سۆفیبوونی ئەون و لەلایەکی تریشەوە خستنەڕووی فەلسەفە و جیهانبینیی عیرفانی لە شیعرەکانیدا عارفبوونی دەسەلمێنن واتە لە هەردوو بارەکەدا خۆی دەناسێنێت. ئەوەی لەم لێکۆڵینەوەیەدا باسی لێوە دەکەین لایەنی عیرفانی شیعرەکانی ناوبراوە.

ئەم لێکۆڵینەوەیە بریتییە لە ناساندنێکی کورتی مەعریفەناسی عیرفانی و گەڕان بە دوای سەرەداو و شوێن پێی رەنگدانەوەی مەعریفەناسیی عیرفانی لە شیعرەکانی مەحویدا لە چوارچێوەی لێکدانەوەی چەند وشەیەکی وەکو ((دڵ)) و ((ئاگر)) و ((ئاوێنە))وە. سەرەتا لایەنی تیۆریی بابەتەکە خراوەتە روو و پاشان

نموونــەی شــیعری بــۆ دەستنیــشانکردنی پەیوەنــدی نێــوان تیــۆر و دەقــەکان هێنراوەتەوە، واتە هەوڵێکی تیۆری پراکیتکییە.

ئامـانجی ئـەم لێکۆڵینەوەیـە نیـشاندانی رەنگدانـەوەی هـزر و مەعریفەناسـیی عیرفانییـە لـە نـاو شـیعرەکانی مەحویدا لەلایـەك و بەڵگەهێنانـەوە بـۆ ناسـاندنی مــەحوی زیــاتر لــە ســۆفییەکی ســادە و وەکــو عــاریفێکی ئاشــنا و بــاوەڕداری فەلسەفەی عیرفان، و لە کۆتاییـدا کـۆی ئەنجامگیرییـەکان لـە چـەند خاڵێکدا چڕ کراوەتەوە.

عیرفان و مەعریفە

لە رووی زمانییەوە هەر دوو وشەی عیرفان و مەعریفە دەگەڕێنەوە سـەر یـەك سەرچاوە و ئەمەیش لێك نزیکی نێوانیان لە رووی واتاوە بە دیار دەخات کە لە ناو بازنــەی زانــین و ناســیندا بــە یــەك دەگەنــەوە. عیرفــانی ئیــسلامی لــە دەرەوە و ناوەوەی خۆی وەکو جۆرێکی تایبـەت لـە مەعریفەناسـی تەماشـا کـراوە[1]، چـونکە ((عیرفان بریتییە لە ناسینی خودا لە روانگەی ناو و سیفەتەکان و مەزاهیرەکانی و ناسـینی ئەحواڵـەکانی دەسـتپێك و گەڕانـەوە و ناسـینی راسـتییەکانی جیهـان و چۆنیەتی گەڕانەوەی ئەم راستییانە(کەسرەت) بۆ حەقیقەتی تاك و تەنیا کە زاتـی ئەحەدیەتە))[2]، بەڵام مەعریفەیەك کە لـە رێگـەی عەقڵـەوە نییـە بـەڵکو لـە رێگـەی تەجروبـەی نـاوەوە (بـاطن)یـە و لـە کتێبـی ((احیـاء علـوم الـدین))دا بـە زانـستی موکاشەفە یان زانستی باتین ناو نراوە چونکە بریتییە لە رووناکییەك (نور) کـە لـە پاش ئەوەی دڵ لە سیفەتە ناپەسەندەکان پاك بوویەوە تیایدا دەردەکەوێت و لەم دەرکەوتنەوە شتگەلێکی زۆر کەشف دەبن کە پێشتر بە نا روون دەبینـران، بـەڵام ئێـستا مەعریفەیـەکی راسـتەقینە لـە بارەیانـەوە بـە دەسـت دێـت و بـە روونـی دەبینرێن[3]، کەواتە پرۆسەی مەعریفـەی عیرفـانی پرۆسـەیەکی ناوەکییـە و لـە نـاو ناخی عاریفدا بەرهەم دێت بۆیە لێرەدا دەچێتە خانەی زانستی حزوورییەوە، جێـی ئاماژەیە فەیلەسوفان و بیرمەندانی ئیسلامی کۆی زانستی مرۆڤ دابەش دەکەن بـۆ دوو جـۆری زانـستی حـسولی (وەرگـیراو) و زانـستی حـزووری (هـەڵقولاو)، جـۆری یەکەم ((مەعریفەیەکی بـە نێوانکـارە و زانـستێکە کـە لـە رێگـەی چـەمك و وێنـەی

هۆشەکیی شتەکانەوە بەرهەم دێت...و ئەگەری هەڵـەبوونی لەگەڵدایـە))[٤] و جـۆری دووەم ((مەعریفەیەکی بێ نێوانکارە و لەم جۆرەدا واقیعیەت و بوونی زانراو لـەلای خوازیاری مەعریفە ئامادەیە))[٥] بۆیە لە هەڵە بە دوورە. لەو شوێنەوەی کە عـاریف لە رێگەی روانین لە ناخی خۆی لە پاش پاکبوونەوە بە دوای حەقیقەتدا دەگـەڕێت نەك لە رێگەی خودی شتەکانەوە چونکە پێیـان وایـە کـە ((..مـرۆڤ دەتوانێـت لـە رێگـەی نـاخ (بـاتین)ی خۆیـەوە لەگـەڵ حەقیقـەتی یـەکتای جیهانـدا پەیوەنـدی حزووری و شهوودیی هەبێت))[٦] بۆیـە دەچـێتە خانـەی زانـستی حزووریيـەوە و لـە هەڵە و نادروستی دادەماڵرێت.

عاریفەکان لە رێگەی دروستکردنی بەراوردکردنێك لە نێوان زانـست و مەعریفـە (لـە واتـا عیرفانییەکەیـدا) بەڵگـە و پاسـاو بـۆ نیـشاندانی بـەرزتر بـوونی ئاسـتی مەعریفە لە چاو زانستدا دەهێننەوە، بـە بـڕوای ئـەوان (بەتایبـەتی دێرینـەکانیان) جیاوازی بنەڕەتی هەیە لە نێوان زانست و مەعریفە بە تایبـەتی لـە رووی ئامـانجی پێگەیـشتنەوە، چـونکە زانـست هەوڵێکـە کـە ناتوانێـت لـە سـنووری ناسـین و لێکۆڵینەوەی رواڵـەتی شـتەکان تێپـەڕ بکـات و هەوڵـەکانی لـە نـاو ئـەم بازنەیـەدا دەسووڕێنەوە، بەڵام مەعریفە ئاگایی و بەسیرەتێکە کە پەیوەستە بـە تەجروبـەی راستەوخۆی شتەکان و لەلایەکی تریشەوە سروشتی زانست وەهایە کە دەکرێت لە کەسێکەوە بگواسترێتەوە بۆ کەسانی تر و ئەم پرۆسەی گواسـتنەوەیەش شـتێکی پەسەند کراو و خوازراوە، کەچی لە بەرامبەردا مەعریفە نە دەکرێت بگواسـترێتەوە و نە ئەم کارەیش تیایدا شتێکی پەسەندە[٧]، بەڵکو هەر کەسێك کە خوازیاری بێـت پێویستە سـەرەتا نـاخی خـۆی بـۆ ئامـادە بکـات و ئـەو رێ و شـوێنە تایبەتییانـە بگرێتە بەر کە بـۆ ئـەم مەبەسـتە پێویـستن و ئەمـەیش دەوەسـتێتە سـەر خـودی کەسـەکە و ناگواسـترێتەوە. عـاریف عـەوداڵی مەعریفـەی راسـتەقینەیە و بـۆ ئامادەبوون تا گەیشتن بەم ئامانجە دەبێت ئاست و قۆناغەکانی حاڵ و مەقامەکان تێپەڕێنێت. حاڵ ((ئـەو حاڵەیـە کـە بەسـەر دڵـی رێبـواردا دێ بـەبێ ئەنقەسـت و خورتی و یەکێ لـە مەرجـەکانی ئەوەیـە کـە چەسـپاو نییـە و لـە گۆڕاندایـە و هـی دیکەی بە دوادا دێت))[٨] کە ئەمانەن: ((موراقەبە، قورب، موحیبەت، خەوف، رجـا، شەوق، ئونس، تومەئنینە، موشاهەدە و یەقین)) و مەقامەکانیش کـە لـە حاڵـەکان

جێگیرترن و بەهۆی هـەوڵ و کۆشـشی رێبـوارەوە دێنـەدی، ((ئـەو قۆناغانـەن کـە رێبواری رێگەی حەق یەك لە دوای یەك دەیانبڕێت وەکو موسافیرێك کە بۆ گەیشتن بە شوێنی مەبەست دەبێت لە مەنزڵێکەوە بۆ مەنزڵێکی تـر بـڕوات و هـەتا مـەنزڵی پێشوو تێنەپەڕێنێت ناتوانێت پێ بنێتە مەنزڵی پاشـترەوە))[٩] ئـەوانیش ئەمانـەن: ((تەوبە، وەرع، زوهد، فەقر، تەوەکول، رەزا))[١٠].

کەواتە دەکرێت بوترێ: ((عیرفان مەعریفەیەکـە لەسـەر حاڵـەتێکی روحـانی و وەسف نەکراو دامەزراوە))[١١] و مەعریفەیش لە ناو عیرفاندا یەکسانە بـە مەعریفـەی سەرچاوەی بوون و هەموو راستییەکان کە خودایە و بەمەیش بـەزری بابـەتی ئـەم مەعریفەیـە بـە دیـار دەکـەوێت کـە کاریگـەری لەسـەر عـاریفیش دەبێـت چـونکە ((پێگـەی هـەر مرۆڤێـك لـە مەعریفەکەیدایـە و پایـەی هـەر مەعریفەیـەکیش لـە مەعرووف (زانراو)ەکەیدایە، لەبەر ئەوەی هـەر مەعریفەیـەك عاریفەکـەی خـۆی لـە سـایەی مەعرووفەکـەی و لـە پەیوەنـدی لەگـەڵ ئـەودا بـەهادار دەکـات))[١٢]، ئـیبن عەرەبی لە بارەی ئەم مەعریفەیەوە رای وایە ((بەرزترینی مەعاریفەکان بریتییە لە مەعریفەی خودا و ئەمەیش لە رێگەی عەقڵەوە بەرهەم نایەت چونکە عەقڵ دەرکی خودا ناکات...بەڵکو بە دڵ و کەشف و سروش دەناسرێت))[١٣]و هەروەها سـەبارەت بە سێگۆشەی مەعریفەناسیش واتە بکەری مەعریفـە و بابـەتی مەعریفـە و رێگـە و ئامرازی مەعریفە بڕوای وایە کە لە مەعریفەناسـیی عیرفانیـدا ئـەو سـێ جەمـسەرە یەك دەگرن واتە بکـەری مەعریفـە و بابـەتی مەعریفـە و رێگـەی مەعریفـە لـە یـەك شوێندا کۆ دەبنەوە کە ناخی خـودی مرۆڤـە، بۆیـە مەعریفەیـەکی بـێ دوو دڵـی و جێی متمانەی لێوە بەرهەم دێت[١٤].

مەعریفەناسیی عیرفانی

هەوڵـدان بـۆ بەدەسـتهێنانی پێناسـەیەکە گـشتگیر و تـەواو لـە بـارەی مەعریفەناسیی عیرفانی و چـڕکردنەوەی لـە چوارچێوەی چـەند وشـەیەکدا ئەگـەر کارێکی مەحاڵیش نەبێت هێندە سەخت و ئاڵۆزە کە تێگەیشتنی بۆ هەموو کەسێك سادە و ئاسان نییە. هەروەکو بینیمان لێرەدا بەرهەمهێنانی مەعریفە سروشـتێکی زاتی و تاکەکەسی لـە خـۆ دەگرێـت و بـە رێڕەوێکـی ئـاڵۆزی وەکـو نـاخی مرۆڤـدا

گـوزەر دەکـات و لـە هەموویـشی کێـشەتر ئەوەیـە کـە ناکرێـت ئـەم ئەزموونـە بگواسترێتەوە یاخود بە زمانێکی گشتی و ساکار گوزارشـتی لـێ بکرێـت، لەگـەڵ هەموو ئەم ئاستەنگانەیشدا لە نووسراو و دەقە عیرفانییەکاندا بـە چـەندین شـێوە باس لەم بابەتە کراوە و هەندێ لەلایەنەکانی خراونەتـە روو کـە لێـرەدا ئامـاژە بـە هەندێکیان دەکەین.

لـە پێناسـەیەکدا هـاتووە ((مەعریفـە لـەلای سـۆفییەکان شـتێکە کـە لەلایـەن خوداوە بۆ خاوەنەکەی تەنیا بە شێوەی ئیلهام یاخود کەشف، کەشف دەبێت))[15]، سەرەتا سەرچـاوە و پاشـان کەناڵـەکانی گواسـتنەوەی ئـەم مەعریفەیـە خۆبـەخۆ لـەلای بڕوادارانـی دەبنـە بەڵگـەی رەسـەنایەتی و سـەرووتری بـوون بـۆی. ئـیبن عەرەبی پۆلێنکردنێك بـۆ مەعریفـە و زانـستەکان دەخاتـە روو و تیایـدا بـە روونـی ئاماژە بۆ ئەم واتایـە دەکـات. نـاوبراو مەعریفـە و زانـستەکان دابەشـی سـێ جـۆر دەکات:

یەکەم: زانستی عەقڵی واتە هەموو ئەو زانیارییانەی کە لـە رێگـەی بیرکردنـەوە و بەڵگەهێنانەوەی عەقڵییەوە بەدەست دێت، و دەکرێت دروست یان نادروست بن.

دووەم: زانستی چەشتن یان زانستی حـاڵ کـە مـرۆڤ ناتوانێـت لـە رێگـەی عـەقڵ و بەڵگەهێنانەوەوە بەم زانستە بگات و دەبێت کەسەکان بۆ خۆیان پێی بگەن وەکـو شـیرینی هـەنگوین و تـاڵیی سـەبر و ...هتـد. سـێیەم: زانـستی رازەکـان یـان نهێنییەکان (ئەسرار) و ئەم زانستە لە سەرووی سنوور و توانـای عەقڵەوەیـە و لـە رێگەی نەفەسی ((روح القدس))ەوە دەگواسـترێتەوە بـۆ نـاو دڵ و گیـانی مـرۆڤ و ئەمەیش تایبەتە بە پێغەمبـەران و ئـەولیا و خـاوەنی ئـەم زانـستە ئاگـاداری رازی هەموو زانستەکان دەبێت و سەرچاوەی هـەموو زانـستەکان لێرەوەیـە، خـودا ئـەم زانـستە بـە هـەر کەسـێك کـە بـۆ خـۆی بیـەوێت پێـی دەبەخـشێت[16]، مەعریفـەی عیرفانیش لەم جۆرەیە. بێگومان بابەتی زانستی رازەکـان دەبێـت هـەر راز بێـت و رازیش هەموو کاتێك بۆ وتن ناشـێت بـە تایبـەتی باسـکردن لـە جیهانێـك بێـت کـە خەڵکی ئاسایی بە ئاسانی رێی تێ نەبەن، عەتاری نەیشاپوری لە کتێبـی ((تـذکرة الاولیاء)) دا سێ دەستە زانا لە یـەکتر جیـا دەکاتـەوە، یەکـەم زانایـە بـە زانـستی زاهیر و زانستەکەیشی بە ئەهلی زاهـیر دەڵێـت، دووەم زانایـە بـە زانـستی بـاتین و

زانستەکەیشی بە ئەهلی باتین دەڵێت، و سێیەم زانا بە زانینێك کە لە نێوان ئـەو و خودادایە و ناکرێت ئەمە بە هیچ کەسێك بوترێت، دەستەی سێیەم زۆرترین ئاگایی لـە بـارەی رازەوە هەیـە و بۆیـە بـێ دەنـگ دەبێـت[17]، ئەوەنـدەی کـە لـە ئاسـت تێگەیشتنی هەموواندایە دەکرێت ئاشـکرا بکرێـت و هەندێکیـشی هـەرگیز، چـونکە رەنگە سەری خاوەنەکەی بە بادا بـدات وەکـو حـەلاج، تەنانـەت هەنـدێکی خـودی عاریفەکانیش ناتوانن لە چوارچێوەی وشەدا بیخەنە روو و بە زمـان گوزارشـتی لـێ بکەن. هـەبوونی ئـەم رازە و شـاردنەوەی و نـەتوانینیی دەربڕینـی بـە مەعریفـەی عیرفانییەوە دیارە و بۆتە هۆی دروستبوونی جۆرێك لە ناڕوونی و تەمومژی تیایدا.

یەکێك لە عاریفەکان دەڵێت: رێبازی ئەهلی عیرفـان ئەوەیـە هـەروەکو خۆیـان دەڵێن ئەو شتەی کە لە رێگەی حەق (کەشف و شهود)ەوە بۆیان بـە دەسـت دێـت ئەگەرچی بە هیچ بەڵگەیەکی عەقڵیش پشتڕاست نەکرێتەوە و نەسەلمێندرێت، هیچ جێـی دوودڵـی نییـە و گومـان رێـی تـێ نابـات[18]، و عاریفـان ئـەو زانـا ئـاینی و فەیلەسوفانەی کە بۆ گەیشتن بە حەقیقەتی بالاّ، سوود لە عەقڵی بەڵگەهێنـەرەوە وەردەگرن بەو نابینایانە دەچوێنن کـە بـۆ ناسـینی ئـەو شـتەی دەبێـت ببینرێـت هەستی بەرکەوتنی خۆیان بە کار دەبەن و هەڵبەتە ئـەم هەوڵـە بـە ئامـانج ناگـات چونکە ناتوانێت بـە یـەقین بگـات[19]. شـێخ روزبـەهانی بـەقلی (٥٢٢–٦٠٦ کۆچـی) دەڵێـت: ((عاریفـەکان رازی لاهووتییـان بـەرەو مـاڵی ناسـووت هێنـا و بـە گیـانی لاهووت لە زمانی ناسـووتەوە قـسەیان کـرد))[20]بۆیـە بـەو پـەڕی متمانـەوە دەڵـێن: عیرفان ((رێگەیەکە بۆ دۆزینەوەی راستییەکان و بـە یەکـەوە بەسـتنەوەی مـرۆڤ و حەقیقەت))[21]کە ئەمە ئامانجی مەعریفەیە.

دڵ و عەشق لە مەعریفەناسیی مەحویدا

لە عیرفاندا کە عەشق ناوەندەکەیەتی، دڵ مەڵبەندی سەرهەڵدانی عەشق و بـە واتایەك چـەقی تیـۆری مەعریفەناسـیی عیرفانییـە واتـە: دڵ و عەشـق بـە یەکـەوە زەمینەسازی مەعریفەی عیرفـانین. عیرفـان لـە بەرامبـەر فەلـسەفە کـە پـشت بـە عەقڵ و بیرکردنەوە و بەڵگەهێنانەوەی عەقڵانی دەبەستێت، متمانـە دەکاتـە سـەر دڵ و وەرگیراوەکانی دڵ کە بە هۆی عەشقەوە بە دەستی دەهێنێت. لێرەدا پەنجە

دەخەینە سەر پشتڕاستکردنەوەی مەحوی لە بارەی تێڕوانینە عیرفانییەکانی دڵ و عەشق یان عیرفانی بوونی تێڕوانینی مەحوی بۆ دڵ و عەشق.

گرنگیدانی عیرفـان بـە دڵ و عەشـق هـەر لـە خـۆوە سەرچـاوەی نـەگرتووە و زۆربەیان لە لێکدانەوەیەکی عیرفانی بـۆ چـەند ئایـەتێکی قورئـانی پـیرۆز و چـەند فەرموودەیەکەوە سەر هەڵدەدەن. خودا زانای هەموو زانست و شتە نەزانراوەکانـە و ئەم سەرچـاوە بـێ هاوتایـەی زانـست لـە نـاو دڵـی هـەموو مرۆڤێکـی بـاوەڕداردا شوێنێکی هەیە بە واتایەکی تـر دڵـی بـاوەڕدارانی وەکـو مـاڵی خـۆی دەستنیـشان کردووە، وەکو لەم فەرموودەیەدا هاتووە: ((زەوی و ئاسمانـەکانم جێگـەی منیـان تیادا نابێتەوە بەڵام دڵی بەندەیەکی باوەڕدارم، من لە خۆدەگرێت))[٢٢]، کەواتە دڵی باوەڕدار بەگشتی و عاریف بە تایبەتی ماڵ و مەڵبەندی زانای هەموو زانستەکانن و بە واتایەکی تر دڵی عاریف خەزێنەی هەموو زانستەکانی لە ناوخۆیـدا هـەڵگرتووە، مەحوی لەم بارەیەوە دڵی مرۆڤ بە دڵۆپێك دەچوێنێت کە عەرشی رەحمـانی تیـادا جێ بووبێتەوە واتە گۆزەیەك کە دەریایەکی هەڵگرتووە و دەڵێت:

چ دڵ؟ قەترێکە، ئەمما عەرشی رەحمانی تیا دەرجە
چ دڵ؟ نوقگێکە، ئەمما مەرکەزی پەرگاری ئیمکانە[٢٣]

هـەروەها مـەحوی هـەمان بابـەتی پەیوەنـدی نێـوان دڵ و خـودا لـە روانگـەی لێکدانەوەیـەکی عاشـقانەوە دەخاتـەوە روو ئـەمجارەیان دڵ بـە شـوێنی هیجـر و وەسڵی یار دادەنێت و دەڵێت پێویستە دڵی عاشق بتوانێت هێندەی فەلەك و بگرە زیاتر لەویش بە دەست بێنێـت تـاوەکو لـە ئاسـت ئـەو ئەرکـەدا بێـت چـونکە یـار بوونێکی ئاسایی نییە و لە هەموو شوێنێك و دڵێکدا جێی نابێتەوە:

دەبێ دڵ ویسعەتێکی وەك فەلەك زیاتر وە کەف بێنێ
شەو و رۆژی فیراق و وەصڵی دولبەر تا بگونجێنێ[٢٤٧]

بەم پێیە دڵ لەگەڵ گەیشتنی بـە پلـەی عەرشـی خـودایی راسـتەوخۆ دەبێتـە خــاوەن پەنجەرەیــەك رووەو دنیــای مەعریفــە. لــە گۆشــە نیگایــەکی تــرەوە لێکدانـەوەی عەشـقی عاریفانـەیش پەیوەسـت دەبێـت بـەو خاڵـەی سـەرەوە. لـە ئایەتی حەفتا و دووی سورەتی ئەحزابدا باس لە ئەمانەتێکی خودایی دەکرێت کـە زەوی و ئاسمان و چیاکان نەیانتوانیٰ وەری بگرن و مـرۆڤ قبـوڵی هـەڵگرتنی کـرد،

عاریفان ئەم ئەمانەتـە بـە عەشـق و خۆشەویـستی خـودا لەقەڵـەم دەدەن[25] و بۆیـە مەحویش دەڵێت:

خودا گرتوو دڵم، چووتن بە گژ شۆر و شەڕی عیشقا
بە نەصصی ئایە ئەفلاك و زەمین ئەم بارە ناکێشی[26]

دەبینین پەیوەندییەك لە نێوان خاڵی یەکەم و ئەم خاڵـەدا هەیـە، لـە یەکەمـدا زەوی و ئاسمانەکان توانای لە خۆگرتنی خودایان نییە و دڵی باوەڕدار ئەم کـارەی پێ دەکرێت و لێرەیشدا خودا ئەمانـەتێکی هەیـە کـە زەوی و ئاسمانـەکان توانـای هەڵگرتنیان نییە و مرۆڤ هەڵیـدەگرێت، بۆیـە دەکرێـت بڵـێین ئـەوەی لـە هـەردووڵا بـاس کـراوە بریتییـە لـە یـەك مەبەسـت. لـە هـەر دوو بـاردا دڵـی مـرۆڤ توانـای بەجێگەیانـدنی کـارێکی هەیـە کـە لـە توانـای هـیچ بـوونێکی تـردا نییـە و زەوی و ئاسمان لە بەر باریدا دەناڵێنن:

لە بەر باری مەحەببەت ئاسمان و ئەرز ئەناڵێنن
چییە ئەم دەعوەیە زاهید، جلی لێ بارە گاپیرت[27]

لـە هـەردوو پەیوەندییەکـەدا دڵ لایـەنی پێوەندیکـەرە لـەلای مـرۆڤ و ڕۆڵـی سەرەکی وەبەر دەکەوێت. مەحوی ئەرکی مرۆڤ و لێپرسینەوەیـشی دەبەسـتێتەوە بە دڵەوە و رایدەگەیەنێت مرۆڤ بۆ سەربەرز بوون لە لێپرسینەوە و بە جێگەیاندنی ئەرکی خۆی کۆمەڵێك کاری دڵ توێنـەوەی لـە پێـشە واتـە گـرەوی روو سـووری و سەربڵندی مرۆڤ لە دەستی دڵیدایە:

بەس کاری دڵ توێنەوە مەحوی لە پێشتە
(لایحسب الاناسی ان یترکوا سدی)[28]

لە کۆتایی ئەم پێشەکییە کورتەدا بەو ئەنجامە دەگەین کە دڵ هێـڵ و کـەناڵی پەیوەندی و پێکەوە پەیوەستبوونی نێوان ئەفرێنەر و ئـەفرێنراوە و ئەفرێنـەر لـە ڕێگەی دڵەوە لەلای ئەفرێنراوەکەی حزوور و ئامادەبوونی دەبێت ئەگەر هاتو دڵـی ئەفرێنراوەکە ئامادەی بەرقەرار کردنی پەیوەندییـەکی لـەم جـۆرە بـوو. هـەروەها ئەفرێنەر بوونێکی زیندووە و چالاکە و ئامادەبوونیشی لە دڵی مرۆڤدا دەبێتە هۆی گواسـتنەوەی ئـەم زینـدوویی و چـالاکییە ئەفرێنـەری بـۆ مـرۆڤ و لـە ئاکامـدا کۆنترۆڵکردنی مرۆڤ لە سەر باری خوازراوی ئەفرێنەر، بـە واتایـەکی تـر بەخـشینی

وێنەیەکی ئەفرێنەری بە ئەفرێنراو. هەموو ئەمانە بە خواستی خودی دڵ بەڕێوە دەچێت نەك بە شێوەیەکی زۆرەملێ و سەپێندراو:

بێمە کوێ؟ دلبەر وتی: گەر چاوە: طۆفانێکی ئەشك

دڵ: تەنووری ئاگری عیشق و خرۆشی ئیشتیاق [٢٩]

ئەمە کلیلی دەرگای مەعریفەناسیی عیرفانییە و سەرلەبەری مەعریفەناسیی عیرفانی لە بارەی ناسینی چۆنیەتی ئەم پەیوەندییە و رێکارەکانیەتی بۆ تێگەیشتن لە مرۆڤ و گەردوون و هەموو بوون.

عەشق و مەعریفە لەلای مەحوی

مەعریفەناسی عیرفانی کە دەکرێت بە مەعریفەناسی عاشقانەیش ناوببرێت رایەڵەی خۆی لەسەر بنەمای عەشق بونیاد دەنێت. یەکێتی و گەیشتنەوە بە یەکتایی کە ئامانجی عیرفانە بە هۆی عەشقەوە دێتە دی بە یەگگرتنەوە لەگەڵ مەعشوق کە بوونی رەهایە. کاری مەعریفەناسی دۆزینەوەی حەقیقەتە و مەعریفەناسی عیرفانیش حەقیقەت لە یەکێتیدا پێناسە دەکات. مەحوی وەدیهاتنی یەکێتی لە عەشقی مەعشووقدا دەبینێتەوە و تەمی فرەیی کە وەهمێکی بێ بنەمایە لە هزردا لادەبات و لە ئاکامدا دەبێتە مایەی موقەددەس بوونی گیانی مرۆڤ و دەڵێت:

بلاَ رۆحت موقەددەس بێ، ئەم و ئەو کردنت بەس بێ

هەتا ئاخر هەناسە ئەو بناسە، هەر بنازە بەو [٣٠]

دڵی باوەڕدار خاوەن پەنجەرەیەکە رووەو مەعاریفی خودایی بەڵام هەموو کەسێك توانای بینینی هەموو ئەو مەعاریفانەی نییە. مەعاریفی خودایی کە راز و زانستی خودایی لە خۆدەگرێت جگە لە چاوێکی خودایی ئەستەمە چاوەکانی تر واتە گشت چاوێکی ئاسایی بتوانێت پەیان پێبەرێت و لێرەوەیە ئەزموون و پرۆسەی عیرفانی رۆڵی خۆی دەبینێت و عاریف دەباتە پلە و پایەیەکی بالاَتر لە خواناسی و زانینی ئەو مەعاریفانەدا، و عاریف بۆ ئەم مەبەستە لە رێگەی عەشقەوە بوونی خۆی لە بوونی مەعشووقدا دەتوێنێتەوە واتە نەبوونکردنی خۆی لە بوونی ئەودا و لەم کاتەدا ئەوەی دەمێنێتەوە تەنیا مەعشووقە و هەر زانست و

زانینێکیش بە دەست بێت لەلایەن خودی مەعشووقەوەیە. پەردە لەسەر هەڵماڵینی رازی یەکێتی لە ناو عەشقێکدا بەرجەستە دەبێت کە لەوێدا تەنیا عەشق بۆخۆی سەروەر بێت و هیچ نامەحرەمێکی لەگەڵ خۆیدا هەڵنەگرتبێت (وەکو سەر کە ئاماژەیە بۆ بیری عەقڵانی) کە گومان لە یەقینەکانی عەشق بکات:

تا نەبووری تۆ لەسەر رێ ناخەیە مەیدانی عیشق

سەر لە پێشی پێ دەبێ لەم رێگە دانێی (اولا) [31]

لەم کاتەدا عەشق لە پەیوەندییەکی دوو لایەنەی نێوان دوو بوون یان دوو کەس دەردەچێت و شێوەی رێبازێکی هزری لە خۆ دەگرێت بۆ دۆزینەوەی حەقیقەتی ژیان کە عیرفان لەو یەکێتییەدا دەیبینێتەوە و مەحویش لەسەر وەسیەتی باوکی عەشق وەکو رێباز و ئاراستەی ژیانی هەڵدەبژێرێت نەك تەنیا وەکو جۆرێك لە پەیوەندی:

شەوی ریحلەت پدەر _روحی مورەووەح_وەصیەتی فەرموو:

مەحەببەت مەذهەبت بێ، نووری چاوم، مەیکەشی مەشرەب [32]

مەحوی پرسی کەماڵیش بە عەشقەوە گرێ دەدات و عەشق وەکو رێگەی کەماڵ دەناسێنێت. لە عیرفاندا بە پێچەوانەی بوارەکانی تر کەماڵ لە ئەنجامی بەهێزکردن و پێگەیاندنی خودێکی سەربەخۆوە بە دەست نایەت و عاریف لە رێبازی عەشقدا خود بەجێ دێڵێت و سیفەتەکانی مەعشووق کە بابەتی مەعریفەیەتی لە خۆ دەگرێت کە سەرچاوەی کەماڵە، بۆیە عەشق دەبێتە بە کەماڵ گەیەنەری عاشق و تەواوکەری کاری مەعریفەناسی عیرفانی:

بە سۆزی عەشقە بوونە ذی کەمالات

اذ الانوار من ذی النار تنشا [33]

نەك هەر عەشق بە کەماڵ گەیەنەری مرۆڤە بەڵکو مەحوی گەیشتن بە هەموو کەماڵ و گشت مەعریفەیەکی راستەقینە لە دەرەوەی عەشق بە شتێکی مەحاڵ دەزانێت، واتە کەماڵ کە ئامانجی مەعریفە و مەعاریف کە رێگەی بە کەماڵ گەیشتنن بە بێ بەشداری عەشق نایەنە دی:

کەمالات و مەعاریف مەبیە بێ دەخڵی هەوێنی عیشق

عەجەب پشکووتووە لەم جەذوە نارە پڕ بە عالەم نوور [34]

بۆیە مەحوی دەرد و داغی دڵ و دەروونی عاشق کە هێمای نقومبوونە لە دەریای عەشقدا بە نیشانەی کەماڵی عاشق دادەنێت و دەڵێت کە ئەم کەماڵەم هەبوو ئیدی جەماڵی بێ سوودی رەنگ و روخساری جوانم بۆچییە:

دەرد و داغێکی دەروونی گەر ببێ، با رەنگ و روو

سیس و موغبەر بێ، کەماڵم بوو جەماڵم بۆچییە [٣٥]

یان دەڵێت سەختی و غەم و پەژارە پلەی پێگەیشتن و کەماڵی عاشقی جگەر بەخوێنبووی یارن و جیا لەمە نیشانەی خامی و پێنەگەیشتنە:

روتبەی کەماڵە رۆژەڕەشی بۆ جگەر بە خوون

ناکامە تاکە رەش نەبووە خوونی خامی میسك [٣٦]

دڵ و ئاگر و ئاوێنە لەلای مەحویدا

دڵ کانگای بەرهەم هاتنی مەعریفەیە لە مەعریفەناسیی عیرفانیدا و عارف بە هۆی دڵیەوە دەستی بەو مەعریفانە دەگات کە دەیەوێت. دڵ ئەو بەشەی بوونی عاشقە کە پەیوەندی بەردەوامی لەگەڵ مەعشووقدا هەیە و عەشق لەوێوە دەست بە ئاراستە کردنی عاشق دەکات رووەو ئاراستەی خۆی، بۆیە مەحوی دڵ بە شەوچرایەك ناو دەبات کە ئەرکی رێنیشاندەری رێبواری لە ئەستۆیە لە شەوەزەنگی ژیان و روونکردنەوەی ئەو تەم و مژەی کە بیرکردنەوەی جۆراوجۆر بۆ مرۆڤی دروست دەکات و سەری لێ دەشێوێنێت:

گەر تێبگەی لە گەوهەری دڵدا چ مەوج ئەدا،

ئەم شەوچراغە لەم شەوەدا کەس دەدا بە کەس [٣٧]

عاریفان عەشق بە ئاگرێك ناودەبەن کە لە دڵەوە بەردەبێتە عاشق و پاشان دەست بە سووتانی سەرتاپای بوونی دەکات. ئاگر لە مەعریفەناسی فەلسەفیدا هێمای رووناکییە و لەوێوە پەیوەست دەکرێت بە مەعریفەوە بەلام لەلای عاریف نیشانەی تاقیکردنەوەیە وەکو ئەو ئاگرەی کە بۆ حەزرەتی ئیبراهیم ساز کرا و هەروەها دەڵێن ئاگری عەشق لە عاشق بەردەبێت تاوەکو هەرچییەك کە پەیوەست بە بوونی ئەو نییە لە بوونیدا بسووتێنێت [٣٨] و پاش سووتان بە ئاگری

عەشــق ئــەوەی دەمێنێتــەوە بــێ خەوشــییە، لێــرەوە دەبەســترێتەوە بــە مەعریفەناسییەوە و بەشداری لە پێکهێنانی مرۆڤبوونی مرۆڤدا دەکات:

عەشق ئاگرێکە بەربووە هەرکەس دەبێ بە کەس

گەر رۆژە ڕەش وەکو شەوە بێ، بوو بە شەوچراغ [٣٩]

هەرکەسـێك لـەم رازەی ئـاگری عەشـق تێبگـات ئیـدی ئـەو ئـاگرە بـە چـاوی ئاگرێکی لەناوبەر نابینێت، بۆیە ئەو کەسانەی کە سووتاوی ئـاگری عەشـقن زیـاتر لە هەموو کەسێکی تر لە هەوڵدان بۆ گەیشتن بەو ئاگرە خۆش و دڵنشینە:

ئەی مەحەببەت! ئاگرێکی هێندە خۆش و دڵ نشین

ئەو کەسەی سووتووتە، هەر ئەو هەوڵ ئەدا بۆ سووبەسووت [٤٠]

ئامانجی ژیان لەلای عاریف بریتییە لەو بەکەسبوونەی کـە عەشـق بـۆ مرۆڤـی دەهێنێتە ئاراوە، واتە مانەوەی مرۆڤ لەو بارە پاکژەی کە دەبێت وەها بێـت و بـە واتایـەکی تـر مانـەوە و پابەنـدبوونی عاشـق لەسـەر ئـەو بـارەی کـە مەعـشووق دەیخوازێت. کەواتە ئـاگری عەشـق دەتوانێـت مـرۆڤ لەسـەر راسـتە رێـی ئامـانجی بوونی خۆی رێنوێنی بکات و بەردەوام لـەو بـارەدا بیپارێزێـت کـە دەبێـت بۆخـۆی وەهابێت و لێی لانەدات، بەمەش خۆبەخۆ ئاگری عەشق خۆی دەبێتە ئامانج:

گەر ئاگری مەحەببەت شك بەم لە دۆزەخا

ئەو دۆزەخە بەهەشتمە، جەننەت، دەکەم حەرام [٤١]

جا لەبەر ئەوەی هەر دڵ دەبێتە فەزاو پانتاییەك کە یاد و وێنەی مەعشووقی تیادا نیشتەجێ ببێ وەکو مەحوی دەڵێت:

درا در دل تنگ محوی دمی

چون تو یوسفی باید افتی بچاه [٤٢]

واتە وەرە نێو دڵی تەنگی مەحوییەوە، چـونکە تـۆ یوسـفیت و دەبێـت وەکـو ئەویش بکەویتە بیرەوە. بۆیە هەر ئەم پەیوەندییەی نێوان دڵ و عەشق و ئاگر لـە نێو دەقە عیرفانییەکاندا بە شێوەی ئاوێنەیش خراوەتەوە روو. لە عیرفاندا (ئاوێنە هێمای روو بە رووی یەك بوونی خاك و ئەفلاکە بـەو واتایـەی کـە هەریـەك لـەو دوو وێنەیەی بەرامبـەر واتـە حـەق و خـەلق وەکـو ئاوێنەیـەك وان بـۆ یـەکتر...لـە بـەر ئەوەی عەشق خۆی لـە ئاوێنـەی عاشـقی و مەعـشووقیدا نوانـد جـوانیی خـۆی بـۆ

خـۆی وەدیارخـست و لـە رووی تێڕوانـەری و بـۆ تێڕوانینـەوە نـاوی عاشـقی و مەعشووقی پەیدا بوو)[٤٣]، بۆیە دڵی عاریف ئـەو ئاوێنەیەیـە کـە وێنـەی مەعـشووق (حەق)ی تیادا دەردەکەوێت و حەق خۆی تیادا دەبینێتەوە و (ئەو بەکەسـبوونەی عەشقیش دەیخولقێنێت هەمان بە ئاوێنە بوونە بۆ حەق) مەحوی دەڵێت:

چون جام زبزمت نکشیدیم می وصل

چون آیینەام دل بتماشا شده قانع[٤٤]

واتـە لـە بـەر ئـەوەی پێکـی بـەزمی وەسـڵی تۆمـان نـۆش نـەکرد یـاخود بـەر نەکەوت، وەکو ئاوێنەم لێ هاتووە و دڵم تەنیا بـە تەماشـاکردنت قـانیع بـووە. بـە ئاوێنـەبوون واتـە خـۆ بـە فـەزاکردن بـۆ دەرکـەوتنی ئـەوی تـر و دڵ کـە سـیفەتی ئاوێنەی وەرگرت ئیدی خۆی بێ رەنگ دەبێت وەکو خودی ئاوێنە و ئەوەی کە بـە دیار دەکەوێت و لەم کاتەدا دەبینرێت تەنیا وێنەی مەعـشووقە، بۆیـە عـاریف لـەم رێگەیەوە بە جۆرێك خۆی و وێنە و سیفەتی خۆی نەبوو دەکات و وێنە و سـیفەتی مەعشووق دەخاتە روو کە لە راستیدا وێنە و سیفەتی ئەسڵی خۆیـەتی واتـە خـۆی تیادا دەبینێتەوە، هەڵبەتـە ئەمـە پەیوەندییـەکی دوو لایەنەیـە جارێك عاشـق لـە ئاوێنەی دڵی دەڕوانێت و لە بـری خـۆی وێنـەی مەعـشووق دەبینێـت و مەعـشووق ناسین یەکسان دەبێـت بـە خۆناسـین یـان بـە پێـچەوانەوە و لەلایـەکی تریـشەوە مەعشووقیش دەیەوێت لە شـوێنێکدا جـوانی رووی خـۆی ببینێـت و ئاوێنـەی دڵـی عاشق ئەم کارەی بۆ دەسازێنێت:

بە ئیخلاصی ئەوم ئاوێنەکەی دڵ وا جەلا داوە

کە چیهرەی شاهیدی مەقصودمی تێدا نموودارە[٤٥]

لە هەمان کاتیشدا ئەو ئاوێنەیە دەتوانێت وێنەی یار وەکو خۆی بخاتـەوە روو تاوەکو یار جوانی رووی خۆی تیادا بەدی بکات:

دەبێ چاو و دڵێکی پاك و بێ غەش میثلی ئاوێنە

ببێ، ئەو صورەت و مەعنایە بنوێنێ (کما کان)[٤٦]

بەم پێیە هەموو دڵێـك شـیاوی ئـەوە نییـە کـە ببێتـە ئاوێنـەی مەعـشووق گەرچـی هـەموو دڵێـك لـە بنەڕەتـدا ئاوێنەئاسـایە بـەڵام هـەر ئاوێنەیـەك ژەنـگ و تەمگرتی ئیدی واتایەك بۆ ئاوێنەبوونی خۆی ناهێڵێتـەوە. ئـەو دڵـەی کـە بیـەوێت

بەو پلە و پایەیە بگات پێویستە هەردەم ئاگاداری چۆنیەتی ڕاگرتنی ئاوێنەکەی بێت. لێرەدا هەرسێ چەمکی دڵ و ئاگر و ئاوێنە بە یەکەوە پەیوەست دەبن. لە گرنگترین کێشەکانی ئاوێنە بریتییە لە ژەنگ گرتن و لێڵ و تەڵخ بوون و بە تووشهاتنی هەریەك لەمانە ئاوێنە تواناداری خۆی لە گواستنەوەی شتەکان وەکو خۆیان لە دەست دەدات، ئاوێنەی دڵیش بە هەمان شێوەیە و لە کاتی تووشهاتنی بە ژەنگی رق و کینە و ناپاکی و...هتد ئیتر دەرکەوتنی مەعشووق (حەق)ی تیادا مەحاڵ دەبێت و بۆیە مەحوی پەڵەی سەر ئاوێنە بە حەرام دادەنێت بۆ ڕێبوارانی ئەم ڕێگەیە:

برسینه عاشق اثر کینه حرام است

در کیش صفا لکهء آیینه حرام است[٤٧]

واتە شوێنەواری رق و کینە لە دڵی عاشقدا حەرامە، و لە مەزهەبی سەفا و پاکیدا پەڵەی سەر رووی ئاوێنە حەرامە. هەموو شتێك جگە لە وێنەی مەعشووق لە دڵ، بە پەڵە و خەوش و گەرد دادەنرێت لە عیرفاندا بۆیە مەحوی لە پێناو پاك ڕاگرتنی دڵ و پاراستنی باری یەکێتی داوا دەکات ((غەیر)) واتە هەموو شتێك جگە مەعشووق لە دڵدا جێ نەکرێتەوە و دەرگای ماڵی ئاوێنەی دڵ تەنیا بە رووی یاردا بکرێتەوە:

غەیر را در دل مده ره خانەء آیینه را

وامکن الا بروی جلوه دلدار در[٤٨]

واتە غەیر ((بێگانە)) لە دڵدا جێ مەکەرەوە و دەرگای ماڵی ئاوێنە تەنیا بەڕووی جیلوە و دەرکەوتنی دڵداردا بکەرەوە. لەم کاتەدا وەك چۆن ئاوێنە پاك دەکرێتەوە و جەلا دەدرێت دڵیش بە ئاگری عەشق خاوێن دەکرێتەوە و لە هەموو شت و گەردێك جگە لە مەعشووق دادەماڵرێت:

بە تابی عەکسی ئەو دیدارە دڵ سووتا، موزەککایە

کەتانت ڕاگرە سازوو بە جیلوەی ماهتابێ زوو[٤٩]

عەشق سیفەتی ئاگر و سووتێنەریی دراوەتە پاڵ و ئاگریش خاسیەتی دژی میکرۆبی و سووتاندنی خەوشەکانی هەیە و لە کاتی ژەنگ گرتنی ئاوێنەدا بۆ درەوشاندنەوەی بە کار هێنراوە و مەحوی دەڵێت کە عەشق دڵ لە هەموو ڕەنگ و

رووەکـان پاکـژ و سـاف بکاتــەوە دەبـا بـەو ئـاگرە ئاوێنـەی دڵ لـە ژەنـگ پـاك بکەینەوە و بدرەوشێنینەوە:

بعشق از نقشها دل صاف گردد

بآتش ده جلا آیینه از زنگ [50]

واتە بە عەشق دڵ پاك و بێگەرد دەبێتەوە بۆیە بەو ئاگرە، واتە ئاگری عەشق ئاوێنـەی دڵ لـە ژەنـگ پـاك بکـەرەوە. کـۆی پەیامەکـەی مـەحوی لـەم بارەیـەوە دەکرێت لەم دێڕە شیعرەدا کۆ بکەینـەوە کـە لـە بـارەی خۆیـەوە وتوویـەتی و لـە راسـتیدا جێبـەجێکردنی ئـەو تیۆرەیـە کـە لەسـەرەوە سـەبارەت بـە دڵ و ئـاگر و ئاوێنە باسی لێوە کرا:

بعشق از ماسوا خالی نمودم سینهء خودرا

بآتش من جلا دادم رخ آیینهء خودرا [51]

واتە بە عەشق دڵی خۆم لە هەموو بـوونێکی بێگانـە بـەتاڵ کردووەتـەوە و بـە ئـاگر رووی ئاوێنەکـەی خـۆمم درەوشـاندووەتەوە. دەبیـنین دووبـارە عەشـق لـە رێگەی پەیوەندی ئاگر و ئاوێنەوە عاشق دەباتەوە سەر خاڵی یەکێتی کە ئامانجی کۆتایی عیرفانە و بنەڕەتی مەعریفەناسیی عیرفانییە.

ئه نجام

مەعریفەناسی عیرفانی لەسەر بنەمای بەرەو یەکێتی چوون دامەزراوە کە بە هـۆی عەشقەوە بەدی دێت، عەشقی مەحویش هەڵگری هەمان واتا و نـاوەرۆکی عەشـقی عیرفانییە.

مەحوی عاریفانە لە یار دەڕوانێت و یار لە ئەدەبیاتی عیرفانیدا هێمای حەقیقەتە و عاریف لە هەوڵی گەیشتنە بەو حەقیقەتە چونکە بە جێگیربـوونی لـە دڵـی عاریفـدا حەقیقەت بە بوونی ئەویش دەبەخشێت.

دڵ و ئاگر و ئاوێنە سـێ چـەمکن کـە لـە شـیعر و ئـەدەبیاتی عیرفانیـدا بـە پـشت بەستن بە دەق و تێڕوانینی ئـاینی لێکدانـەوەیان بـۆ کـراوە و هـەمان بۆچـوون لـە شیعرەکانی مەحویدا بەرچاو دەکەوێت، واتە مەحوی ئەو سێ چەمکە لە واتایـەکی بەرزتردا بە کار دەهێنێـت و مەبەسـتگەلێکی عیرفـانیی وەکـو پاکبوونـەوەی دڵ و نـاخ و دەربـازبوون لـە تـەمی فرەیـی و هەڵبـژاردنی ڕێگـەی یـەکتاییان پێـوە دەبەستێت.

سەرچاوەکان

سەرچاوە کوردییەکان:

– دیوانی مەحوی ، لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و محمدی مەلا کریم ، ئینتیشاراتی کوردستان ، چاپی یەکەم (لە رووی چاپەکەی کۆڕی زانیاری کوردی _ بەغدا ١٩٧٧)، سنە ، ١٣٨١.

– سۆفیگەری _ شیعری ئایینی و سۆفیگەری لە شیعرە کوردییەکانی مەحویدا ، د. ئیبراهیم ئەحمەد شوان ، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی موکریانی ، چاپی یەکەم ، هەولێر ، ٢٠٠١.

– فەرهەنگی سۆفییانەی دیوانی جزیری و مەحوی ، د. ئیبراهیم ئەحمەد شوان ، بلاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی ، چاپی یەکەم ، هەولێر ، ٢٠١٠.

سەرچاوە عەرەبییەکان:

- المعجم الصوفي _الحكمة في حدود الكلمة، د. سعاد الحكيم ، دندرة للطباعة والنشر، الطبعة الاولى ، بيروت ، ١٩٨١.
- المعرفة وحدودها عند محي الدين بن عربي ، هيفرو محمد علي ديركي، التكوين للطباعة والنشر والتوزيع ، دمشق ، ٢٠٠٦.

سەرچاوە فارسییەکان:

– ارزش میراث صوفیه ، دکتر عبدالحسین زرین کوب ، انتشارات امیر کبیر ، چاپ دوازدهم ، تهران ، ١٣٨٥.

– تاریخ فلسفه در جهان اسلامی ، حنا الفاخوری و خلیل الجر ، ترجمه عبدالمحمد ایتی ، جلد اول ، کتاب نان ، چاپ دوم ، تهران ، ١٣٥٨.

– تصوف ایرانی در منظر تاریخی ان ، دکتر عبدالحسین زرین کوب ، ترجمه دکتر مجدالدین کیوانی ، انتشارات سخن ، چاپ اول ، تهران ، ١٣٨٣.
– چهار گزارش از تذکرة الاولیاء عطار ، بابك احمدی ، نشر مرکز ، چاپ سوم ، تهران ، ١٣٨٦.
– در امدی بر نظریه‌های معرفت شناسی در اندیشه اسلامی ، مرتضی خاکیان ، انتشارات سروش هدایت ، چاپ اول ، قم ، ١٣٧٨.
– در امدی بر معرفت شناسی و مبانی معرفت دینی ، محمد حسین زاده ، انتشارات مؤسسه اموزشی و پژوهشی امام خمینی ، چاپ اول ، قم ، ١٣٨٨.
– فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی ، دکتر سید جعفر سجادی ، انتشارات طهوری ، چاپ هشتم ، تهران ، ١٣٨٦.
– فلسفه عرفان –تحلیلی از اصول و مبانی و مسائل عرفان ، دکتر سید یحیی یثربی ، مؤسسه بوستان کتاب ، چاپ ششم ، قم ، ١٣٨٧.
– عرفان نظری تحقیقی در سیر تکاملی و اصول ومسائل تصوف ، دکتر سید یحیی یثربی ، مؤسسه بوستان کتاب ، چاپ ششم ، تهران،١٣٨٧.
– عرفان و معرفت قدسی ، استاد یحیی کبیر ، مطبوعات دینی ، چاپ اول ، قم ، ١٣٨٦.
– کارنامه تصوف ، دکتر نصرالله فروهر ، نشر افکار ، چاپ اول ، تهران ، ١٣٨٧.
– مبانی عرفان و تصوف ، دکتر قاسم انصاری ، انتشارات طهوری ، چاپ ششم ، تهران ، ١٣٨٦.
– مدخلی بر رمزشناسی عرفانی ، جلال ستاری ، نشر مرکز ، چاپ سوم ، تهران، ١٣٨٦.

— معرفت شناسی در عرفان ، سید حسین ابراهیمیان ، مؤسسه بوستان کتاب ، چاپ دوم ، قم ، ۱۳۸۷.
— محی الدین ابن عربی و نقش خیال قدسی در شهود حق ، مریم صانع پور ، نشر علم ، چاپ اول ، تهران ، ۱۳۸۵.
—نگرشی بر تاریخ فلسفه اسلامی ، ادوارد کریك ، ترجمه محمود زارعی بلشتی ، انتشارات امیر کبیر ، تهران، ۱۳۸۵.

گۆڤارەکان:

— ارتباط خودشناسی با خوداشناسی در عرفان ابن عربی ، سعید رحیمیان ، فصلنامه علمی پژوهشی انجمن معارف اسلامی ایران ، سال اول ، شماره سوم ، تابستان ۱۳۸٤.

پەراوێزەکانی

١– نگرشی بر تاریخ فلسفه اسلامی ، ادوارد کریك ، ترجمه محمود زارعی بلشتی ، انتشارات امیر کبیر ، تهران ، ١٣٨٥، ص ٩٦.
٢– در امدی بر نظریەهای معرفت شناسی در اندیشه اسلامی ، مرتضی خاکیان ، انتشارات سروش هدایت ، چاپ اول ، قم ، ١٣٨٧، ص٦٩.
٣– تاریخ فلسفه در جهان اسلامی ، حنا الفاخوری و خلیل الجر ، ترجمه عبدالمحمد ایتی ، جلد اول ، کتاب نان ، چاپ دوم ، تهران ، ١٣٥٨، ص ٢٩٦.
٤– در امدی بر معرفت شناسی و مبانی معرفت دینی ، محمد حسین زاده ، انتشارات موسسه اموزشی و پژوهشی امام خمینی ، چاپ اول ، قم ، ١٣٨٨، ص ٣٩.
٥– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٤.
٦– معرفت شناسی در عرفان ، سید حسین ابراهیمیان ، موسسه بوستان کتاب ، چاپ دوم ، قم ، ١٣٨٧، ص ٢٠.
٧– در امدی بر نظریەهای معرفت شناسی در اندیشه اسلامی ، مرتضی خاکیان ، ص ٨٠.
٨– فەرهەنگی سۆفیانەی دیوانی جزیری و مەحوی ، د.ئیبراهیم ئەحمەد شوان ، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی ، چاپی یەکەم ، هەولێر ، ٢٠١٠، ل ١٠٧.
٩– کارنامه تصوف ، دکتر نصرالله فروهر ، نشر افکار ، چاپ اول ، تهران ، ١٣٨٧، ص ٢٤٥.
١٠– عرفان نظری تحقیقی در سیر تکاملی و اصول ومسائل تصوف ، دکتر سید یحیی یثربی ، موسسه بوستان کتاب ، چاپ ششم ، تهران،١٣٨٧، ص٤٨١.
١١– ارزش میراث صوفیه ، دکتر عبدالحسین زرین کوب ، انتشارات امیر کبیر ، چاپ دوازدهم ، تهران، ١٣٨٥، ص ١٠.
١٢– عرفان و معرفت قدسی ، استاد یحیی کبیر ، مطبوعات دینی ، چاپ اول ، قم ، ١٣٨٦، ص ٥٨.
١٣– تاریخ فلسفه در جهان اسلامی ، حنا الفاخوری و خلیل الجر ، ترجمه عبدالمحمد ایتی ، جلد اول ، ص ٢٩٦.
١٤– ارتباط خودشناسی با خوداشناسی در عرفان ابن عربی ، سعید رحیمیان ، فصلنامه علمی پژوهشی انجمن معارف اسلامی ایران ، سال اول ، شماره سوم ، تابستان ١٣٨٤، ص ١٥.
١٥– در امدی بر نظریەهای معرفت شناسی در اندیشه اسلامی ، مرتضی خاکیان ، ص ٨٦. والمعرفة وحدودها عند محی الدین بن عربی ، هیفرو محمد علی دیرکی ، ص ١٢٣.
١٦– محی الدین ابن عربی و نقش خیال قدسی در شهود حق ، مریم صانع پور ، نشر علم ، چاپ اول ، تهران ، ١٣٨٥، ص ٢.

١٧– چهار گزارش از تذکرة الاولیاء عطار ، بابك احمدی ، نشر مرکز ، چاپ سوم ، تهران ، ١٣٨٦، ص ١٨١.
١٨– معرفت شناسی در عرفان ، سید حسین ابراهیمیان ، ص ٢٠.
١٩– تصوف ایرانی در منظر تاریخی ان ، دکتر عبدالحسین زرین کوب ، ترجمه دکتر مجدالدین کیوانی، انتشارات سخن ، چاپ اول ، تهران ، ١٣٨٣، ص ٨٣.
٢٠– مبانی عرفان و تصوف ، دکتر قاسم انصاری ، ص ١٩.
٢١– فلسفه عرفان–تحلیلی از اصول و مبانی و مسائل عرفان ، دکتر سید یحیی یثربی ، موسسه بوستان کتاب ، چاپ ششم ، قم ، ١٣٨٧، ص ٣٣.
٢٢– المعجم الصوفي_الحكمة في حدود الكلمة، د.سعاد الحكيم ، دندرة للطباعة والنشر ، الطبعة الاولى ، بيروت ، ١٩٨١، ص ٩١٨.
٢٣– دیوانی مەحوی ، لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی مەلا عبدالكريمی مدرس و محمدی مەلا کریم ، ئینتیشاراتی کوردستان ، چاپی یەکەم (لە رووی چاپەکەی کۆڕی زانیاری کوردی_بەغدا ١٩٧٧)، سنە ، ١٣٨١. ، ل ٤٣٨.
٢٤– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣١٠.
٢٥– سۆفیگەری _ شیعری ئایینی و سۆفیگەری لە شیعرە کوردییەکانی مەحویدا ، د.ئیبراهیم ئەحمەد شوان ، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی موکریانی ، چاپی یەکەم ، هەولێر ، ٢٠٠١، ل ٣٩٥.
٢٦– دیوانی مەحوی ، ل ٣٠٣.
٢٧– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٦٨.
٢٨– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٧.
٢٩– سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٧٨.
٣٠– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٦١.
٣١– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٩.
٣٢– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٥١.
٣٣– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٤١.
٣٤– سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٢٨.
٣٥– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٩٢.
٣٦– سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٨٨.
٣٧– سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٤٨.

٣٨- فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی ، دكتر سید جعفر سجادی، انتشارات طهوری ، چاپ هشتم، تهران ، ١٣٨٦ ، ص ٤.
٣٩- دیوانی مەحوی ، ل ١٧١.
٤٠- سەرچاوەی پێشوو ، ل ٧٩.
٤١- سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢١٣.
٤٢- سەرچاوەی پێشوو ، ل ٥٢٥؟
٤٣- مدخلی بر رمزشناسی عرفانی ، جلال ستاری ، نشر مرکز ، چاپ سوم ، تهران ، ١٣٨٦، ص ١٣٨.
٤٤- دیوانی مەحوی ، ل ٥٠٩.
٤٥- سەرچاوەی پێشوو ، ل ٤٦٧.
٤٦- سەرچاوەی پێشوو ، ل ٤٣٩.
٤٧- سەرچاوەی پێشوو ، ل ٤٨٣.
٤٨- سەرچاوەی پێشوو ، ل ٥٠٢.
٤٩- سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٥٦.
٥٠- سەرچاوەی پێشوو ، ل ٥١٤.
٥١- سەرچاوەی پێشوو ، ل٤٧٤.

خلاصة

مثلث القلب والنار والمرآة في شعر محوي

ان محوي هو احد الشعراء الكرد والذى يعكس الاعتقاد العرفاني من خلال شعره. اغلب الباحثين في شعره يتفقون على تصنيفه كأحد الشعراء العرفانية. في هذا البحث نتناول اولا علم المعرفة العرفانية وثانيا تحليل شعر محوي من منظور عدة مفردات مثل ((القلب)) و((النار)) و((المرآة)) ودراستهم بشكل معرفي في سبيل اظهار العلاقة التى تربط بينهم من جهة وعلاقتهم مع اساسيات المعرفة العرفانية.

((القلب)) فى الادب العرفاني يعني بيت الله وقناة الاتصال بين البشر وخالقهم. في الجانب الثانى وبكلمات اخرى، هو المرآة التي توضح الحق نفسه فيه ومن ناحية اخرى فهو يعطى صفات الخالق الى البشر لتحقيق الذات. يمكن تحقيق هذا فقط عندما يكون الخالق في قلب الانسان. ان الحب الذى يقرر نوع العلاقة بين الخالق والانسان يأخذ على عاتقه هذه المسؤلية واستعمال ناره يصفي مرآة القلب وبالنهاية يصل الى معرفة الحق.

Abstract

The Triangle of the Heart, Fire , and Mirror in Mahwi's Poems

Mahwi is one of the Kurdish poets whose poems reflect sophitic beliefs. Most of researchers of his poems agree that he should be classified as one of the Kurdish sophistic poets. In the research, first, we introduce the epistemology of sophism and, second, analyse Mahwi's poems from the view of severa words such as "heart", "fire", and "mirror". These words are analysed epistemologically in order to find their relations with each other and with the basics of sophism. In Kurdish literature "heart" is considered as the house of God and the communication chnnal between humankind and the God. In other words, on one hand, it is seen as a miorror in which, "right" can manifest itself and, on the other hand, it can give God's characreristics to humankind and make him/her like Himself. This can be acieved when there is only God in humankind's heart. Love, which determines the type of relation between God and humankind, takes this respopnsibility and using its fire puryfies the mirror of heart, and eventually humankind reaches a bieng similar to God's being.

هونەری ژیاننامەی خودی لە ئەدەبی کوردیدا (پاکیزە رەفیق حلمی) وەك نموونە

پ. ی. د. نوزاد وقاص سعید م. نعمه قرنی اسماعیل

پێشەکی

ژیاننامەی خودی هونەرێکە لە هونەرەکانی پەخشانی ئەدەبی و جۆرێکە لە ژیاننامە، نووسەر ژیان و ئەزموونە تایبەت و گرنگەکانی خۆی بە شێوازێکی هونەری بەیەکەوە بەستراو و لە سەر بنیاتێکی بەهێز وێنە دەکێشێ و بە شێوەیەکی تایبەت تیشك دەخاتە سەر ژیانی تاکەکەس و مێژووی کەسایەتی خۆی، بە شێوەیەکی راستەوخۆ، یان ناڕاستەوخۆ بە جۆرێك دەقەکە ئاماژە بەوە بکات کە ژیاننامەی خودییە. ئەم هونەرە وەکو جۆرەکانی دیکەی ئەدەب، خاڵێك لە لاپەڕەکانی مێژووی هەر میللەتێك داگیر دەکات و لەگەڵ بوونی مرۆڤدا هەبووە.

لەبەر گرنگی بابەتەکە و لەبەر ئەوەی بە شێوەیەکی زانستی و تێر و تەسەل تیشکی نەخراوەتە سەر و لێی نەکۆڵراوەتەوە. و سەرەڕای ئەمەش پاکیزە رەفیق حلمی، کەسایەتییەکی دیاری رۆشنبیری کوردییە و رۆڵی بەرچاوی لەم بوارەدا هەبووە، ئەوا ئەم فاکتەرانە هاندەر بوون بۆ ئەنجامدانی ئەم لێکۆڵینەوەیە، بە شێوەیەکی گشتی لەسەر رێبازی وەسفییە و بۆ پێویستی نەبێ بابەتەکە ئەم سنوورەی نەبەزاندووە، نەبوونی سەرچاوەی سەرەکی بەزمانی کوردی و هەژاری زاراوەسازی کوردی گرفتی ئەم لێکۆڵینەوەیە بوو، لە پێشەکی و دوو تەوەر و ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان و کورتەی لێکۆڵینەوە بە هەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی پێکهاتووە.

لە تەوەری یەکەمدا : باسی زاراوە و چەمك و پێناسە و جۆرەکانی ژیاننامە و ژیاننامەی خودی و مێژووی سەرهەڵدانی لە ئەدەبی کوردیدا کراوە. لە تەوەری دووەمیشدا : باسی رەگەزە هونەرییەکانی ژیاننامەی خودی لە بنیاتی دەقی (کورد و ژیانێکی پڕ ئەندێشە) ی پاکیزە رەفیق حلمی کراوە.

یەکەم :

زاراوەو چەمك و پێناسەو جۆرەکانی ژیاننامەو مێژووی سەرهەڵدانی لە ئەدەبی کوردیدا :

ژیاننامە وەك زاراوە :

ژیاننامە ژانرێکی ئەدەبی سەربەخۆیە، تیایدا نووسەر هەڵدەستێ بە نووسینەوەی چیرۆك و بەسەرهاتی ژیانی خۆی و کەسەکانی تر. لە رووی زاراوەوە وشەیەکی لێکدراوە لە (ژیان + نامە) پێکهاتووە، واتە نامەی ژیانی تاکێك. لە زمانی عەرەبیدا وشەی (السیرة) یە. لە فەرهەنگی (المنجد في اللغة و الاعلام) بە واتای (شێوە– رێرەو– رێگە – رێبان)[١] هاتووە، و لە فەرهەنگی کوردیدا بە واتای (ژیاننامە– ناوبانگ– چیرۆك – راز – داستان – بەسەرهات – سەرگوزشتە – سەربووردنامە – مێژوو – باس و خواسی ژیانی یەکێك یان کۆمەڵ و گرۆهێك – مەزهەب و رێگە)یە[٢]. لە زمانی ئینگلیزیشدا وشەی (Biography) یە. (کە لە بنەڕەتدا وشەیەکی یۆنانییە و پێکهاتووە لە (Bios)، بە واتای (ژیان)، (graph in) بە واتای (نووسین) دێ)[٣]. وشەی (Biography) بۆ یەکەم جار لە زمانی ئینگلیزیدا، لەلایەن درایدن لە ساڵی (١٦٨٣) دا بۆ (الحیات المتقابلة) (ژیانی ناوداران) ی بلو تارك بەکار هاتووە[٤].

پێناسەی ژیاننامە :

هونەری ژیاننامە (مێژووی ژیانی کەسێکە لە کاتی لەدایکبوونییەوە تا کاتی نووسینەوەی ژیاننامەکەی)[٥] واتە ئەو کەسەی ژیاننامەکەی دەنووسرێتەوە، جا چ خۆی بینووسێتەوە یان لەلایەن کەسێکی دیکەوە نووسینەوەی ئەنجام بدرێ، پێویستە لە ژیاندا مابێ.

لە فەرهەنگی ئۆکسفۆرددا، بەم شێوەیە پێناسەی ژیاننامە کراوە (مێژووی ژیانی مرۆڤەکانەو جۆرێکە لە ئەدەب)[٦] لێرەدا جەخت لەسەر مێژوو و ژیانی تایبەتی و ئەدەب دەکاتەوە. مەبەستی لەوەیە کە هەر چەندە ژیاننامە پەیوەندی بە مێژووەوە هەیە، کە مێژووی ژیانی کەسەکان دەنووسێتەوە، بەڵام نووسینەوەی ئەو مێژووەش بە شێوەیەکی ئەدەبی پێشکەش دەکات.

به شێوەیەکی گشتی، ژیاننامە جۆرێکە لە جۆرەکانی ئـەدەب (لێکۆڵینـەوەی مێژوویی و چێژ وەرگرتنی چیرۆکی بەیەکەوە کۆدەکاتەوە، بۆ دیراسەکردنی ژیانی کەسێك و وێنە کێشانێکی وردی ئـەو کەسـایەتییە)[٧]. واتـا مێـژووی ژیـانی تـاك و چۆنێتی هەڵسوکەوتی لە نێوان خەڵکدا، هەروەها گێڕانەوەی رووداو و بەسـەرهاتی ژیانی تاکێکە، یاخود دووبارە ژیانەوەی مرۆڤە لەسەر رووی لاپەڕەکاندا.

چەمکی ژیاننامە :

وشەی ژیاننامە لەرووی چەمکەوە، بەواتای مێژووی ژیان دێ، کە بریتییـە لـە (مێـژووی تۆمـارکراوی ژیـانی کەسـێك، هونـەری نووسـینەوەی ژیـانی یـەکێك، رەگەزێکی ئەدەبییە، بۆ سەربردەی ژیانی کەسانێك، تەرخان کراوە. [٨]

جۆرەکانی ژیاننامە :

لێکۆڵەران و رەخنەکاران بە چەند جۆرێك ژیاننامەیان دابەش کردووە، بۆ نموونە (انیس المقدسی) دابەشی کردۆتە سەر دوو جۆر :

١– ژیاننامەی گشتی : ئەو جۆرەی ژیاننامە کەسانێکی زۆر لـە خـۆ دەگـرێ، واتـە نووسـەر هەڵدەسـتێ بـە نووسـینەوەی ژیـانی کۆمەڵـە کەسـێك کـە خـۆی دەستنیشانی کردوون، بە پێی ئەو پێوەرەی کە خۆی دایناوە. ژیاننامـەی گشتی هونەری ناساندن (فن التراجم) دەگرێتەوە و بریتییە لە کورتـەیێکی ژیـانی تاکێـك، واتە وەکو ناسنامەیێکە، یان پێناسەیێکە بـۆ نـاودارانی (مێـژوویی، یـان ئـەدەبی، یان زانستی ... هتد) .

٢– ژیاننامـەی تایبـەتی : تـەنیا بـە دەوری یـەك کەسدا دەخولێتـەوە، واتـە هەموو بابەتی ژیاننامەکە تایبەتە بە کەسێکی دیاریکراو و دیارکردنی رووداوەکانی سەردەمی ژیانی ئەو کەسە لە ماوەیێکی دیاریکراودا لـە خـۆ دەگـرێ . ژیاننامـەی تایبەتیش دوو لقی لێ دەبێتەوە :

أ– ژیاننامەی خودی : کە نووسەر هەڵدەستێ بە گێڕانەوەی تەواوی بەسەرهات و رووداوەکانی ژیانی خۆی .

ژیاننامەی بابەتی : لەم جۆرەدا نووسەر گێڕانەوەییێکی تێروتەسەل لە بارەی ژیانی کەسێکی تر ئەنجام دەدا [9]٠لـــە

لایەکی ترەوە، هەندێ لە لێکۆڵەران و رەخنەگران پەنا بۆ دابەشکردنێکی تر دەبەن، کە لە لێکۆڵینەوەکانیاندا تەنیا دوو جۆری هونەری ژیاننامە دەستنیشان دەکەن [10]

١– ژیاننامەی خودی ٠

٢–ژیاننامەی بابەتی ٠

لەگەڵ ئەو جۆرانەی هونەری ژیاننامەدا، جۆرێکی تری ژیاننامە هەیە کە لە ئەدەبی عەرەبیدا سەری هەڵداوە، ئەویش ژیاننامەی میللییە (السيرة الشعبية)، کە زیاتر باسی قارەمان و پاڵەوانە گەورەکانی کۆمەڵگای عەرەبی ئیسلامی دەکا و (گیانی سەرکێشی و پەیوەندی خێڵەکی و خۆشەویستییەکی سەخت، ئەو وێنە قووڵەیە کە لە بارەی ئەو پاڵەوانانە لە هزرماندا چەسپاوە، وەکو (سيرة الهمة، عنتر بن شداد) [11] ٠

بەشێوەییێکی گشتی هەموو جۆرەکانی ژیاننامە لە بنیاتدا باسی ژیانی راستەقینەی تاك دەکەن، بەلام لە شێوەی دەربڕین و پێشەشکردنی کەسایەتییەکان و ئەو ئەرکەی مەبەستیانە و ئەو پلانەی دەیگرنەبەر جیاوازییان هەیە ٠

ژیاننامەی خودی وەك چەمك و زاراوە :

زاراوەی (Autobiography) لە زمانی ئینگلیزیدا، بەرامبەر ژیاننامەی خودی لە کوردیدا دەوەستێ، (لە بنەڕەتدا وشەییێکی یۆنانییە و لە (Auto – خود، Bios – ژیان و Graphein – نووسین پێکهاتووە، کە بە واتای (نووسینی ژیانی خودی دێ).[12]

پێناسەی ژیاننامەی خودی :

سەبارەت بە پێناسەکردنی ژیاننامەی خودی، وەکو زۆربەی ژانرەکانی دیکە ناکرێ بە ئاسانی بخرێتە چوارچێوەییێکی تۆکمە و نەگۆڕاوەوە، لەبەر ئەوەی (ئەم هونەرە تا رادەییێك لە رووی پەیدابوون و سەرهەڵدانیەوە هێشتا نوێیە، بەڵکو

به نوێترین جۆری ئەدەبی دادەندرێ، بۆیە ناتوانرێ پێناسەیێکی دیاریکراوی بۆ بکرێ) [١٣] . هەر چەندە ئەم هۆیە نابێتە هۆکاری سەرەکی نەبوونی پێناسەیێکی تەواو بۆ ژیاننامەی خودی، لەبەر ئەوەی ئەم هونەرە هەر لە زووەوە هەبووە و سەرەتای سەرهەڵدانی بۆ مێژوویێکی دوور دەگەڕێتەوە . بەڵام نەبوونی پێناسە، لەوانەیە بۆ هۆکاری نزیکی ژیاننامەی خودی و جۆرەکانی تری ئەدەب بگەڕێتەوە، واتە لەبەر (نەرمی ئەم جۆرەی ئەدەب (ژیاننامەی خودی) و لاوازی سنووری لێك جیاکەرەوەی نێوان ئەو جۆرە و جۆرەکانی تری ئەدەب بێ، کە دەتوانێ بە ئازادانە تیایدا بخولێتەوە)[١٤] . لێرەدا مەبەست ئەوەیە، لەبەر نزیکی واتای وشەکانی وەك (بیرەوەری و رۆژانە و دانپیانان)، کە هەموویان باس لە کەسایەتی مرۆڤ دەکەن . بۆیە گەیشتن بە شێوەیێکی گشتگیری دیاریکراو بۆ پێناسەکردنی ژیاننامەی خودی، کارێکی ئەستەمە.

هەندێ لەو پێناسانە جەختیان لەسەر خودی کەسەکە و مێژووی ژیانی کەسایەتییەکە کردۆتەوە، بۆنموونە ژیاننامەی خودی بریتییە لە (نووسینەوەی ژیانی کەسی لەلایەن خودی کەسەکەوە)[١٥]. یان (ژیاننامەی خودی بە واتایەکی حەرفی، وەرگێڕانی ژیانی مرۆڤە، هەروەکو خۆی دەیبینێ)[١٦].

لە هەندێ پێناسەی تردا نووسەر جەخت لەسەر مێژووی رابردووی کەسایەتییەکە دەکاتەوە و بەشێوەیێکی رێکوپێك و زنجیرەی ساڵانی ژیانی بە هەموو خۆشی و ناخۆشییەکانەوە تۆمار دەکات، واتە (ژیاننامەی خودی بریتییە لەوەی کە مرۆڤ بە خۆی مێژووی ژیانی خۆی دەنووسێتەوە و گشت رووداو و هەواڵەکانی تۆمار دەکا، هەروەها کار و کاریگەرییەکانیشی دەگێڕێتەوە و باسی رۆژانی منداڵی و گەنجی و پیری خۆی دەکا لەگەڵ ئەو رووداوانەی کە روویانداوە بە گوێرەی بایەخ و گرنگی) [١٧] ،

هەندێ نووسەری تر بەم شێوەیە بیر و بۆچوونی خۆیان لەبارەی پێناسەکردنی ژیاننامەی خودی دەربڕیوە (ژیاننامەی خودی پەرتووکێکە کە سەربوردەی دانەرەکەی بە پێنووسی خۆی دەگێڕێتەوە و لە کەرەستە و بابەت و پرۆگرامدا جیاوازی لەگەڵ بیرەوەری و رۆژانەدا هەیە) [١٨].

هەروەها فابێر دەڵێ (ژیاننامەی خودی شوێنێکی فراوانی بۆ (وەهم)کـردن بەجێ دەهێڵێ و ئەوەی دەینووسێتەوە پابەندە بەوەوە کە رووداوەکـان بـە وردی بگێڕێتــەوە، وەکـو بـیرەوەری، یـاخود راسـتییە رەهاکـان بـدرکێنێ، هــەروەکو دانپیانانەکان)[١٩].

بەڵام فلیب لوجون یەکێکە لەو لێکۆڵەرانەی کە زۆر بەدوای وردی و راسـتی لە پێناسـەی ژیاننامـەی خودیـدا گـەڕاوەو دەڵێـت : (ژیاننامـەی خـودی گـۆتنێکی (گێڕانەوەی) پەخشان ئـامێزە، کـە کەسـێکی واقیعـی پێـی هەڵدەسـتێ، لـەبارەی بوونی تایبەتی خۆیەوە، لەو کاتەی کە جەخت لەسەر ژیانی تاکەکەسی و مێـژووی کەسـایەتییەکە دەکاتــەوە، بـە شـێوەیێکی تایبــەت)[٢٠]. بـە شـێوەیێکی گـشتی دەتوانین بڵێین : ژیاننامەی خودی هونەرێکە لە هونەرەکانی پەخـشانی ئـەدەبی، و جۆرێکە لە ژیاننامە، نووسەر ژیـان و ئەزموونـە تایبـەت و گرنگـەکانی خـۆی بـە شێوازێکی هونەری بەیەکەوە بەستراو و لەسەر بنیاتێکی بـەهێز، وێنـە دەکێـشێ و بە شێوەیێکی تایبەتی تیشك دەخاتە سەر ژیانی تاکەکەس و مێـژووی کەسـایەتی خۆی، بەشێوەیێکی راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، بـەجۆرێك دەقەکـە ئامـاژە بـەوە بکا کە ژیاننامەی خودییە.

ژیاننامەی خودی لە ئەدەبی کوردیدا :

سەرەتای پەیـدابوونی هـەر جـۆرێکی ئـەدەبی لای هـەر میللـەتێك، بـە دوو رێگا سەرهەڵدەدا . یان بەهۆی ئەدەبیاتی بیانی، یان لەناو بەرهەمـە سـەرەتاییە کۆنەکان سەرە داوی دەدۆزرێتەوە. ئەو بارودۆخەی لە کۆتایی سـەدەی نـۆزدەم و تا سەرەتا و ناوەڕاستی سەدەی بیستەم خەڵك تیایدا دەژیا، بـووە هـۆی ئـەوەی گۆڕانکارییێکی بەرچاو لە رووی سیاسی و ئەدەبی و رۆشنبیرییەوە لە نـاو میللـەتی کورد روویدات. گەشتکردن و تێکەڵبوونی لەگەڵ خەڵکانی تردا، بووە هۆی گـۆڕانی بیری تاك و زانینی زمانی نەتەوەکانی تر و ئاشـنابوونی تـاکی کـورد بـە ئـەدەب و رۆشنبیری گەلانی تر و خوێندنەوەی بەرهەمـەکانی ئـەدەبی جیهـانی و لـە رێگـەی خوێندنەوە و شارەزابوونیان بە چەند جۆرێکی تری نوێی ئەدەبی، وەکـو هونـەری

ژیاننامه، که به زمانی عەرەبی و ئەوروپییەکان نووسرابوون، وای کرد سەرنجیان رابکێشێ بۆ هێنانە کایەوەی بەرهەمی ئەو جۆرە لە ئەدەبی کوردیدا.

رێگای دووەمیش ئەوەیە کە دەستپێکی ئەدەبیاتی کوردی هەروەکو ئەدەبیاتی رۆژهەڵات، سەرەتا بە شیعر دەستیان پێکردووە و شانازییان بە نەژاد و رەچەڵەك و بنەماڵەکانی خۆیانەوە کردووە. ژیاننامە ئەگەر تەنیا بریتی بێ لەو چەند زانیارییە کورت و گشتییانە، ئەوا لە ئەدەبی کوردیدا، هەروەکو ئەدەبی عەرەبی، کاتێ سەیری یەکەمین تێکستە نووسراوە کوردییەکان دەکەین، کەوا لە شیعری هەندێ لە شاعیرانی کلاسیکی کوردیدا رەگ و ریشەی ژیاننامەی خودی بەرچاو دەکەوێ. شیعر وەکو یەکەم دەقی نووسراوی شاعیران لە چەند شوێنێکدا، یان وەکو مەرجێك بۆ باشی شیعرەکانیان و شانازی بەخۆکردنیان، ناو و نازناو و ساڵی لەدایکبوون و مێژووی گەشتکردنیان لە دێرێك یا چەند دێرێکدا تۆمار دەکەن. ئەمەش بە سەرەتاییێکی سادە و ساکاری مێژووی سەرهەڵدانی هونەری ژیاننامەی خودی لە ئەدەبی کوردیدا دادەندرێ. بۆ نموونە سەبارەت بە مێژووی لەدایکبوونی باباتاهیری هەمەدانی (میرزا مەهدی خانی کەوکەب)، پەنا دەباتە بەر یەکێ لە دوو بەیتەکانی کە دەڵێ :

مو ئان بەحروم کە دەر زەرف ئامە دەستوم

مو ئان نوقتە کە دەر حەرف ئامە دەستوم

بە هەر ئەلفی ئەلف قەددی بەر ئایو

ئەلف قەدووم کە دەر ئەلف ئامە دەستوم

نووسەر رستەی (ئەلف قەد ئەلف)ی بە حسابی ئەبجەد لێکداوەتەوە و بەساڵی لە دایکبوونی باباتاهیری دادەنێ کە دەکاتە (٣٢٦ هـ – ٩٣٧ م)[٢١]. دواتر هەوڵیان داوە بە شێوەیێکی فراوانتر و پەخشان ئامێز، گوزارشت لە ژیانی خۆیان یان کەسانی تر بکەن. لەم تێڕوانینەوە کاتێ سەیری مێژووی گەلی کورد دەکەین، واتە ئەگەر لە روانگەیێکی مێژووییەوە، سەیری هونەری ژیاننامە بکەین لە ئەدەبی کوردیدا، یەکەم هەوڵ بۆ شەرەفخانی بەدلیسی دەگەڕێتەوە کاتێ لە ساڵی (١٥٩٦) دا (شەرەفنامە)ی نووسیوە و بە یەکەم سەرچاوە دادەندرێ کە

بریتییە لە تۆمارکردنی مێژووی خەباتی گەلی کورد و ڕۆڵی ئەو میرانەی کە فەرمانڕەوایی میرنشینە یەك لەدوای یەکەکانی گەلی کوردیان کردووە. نووسەر لە سەرەتای پەرتووکەکەیدا ئاماژەی بەوە کردووە، کە وەکو مێژوونووسێك دەیەوێ کارێك بکا کە بەر لەو دەستی مێژوونووسانی پێ نەگەیشتبێ. بۆیە ئەم پەرتووکەش دەچێتە خانەی مێژوو نەك ئەدەب ، بەلأم ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە ژیاننامەی ئەدەبی (هونەری)یە کە خاوەنی پرەنسیب و تایبەتمەندی خۆیەتی. هەندێ لە شاعیران لە ئەدەبی کوردیدا بە چەند لاپەڕەیێك لە سەرەتای دیوانەکانیاندا کورتەییێکی ژیانیان تۆمار کردووە، ئەمەش هەوڵێکی باش بووە لە نێو ئەدیب و ڕۆشنبیرانی کورد لە نووسینی ژیاننامەی خۆیاندا. بۆ نموونە (شێخ سەلام)ی شاعیر بە دەستخەتی خۆی بەشێکی کەمی لە ژیانی خۆی لە سەرەتای دیوانەکەی تۆمار کردووە. هەمووی بەسەر یەکەوە لە (١٢) لاپەرە تێناپەڕێ. هەرچی (هێمن)ی شاعیریش لە سەرەتای دیوانەکەی لە بەشی (لە کوێ وە بۆ کوێ)دا، ژیاننامەی خۆی نووسیوەتەوە، و زۆر بە وردی ڕووداوەکانی سەردەمی خۆی دەگێڕێتەوە، کە هەر لە سەرەتاوە باسی ساڵ و ڕۆژی لەدایکبوونی خۆی دەکا. هەروەها پەردە لەسەر لایەنە شاراوەکانی ناخی خۆی هەڵدەداتەوە و باسی ناخۆشییەکانی سەردەمی منداڵی دەکات، کە کاریگەرییان لەسەر دڵ و دەروونیدا هەبووە و ئەمەش نزیکەی (٥٦) لاپەڕە دەبێت.

بەلأم ئەوەی ئێمە لێرەدا مەبەستمانە هونەری ژیاننامەی خودییە لە ئەدەبی کوردیدا، وەکو پەرتووکێکی سەربەخۆ کە نووسەر باس لە ژیان و کار و کردەوە و لایەنی دەروونی و ڕووداو و بەسەرهاتەکانی ژیانی خۆی بە تێر و تەسەلی بکات

کۆنترین نموونەی ئەم جۆرە دەستنووسی یاداشتەکانی وەفایی (میرزا عبدالرحیمی مەلا غفوری سابلأغییە، کە لە ١٨٤٤– ١٩٠٢ ژیاوە. بە ناونیشانی (بیرەوەرییەکانی وەفایی – تحفة المریدین)ە، کە بۆ کۆتایی سەدەی نۆزدەم دەگەڕێتەوە.

هەروەکو ئاشکرایە گوزارشتکردن و بیرکردنەوە و ڕامانی تاك لە خودی خۆی بۆ دەرخستنی لایەنەکانی ناوەوە و دەرەوەی، بوێرییەکی زۆری دەوێ، بۆ ئەوەی

نووسەر گەشتێك بەناو مێژووی ڕۆژانی خۆیدا بكات، لە هەمان كاتیشدا كەشێكی لەبار و گونجاوی دەبێ بۆ بڕەخسێ تا بتوانێ ئەم كارە ئەنجام بدات. هەموو هونەرێك لە سەرەتای سەرهەڵدانیدا تووشی ململانێ و كێشە دەبێ، بەلاَم لە قۆناغی گەشەكردنیدا تووشی گیروگرفت و نەهامەتی گەورەتر دەبێت. هەموو نووسەرێكی ژیاننامەی خودیش ناتوانێ بە ئارەزووی خۆی گوزارشت لە خودی خۆی بكات، و ڕاستییەكانی ژیانی بدركێنێ، لەبەر سانسۆری كۆمەڵگا و ئاین و سیاسەت و.... هتد. میللەتی كوردیش لەبەر ئەوەی میللەتێكی ژێردەست بووە و ناحەزانی نەیانهێشتووە لە هیچ ڕوویێكەوە بەرەو پێش بچێ. ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی كە لایەنی ئەدەبی و هونەری و ڕۆشنبیریش لەم دەستبەسەر داگرتنە بێبەش نەبووە. سەرەڕای ئەمەش كۆمەڵگای كوردەواری سروشتێكی خێڵەكی هەبووە، كە زۆر شت دەكەنە عەیبە و مەكە و پەیوەستبوون بە داب و نەریتی كۆمەڵگاوە، كە بووەتە هۆی ڕێگە گرتنی نووسەران لە گوزارشتكردن لە بیر و رایان. واتە تاكی كورد بارودۆخێكی لەباری بۆ نەڕەخساوە، بۆ ئەوەی بتوانێ بیر و بۆچوونەكانی بدركێنێ و گوزارشت لە ڕەنج و مەینەتییەكانی بكا. ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی بە پێچەوانەی میللەتانی تر، ئەدەبی كوردی بە بەراورد لەگەڵ ئەدەبیاتی جیهانی و جۆرەكانی تری ئەدەب، زۆر درەنگتر هونەری ژیاننامەی خودی ناسیوە. واتە (ژیاننامە ژانرێكی تازەیە و بەراییەكانی دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم. ڕەفیق حلمی و ئەحمەد خواجە بە دەستپێشخەر دادەندرێن لەم بوارەدا) [٢٢]. ئەوەی جێگای سەرنجە لە ئەدەبی كوردیدا كاتێ سەیری یەكەمین دەقەكانی ژیاننامە نووسراوەكان دەكەین، (یاداشت)ی ڕەفیق حلمی و (چیم دی)ی ئەحمەد خواجە لە باسی ڕۆڵ و هەڵسوكەوتیاندا لە ڕۆژانی شۆڕش و حوكمڕانی شێخ مەحمود تێناپەڕێ، دیارە ویستوویانە نووسراوەكانیان وەك پەیامێكی سیاسی و لەبیر نەكراو ئاڕاستەی گەلی كورد و نەوەی دواڕۆژ و خەڵكانی بیانی بكەن. واتە سەرەتاكانی هەبوونی ژیاننامەی خودی وەك پەرتووكێكی سەربەخۆ، بەهۆی كاریگەری لایەنی سیاسی بەسەریانەوە و بەشداربوونیان لەو ڕووداو و بارودۆخەی گەلی كوردی تیا دەژیا، و سەرەڕای سەرسامبوون و شانازیكردنیان بە كەسایەتی شێخ مەحمود، بوونەتە هۆی

تۆمارکردنی یاداشت و ڕووداوەکانی ئاقاری ژیانیان. لەم دوو نموونەی سەرەوەدا نووسەران کاتێ باسی ژیانی خۆیان دەکەن، ئاوێنەی ژیانی کەسێکی تری تیا دەدۆزنەوە. لە یاداشتی رەفیق حلمیدا راوەستانێك لە پێشکەشکردنی ژیاننامەی خۆیدا دروست دەکات و باسی ژیانی کەسایەتی شێخ مەحمود دەکا، هاوکات لەگەڵ گێرانەوەی ڕووداوە مێژووییەکانی ئەو سەردەمەی گەلی کورددا، توانیویەتی دوو خاڵی گرنگ لە ژیاننامە خودییەکەدا باس بکات، ئەوانیش باسی ژیانی کەسێکی تر و لایەنێکی نەتەوەیی کە نەتەوەی کوردە.

لە ئەنجامی خوێندنەوەی هەندێ دەقی ژیاننامەی خودیدا، دەبینین هەندێ نووسەر لەگەڵ دیارکردنی لایەنەکانی ژیاننامەی خودی خۆیدا، باسی هەندێ لایەنی ڕووداوی مێژووی گەلێك یان مێژووی ژیانی نەتەوەیێکی کردووە. بۆنموونە لە (چیم دی)ی ئەحمەد خواجە لایەنی مێژوویی زۆر باس کردووە، هەروەها باسی ڕووداو و ئەو گۆڕانکارییانەی کردووە کە بەسەر گەلی کورددا هاتووە، لە سەردەمی شێخ مەحموددا، وە لە هەمان کاتیشدا لایەنێکی لە ژیاننامەی بابەتی تێدایە. ئەگەرچی ئەم هونەرە بەسستی هەنگاوی ناوە، بەڵام بە سەرەتایەکی گەش و پێشینەیەکی باشی بۆ نووسینی کوردی تۆمار کردووە. پاشان ژیاننامەی خودی بەرە بەرە گەشەی سەند و بەرهەمەکانی زیاد بوون و نووسەر و شاعیران هەوڵیانداوە گوزارشت لە ناخی خۆیان بکەن و کاریگەری ئەو بارودۆخەی کە گەلەکەیان تیایدا دەژیا تۆمار بکەن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم هونەرە لە ئەدەبی کوردیدا لە چەند دانەیێك تێپەڕ ناکا. ئەمانەی خوارەوە هەندێ نموونەی هونەری ژیاننامەی خودی کوردین :

١- رەفیق حلمی – یاداشت – ٧ بەرگ – لە ساڵانی (١٩٥٦ – ١٩٥٧) چاپ کراون.

٢- ئەحمەد خواجە – چیم دی – لەساڵی (١٩٦٨) چاپ کراوە.

٣- مەلا عەولای حاجی سمایل – سەربردەی ژیانی سیاسیم – لە ساڵی (١٩٩٠) چاپ کراوە.

٤- مەسعود محەمەد – گەشتی ژیانم – لە ساڵی (١٩٩٢) چاپ کراوە.

٥- جگەر خوێن – ژینا نیگارا من – لە ساڵی (١٩٩٥) چاپ کراوە.

٦– هەژار موکریانی – چێشتی مجێور – لە ساڵی (١٩٩٧) لەچاپ دراوە.
٧– پاکیزە رەفیق حلمی – کورد و ژیانێکی پڕ ئەندێشە – لە ساڵی (٢٠٠٠) چاپ کراوە.
٨– هێمن – لە سەرەتای دیوانەکەیدا لە بەشی (لە کوێ وە بۆ کوێ)دا ژیاننامەی خۆی نووسیوە، لە ساڵی ٢٠٠١ چاپ کراوە.
٩– شاکر فەتاح – ئاوێنەی ژینم – هەموو دەستنووسەکانی لە لایەن (ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی) کۆکراوەتەوە و لە ساڵی (٢٠٠٣) چاپ کراوە.
١٠– هێدی – ئاوێنەی شکاو یان بیرەوەری هێدی – لە ساڵی (٢٠٠٤) چاپ کراوە.

کورتەیەك لە ژیانی پاکیزە رەفیق حلمی :

دکتۆرە پاکیزە کەسایەتییەکی رۆشنبیر و کوردپەروەر و بوێر بووە، لە رێکەوتی ٧ / ٥ / ١٩٢٤ لە سلێمانی لەدایك بووە. کچی (رەفیق حیلمی)یە. لە بنەماڵەیەکی کوردپەروەر و ئەدیب و سیاسەتمەدار بووە، وەکو یەکەم کچە کورد توانیویەتی بچێتە دەرەوەی وڵات، بۆ خوێندن و پلە بەرزەکانی خوێندنی بە دەست هێناوە. هەروەکو خۆی لە یاداشتەکەی ئاماژەی پێدەکات، کەوا تەنیا ئەو بووە لەو کۆمەڵە کچەی لەگەڵیدا بوون لە قۆناغی سەرەتایی گەیشتۆتە پلەی هەرە باڵای خوێندن و لە سێ زانستگای زۆر بەناوبانگی جیهانی خوێندوویەتی و ماستەر و دکتۆرای وەرگرتووە و گەیشتۆتە پلەی پرۆفیسۆری و نزیکەی (٤٠) ساڵ مامۆستای زانیاری زمان بووە و لەگەڵ زانستگای ناوەوە و دەرەوەی عیراق وانەی وتۆتەوە.

لەساڵی (١٩٥٩)دا بۆ یەکەم جار لە مێژووی رۆشنبیری کوردیدا، بە پێنووسی ئەم ئافرەتە بەشی کوردی لە زانستگای بەغدا کردۆتەوە و لە دامەزراندنی (کۆڕی زانیاری کورد)دا وەك ئەندامێکی کارا دەستێکی باڵای هەبووە. زمانەکانی ئاشووری و ئەلمانی و ئینگلیزی و عەرەبی و تورکی و فارسی باش زانیوە. وتار و لێکۆڵینەوەی لە گۆڤارەکانی (گەلاوێژ، هەتاو، معلم الجدید، الادیب، کۆڕی زانیاری کورد، رۆشنبیری نوێ) بلاّو کردۆتەوە. یەکەم ئافرەتی کوردە توانیویەتی بوێرانە ژیاننامەی خۆی بنووسێتەوە و پەردە لەسەر نهێنییەکانی ژیانی هەڵماڵێ.

لە رێکەوتی ١٢ / ٨ / ٢٠٠٣ لە شاری سلێمانی دڵە گەورەکەی لە لێدان کەوت[٢٣].

تەوەری دووەم :

ڕەگەزە هونەرییەکانی ژیاننامەی خودی لە بنیاتی دەقی (کورد و ژیانێکی پڕ ئەندێشە) ی پاکیزە ڕەفیق حلمی دا :

گێڕانەوە :

ڕەگـەزی گێڕانــەوە بەشـێکی سـەرەکییە لـە بـەدیهێنانی ژانـرە گێڕانــەوە ئامێزەکـان. پـاکیزە لـە دەقـی (کـورد و ژیـانێکی پـڕ ئەندێـشە)دا توانیویـەتی ژیاننامـەی خـۆی بـە شـێوەیەکی زۆر پوخـت و چـڕ لـە دوتـوێی کتێبێکـی (٢٦٧) لاپەڕەییدا تۆمار بکات. کە لە پێشەکییەك و چوار بەش پێکدێ. بەشەکانی قۆنـاغ لەدوای قۆناغەکانی ژیانی بەگوێرەی بەدواییەکداهاتنی زنجیرەی ساڵەکانی تەمەنی هەر لەو کاتەی لەدایك بووە، تا ئەو کاتەی لە نووسینەوەی دەقەکە بۆتەوە تۆمـار کـردووە، هاوکـات لەگـەڵ ناوهێنـانی ئـەو شـوێنانەی لێـی نیـشتەجێ بـووە. لـە پێــشەکییەکەیدا تیـشك دەخاتــە ســەر ڕووداوەکــانی ئــەو ڕۆژانــەی کــەوا لــە تۆمارکردنی دەقەکەی بۆتەوە. پاکیزە کەسێکی ڕۆشنبیر و زمـانزان و زمانـەوان و دنیادیدە و کوردپەروەر بووە و زۆر شوێن گەڕاوە و خاوەن بڕوانامەی بەرز بـووە. ئەمانە هاندەر بوونە بۆئەوەی بەرهەمەکەی بە شێوەیێکی جوان و سەرنجڕاکێش و ئەدەبییانـە پێـشکەش بـە خوێنـەران بکـات. وەلەبـەر ئـەوەی ڕاسـتەوخۆ باسـی ژیاننامـەی خـۆی دەکـات، بۆیـە وەکـو کەسـایەتییەکی سـەرەکی نـاو دەقەکـە، هەســتاوە بــە کــاری گێڕانــەوەی ڕووداوەکــان بــە تێکــەڵبوونی هەڵــسوکەوت و ڕووداوەکـانی ژیـانی کەسـانی دەوروبـەری لەگـەڵ ژیاننامــەی خۆیـدا. وەك لـەم نموونانەی خوارەوە جۆرەکانی گێڕانەوە لە دەقەکەدا دیار دەکرێت :

١- گێڕانەوەی بابەتی :

((باوکم کە چووە کەرکوك لەبەر پێویستی ژیان ناچار بوو بـە مامۆسـتا لـە حکومەتەکەی عێراقدا...)) [٢٤]. وە لە نموونـەیێکی تـردا دەڵـێ ((بابـا گـەورە... بەیانیان پێش مەلا بانگدان هەڵ ئەستا و نوێژی ئەکرد و خـۆی بـە دەسـتی خـۆی قاوەیەکی تاڵی بۆ خۆی لێ ئەنا و ئەی خواردەوە))[٢٥]. گێڕەرەوە لـەم نموونانـەدا باسی ڕووداوێك دەکا کە هیچ پەیوەندییێکی پێوە نییە و کـار و کـرداری کەسـەکان

دەگێڕێتەوە، نەك وەك كەسێكە بەشدار لە رووداوەكە، بەڵكو وەكو كەسێكی چاودێر و ئاگاداری هەست و ناخی كەسەكانی تر رووداوەكان دەگێڕێتەوە.

٢ – گێڕانەوەی خودی :

لەم جۆرەدا گێڕەرەوە وەكو كەسایەتییەكی ناو دەقەكە هەڵسوكەوت دەكا : (لەمیانەی چاوی گێڕەرەوەكەوە بەدوای گێڕانەوەكە دەكەوین، یان پێویستمان بە روونكردنەوەی هەموو هەواڵێك نییە، كە چۆن و لەكوێ گێڕەرەوە یان گوێگر ئەمەیان زانیوە) [٢٦]، گێڕەرەوە بەشداری لە گێڕانەوەی رووداوەكان دەكا و راناوی قسەكەری (من) ی تیا بەكاردێنێ. بۆ نموونە : ((هاوسەریم لەگەڵ یەكێكدا گرت كە زۆر جیاواز بوو لە نەژادی من و زۆر دوور بوو لە بیر و باوەڕی من، ئەو هەڵە پەردەییێكی تاریكی هێنا بەسەر ژیانمدا هەمووی ئاڵۆزاند و تێكدا)) [٢٧].

لە نموونەییێكی تردا : ((من لە عمارە زمانم پژا و لەوێ لەگەڵ ئافرەتێكی معێدی كە ئیشی بۆ ئەكردین فێری عەرەبی بووم....)) [٢٨]. لەم نموونانە بۆمان دەردەكەوێ كە گێڕەرەوە یەكێكە لە كەسایەتییەكانی ناو رووداوەكان و لەبارەی ژیانی خۆیەوە قسە دەكات و لە كاتی گێڕانەوەكەدا راناوی (من) بەكاردێنێ.

رووداو :

رووداو بە یەكێك لە رەگەزە گرنگەكانی بنیاتی دەقی ژیاننامە دادەندرێ و كاریگەری لەسەر رەگەزەكانی دیكەی ژانری گێڕانەوە ئامێز هەیە و لە نێوان خۆیاندا كار لە یەكتر دەكەن بۆ بەرێوەبردنی پرۆسەكە (دەقەكە). بۆیە (رێكخستنی رووداوەكان لە ژیاننامەدا بە بەشێكی گرنگ و سەرەكی دادەندرێ، لە بنیات و دامەزراندنی دەقەكەدا و كاتێ بنیاتەكەی لەسەر بنەمایەكی هونەری پتەو و یەكگرتوو بێ و پشت بە توانا و لێهاتوویی نووسەر دەبەستێ لە بەیەكەوە بەستنەوەی رووداوەكان و ریزكردنیان) [٢٩]، و هەر نووسەرێك بە شێوازێكی تایبەت رووداوەكانی ژیانی خۆی پێشكەش دەكات.

لەدەقی ژیاننامەی خودیدا ڕووداو بریتییە لە کۆمەڵێك ڕووداوی ڕاستەقینەی ژیانی نووسەر، کە لەکاتی ڕابردوودا ڕوویانداوە. پاکیزە ڕەفیق حلمی لە دەقی ژیاننامەکەیدا ڕۆڵی کەسایەتی سەرەکی و گێڕەرەوە دەبینێ و هەستاوە بە گێڕانەوەی ڕووداو و بەسەرهاتەکانی ژیانی خۆی، کە لە پێشەکییەك و چوار بەش پێکهاتووە. لەم چوار بەشەدا ڕووداوەکانی ژیانی قۆناغ بە قۆناغ تۆمار کردووە. هەرچی پێشەکییەکەیە وەك ڕوونکردنەوەیەکە یان دەروازەیەکە بۆ چوونە ناو ژیاننامەکەی، کە دانی بە چەند ڕووداو و زانیارییەکی گرنگ لە نهێنییەکانی ژیانی خۆیدا ناوە. واتە هەر لە سەرەتای دەقەکەیدا مێژوو و ڕێکەوتی لەدایکبوونی خۆی تۆمار نەکردووە. هەروەکو خۆی دەڵێ : (بەم سەرەتایە دەستم کرد بە نووسینەوەی یاداشتەکانم واتە لە کلکەوە نەك لە سەرەوە، چونکە ئەوەی باسم کرد پێوەندی بەم دواڕۆژانەی ژیانمەوەیە بە پێویستم زانی باسی بکەم)[٣٠]. کۆتایی ژیاننامەکەش لە ڕووبەری لاپەڕەیەکدا بە چەند ڕووداوێك کۆتایی پێدێنێ. یەکێك لەوانە ڕووداوی دڵتەزێنی مردنی شەوقی برای بووە، بە هۆی پێکدادانی ئۆتۆمبێلەوە بووە و زۆر کاریگەری لەسەر کردووە. دواتر گەڕاوەتەوە ئەردەن و لە زانستگاکانی کاری کردووە و دوای ماوەیێك ئیستیقالەی داوە و گەڕاوەتەوە بەغدا و دواتر لەسەر داوای خۆی هاتووەتە زانستگای سەلاحەدین لە هەولێر و لە ساڵی (١٩٩٠)دا خانەنشین کراوە. دواتر دەستی کردووە بە نووسینی ئەم دەقە و چووەتە ئەمەریکا تا کاتی تەواوبوونی لە ساڵی (٢٠٠٠) دا.

پاکیزە مێژووی لەدایکبوونی خۆی بە ڕووداوێکی مێژوویی و ناخۆشی گەلی کورددا بەستۆتەوە، کەوا هەر لەو ڕۆژەوەی هاتووەتە ئەم دونیایە دوچاری ناخۆشی و دەردەسەری بووە. هەروەك دەڵێ ((ناوەڕۆکی سەرگوزشتەی ژیانم کە زۆر دوور و درێژ و تاڵ و تاریکە لە ڕۆژی لە دایکبوونەوە هەتا ئێستە. لە ڕاستیدا هەر لەدایکبوونەکەم تراجێدیایەکی سەیرە. من لە سووررداش لە دایك بووم کە ناحیەیەکی شاری سلێمانییە.. لە ئەشکەوتەکەی سووررداش. ئەمە کارەساتێکی مێژووییە لە ژیانی من و کوردا... لەو ڕۆژەدا شاری سلێمانی بۆمباران کرا لە لایەن فڕۆکەی جەنگی بەریتانیا کە کوردستان بەشێك بوو لە میراتەکەی پاش ئیمبراتۆریەتی عوسمانی بەر ئینگلیز کەوت پاش جەنگی یەکەمی جیهانی)) [٣١].

پاکیزه وەکو کچە کوردێکی خوێندەوار و رۆشنبیر گەلێ شوێنی کردووە و رووداو و بەسەرهاتی هاتۆتە رێگا. لەم دەقەدا باسی رووداوەکانی ژیانی خۆی دەکات، کە هەندێکیان کاریگەرییان لەسەریدا هەبووە و بوونەتە هۆی گۆڕینی رێچکەی ژیانی و فێری ژیانێکی دیکەی کردووە. بۆنموونە کاتێ لە خێزانەکەی جیا دەبێتەوە و لە سالی (١٩٤٤) بۆخوێندن دەچێتە بەغدا و دەڵێ: ((کە چوومە (دار المعلمین العالیة) تاقیکردنەوەیەکی تازە بەسەر ژیانمدا هات و گۆڕانێکی تەواو... هەرچەند سالێك لەوە پێش من دوور کەوتبوومەوە لە مالی باوکم و فێری ژیانی تایبەتی و بە تەنیا بووبووم، بەلام ئەو سالە تەواو هەستم کرد بە سەربەخۆیی و تەنیایی، چونکە چوومە ناو کۆمەلێك کچ و کوڕ لەتەمەنی خۆم و هەندێکیشیان کورد، چونکە قوتابییەکان لە هەموو شارەکانی عیراقەوە هاتبوون بۆ پلەی یەکەمی خوێندنی بالا...))[٣٢]. لە خوێندنەوەی ئەم دەقەدا تێبینی ئەوە دەکەین، بەشێکی رووداوەکانی ئەو رووداوە گرنگانەن کە لە سەدەی رابردوودا رووبەڕووی گەلی کورد بوونەتەوە، کە زۆربەیان گێڕانەوەی رووداوی مێژوویی گەورەن. و گێڕەرەوە توانیویەتی رووداوە مێژووییەکانی سەردەمی خۆی بگێڕێتەوە وەکو کەسێکی بەشدار یاخود بینەر لە ئێش و ئازارەکانی میللەتی کورددا، هەروەکو دەگێڕێتەوە و دەلێ : ((بەیانی شەشی ئەیلول نە... باوکم زوو هەستا دەمانچەکەی بەستە پشتی و دوو سێ چرپەی کرد بە گوێی دایکما، دایکم رەنگی زەرد هەلگەرا بەلام ورتەی نەکرد... لەگەلێ تۆفیقی قەزاز و دوو ئەفەندی تر سواری ئۆتۆمبێلەکە بوو لەگەلیا و بەمنی وت خێرا بچۆرە ژوورەوەو دەرگاکە داخە نەیەیتە دەرەوە... بجێ چووە بەرقاپی سەیری کرد خەلقەکە رائەکەن و لەبەر دەرکی سەراوەیەنەوە... مالی ئێمە دوور بوو لەبەر دەرکی سەرا لەبەر ئەوە گوێمان لە تەقە و هۆر نەبوو.. بەلام خەلقەکە بەدەم راکردنەوە ئەیان زریکاند و ئەیان وت ئەی هاوار سلێمانی وێران بوو.. قڕی تێ کەوت و کەس نەما.. حکومەت خەلقی قەلاچۆ کرد. داییبنە بەر تۆپ و تفەنگ....)) [٣٣]. پاکیزە کارەساتە مێژووییەکەی بەردەرکی سەرای سلێمانی دەگێڕێتەوە کە لە رێکەوتی ١٩٣٠/٩/٦ دا کوردەکان راپەڕیبوون دژی حکومەتی ئینگلیز. کاتێ سەیری ناونیشانی دەقی ژیاننامەکە دەکەین، خۆی لەخۆیدا دەلالەت لە بوونی بەسەرهات و رووداوی ناخۆش و جەرگبڕ

و ژیانێکی پڕ لـە هـەوراز و نـشێو و دەردەسـەری و کاولکـاری دەکـا و لـە هەنـدێ شوێنی ژیاننامەکەدا، لـە ژیاننامـەی خـۆی دوور دەکەوێتـەوە و باسـی کێـشەکانی گەلی کورد یا باسی ژیان و ڕۆڵی کەسایەتی ناوداران یان دەوروبـەری دەکـا، وەکـو (ڕەفیق حلمی و شێخ مەحمود و پیرەمێردی شاعیر و مەلا مستەفا). هـەروەکو لـە لاپەڕە (١٤٧– ١٧٤) ی دەقی ژیاننامە خودیەکەیدا بەرچاو دەکەوێ.

ژیـانی پـاکیزە چـەندین ڕووداوی خـۆش و ناخۆشـی تیـا بـەدی دەکـرێ. یەکـەم ڕووداوی نـاخۆش لەسـەرەتای ژیانیـدا هەسـتی پێـدەکرێ و کاریگـەری لـە سەری بەجێ هێشتبێ، مردنی حافیزەی خوشکی بووە بـە نەخۆشـی سـورێژە کـە دەڵێ : ((.. ئەم کارەساتە سـامناکەم یەشـتا لـە بـیرە و قـەت لـەبیر ناچـێتەوە.. یەکـەم جـار بـوو بـەرەنگاری مـەرگ بـبم))[٢٤]. ڕووداوێکـی دڵتـەزێنی تـری مردنـی گوزیدەی خوشـکی بـوو بەهـەمان نەخۆشـی و دەڵـێ : ((کـە نیـوەڕۆ هاتمـەوە... هێشتا نەگەیشتبوومەماڵەوە لەسـەر کۆڵانەکـەوە گـوێم لـە قیـژە و هـاواری ژنـان بوو... ڕام کرد وەك شێت کە گەیشتمە بەر دەرگاکەی خۆمان سەیرم کـرد پیـاوان لەناو داڵانەکەدا ڕاوەسـتاون و بـاوکم لـەناویان بـە کـوڵ ئـەگری... ڕام کـرد بـچمە سەرێ... لـەو کاتـەدا سـەیرم کـرد خاڵـە مـەحمود گوزیـدەی بـە باوەشـەوەیە لـە قاڵدرمەکان بە شێنەیی دێتە خوارێ ملی گوزیـدەی بەسـەر قۆڵیـەوە لار بۆتـەوە و قژە زەرد و جوانەکەی بەسەر شانی خاڵـە مـەحمودەوە پـەرش و بـڵاو بۆتـەوە... جانتام فڕێ دا و خۆم دا بە ئەرزا لە حەوشەکەدا دەسم کرد بـە هـاوار و گریـان... کە ئیتر ئاگام لە خۆم نەما... کە چاوم کردەوە شەو بوو...))[٢٥]. مردنی ئـەم دوو خوشکەی هاندەرێك بووە بۆ ئەوەی لەدواڕۆژدا حەزبکات ببێتە پزیـشکی منـداڵان، هەروەکو خۆی دەڵێ : ((من هەر لە منداڵییەوە خۆم ئامادە کردبـوو بـۆ خوێنـدنی زانیـاری پزیـشکی منـداڵان، پـاش ئـەوەی مـەرگی دوو خوشـکە نـازدار و جوانـە بـچکۆلەکانم بـە چـاوی خـۆم دی و زانـیم کـە نـەفامی و نـەزانین بەگـشتی دەردی کوشـندەی کـوردە...))[٣٦]. بـەڵام ئـەم ئاواتـەی نەهاتۆتـە دی، لەبـەر ئـەوەی ئیمتیحانی بـەکالۆریای بەشـی ئـەدەبی داوەتـەوە، چـونکە (دار المعلمـات) بەشـی علمـی نـەبووە. بۆیـە بـۆی نەڕەخساوە بـچێتە بەشـی زانـستی و ببێتـە پزیـشکی منـداڵان. بـەم جـۆرە بۆمـان دەردەکـەوێ کـە گێـڕەرەوە لـە ژیانیـدا زۆر ڕووداو و

بەسەرهاتی ناخۆشی بینیوەو تووشی کەم دەرامەتی و نەفیکردن و گوێزانەوە بووە بۆ زۆربەی شارەکانی عێراق، هاوکات لەگەڵ کاریگەری شەڕ و شۆڕ بەسەریانەوە. دوای شووکردنی بە دەست ئەو ژیانە ناخۆشە دەناڵێنێ کە لەگەڵ هاوسەرەکەی بەسەری بردووە و زۆر پەشیمان بووە لەو هاوسەرگیرییە، بە دەردی سەر منالەکانی بەخێو کردووە و دواتر لێك جیا بوونەتەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەش کۆڵی نەداوە و بەردەوامی بە خوێندن داوە و تا گەیشتۆتە پلەی پرۆفیسۆری.

سەبارەت بە گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ژیانی تایبەتی خۆی، توانیویەتی بە شێوەیێکی ڕێکوپێك و کاریگەر بیانگێڕێتەوە، وەك ئەوەی ڕووداوەکانی لەکاتی خۆیدا تۆمار کرابن، بۆیە گێڕەرەوە وەکو کەسێکی ئامادەبوو بەشدارە لە ڕووداوەکان و بە ڕاناوی قسەکەری (من) ڕووداوەکان بە شێوەیێکی سەرنجڕاکێش دەگێڕێتەوە.

کەسایەتی :

کەسایەتی وەك رەگەزێکی گرنگ کاریگەری هەیە لە کاری گێڕانەوەدا، چونکە لە ڕێگای ئەوەوە ڕووداوەکان دەخرێنە ڕوو، واتە ڕووداوەکانی ناو دەقەکە لە دەوری ئەودا دەسووڕێنەوە و ئەزموون و خەون و خەمەکانی بەرجەستە دەکات (دەقی هەموو ژیاننامەیەکیش پێویستی بە ژیانی کەسێکە کە خاوەن ئەزموون و هەست و سۆزێك بێ و شایەنی گێڕانەوە بێ، چونکە ناتوانرێ بیر لە ئەزموونێك بکرێتەوە بەبێ بوونی کەسێك کە خاوەن ئەزموونەکە بێ) [٣٧]. ئەم کەسایەتییەش لە کەسایەتییەکانی تر جیادەبێتەوە لە لایەنی هەست و سۆز و بیرو باوەڕیەوە، و پێویستە پەیوەندییەکی وردی لەگەڵ ڕووداوە گەورەکانی واقیعی ڕاستەقینەدا هەبێ کە ڕوویانداوە و خاوەن تێڕوانینێکی تایبەت بێ لە ژیاندا. ژیاننامەی خودی وەك هونەرێکی ئەدەبی، یەکێك لە مەرجەکانی نووسینی ئەوەیە، پێویستە نووسەر بەخۆی ڕووداوەکانی ژیانی بگێڕێتەوە. ئەوکاتە هاوتایی لە نێوان (گێڕەرەوە و نووسەر و کەسایەتی سەرەکی) دا جێبەجێ دەبێ. ئەمەش لە چەند ڕێگەیەکەوە بۆمان ئاشکرا دەبێ، ئەوانیش گێڕانەوەی ڕووداوەکانە بە ڕاناوی کەسی یەکەم و ناوی نووسەر هەمان ناوی کەسایەتی سەرەکی ناو دەقەکەبێ و

وێنەی کەسایەتییەکە لەسەر بەرگ و ناو کتێبەکەدا هەبێ، یاخود لە پێشەکیدا ئاماژەی بۆ کرابێ و هەندێ جاریش ناونیشانی ژیاننامەکە ئاماژەیە بۆ ناوەرۆکی دەقەکە. لە دەقی ژیاننامەکەی پاکیزەدا ئەو خاڵانەی سەرەوە بە شێوەیەکی روون و ئاشکرا بەرچاو دەکەون، و گێڕەرەوە هەر لە سەرەتاوە تا کۆتایی ژیاننامەکە، رووداوەکانی ژیانی خۆی بە راناوی کەسی یەکەم دەگێڕێتەوە. بۆ نموونە کە دەڵێ : ((...منیش لەگەڵ بجیم چووم بۆ مەکتەبی زەهرا و لەوێ بجی بە تورکی قسەی لەگەڵ زەهرا خان کرد، ئەویش زۆری پێ خۆش بوو کە من کچی رەفیق حلمی بووم...))[٣٨]. یان ((من لەو سەردەمەدا واتە یەشتا لە دارالمعلمین العالیە بووم دەستم کردبوو بە نووسین بە کوردی و عەرەبی)) [٣٩]. یان ((کۆتایی ساڵی ١٩٣٥ و سەرەتای ساڵی ١٩٣٦... باوکم دیسانەوە ئاوارە بوو بۆ بەسرا و ئێمە بەو زستانەی سەهۆڵبەندانە وەك بێچووی چۆلەکەی بێ پەڕ و باڵ ماینەوە بە دیار دایکمەوە))[٤٠]. لەم نموونانەی سەرەوەدا راناو و جێناوی کەسی یەکەم زۆر بە روونی بە دەقەکانەوە دیارە. وە لە کاتی خوێندنەوەی ژیاننامەکەدا تێبینی ئەوە دەکەین کە ناوی نووسەر هەمان ناوی کەسایەتی سەرەکی ناو دەقەکەیە و چەندین جار ناوی پاکیزە هاتووە و بەچەند شێوەیەك نووسراوە ئەوانیش (پاکیزە، پاکز، پەزە)، کە هەموویان مەبەستیان (پاکیزە رەفیق حلمی)یە. کە نووسەر و گێڕەرەوەی رووداوەکانە بۆ نموونە : ((باوکت کە رۆیشت وتی جەمیلە ئەگەر کچت بوو ناوی بنێ پاکیزە ! بۆیە ناوم نایت پاکیزە))[٤١]. یان ((باوکم لە فرۆکەخانە زۆر بە ماتییەوە دەسی کردە ملم و وتی پاکز، ئەمجارە ئیتر نامبینییەوە)) [٤٢]،

لەگەڵ ئەمانەشدا وێنەی کەسایەتی سەرەکی و کورتەی ژیاننامەکەی لەسەر بەرگی کتێبەکەیدا هەیە، لەگەڵ وێنەی چەند کەسانێك کە رۆڵی کاریگەریان هەبووە لەگەڵ کەسانی ناسراوی میللەتی کورد، لە کۆتایی کتێبەکە بەرچاو دەکەوێ. ئەمەش وەکو بەڵگەیەکە کە بۆ زیاتر دڵنیابوون و هاتنەدی مەرجی راستگۆیی و درکاندنی هەقیقەتی رووداوەکان. سەرەڕای ئەمانەش نووسەر لە پێشەکیدا ئاماژەی بەوە کردووە کە یاداشتەکانی خۆی دەنووسێتەوە و دەڵێ: ((زۆرم بیر لەوە کردەوە ئەم یاداشتە بە چ زمانێك بنووسمەوە))[٤٣].

هەروەکو ئاشکرایە دەقی ژیاننامە رووداوێکی راستەقینە دەگێڕێتەوە، کە لە رابردوودا رووی داوە. بەمەش ئەو رەگەزانەی لە بنیات و پێکهاتەی دەقەکە بەشدارن دەبێ راستەقینە بن. دەقی ژیاننامەی پاکیزەش کۆمەڵێ کەسایەتی راستەقینە لە خۆ دەگرێ، هەندێکیان رۆڵی سەرەکی دەبینن و کاریگەرییان لە سەر دروستبوونی کەسایەتی هەبووە و هەندێکیان رۆڵی لاوەکی دەگێڕن، ناوهێنان و باسکردنیان لە چەند هەڵوێستێ تێناپەڕێ لەو کەسایەتیانەی هەر لە سەرەتای ژیانی پاکیزەوە کاریگەرییان لەسەری هەبووە (رەفیق حلمی) باوکی بووە. کە کەسایەتییەکی رۆشنبیر و کوردپەروەر و سیاسی بووە، کاریگەری نەك تەنیا لەسەر پاکیزە بەڵکو لەسەر زۆر کەسانی دیکە هەبووە. لەم بارەیەوە پاکیزە دەڵێ : ((بەڕاستی رەفیق حلمی یەکەم مامۆستای بە نرخ و بە رێزم بوو لە ژیاندا و چاوی کردمەوە بەرامبەر گەلێ راستی کە بەبێ ئەو بۆم نە ئەدۆزرایەوە.. کوردایەتی یەکەم دەرس و بە نرخترین دەرس بوو لە ژیانمدا کە ئەو پێی وتم ! ئەو خۆمی پێناسیم... رەفیق حلمی فێری کردم مێژوو بپشکنم، زمان لێبکۆڵمەوە.. شیعر و ئەدەب و فۆلکلۆری کوردی شی بکەمەوە.. فێری فەلسەفەی کوردایەتی کردم...))[٤٤]. هەروەها کەسایەتییەکی تری وەك (حەبسە خانی نەقیب) کە ئامۆزای شێخ مەحمود و خێزانی قادری برای بوو، لە تەمەنی هەرزەکاری و گەنجیدا زۆر کاریگەری لەسەر پاکیزە هەبوو، کە دەڵێ : ((حەبسەخانی نەقیب زۆری کار کردە بیر و باوەڕم بەرامبەر کورد و ئافرەتی کورد))[٤٥]. جگە لەمانەش چەندین کەسایەتی دیکەی وەك (دایك، پووری، خوشك و براکانی، ئەو کەسانەی لەماڵیان بوون، کچەکانی، پیاوەکەی) رۆڵیان هەبووە و لە گێڕانەوەی رووداوەکان بەشدارییان کردووە.

پاکیزە لە ژیانیدا بەهۆی خوێندن زۆر شوێن گەڕاوە و تووشی جۆرەها تاقیکردنەوە بووە و دوورەوڵاتی دیوە و هەستی بە تەنیایی و غەریبی کردووە و ئاشنایەتی لەگەڵ چەندین کەسایەتیدا پەیدا کردووە. تووشی هەڵوێستێکی خراپ بووە. یەکێك لەوانە ئەو کاتەبووە کە چووە بەشی ناوخۆیی کچان لە بەغدا و دەڵێ : ((خۆم دیم بە چاوی خۆم کە لە ساڵی ١٩٤٢ دا لە دار المعلمات ئیبتیدایی بووم و لە داخلی ئەژیام جووت جووت کچە عەرەبەکانم ئەدی ئەچوونە ناو جێگە و بێ

شەرم پێکەوە ئەنوستن))[٤٦]. لەکاتی گێڕانەوەی ڕووداوەکاندا دەتوانین دوو سیفاتی تایبەتی کەسایەتی پاکیزە بزانین کە لە دوو لایەن خۆی دەبینێتەوە :

١- کەسایەتییەکی ڕۆشنبیر : پاکیزە لە بەشە سەرەتاییەکانی ژیاننامەکەی دا لـە قۆنـاغی پێکهـاتن و دروسـتبوونی کەسـایەتی بـوو لـە ڕووی ڕۆشـنبیرییەوە. هەرچی لە بەشەکانی ترە پێکهاتنی ئەم کەسایەتییە توانیویەتی بگاتە پێگەیـەکی ڕۆشنبیری بەرز و هەموو قۆناغەکانی خوێندنی بالاّ ببڕێ و لە ساڵی ١٩٧٦ دا ببێتە پرۆفیسۆر لە زانستی زماندا.

٢- کەسایەتی سیاسی : هەر وەك لە ژیاننامەکەدا دیـارە هـەر لـە سـەرەتای ژیانیدا باوکی فێری کوردایەتی کردووە و ئاشنایەتی لەگەڵ زۆر لە پیاوانی سیاسی و بنەماڵەکانیانـەوە هـەبووە، هـەروەکو خـۆی دەڵـێ: ((پەیوەنـدیم لەگـەڵ مـەلا مـستەفا کـردووە و لـە نزیکـەوە ناسـیومە، هـەروەها پەیوەنـدیم لەگـەڵ پـارتی دیموکراتی کوردستان کردووە، هەرچـەندە نـەبووم بـە ئەنـدام)) [٤٧]. پـاکیزە ئـەم یاداشتەی پێشکەش بـە سـێ مرۆڤـی نـاودار و کوردپـەروەر کـردووە کـە هـەردەم هـەوڵیان داوە بـۆ ڕۆشـنکردنەوەی ڕێگـەی ئـازادی بـۆ میللـەتی کـورد، ئـەوانیش (پیرەمێرد و ڕەفیق حلمی و مەلا مـستەفا) بـوون. پـاکیزە وەك ئـافرەتێکی کـورد ڕۆڵی خۆی بینیوە لە بواری ڕۆشنبیری و سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە.

کات :

ڕەگەزێکە لەو ڕەگەزە بنەڕەتییانەی کـە دەقـی گێڕانـەوەی لەسـەر بنیـات دەنرێ، و هەموو ڕەگەزەکانی دیکە بەیەکەوە دەبەستێتەوە و لە ناو دەقدا گرنگی خۆی هەیە، چونکە (حەقیقەتێکی ڕەهای لاستیکییە، تـەنها لـە ڕێگـەی کاریگـەری لەسەر ڕەگەزەکانی تردا بەدەر دەکـەوێ)[٤٨]. یـان بـە شـێوەیێکی کـات نـابینرێ، بەڵکو هەست بە شوێنەواری دەکەین، کاتێ لەسەر بوونـەوەرەکانی دەوروبەرمانـدا بەرجەستە دەبێ. بـەم جـۆرە کـات وەکـو ڕەگـەزێکی بەشـدار، کاریگـەری لەسـەر ڕەگەزەکانی دیکەی دەقی گێڕانەوەییدا هەیە و گێڕەرەوەش لە کارەکەیـدا پـشتی پـێ دەبەسـتێ. پـاکیزە لـە ژیاننامەکەیـدا گـەلێ ڕووداوی تایبـەتی و مێـژوویی گێڕاوەتەوە، کە پەیوەندییـەکی ڕاسـتەوخۆی بـە ڕەگـەزی کاتـەوە هەیـە، چـونکە

بوونی رووداو له دەقدا، دوو كات له خۆ دەگرێ، یەكێكیان كاتی روودانی رووداو و ئەویتریان كاتی گێڕانەوەیەتی.

ئــەم كاتانــەش لــەكاتی دووبــارە گێڕانــەوەیان لــەناو دەقێكــی ئەدەبیــدا پێویستییان بە چەند تەكنیكێك هەیە بـۆ رێكخستن و ریزكردنیـان بـە شـێوەیێكی پوخت و گونجـاو. هەرچـەندە پـاكیزە ویستوویەتی كاتـەكانی ژیـانی بەریزبەنـدی كاتی ریز بكا، هەروەكو لە لاپـەڕە (٧) دا خستوویەتیە روو، بـەلاّم لـە نـاوەرۆكی دەقەكەیدا نەیتوانیوە ئەمە بپارێزێ، چونكە لـە نووسـینی دەقێكـی ئـەدەبی وەك ژیاننامـە پێویـستی و سروشـتی ئـەم جـۆرە ئەدەبییـە وای لـێ كـردووە پـەنا بـۆ تەكنیكەكانی رێكخستنی كات ببات كە بەم شێوەیە خستوویەتە روو :

أ– سروشتی كات : مەبەست ئـەو كاتەیـە كـە مـرۆڤ لـە مـاوەی ژیانیـدا پێیـدا تێدەپەڕێ و پێوەری تایبەتی خۆی هەیە. كـات هـەر لـە بەردەوامیدایـە تاكۆتـایی ژیانی كەسەكە. نووسەری دەقی ئەدەبی لـەكاتی بنیاتنـانی دەقـە هونەرییەكەیـدا پەنا بۆ دوو جۆری سەرەكی كات دەبا ئەوانیش :

١– كاتی سروشتی : ئەم جۆرەی كات بە چەند زاراوەی تری وەك (دەرەكی، مێژوویی، بابەتی) دەناسرێ، پەیوەندییەكی بەتینی بـە مێـژووەوە هەیـە، چـونكە نووسەری دەقی گێڕانەوەیی رووداوە مێژووییـەكان دەگێڕێتـەوە و پەیوەنـدی بـە كاتێكی مێژووییەوە هەیە كە رووداوەكەی تیادا روویداوە. ئەو كاتانـەش (ئەوەیـە كە شەو و رۆژو مانگ و وەرز و ساڵ و سەدەكان، تخوبی بۆ دەكێشن و بە كاتژمێر دەپێـورێ)[٤٩]. پـاكیزە لـە دەقـی ژیاننامەكەیـدا ئـەم جـۆرەی كـاتی بـە هـەموو پێوەرەكانی بەكار هێناوە :

١–((ساڵی ١٩٣٠ بەسەرداهات لە جانوورەی ئەم سـاڵە شـەوقی بـرام لـەدایك بوو)).

٢–((... نزیك عەسر بوو لە دەرگایان دا ئێمە هەموو داخورپاین و بە پرتـاوە بجی رای كرد دەرگای كردەوە وامان زانی باوكم هاتەوە....)).

٣–((... من لە هـاوینی سـاڵی ١٩٤٨ بەكالۆریۆسـم وەرگـرت لـە دارالمعلمـین العالیة)).

٤- ((.... گەيشتينە پێشمەرگەکان... رايان گرتين و پرسيان ئێمە کێين... دە دەقيقەی پێ نەچوو سەيرم کرد دووسێ ئوتومبيلی موسەلەحە لە گردەکە هاتنە خوارەوە بەرەو ئێمە و مەلا مستەفا خۆی و حمايەکەی بوون هات بە پيرمەوە....)) [٥٠].

کاتی دەروونی : ئەو جۆرە کاتەيە پەيوەستە بە خودی مرۆڤەوە و پێوەرەکانی بريتين لە هەستەکانی مرۆڤ لە کاتەکانی خۆشی و ناخۆشی و دڵتەنگی و بێزاريدا. پاکيزە لە ژياننامەی پێوەرەکانی کاتی دەروونی بە پێی گۆڕانی باری دەروونی خۆی دەگۆڕێ و بەم شێوەيە گوزارشتی لە کاتی دەروونی کردووە :

أ- کاتی خۆشی :

١- ((... بەڕاستی ئەو چەند مانگەی لە سووورداش رامان بوارد خۆشترين رۆژی ژيانم بوو جارێکی کە ئەو بەهەشتەم نەدييەوە)).

٢-.... ((خۆشترين ساڵی مەکتەبی سەرەتاييم ئەو دوو ساڵەی دوايی بوو کە لە پۆلی پێنج و شەشدا بووم و لە خانووە تازەکەی خۆماندا ژياين)) [٥١].

ب- کاتی ناخۆشی :

١- ((ئەو چەند رۆژەی گوزيدە نەخۆش بوو تيا من ئەوەندە خەفەتم خوارد و مەراقم کرد و رووم کردە ئاسمان لە خوا پاڕامەوە و گريام و زۆر هيلاك بووم)).

٢- ((ئەو شەوە لە ژووری داخليدا بە هەزار شەڕە شەق بردمە سەر... يەکەم شەو بوو بە تەنيا دوور لە دايکم و خوشك و براکانم دوورکەومەوە و لە شوێنێکی غەريبيدا)) [٥٢].

پاکيزە لە دەقی ژياننامەکەيدا لە سەرەتاوە بە رووداوێکی ناخۆش دەستی پێکردووە، ئەويش بۆمبارانکردنی شاری سلێمانی بوو لە لايەن فڕۆکە جەنگييەکانی بەريتانيا و پەڕاگەندە بوونی خەڵکەکەی بەرەو شاخ و ئەشکەوتەکان. لەو دەمەدا لە دايك بووە، واتە کاتی لەدايکبوونی ناخۆش بووە. دواتر کۆتايی بە چەند رووداوێك دێنێ. يەکێك لەوانە رووداوی مردنی شەوقی

برایەتی. بۆیە لە سەرتاسەری ئەم دەقەدا تێبینی ئەوە دەکرێ، کاتە خۆشەکانی ژیانی لە چاو ناخۆشەکان کەمترن و ماوەی کاتە خۆشەکان تەنها لە سەرەتای ژیانیدا بەرچاو دەکەون. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆئەوەی پاکیزە وەکو ئافرەتێکی کوردپەروەر، لەناو ئێش و ئازاری گەلەکەی ژیاوە و بێبەش نەبووە لە بەسەرهاتی ناخۆش و دەربەدەری. سەرەڕای ئەمەش لە ژیانی هاوسەریدا سەرکەوتوو نەبووە و تووشی گەلێ ناخۆشی هاتووە.

تەکنیکی کات :

١– ریکخستنی کات : رێکخستنی دەمکاتەکانی ناو دەقی ژیاننامەی پاکیزە لە رێگەی دوو تەکنیکەوە رێکدەخرێن:

أ– وەبیرهێنانەوە (الاستذکار) : بریتییە لە (هێنانەوەی رووداوێکی رابردوو کە دەکەوێتە پێش ئەو خاڵە زەمەنییەی گێڕانەوەکە پێی گەیشتووە)[٥٣] لەم دەقەدا چەندین جار ئەم تەکنیکە بەکارهاتووە، لە بەر ئەوەی لە ناو دەقی گێڕانەوەییدا وا رێکدەکەوێ کە چەندین رووداو لەیەك کاتدا روودەدەن و گێڕەرەوە لە توانایدا نابێ لە یەك کاتدا بیانخاتە روو، بۆیە ئەو رووداو و بابەتانەی کە پێشتر ئاماژەی پێ نەکرابێ، دواتر بە هۆی تەکنیکی دواخراو دەیانخاتەوە بیر و پێش چاو. پاکیزە کاتێ باسی هەر کەسایەتییەك دەکا، رێڕەوی گێڕانەوە رادەگرێ و پێناسەیەکی دەکا بۆ ئەوەی بە خوێنەری بناسێنێ، بۆ نموونە کاتێ باسی یەکەم ماموستای دەکا لە حوجرە بەناوی (مەلا ئامینە) دەڵێ : ((... یەشتا نەچووبوومە مەکتەب بەڵام.. بۆ ماوەیەکی کەم چوومە حوجرە.. بۆ قورئان خوێندن.. ئەو رۆژانە حوجرە هەبوو کە کچ و کوڕ ئەچوون فێری قورئانیان دەکردن ! من بجی بردمیە حوجرەی مەلا ئامینە.. مەلا ئامینەش ئافرەتێکی کورد بوو.. چاوی کوێر بوو بوو بە ئاوڵە، دەموچاوی ئاوڵە لێی دابوو.. زۆر ناشیرن و ئێسك قورس بوو هەر لە یەکەم رۆژەوە حەزم لە چارەی نەکرد))[٥٤]. بەم جۆرە لە چەند شوێنێکی دیکەدا لەکاتی گێڕانەوەی ژیاننامەی خۆی دەوەستێ و وەسفی چەندین کەسایەتی و شوێن و رووداوی مێژوویی کە بەسەر گەلی کوردا هاتووە دەگێڕێتەوە و بە پێویستی دەزانێ خوێنەر ئاگاداری ئەم زانیارییانە بێ. لە شوێنێکی تردا

گێڕەرەوە زۆر بە ئاشکرایی کاتی ئێستای رادەگرێ و دەگەڕێتەوە بۆ رۆژانی پێشوو و باسی گوزیدەی خوشکی دەکا و دەڵێ : ((ئێستا من کە شەستساڵی تەواو بەسەر ئەو رۆژانەدا تێپەڕیوە یادی ئەو زستانە هاتەوە بیرم و گوزیدەی نازدار هاتەوە بەرچاوم. لەو ساتەدا لە تەنیشتمەوە دانیشتبوو لە سەر تەختە بچکۆلانەکەی هەڵووژەی پاك ئەکرد. ناو جەرگم ئاگری تێ بەربوو بەبێ ئاگا فرمێسکە گەرمەکانم هاتە خوارێ بە دەموچاوما قەڵەمەکەمی وەستان ! سوریێژە عزرائیلی دووەمی منالآن بوو لە کوردستاندا.. ساڵ نەبوو ماڵی منالێك دووانی نەقۆزێتەوە و جگەری دایك و باوکی نەسووتێنێ))[55]. لێرەدا خوێنەر هەست بە تێکەڵکردنی دوو کات دەکا (ئێستا و رابردوو)، مەبەستیش لێرەدا ئەوەیە کە رووداوی رابردوو کاریگەری لەسەر ئێستای کردووە. ئەم نموونانە و لە چەندین نموونەی دیکەدا ئەم تەکنیکە بەروون و ئاشکرایی لە لایەن نووسەرەوە بەکار هاتوون و ئەرکەکانی خۆی بە جێ هێناوە.

ب- پێشخراو : ئەم تەکنیکە بریتییە لە (گێڕانەوەی، یان ورووژاندنی ئەو رووداوانەی کە جارێ روویان نەداوە یان پێشبینی رووداندنیان دەکرێ) [56]. لە دەقی (کورد و ژیانێکی پڕ ئەندێشە)دا لەو کاتەی کوردەکانی سلێمانی راپەڕیون لەبەر دەرکی سەرا دژی ئینگلیز، رەفیق حلمی بەیانییەکەی دەچێتە دەرەوە و دواتر ئینگلیز پەلاماری کوردەکان دەدەن و ژمارەیەکیان دەکوژن و ئەوانی تر دەستگیر دەکرێن. لەو کاتەدا هەموو ئەندامانی خێزانەکە شپرزە دەبن و دایکی پاکیزە پێشبینی رووداوی خراپ و ناخۆش دەکا و دەڵێ: ((.. بەخوا تیا چوو.. ئیتر نایبینمەوە، لەو چاوەڕوانییەدا بوون بە بێ هیچ سۆراغێکی رەفیق تا نزیك عەسر خەبەر دەدەن کەوا گیراوە))[57]. هەروەها پاکیزە سەبارەت بە کردنەوەی بەشی کوردی چووەتە سەردانی لێپرسراوی کاروباری خوێندنی بالآ (د. عبداللە سلوم السامرائي) و یاداشتی پێشکەش کردووە، ئەویش وتوویەتی ئەو یاداشتە سیاسییە، پاکیزەش بوێرانە وەلآمی داوەتەوە کەوا دانپیانانێکە بە مافی رۆشنبیری و بوونی گەلی کورد، بەلآم لەو کاتەدا هەست بە تووڕەبوونی عبداللە سلوم دەکا و پێشبینی دەکا و دەڵێ : ((... کە سەیرم کرد ناوچەوانی گرژ کرد

هەندێك راوەستا، من لە دڵی خۆم وتم ئێستە یەكێك لە حەرەسەكان بانگ ئەكا بمگرێ و بمبەنە حەبسخانە و خوا ئەزانێ چیم لێ ئەكەن))[٥٨].

٢– كات لە رووی خێرایی و سستییەوە :

أ– خێراكردنی كات : یەكێكە لە تەكنیكە هونەرییەكانی جوولەی كات لە دەقی گێڕانەوەدا، بەواتای (رێژەی نێوان درێژی دەق و كاتی رووداو دێ) [٥٩]. ئەمەش لە رێگەی دوو تەكنیكەوە ئەنجام دەدرێ :

١– كورتكردنەوە : واتە (گێڕەرەوە هەڵدەستێ بە كورتكردنەوەی ئەو رووداوانەی لە چەند رۆژ یان مانگ یان ساڵێكدا روویانداوە و لە چەند كۆپلەیەك یان چەند لاپەڕەیەكی كەم، بە بێ چوونە ناو وردەكارییەكانی وتە و شتەكان دەخرێتە روو)[٦٠]. پاكیزە هەر لە لاپەڕەی یەكەمی ژیاننامەكەیدا، ژیانی خۆی لەسەر بنچینەی كات و شوێن دابەش كردووە بۆ چوار بەش، وە كاتێ سەیری بەشی چوارەم دەكەین، ماوەی (٤٢) ساڵی تەمەنی لە (٦٠) لاپەڕەدا گێڕاوەتەوە، ئەمەش خۆی لە خۆیدا ئاماژەیە بۆ بوون و بەكارهێنانی ئەم تەكنیكە، چونكە لەم تەكنیكەدا كاتێكی زۆر بە دەربڕینێكی كەم دەخرێتە روو. بۆ نموونە : ((...باوكت شێخ مەحمود ناردبووی بۆ ناو كوردەكانی ئێران و روسیا و توركیا ساڵ و نیوێكی پێ چوو، كە هاتەوە تۆ پێت گرتبوو)) [٦١]. یان ((... ساڵەكانی بەینی ١٩٣٠ – ١٩٤٠ زۆر گرنگ و پڕ بزووتنەوە بوو لە كوردستانی عیراقدا بە تایبەتی بۆ شاری سلێمانی و باوكم... كە لە بزووتنەوەی رۆژی رەشی شەشی ئەیلولەوە دەستی پێكرد))[٦٢].

٢– لابردن :

تەكنیكێكی ترە بۆ خێراكردنی كات لە گێڕانەوەی دەقدا بەكاردێ، كە بریتییە لەوەی (تەكنیكێكی كاتییە و هەڵدەستێ بە لابردنی ماوەیەكی درێژ یان كورت لە كاتی چیرۆكەكە، بێ ئەوەی بچێتە ناوەرۆك و باسی رووداوی رووداوەكان بكا)[٦٣]. ئەم تەكنیكەش دوو جۆری هەیە :

أ- لابردنی راگەیەنراو : لەم جۆرەدا گێڕەرەوە ماوە لابراوەکانمان بۆ دیاری دەکا و ئاگادارمان دەکاتەوە کە ئەو رووداوە لە ماوەی چەند رۆژ یان چەند مانگ و ساڵێك روویانداوە و ئەمەشیان دوو جۆرە :

١- لابردنی دیاریکراو : لەم جۆرەدا ماوە لابراوەکە زۆر بە وردی دەخرێتە روو. بۆ نموونە :

((... لە یەکەم هەفتەی ژیانیا لەبەرئەوە دەرزییان ئەکرد بە بەرۆکی کۆرپەکەدا شەوەی پێ بترسێنن... حەوت شەو و حەوت رۆژ بە دیاریا دائەنیشتن))[٦٤]. یان ((... شەش مانگ بەتەنها دانیشتم لەگەڵ ئەو رۆشنبیرانەی داواکران کۆئەبووینەوە و بەرنامەمان ئامادە کرد))[٦٥].

٢- لابردنی دیارینەکراو : لەم جۆرەدا ماوە لابراوەکە بە وردی سنووردار ناکرێ، بەڵکو بە شێوەیەکی نزیك لێیەوە دەتوانرێ دیاری بکرێ. بۆ نموونە :

((چەند مانگێك لەو خانووەداماینەوە تا تەعتیل تەواو بوو هاوین بوو))[٦٦].
یان ((... وەستا عەلیش یەکێ بوو لەو تابلۆ پڕ رەنگ و ئاوازانەی ئەو رۆژانەم کە دیمەنە رەنگینەکەی ساڵانی منداڵیم پڕ ئەکاتەوە لە سلێمانیدا))[٦٧].

لابردنی رانەگەیەنراو : یەکێکە لە تەکنیکەکانی لابردن و پێچەوانەی لابردنی راگەیەنراوە، لەبەر ئەوەی لەم تەکنیکەدا (گێڕەرەوە ماوە لابراوەکە ئاشکرا ناکات، بەڵکو خوێنەر لە رێگەی وردبینی و تێبینیکردن و بەستنەوەی رووداوەکانی پێشتر و دواتر بەیەکەوە درکیان پێ دەکا) [٦٨]. لە دەقی (کوردو ژیانێکی پڕ ئەندێشە)، ئەم تەکنیکە هەستی پێ دەکرێ. هەروەك دەڵێ : ((باوکم لە کەرکوك کرا بە موعەلم ئەو کەرکوکەی کە ئەوسا شارێکی کورد بوو، قوتابییەکانی هەموو کورد بوون، خەڵکەکەشی هەمو کوردن، تەنها ژمارەیەکی کەم تورکمان و فەلە کە لە قەڵا دائەنیشتن. لەوێ دەستی کرد بە پەروەردەی قوتابییەکانی و بزواندنی هەستی کوردایەتی))[٦٩]. گێڕەرەوە لێرەدا مەبەستی ئەو ساڵە بوو کە باوکی لە کەرکوك بووەتە مامۆستا، بەڵام ئاشکرای نەکردووە تەنها کە دەڵێ (ئەوسا) واتە خوێنەر دەزانێ باس لە رابردوو دەکا.

ب– کات لەرووی سستییەوە :

ئەم تەکنیکە بە پێچەوانەی تەکنیکی خێراکردنی کاتە، تیایدا نووسەر هەڵدەستێ بە سستکردنەوە یان وەستانی کاتی گێڕانەوەی دەق، ئەمەش لە رێگەی دوو تەکنیکەوە ئەنجام دەدرێ :

١– دیمەن : کە بریتییە لەو (تەکنیکەی کە گێڕەرەوە تیایدا هەڵدەستێ بە هەڵبژاردنی هەڵوێستە گرنگەکانی ناو رووداوەکان و بە شێوەی نمایشێکی شانۆیی چڕی تەواو و راستەوخۆ پیشانی دەدات) [٧٠]. ئەم تەکنیکە لە دەقی ژیاننامەی پاکیزەدا لە سێ شێوەدا خراوەتە روو :

أ– دیالۆگی راستەوخۆ : مەبەست لەم جۆرە دیالۆگە (گفتوگۆیەکە لە نێوان دوو کەس یان زیاتر لە چوارچێوەی دیمەنێکی ناو کارە چیرۆکییەکە بە شێوەیەکی راستەوخۆ ئەنجام درێ) [٧١]. بۆنموونە دیالۆگی نێوان پاکیزە و دایکی، ئەو رۆژەی بۆ دەگێڕێتەوە کە پاکیزە لەدایك بووە و باسی ناخۆشی ئەو کاتە دەکاو پاکیزەش هەموو شەو داوای لێ دەکا بۆ ئەوەی بۆی بگێڕێتەوە و بەم شێوەیە :

– پاکیزە : دایە بۆم بگێڕەوە لە سەرەوە چۆن لە ئەشکەوتی سووورداش لە دایك بووم ؟ دوێنێ خەوم لێ کەوت گوێم لێ نەبوو.

– دایکی : رۆڵە ئەزانی چیمان بەسەر هات، باوکت رۆیشتبوو بێ سەر و شوێن.. تۆ دوو مانگ بووی لە سکما بێ پوول و پارە بە جێی هێشتین، شێخ مەحمود رەوانەی کرد بۆ تورکیا بۆ لای مستەفا کەمال.. تا تۆ بووی بە ساڵە وەخت و پێت گرت نەهاتەوە..

پاکیزە : دایە گیان، توخوا باسی بکە... بۆم

– دایکی : راوەستە رۆڵە با وردە وردە بێتەوە بیرم دەردم زۆر لە دڵدایە !

– پاکیزە : دەی دایکە، دایکەش چاوەکانی پڕ ئەبوو لە فرمێسك و تك تك بە دەم و چاویا ئەهاتە خوارێ.

– دایکی : رۆڵە کە باوکت هاتەوە... دڵمان خۆش بوو... وامان زانی مردبوو زیندوو بۆوە.. [٧٢].

ب– دیالۆگی ناڕاستەوخۆ : لەم جۆرەدا گێڕەرەوە گفتوگۆی نێوان کەسایەتییەکان دەگێڕێتەوە و خۆی بەشداری تیا ناکا، بەلام کەسێکە ئاگاداری هەموو شتێکە و دەتوانێ بچێتە ناخی کەسایەتییەکانی تر و هەڵوێست و بیر و ڕا و هەستەکانیان بخاتە ڕوو. بۆ نموونە پاکیزە دیالۆگی نێوان خاڵی و دایکی و پووری بەم شێوەیە دەگێڕێتەوە :

– خاڵە ئاوڕەحمان وتی : جەمیلە مزگێنیم بەرێ ڕەفیق بەربوو

– دایکم (جەمیلە) : زۆر نەرم و نیان و لەسەرخۆ بوو.. بە شێنەیی وتی توخوا (ئۆخەی)

– بجێ (پوورم) وتی : توخوا کاکم بەربوو کەی و کوا بۆ نەهات لە کوێیە.

– خاڵە ئاوڕەحمان وتی : لە ماڵی خۆمانە[٧٣]

ج– مۆنۆلۆگ : گێڕانەوەیەکی خودییە و کەسایەتییەکە لە بارەی خۆیەوە دەدوێ بەبێ بەشداربوونی کەسێکی تر. بۆ نموونە پاکیزە دەڵێ : ((... تەنها من بووم لەو پۆلە کچەی لەگەڵما بوون لە خوێندنی سەرەتاییدا.. گەیشتمە پلەی هەرە باڵای خوێندن و لە سێ زانستگای زۆر بەناوبانگی جیهانیدا خوێندم و دکتۆرام وەرگرت و گەیشتمە پلەی پرۆفیسۆر کە بە خەویش بە خەیاڵی هاوڕێکانیشمدا نە هاتووە...)) [٧٤].

٣–وەسف : مەبەست لە وەسف (تەکنیکێکی کاتییە و کار لەسەر وەستاندن یان سستکردنەوەی جوولەی گێڕانەوە و بەرەو پێشەوە دەکا بە مەبەستی پێشکەشکردنی دیمەنێك بە نیازی ڕامان یان شتێکی تر) [٧٥]. لە دەقی ژیاننامەی پاکیزەدا ئەم جۆرە وەسفانە بەرچاو دەکەون :

أ– وەسفی شوێن : لەم جۆرەدا گێڕەرەوە هەڵدەستێ بە وەسفکردنی شوێنێك و لە جوولەی کاتی گێڕانەوەکە دادەبڕێ. پاکیزە کاتێ وەسفی سووورداشمان بۆ دەکا وەك نیگارکێشێك وایە کە تابلۆیەکی ڕەنگینمان بۆ بکێشێ، و بە شێوەیەکی زۆر جوان و ئەدەبیانە و لە چەند شوێنێکدا وەسفی دەکا و دەڵێ : ((سووورداش دێیەکی بچووك بوو، ئەوسا بەقەد شاخەکەوە لە پەنای شاخێکی بەرزدا خۆی شاردبۆوە، زۆر خۆش بوو... یەکەم جار بوو ئێمە بچینە

سووورداش... خانووەکانی بە ریز لە قەد شاخەکە دروست کراون، یەك لە سەر یەك سەربانی چینێکیان حەوشەی چینێکی ترە ئەتوت شارێکی بەهەشتە لام و هاتۆتە سەر دونیا، قەد شاخەکە لە هەر چوار لای خانووەکانەوە هەمووی رەزی ترێ و میوە بوو... من ئەوەندە ئەو دیمەنە جوانەم حەز لێ کرد ئێستەش لە بیرم ناچێتەوە و بە حەسرەتی ئەو رۆژانەم کە لەو جەنەتەدا رام بوارد)) [٧٦].

ب– وەسفی کەسایەتی : لە وەسفی کەسایەتییەکاندا هەندێ جار گێڕەرەوە پێش ئەوەی کەسێتییەکی نوێ بێنێتە ناو دەقەکە، رێڕەوی گێڕانەوەکە رادەگرێ و وەسفێکی کورتی یان درێژی بۆ دەکا، یاخود لە دوای هاتنە ناو دەقدا یان رێگە بە کەسایەتییەکان دەدا خۆیان لە رێگەی کردەوەو هەڵوێست و دیالۆگەوە خۆیان بناسێنن. بۆ نموونە پاکیزە کاتێ وەسفی گوزیدەی خوشکی دەکا و دەڵێ : ((...گوزیدەش کە پێی نابووە چوارساڵی یەشتا هەر پێی نەگرتبوو... بەلام زۆر جوان بوو، قژە زەردەکەی وەك تەلیسمی ئاڵتون درێژ هاتبووە خوارێ بە سەریا خاو ئەبریسکایەوە چاوەکانی کاڵ.. دەم و لووتی ورد و پێستەکەی سپی و ناسك ئەتوت بێچووە پەرییە..........)) [٧٧].

ج– وەسفی خواردن : گێڕەرەوە باسی ئەو خواردنانە دەکا کە تایبەتن بە نەتەوەی کورد. پاکیزەش زۆر شوێن گەڕاوە بەلام هیچ جێگایەك وەك کورد بایەخ بە خواردن نادەن و لە هی زۆر شوێن بەتامترە. پاکیزە لە دەقی ژیاننامەکەیدا وەسفی خواردنە کوردییەکان دەکات و دەڵێ : ((... کفتە کە لە وردە برنج ئەکرێ کە لەگەڵ گۆشتی سووری بێ چەوری برنجەکە ئەکوترێ یا ئەشێلرێ جوان تا پیز ئەداتەوە، ئینجا قیمە و پیاز و کەرەوز و کاکڵە گوێزی بۆ سوور ئەکرێتەوە لەگەڵ دارچین و مێخەك و زیرەی کوتراو و برنج شێلراوەکە خڕ هەڵ ئەدرێ و لە ناوەڕاستا چاڵ ئەکرێ و پڕ ئەکرێ لەو قیمە بۆن خۆشە... شۆربایەکەش پیازی بۆ سوور ئەکرێتەوە و لە پێشدا هەندێ نۆکی خڕی بۆ ئەکوڵێ لەگەڵ هەندێ برنج و ئێسقانی قاورمە تێی ئەکرێ لەگەڵ زەردەچەوەو ئالەت لەسەر ئاگر دائەنرێ تا ئەکوڵێ، ئینجا کفتەکەی تێ ئەخرێ ئەویش ئەکوڵێ تا سەرئەکەوێ و دائەگیرێ و تێ ئەکرێ...)) [٧٨].

شوێن :

لەهەر دەقێکی گێڕانەوەییدا، ئەگەر کەسی سەرەکی بتوانێ لـە کـاتێکی دیاریکراودا رووداو دروست بکـا و جوولـە بخاتـە نـاو دەقەکـە، ئـەوا پێویـستی بـە گۆڕەپانێك دەبێ تا ئەم کارەی تیادا ئەنجام دا، کە ئەویش شـوێنە، وەکـو یـەکێك لـە رەگـەزە سـەرەکییەکانی دەقـی ژیاننامـەی خـودی پەیوەندییـەکی پتـەوی بـە رەگەزەکانی دیکەی دەقەکەوە هەیە و لێك جیا ناکرێنەوە و یەکتر تـەواو دەکـەن. بۆیـە نووسـەری ژیاننامـە پێویـستە ئـەو شـوێنانە هەڵبـژێرێ کـە تیـای ژیـاوە و بینیویـەتی و لەوانەیـە پەیوەندییـەکی گیـانی لەگەڵـدا دروسـتکردبێ. پـاکیزەش گرنگییەکی زۆری بە شوێن داوە، هەر لە لاپەڕەی یەکەمدا، ساڵانی تەمـەنی خـۆی هەر لەو کاتەی لەدایك بووە تا ئەو کاتەی لە نووسینی ژیاننامەکەی بووەتـەوە لـە سەر بنەمای کات و شوێن بۆ چوار قۆنـاغ دابـەش کـردووە، وەك دیـارە شـوێنێکی زۆر گـەڕاوە لـە نـاوەوە و دەرەوەی عـیراق. سـەرەتا بـەهۆی ئـەوەی کـە بـاوکی مامۆستا بووە و لە هەمان کاتدا وەکو کوردێك هەردەم لە هەوڵی خەباتی سیاسیدا بووە و حکومەت و ناحەزانی نەیان هێشتووە بۆ ماوەی ساڵێك لـە هـیچ شـوێنێکدا بمێنێتەوە. دواتریش بەهۆی خوێندن و تەواوکردنی پلە بەرزەکانی خوێندن چـوّتە شارەکانی دیکە و ولاّتانی دەرەوەی عیراق. بـەو شـێوەیەی خـوارەوە جۆرەکـانی شوێن لە دەقەکەی پاکیزەدا بە نموونە دەخەینە روو :

شوێنی نیشتەجێبوون : ئەویش دەبێتە دوو لق :

١- شوێنی نیشتەجێبوونی هەمیشەیی : شوێنی نیشتەجێبوونی هەمیـشەیی لای پاکیزە شـاری سـلێمانی بـووە، کـە سـەرەتای تەمـەنی لـەوێ ژیـاوە و تیایـدا هەستی بـە ئـارامی و دڵخۆشـی کـردووە و کاریگـەری لەسـەر دڵ و دەروونـی جـێ هێشتووە. لەوێ چەند خانوویەکیان بە کرێ گرتووە و تیایدا ژیاون، بەلاّم لە ساڵی (١٩٣٦)دا دایکی بیر لە خانوو کڕین دەکاتەوە و بۆ ئەم مەبەسـتە خـشڵی خـۆی و پاکیزە و بجێ دەفرۆشێ و کەرەستەی دروستکردنی خـانووی پـێ دەکـرێ و دوای گەڕانەوەی رەفیق حلمی لە پشووی هاوینەدا دەست دەکا بە خانوو دروسـتکردن. گێڕەرەوە بەم شێوەیە وەسفی خانووەکەیان دەکا : ((... خانووەکە بە گـوێرەی ئەو رۆژانە زۆر خۆش بوو.. دوو بەر بوو، بەری سەرەوەی کە بە دوو قاڵدرمە بـۆی

سەرئەکەوتین، هەیوانێکی گەورە بوو بەرامبەر گوێژە و گڵە زەردە، لە هەیوانەکەوە دوو ژووری گەورەی خۆش و فەراح، یەکی پەنجەرەیەکی گەورەی بەرزی تیا بوو لە سەر هەیوانەکە... یەکێکیان کەلەگی بوو... لەسەر جادەکە بوو، کە ئەچووین بۆ مەیدان و بەردەرکی سەرا دوو پەنجەرەش لە سەر جادەکە بۆ ژوورەکەی تر پشتەیوان بوو.. ژوورێکی تری گەورە هەبوو ناوی عروسی بوو... پێشەکەی کە لەسەر هەیوانەکە بوو هەمووی جامخانە بوو.. ئەو ژوورە لە پشتەوە ژوورێکی زۆر بچووکی لە سەر بوو من کردم بە ژووری خۆم.. لە بەری خوارەوەش لای دەرگا و دالآنەکەوە... ژوورێکی گەورەی کرد بۆ دیوەخان لە تەنیشتییەوە ژوورێکی بچووکی کرد بۆ نان خواردن، لەو بەریشەوە سەر تەنوور و چێشتخانە و حەمام و ئاودەس.. ئەو پایزەی گواستمانەوە دایکم دڵی فەرامۆش بوو))[٧٩].

پاکیزە لە چەند شوێنێکی دەقەکەیدا باسی کوردستان دەکات و بە بەهەشتی سەر زەمینی دەچوێنێ و وەسفێکی ئەدەبییانەی جوان و قەشەنگی کردووە و دەڵێ : ((... بە شاخ و داخ و دارستان و هەرد و دۆڵەکانیەوە بە تاڤگە و رووبارە دێرین و کانی و ئاوە بلوورییەکانیەوە بە بەفر و باران و شەستە رەهێڵەی زستانی و بەهارانیەوە. بە رەشەبا و خاك و خۆڵە پیرۆزەکەیەوە کە پڕە لە گەوهەر و زێڕی بەپیت و بەرەکەت و مەڕ و ماڵاتیەوە بە جل و بەرگی رازاوە نازی ئافرەتی ناسك و نازداریەوە، بە قەد و باڵای گەنج و لاوە شۆخەکانی پاڵەوانی شاخانیەوە. بە هەموو دەنکە لمێك، بە هەموو گەلآ دارێك، بە هەموو گوڵ و گوڵزارێك بە هەموو کەو و قومری و مار و مێرووییەك، بە هەموو گیان لەبەرێکەوە، بە هەموو لووتکە شاخێك و دەشت و دۆڵێکەوە خۆشەویستە و نازدارە، کە وێنەی ئەو بەهەشتەی سەر زەمینەم نەدیوەتەوە تا ئێستا لەگەڵ ئەوەی کە زۆر گەڕاوم و شوێنی خۆشم دیوە و وێنەی کوردستانم نەدیوە)) [٨٠].

٢- شوێنی نیشتەجێبوونی کاتی : لە دەقی ژیاننامەی پاکیزەدا هەندێ شوێن هەن کە بە شێوەیەکی کاتی و بۆ ماوەیەکی کورت تیای ژیاوە، لە هەندێکیشیان ماوەیەکی زیاتر ماوەتەوە، بەلآم هەستی بە ئارامی و هۆگری نەکردووە لەو شوێنانەدا، و هەر بە هیوای گەڕانەوە بووە بۆ زێدی خۆی. لە

شارەکانی ناوەوەی عیراق، شارەکانی وەك (عمارە، کەرکوك، موسڵ، هەولێر، بەعقوبە، بەغدا)ی دیوە. بۆنموونە لە ساڵی (١٩٢٦)دا باوکی لەبەر بیر و باوەڕی کوردایەتی بۆ ماوەی ساڵێك بۆ (عمارە) نەفی کراوە و هەموو ئەندامانی خێزانی بردۆتە ئەوێ، کە بەلایانەوە شوێنێکی زۆر ناخۆش بووە و دەڵێ : ((... دایکم و بجێ لە عمارە فێری جگەرە کێشان بوون... خەم و خەفەتی خۆیان پێ سارێژ دەکرد لە دووری وڵات و کار و تەنیایی و ئاوارەیی و دڵی بریندارو پڕ لە ئازار، باوکیشم پەست و بێ ئارام و نائومێد...))[٨١]. هەروەها لە شارەکانی دەرەوەی عیراقیش پاکیزە لەبەر حەز و ئارەزووی تەواوکردنی خوێندنی باڵا و نەبوونی کۆلێژ و کادری پێویست لە ناوەوەی وڵاتدا، ناچار رووی لە وڵاتانی دەرەوە کردووە، وەك (ئەمریکا، بەریتانیا، میسر). لەکاتی سەفەری بۆ ئەم وڵاتانە لە رێگادا بە چەند وڵاتێکی تردا تێپەڕیوە و بۆ ماوەیەکی کاتی لە ئوتێل دابەزیوە و چەند رۆژێك ماوەتەوە، وەك (ئیتالیا، ئیسپانیا، پورتوگال). هەروەکو بەم شێوەیە باسی گەشتەکەی دەکا و دەڵێ : ((لە دوای بەرشەلۆنە چووین بۆ جبل تارق و لەوێ پەڕینەوە چوینە محیتی ئەتڵەسی کە ئەوێشم نەدیبوو و لە وێدا بە راستی زەندەقم چوو، قووڵ و بێ بن لە قووڵیدا، ئاوەکەی ئێواران رەش دائەگەڕێ و پاپۆڕەکە وەك پەپوولە بە سەریەوە، ئەوی لە هەمووی سەیرترە ئەوەیە محیتی بێ سنوور و بێ بن پڕە لە (حووت) کە ئەویش شتێکی عەجایبە... لە سەرەتادا زۆر لێی دەترسام بەلاَم لە دواییدا کە لە رەوشتی هێمنی و بێ زیانی گەیشتم حەزم ئەکرد سەیری بکەم))[٨٢]. هەندێ جاریش پاکیزە بە ناچاری و لەبەر نالەباری و نەبوونی ئاساییش لە وڵات و نە سووڕانی گوزەرانی ژیان لەلایەنی ئابوورییەوە، چۆتە دەرەوەی وڵات هەروەکو خۆی دەڵێ : ((من لە هاوینی ١٩٣٦ دا کە میهرای کچم شەش مانگ بوو بە ناچاری چوومەوە لەندەن... لەبەر حاڵ و ئەحواڵی نالەباری لە عیراقدا و مەترسییەکی زۆر کە هیچ ئەمن و ئاساییش نەمابوو لە عیراقدا و لەبەر دەس کورتی خۆم کە معاشەکەم هیچ بەشی نە ئەکردم و ناچار ئەبووم پەنا بەرمە بەر دایکم بۆ یارمەتی...))[٨٣]. جگە لەم وڵاتانە پاکیزە لە (ئەلمانیا و ئوردن) ژیاوە، وەکو مامۆستای میوان وانەی زمانەوانی لە چەند زانستگا وتۆتەوە. هەروەکو خۆی دەڵێ : ((... سەرەڕای ئەوە قوماربازی

ماموّستاکانی من دامەزراندن لە بەشی کوردیدا و نالەباری حـالّ و ئـەحوالّی کـوّڕی زانیاری و بە شێوەیەکی گشتی حالّی کورد بێزاری کردبووم و ئەمویست لە هـەموو عیراق راکەم و سەرم رەحەت کەم. دوای سالّێك تەفەرغی علمیم کرد و کاغـەزم بـوّ دکتـوّر عبـدالعزیز الـدوری نووسـی کـە ئەوسـا لـە عـەمان لـە زانـستگای ئـەردەنی ماموّستای مێژووی ئیسلام بوو... داوای کرد بچم بوّ عەمان بە ماموّستای میـوان و زمانەوانی بلّێمەوە...)) [٨٤].

ئەنجام

لە کۆتایی لێکۆڵینەوەکەماندا گەیشتینە ئەم ئەنجامانەی خوارەوە :

١- ژیاننامەی خودی لە ئەدەبی کوردیدا، تا رادەیەك بە درەنگی وەکو ژانرێکی ئەدەبی ناسراوە و زیاتر باسی لایەنی رامیاری تێدایە، نەك لایەنی دەروونی و کۆمەڵایەتی، چونکە کۆمەڵگای کوردی سروشتێکی خێڵەکی هەبووە و سانسۆر و دابونەریتی کۆمەڵگاکە رێگەی لە نووسەران گرتووە گوزارشت لە ناخی خۆیان بکەن، کە زیاتر رووداوە مێژووییەکانیان تۆمار کردووە و لایەنی نەتەوەیی بە سەریاندا زاڵە.

٢- هونەری ژیاننامەی خودی خاوەن تایبەتمەندی و پرەنسیپی خۆیەتی و لە جۆرەکانی تری ئەدەبی جیای دەکاتەوە، بەڵام ناتوانرێ بە شێوەیەکی زۆر ورد دەستنیشان بکرێن، چونکە هونەرێکی خودییە و پەیوەندی بەخود و ناخی مرۆڤەوە هەیە و هەر نووسەرێك بە شێوازی تایبەتی خۆی، چیرۆکی ژیانی رابردووی دەگێڕێتەوە.

٣- تا ئێستا پاکیزە رەفیق حلمی یەکەم ئافرەتی کوردە ژیاننامەی خۆی نووسیوەتەوە.

٤- لە ژیاننامەکەدا تێکەڵکردنی رووداوی مێژوویی بە رووداوی تایبەتی ژیان هەستی پێ دەکرێت.

٥- دەقــی ژیاننامەکــە چــڕوپڕە، بــەڵام کــەمتر شــێوازی ئەدەبییانــەی وەرگرتووە.

٦- پاکیزە لە نووسینەوەی ژیاننامەی خۆیدا کۆمەڵێ لایەنی شاراوە و نهێنی خودی تایبەتی خۆی بە شێوەیەکی بوێرانە دەربڕیوە.

بیبلۆگرافیای سەرچاوەکان

أ– سەرچاوە کوردییەکان :

١– کتێبەکان :

١– پاکیزە رەفیق حلمی (د)، کورد و ژیانێکی پڕ ئەندێشە، چ ١، چاپخانەی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٠.

٢– کۆمەڵێك نووسەری بیانی، تیۆری رۆمان، وەرگێڕانی لە فارسییەوە : محەمەد کەریم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٣.

٣– مارف خەزنەدار (د)، مێژووی ئەدەبی کوردی، ب ١، چ ١، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١.

٢– گۆڤارەکان :

٤– عبداللە سەراج، بەرەو ئاستانەی رۆمانی نوێ، گ (رامان)، ژ (٥٤)، ٢٠٠٠/١٢/٥.

٥– موحسین ئەحمەد عومەر، ئەدەب و بایۆگرافی، گ (رامان)، ژ (١١٢)، ٢٠٠٦/٩/٥.

٣– فەرهەنگ :

٦– رزگار کەریم، فەرهەنگی دەریا (عەرەبی – کوردی)، بەشی یەکەم لە سەرەتای (هەمزە) وە تا کۆتایی (غەین)، چ ٢، چاپخانەی مەهارەت، ٢٠٠٧.

٤– چاوپێکەوتن :

٧– چاوپێکەوتن لەگەڵ خاتوو یەسنا شێرکۆ عمر، کچی نەجاتی خوشکی پاکیزە رەفیق حلمی، لە رێکەوتی ٢٠١٠/٢/١٢.

ب– سەرچاوە عەرەبییەکان :

١– کتێبەکان :

٨– انیس المقدسی، الفنون الادبیة وأعلامها في النهضة العربیة الحدیثة، ط ١، دار العلم للملایین، بیروت، ١٩٧٨

٩– تهانی عبدالفتاح شاکر، السیرة الذاتیة في الادب العربي، فدوى طوقان و جبرا ابراهیم جبرا و احسان عباس نموذجا، ط ١، بیروت، ٢٠٠٢.

١٠ – حسن بحراوي، بنية الشكل الروائي، ط ١، المركز الثقافي العربي، بيروت، ١٩٩٠.
١١– خليل شكرى هياس، سيرة جبرا الذاتية في البئر الاولى وشارع الاميرات، منشورات اتحاد الكتاب العرب، دمشق، ٢٠٠١.
١٢– سيزا قاسم (د)، بناء الرواية، دراسة مقارنة في ثلاثية نجيب محفوظ، ط ١، دار التنوير للطباعة والنشر بيروت، لبنان، ١٩٨٥.
١٣– شكرى المبخوت، سيرة الغائب – السيرة الاتي : السيرة الذاتية في كتاب الايام لطه حسين، ط ١، دار الجنوب للنشر، تونس، ١٩٩٢.
١٤– عبدالعزيز شرف، أدب السيرة الذاتية، ط ١، مكتبة لبنان، الشركة المصرية العالمية للنشر، لونجمان، ١٩٩٢.
١٥– عبدالله ابراهيم العلاوي، بناء الفني في رواية الحرب العربية في العراق، ط ١، وزارة الثقافة والاعلام، دار الشؤون الثقافة العامة، بغداد، ١٩٨٨.
١٦– عبدالملك مرتاض، في نظرية الرواية (بحث في تقنيات السرد)، سلسلة عالم المعرفة (٢٤٠)، الكويت، ١٩٩٨
١٧– عزالدين اسماعيل، الادب وفنونه، دراسة ونقد، ط ٦، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٧٦.
١٨– فليب لوجون، السيرة الذاتية – الميثاق وتأريخ الادب، ت– عمر حلى، المركز الثقافي العربي، ط ١، بيروت، لبنان، ١٩٩٤.
١٩– محمد حسن عبدالله، فنون الادب (اصول، نصوص، قراءات)، دار الكتب الثقافية، الكويت، ١٩٧٨.
٢٠– محمود عبدالغني، فن الذات – دراسة في السيرة الذاتية لابن خلدون، ط ١، مجلس الاعلى للثقافة، القاهرة ٢٠٠٨.
٢١– مؤيد عبدالستار، السيرة الذاتية، ط ١، دار المنفى، لبنان، بيروت، ١٩٩٦.
٢٢– ميرى ورنوك، الذاكرة في فلسفة الادب، ت– فلاح رحيم، ط ١، دار الكتاب الجديد المتحدة، بيروت، لبنان، ٢٠٠٧
٢٣– ناصر الحاني (د)، المصطلح في الادب الغربي، منشورات المكتبة العصرية، بيروت، ١٩٦٨.

٢– گۆڤارەكان :

٢٤– فاروق خورشيد، اضواء على السيرة الشعبية، مج– التراث الشعبي، ع– ٥، ٦، دار الحرية للطباعة، بغداد، مجلة شهرية يصدرها المركز الفولكلوري في وزارة الاعلام، ١٩٧٦.

٢٥– محمد راتب الحلاق، الترجمة الذاتية محاولة في مقاربة المصطلح، مج– الموقف الادبي، مجلة ادبية شهرية تصدر عن اتحاد الكتاب العرب بدمشق، ع – ٣٤٢، تشرين الاول ١٩٩٩

٣– نامەی ماستەر و دكتۆرا :

٢٦– جنان عبدالله يونس الزبيدي، الفنون النثرية في كتاب ابن الجوزي (صيد الخاطر)، دراسة تحليلية، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة الموصل، ٢٠٠٥.

٤– فەرهەنگ :

٢٧– جبور عبدالنور، المعجم الادبي، ط ١، بيروت، ١٩٧٩.

٢٨– لويس معلوف، المنجد في اللغة والاعلام، دار الشرق، بيروت، ١٩٨٦.

٢٩– مجدي وهبه وكامل المهندس، معجم المصطلحات العربية في اللغة والادب، ط ٢، مكتبة لبنان، بيروت، ١٩٨٤

٥– ئينتەرنێت :

٣٠– السيرة الذاتية والخوف من المستور، وكالة الصحافة العربية.
www.Addustou .com.

٤– سەرچاوە ئينگليزييەكان :

٣١- J.A. Cuddon , Dictionary of Literary Terms & Literary Theory , fourth edition , Penguin Books, England, ١٩٩٩

پەراوێزەکان

(١)– لويس معلوف ، المنجد في اللغة و الاعلام ، دار الشرق ، بيروت ، ١٩٨٦ ، ص ٣٦٨

(٢)– رزگار کەریم ، فەرهەنگی دەریا (عەرەبی– کوردی) ، بەشی یەکەم لە سەرەتای (هەمزە) وە تا کۆتایی (غەین) ، چ ٢ ، چاپخانەی مەهارەت ، ٢٠٠٧، ل٤٦٣

(٣)– ناصر الحاني ، المصطلح في الادب الغربي ، منشورات مكتبة العصرية ، بيروت ، ١٩٦٨ ، ص ٧٦

(٤) – عبدالعزيز شرف ،ادب السيرة الذاتية،ط١،مكتبة لبنان، الشركة المصرية العالمية للنشر،لونجمان ١٩٩٢، ص٣٠.

(٥) . www. Alawsat. Com – سلطان سعد القحطانى، بين الرواية والسيرة الذاتية (انترنيت)

(٦)– مؤيد عبدالستار ، السيرة الذاتية ، ط١ ، دار المنفى ، لبنان ، بيروت ، ١٩٩٦ ، ص ١٣

(٧)– انيس المقدسي ، الفنون الادبية واعلامها فى النهضة العربية الحديثة ، ط٢ ، دار العلم للملايين ، بيروت ، ١٩٧٨ ، ص ٥٤٧

(٨) - مجدى وهبة وكامل المهندس ، معجم المصطلحات العربية فى اللغة والادب ، ط ٢، مكتبة لبنان ، بيروت ، ١٩٨٤، ص١١٥

(٩)– انيس المقدسي ، الفنون الادبية واعلامها في النهضة العربية الحديثة ، ص ٥٤٧

(١٠) – عبدالعزيز شرف ، ادب والسيرة الذاتية ، ص ٣

(١١) – فاروق خورشيد ، اضواء على السيرة الشعبية ، مج (التراث الشعبي) ، ع ٥–٦ ، دار الحرية للطباعة ، بغداد ، ١٩٧٦ ، ص ١٩٥

(١٢)– مؤيد عبدالستار ، السيرة الذاتية ، ص ٢٩.

(١٣) – شكرى المبخوت ، سيرة الغائب ، سيرة الاتى : السيرة الذاتية في كتاب الايام لطه حسين، ط١ ، دار الجنوب للنشر ، تونس ، ١٩٩٢ ، ص ١٠

(١٤)– تهانى عبدالفتاح شاكر ، السيرة الذاتية في الادب العربي ، فدوى طوقان و جبرا ابراهيم جبرا و احسان عبدالقدوس نموذجا، ط١ ، بيروت ، ٢٠٠٢ ، ص ٩

(١٥)-J . A . Cuddon , Dictionary of Literary terms & Literary theory , fourth edition , Penguim Books , England , ١٩٩٩ , P٦٣ -

(١٦)– عبدالعزيز الشرف ، ادب السيرة الذاتية ، ص ٢٧

(١٧)– محمد عبدالغنى حسن ، التراجم والسير ، ط٣ ، دار المعارف ، القاهرة ، ١٩٨٠ ، ص٢٣

(١٨) – جبور عبدالنور ، المعجم الادبى ، ط ١ ، بيروت ، ١٩٧٩ ، ص ١٤٣

(١٩) محمد راتب الحلاق ، (الترجمة الذاتية محاولة في مقاربة المصطلح) مج (الموقف الادبى)، دمشق ، ع (٣٤٢) ،ت١ ، ١٩٩٩ www. awu _ dam . org

(٢٠) – فليب لوجون ، السيرة الذاتية ، الميثاق والتاريخ الادبي ، ت– عمر حلي ، المركز الثقافي العربي ، ط ١ ، بيروت ، لبنان ، ١٩٩٤ ، ص ٢٢

(٢١)– مارف خەزنەدار ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، ب ١ ، چ ١ ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە ، هەولێر ، ٢٠٠١ ، ل ١٨٦

(٢٢) – موحسین ئەحمەد عومەر ، ئەدەب و بایۆگرافی ، گ (رامان) ، ژ– ١١٢ ، ٥/ ٩ / ٢٠٠٦، ل ١١١

(٢٣)– چاوپێکەوتن لەگەڵ خاتو یەسنا شێرکۆ عمر کچی نەجاتی خوشکی پاکیزە رەفیق حیلمی ، لە رێکەوتی ١٢/ ٢/ ٢٠١٠ .

هەروەها بە سوود وەرگرتن لە ، شوکریە رەسول ، یادی ئازیزان ، چاپخانەی وەزارەتی کشتوکاڵ ، هەولێر ، ٢٠٠٩ ، ل ٢٤

(٢٤)– پاکیزە رەفیق حلمی ، کورد و ژیانێکی پڕ ئەندێشە ، چ ١ ، چاپخانەی رۆشنبیری ، هەولێر ، ٢٠٠٠ ، ل ٢٢

(٢٥)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٣

(٢٦)– عبدالله ابراهيم العلاوي ، البناء الفني في رواية الحرب العربية في العراق ، ط١ ، وزارة الثقافة والاعلام ، دار الشؤون الثقافة العامة، بغداد، ١٩٨٨، ص١٦٨

(٢٧)– پاکیزە رەفیق حلمی ، کورد و ژیانێکی پڕ ئەندێشە ، ل ٨

(٢٨)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٥

(٢٩)– جنان عبدالله يونس الزبيدي ، الفنون النثرية في كتاب ابن الجوزي (صيد خاط) ، دراسة تحليلية ، رسالة ماجستير، كلية الاداب ، جامعة الموصل ،٢٠٠٥ ، ص٧٢

(٣٠)– پاکیزە رەفیق حلمی ، کوردو ژیانێکی پڕ ئەندێشە ، ل ١٥

(٣١)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٥

(٣٢)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٤٣

(٣٣)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٠

(٣٤)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٨

(٣٥)- سەرچاوەی پێشوو ، ل ٦١

(٣٦) – سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٤٤

(٣٧)– میری ورنوك ، الذاكرة في الفلسفة والادب ، ت: فلاح رحيم ، ط١ ، دار الكتاب الجديد ، المتحدة ، بيروت ، لبنان ، ٢٠٠٧ ، ص ١٩٤– ١٩٥

(٣٨)– پاکیزە رەفیق حلمی ، کورد و ژیانێکی پڕ ئەندێشە ، ل ٤٢

(٣٩)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٨٨

(٤٠)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٦٥–٦٦

(٤١)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٦

(٤٢) – سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٢٢
(٤٣)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٨
(٤٤)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٧٤– ٧٥
(٤٥)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٨٩
(٤٦)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٤٥
(٤٧)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٧
(٤٨)– سيزا قاسم (د) ، بناء الرواية ، دراسة مقارنة في ثلاثية نجيب محفوظ ، ط ١ ، دار التنوير للطباعة و النشر ، بيروت، لبنان ، ١٩٨٥ ، ص ٣٤
(٤٩)– عبدالله سەراج ، بەرەو ئاستانەی رۆمانی نوێ ، گ (رامان) ، ژ– ٥٤ ، ١٢/٥ / ٢٠٠٠، ل ٢٣
(٥٠)– پاکیزە رەفیق حلمی ، کورد و ژیانێکی پڕ ئەندێشە ، ل ٢٧، ٣١ ، ١٨١ ، ٢٤٦
(٥١)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٣ ، ٧٤
(٥٢)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٦٠ ، ١١٨
(٥٣)– کۆمەڵێك نووسەری بیانی ، تیۆری رۆمان ، وەرگێڕانی فارسی (حسن پاینده)– وەرگێڕانی کوردی (محەمەد کەریم) ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ، سلێمانی ، ٢٠٠٣، ل٢٨ .
(٥٤)– پاکیزە رەفیق حلمی ، کورد و ژیانێکی پڕ ئەندێشە ، ل ١٧
(٥٥)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٥٥
(٥٦)– حسن بحراوي ، بنية الشكل الروائي ، ط ١ ، المركز الثقافي العربي ، بيروت ، ١٩٩٠ ، ص ١٣٢
(٥٧)– پاکیزە رەفیق حلمی ، کورد و ژیانێکی پڕ ئەندێشە ، ل ٣٠– ٣١
(٥٨)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٤٥
(٥٩)– سيزا قاسم (د) ، بناء الرواية ، دراسة مقارنة في ثلاثية نجيب محفوظ ، ط١ ، دار التنوير للطباعة والنشر ، بيروت ، لبنان ، ١٩٨٥ ، ص٧٣
(٦٠)– امنة يوسف ، تقنيات السرد ، فى النظرية والتطبيق ، ط ١ ، دار الحوار للنشر والتوزيع، سورية ، ١٩٧٧ ، ص ٨٢
(٦١) – پاکیزە رەفیق حلمی ، کورد و ژیانێکی پڕ ئەندێشە ، ل ٣٢
(٦٢)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٢٥
(٦٣) – حسن بحراوي ، بنية الشكل الروائي ، ص ١٥٦
(٦٤) – پاکیزە رەفیق حلمی ، کوردو ژیانێکی پڕ ئەندێشە ، ل ٢٩
(٦٥)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٥٧
(٦٦)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٦

(٦٧)– سەرچاوەی پێشوو ، ل٩٩
(٦٨)– امنة یوسف ، تقنیات السرد – فی النظریة والتطبیق ، ص ٨٦
(٦٩)– پاکیزە رەفیق حلمی ، کورد و ژیانێکی پڕ ئەندێشە ، ل ٣٦
(٧٠)– امنة یوسف ، تقنیات السرد – في النظرية والتطبيق ، ص ٨٩
(٧١)– خلیل شکری هیاس ، سيرة الجبرا الذاتية في البئر الاولى وشارع الاميرات ، منشورات اتحاد الكتاب العرب ، دمشق ، ٢٠٠١ ، ص١٩٣
(٧٢) – پاکیزە رەفیق حلمی ، کورد و ژیانێکی پڕ ئەندێشە ، ل ١٥– ١٦
(٧٣)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٦
(٧٤)– سەچاوەی پێشوو ، ل ١٤٥– ١٤٦
(٧٥) – خلیل شکری هیاس ، سيرة الجبرا الذاتية في البئر الاولى و شارع الاميرات ، ص ٢٦٨
(٧٦)– پاکیزە رەفیق حلمی ، کورد و ژیانێکی پڕ ئەندێشە ، ل ٣٢
(٧٧)– سەرچاوەی پێشوو ل ٥٢
(٧٨)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٦٣– ٦٤
(٧٩)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٧٢
(٨٠)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٠٦
(٨١)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٥
(٨٢)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٩١– ١٩٢
(٨٣)– سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٣٢
(٨٤) – سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٦٣– ٢٦٤

ملخص البحث

السيرة الذاتية نوع من انواع النثر الادبي، حيث يسجل الكاتب الاحداث التي مرت به، ويصور تجاربه الخاصة و المهمة في بنية متينة يلقى من خلالها الضوء على حياته الخاصة وتأريخه بشكل مباشر او غير مباشر، في نص ادبي يعرف بالسيرة الذاتية. وكغيره من الاداب يحتل فن السيرة الذاتية صفحة مهمة في صفحات تأريخ الامم وهي موجودة منذ ان وجدت البشرية.

عنوان هذه الدراسة هو (فن السيرة الذاتية في الادب الكردي – پاكزه رفيق حلمى – انمودجا). وهو موضوع لم يدرس دراسة اكاديمية وافية ولما كانت پاكزه رفيق حلمى شخصية بارزة في الثقافة الكردية ولها دور متميز في هذا المجال فقد وقع الاختيار عليها لاجراء هذه الدراسة وهي في صورتها العامة دراسة وصفية، تتكون من مقدمة ومحورين فضلا عن النتائج وثبت بالمصادر المعتمدة الى جانب كتابة ملخصين باللغة العربية والانجليزية.

المحور الاول : يتناول مصطلح السيرة ومفهوها وانواعها وتأريخ ظهورها في الادب الكردي. بينما يبحث المحور الثاني في العناصر الفنية للسيرة الذاتية في بنية نص (الكورد وحياة مليئة بالمعانات لپاكزه رفيق حلمي).

Absratct

Autobiography is one of the forms of prose in the Literature, and a branch of Biography. The writer records and visualizes his personal experiences in a solid structure. He directly or indirectly sheds light on his history and personal life to produce what is called Autobiography. Like other arts, autobiography occupies an important section in the history of the nations.It existed with the existence of humanity.

Since autobiography is not dealt with academically and perfectly, therefore, this reason motivated me for handling this subject (the art of Autobiography in Kurdish Literature). Pakeeza Rafiq Hilmy is referred to in this research. She is a remarkable figure in Kurdish Culture, and she has a distinctive role in this field.

The study is analytical and descriptive. It contains an Introduction, two sections, conclusions, references, and the abstract in both languages Arabic and English.

The first, section deals with biography as a term, its kinds, and emergence in Kurdish Literature. The second section sheds light on the literary elements of autobiography in the structure of the text (Kurd and a Life Full of Imagination – by Pakeeza Rafiq Hilmy).

ئەم کتێبەم خوێندەوە
"دیوانا نەفعی"

محەممەد عەلی قەرەداغی
ئەندامی کارای ئەکادیمیای کوردی

ئاواتێکی دێرین و بەردەوامم بووە کە خۆم یان کەسانێکی دیکە بە کۆمەڵ یان تاك تاك بە کتێبخانەکانی تورکیا و سعوودییە و تاران و میسر و ... دا بگەڕایەن و سۆراخی شوێنەواری مامۆستایانی کوردیان لەو شوێنانەدا بکردایەت، ئەم ئاواتەیشم چەندین جار بە نووسین دەربڕیوە بۆ نموونە:

"خۆزگە یەکێکی کارامە، یان ئەگەر بکرێ، کۆمەڵێکی پسپۆڕ و شارەزا کێوماڵێکی ناو کتێبەکانی کتێبخانە گەورە و بچووکەکانی تورکیایان بکردایە و سۆراخی پاشماوە و شوێنەواری مەلایانی کوردیان بکردایە و بە شوێن قوڵاخیاندا بگەڕایەن و ئەنجامی هەوڵ و کۆششەکەیشیان بکردایە بە دیارییەکی گەورە. کە بێگومان کەلێنێکی گەورەی لە کتێبخانەی مێژوو و ئەدەبی کوردیدا پڕ دەکردەوە"[(1)]

هەروەها نووسیومە:

"خۆزگە کۆمەڵ و کۆڕێك یان چەند کەسێکی جیاجیا دەکەوتنە کێوماڵ و پشکنینی کتێبخانەکانی تورکیا و شوێنەوار و بەرهەمی مامۆستایانی کوردیان بۆ دەدۆزینەوە!"[(1)]

ئەم خۆزگە و ئاواتەم بۆ خۆم بە نووسین دا بە ئەکادیمیای کوردی، کە ئەندامی کارام تیایدا و یەکێکیش لە ئامانج و مەبەستە سەرەکییەکانی ئەو ئەکادیمیایە ئەو خۆزگەی منە، بەڵام داواکەم پشتگوێ خراو سێ کەس لە لیژنەی دەستخەت ـ کە من خۆم ئەندامم تیایدا و یەکێکیش لەو سیانە لاوەکیی بوو ـ لە

ڕێگەی ئەکادیمیاوە نێرران بۆ تورکیا بۆ ئەو مەبەستە. بە هەر حاڵ لیژنەکە چوون و گەڕانەوە و چەند کتێبی چاپی کۆن و وێنەی چەند دەستخەتیان لە تەك خۆیاندا هێنابووەوە.

دوای گەڕانەوەیان د. عەبدولفەتاح عەلی یەحیا هەواڵی (نەفعی) لێ پرسیم و وتی: دیوانی نەفعیمان هێناوەتەوە کە خەڵکی سلێمانییەو، دیوانەکەی بە کوردی و فارسی و تورکییە، من بێ گوێدان بە هیچ وتم: ئامادەم کار لە بەشە کوردییەکەیدا بکەم.

دوای ماوەیەك زانیم ئەو دیوانەیان داوە بە مامۆستا تەحسین دۆسکی بۆ لێکۆڵینەوەی. دووبارە لە خەمخۆریی خۆم و دڵسۆزیم بۆ کەلەپوورەوە، بە نووسین د. عەبدولفەتاح عەلی یەحیام ئاگادار کردەوە کە ئەو کارە کاری مامۆستا تەحسین نییە و ناتوانێ وەك پێویست ئەنجامی بدات. کەچی زۆری پێ نەچوو ڕۆژێك لە کۆبوونەوەدا (دیوانا نەفعی) لە تەك دوو کتێبی دیدا بەسەر ئەندامانی ئەکادیمیادا دابەش کرا.

بەڵێ منیش نوسخەی خۆم وەرگرت و دەستم کرد بە لاپەڕە هەڵدانەوە، بەداخەوە وەك چاوەڕوانی ئەوە دەکرێت دیوانێکی وا نایاب بەشێوەیەکی شیاو بخرێتە کتێبخانەی کوردییەوە وا نەبوو!

بۆیە بە پێویستم زانی زۆر بە کورتی ئەو کارەی بۆ ئەو دیوانە کراوە هەڵبسەنگێنم و سەرنجی خۆمی لەسەر دەرببڕم.

دیوانا نەفعی

ئەم دیوانە لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردییە ساڵی ٢٠١٠ چاپ بووە، لە چاپخانەی (سپیرێز) لە دهۆك چاپ کراوە، قەوارەی دیوانەکە ئێرەتی ـ عادەتییە.

لەسەر بەرگەکەی نووسراوە:

دیوانا نەفعی، ساخکرن و بەرهەڤکرن تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، مەسعوود خالد گولی، هەولێر ٢٠١٠، ٢٦٠ لاپەڕەیە.

بەشی کوردی ـ بە سۆرانی و گۆرانی ـ یەوە، لە سەرەتاوە دانراوە، دوای ئەوە پشکا عەرەبی هاتووە کە (٩) پارچەیە بە روباعی و پارچەوە، لەم بەشەیشدا وەك بەشی پێشوو پەیڕەوی ڕێبازێکی دیاریی نەکراوە و، ژمارەیش بۆ پارچە شیعرەکان دانەنراوە.

دوای ئەمەیش لە لاپەڕە (٥٩)وە (پشکا فارسی) دانراوە، ئەم بەشە تا ل: (١٨٩) دەگرێتەوە. ئەم بەشەیش پەیڕەوی هیچ ڕێبازێکی باوی لێکۆڵینەوەی دیوانی شاعیرانی کلاسیکی تێدا نەکراوە، نە پارچەکان بەپێی پیتی هیجا پۆلین کراون، نە بابەتەکانی ستایش و، پیاهەڵدان و، نامە و.... جیاکراونەتەوە. نە ژمارەیش بۆ پارچە شیعرەکان دانراوە.

دوای ئەمەیش (پشکا تورکی) دێت و تا لاپەڕە (٢٣٢) دەگرێتەوە و، ئەمیش وەك سێ بەشەکەی پێشوو پەیڕەویی ڕێبازێکی ناسراو و دیاری تێدا نەکراوە.

دوا بەشیش (چەند وێنە ژ دەستنڤیسا دیوانا نەفعی)یە، ئەم بەشەیش لە (٢٥٠)دا تەواو دەبێت.

وابزانم ئەوەندە بەسە بۆ ئەوە کە بزانین ئەو کارەی بۆ دیوانی نەفعی کراوە کارێکی ئەکادیمی و زانستییانە نییە و، پێویستە جارێکی دی و بە باشی کار بۆ لێکۆڵینەوەی سەرجەمی دیوانەکە بکرێت.

هەروەها وا دەزانم بەم هەڵسەنگاندنە کورتەی بەشی کوردییەکە دەردەکەوێ کە ئەوانەی کاریان بۆ دیوانەکە کردووە پەیڕەویی ڕێبازی زانستیی و لێکۆڵینەوەی دروست و بە بەرنامەیان نەکردووە و، ئەوەیش بەسە بۆ ئەوەی لەو چاوەوە بۆ

بەشەکانی: عەرەبی و فارسی و تورکیش بڕوانرێت و، بەو پێودانە مامەڵەیان لە تەکدا بکرێت.

هەر بەو چەند نموونەیش هێنامنەوە دەردەکەوێ ـ بە ئارەزوو یان بە نەزانیی ـ دەسکاریی دەقەکە کراوە و بە ئەمانەتەوە نەهێنراوەتەوە سەر ڕێنووسی کوردی و، دەبێ بە گومانەوە بۆ ئەو لایەنەیش لەکاری لێکۆڵینەوەی دیوانی نەفعی بڕوانرێت.

لێرەوە لاپەڕە هەڵدەدەمەوە و دەچمە ناو دیوانەکە ـ وەك وتم ـ تا بە کورتیی بەشە کوردییەکەی هەڵبسەنگێنم:

- سەرەتا بەڵگەی ئەوەی کە مامۆستا تەحسین و مەسعوود خالید پیاوی ئەو کارە نەبوون، لەسەر بەرگی کتێبەکە دەردەکەوێ، چونکە بێگومان مامۆستایەکی ئەدیبی خەڵکی سلێمانی بە دیوانی شیعری خۆی ناڵێ (دیوانا نەفعی). کە بەرگەکە هەڵدەدەیتەوە دەبینین پێشەکی دیوانەکە بە زاراوەی کرمانجی ژووروو نووسراوە. مەبەستم لەم قسەم ئەوە نییە کە ـ خوا نەخواستە ـ بە چاوێکی دی یان بە جۆرێك بۆ زاراوەی کرمانجی ژووروو یان هەر زاراوەیەکی تر بڕوانم. بەڵکو بوونی ئەو زاراوانە جێگەی خۆشحاڵی و مایەی دەوڵەمەندیی زمانی کوردییە و، زاراوەکانی کرمانجی و گۆرانی و زازایی و لوڕی و فەیلی و .... سەرچاوەگەلی دەوڵەمەندی زمانەکەمانن، بەڵکو مەبەستم ئەوەیە هەر کەس بەپێی توانای خۆی و لەبواری هێزی خۆیدا کار بکات و، کارگەلی شیاو ئەنجام بدرێت و، بەتایبەتی لە کاری ئەکادیمی و کتێبگەلێکدا کە لە ئەکادیمیا دەرچن شپرزەیی و هەڵپڕووکاوییان پێوە دیار نەبێت و، بەرهەمەکان لە ئاستی ئەو ناو و شوێنەدا بن لێیەوە دەردەچن.

بەداخەوە دیوانی نەفعی هیچکام لەو مەرجانەی تێدا نییە و وەك لەمەولا روونی دەکەمەوە کارێکی نابەکام و هەڵپرووزاوو بێ نرخە. بەڵکو من وای بۆ دەچم ئەگەر پێشتر پێم بزانیایە ڕێگەی بڵاوبوونەوەیم نەدەدا و، بڵاوبوونەوەکەی زۆر لە پلە و ڕێزی ئەکادیمیا دێنێتە خوارەوە کە ڕێگەی تێدا دراوە شتی بەو شێوە بەرەو چاپخانە بەڕێ بکرێت.

- خەبیر، پسپۆڕ:

ئەوەی من ئاگادارم و لیژنەی کتێب لە ئەکادیمیای کوردی پەیڕەوی دەکات، دەبێ هەر کتێبێك بێتە ئەکادیمیا بۆ چاپکردن یان یارمەتیدان، پێش هەموو شتێك ـ بەلای کەمییەوە ـ بدرێت بە دوو خەبیر و رای خۆیانی لەسەر بدەن. جا ئەگەر رای هەردووکیان ئەرێ و (بەڵێ) بوو بۆ چاپکردنی، ئەوا کتێبەکە رێگەی چاپ دەگرێتەبەر، ئەگەر (نەء) بوو ئەوە دەدرێتە دواوە، خۆ ئەگەر راکانیش جیاواز بوون ـ ئەرێ و نەرێ بوون ـ ئەوە کتێبەکە دەدرێ بە خەبیری سێیەم و رای ئەو بەهەر لایەکیاندا بوو ئەوە پەسەند دەکرێت.

بۆ کتێبێکی وەك دیوانی نەفعی ئەم پرسیارانە دێنە پێشەوە: ئایا ئەم کتێبە دراوە بە خەبیر؟ ئایا ئەو خەبیرە خوێندوویەتیەوە؟ ئەگەر ئەو خەبیرە خوێندوویەتیەوە رای لەسەری چی بووە؟ چەند پرسیاری دیش. بەڕای من ئەم کتێبە یان نەدراوە بە خەبیر یان خەبیرەکە نەخوێندەوار بووە، یان هەر نەیخوێندوەتەوە و تەماشای نەکردووە و بێ سێ و دوو (ئەرێ)ی چاپیان داوەتێ! ئەگەر وانەبێ چۆن ئەم کتێبە بەم شێوە کە لەم کورتە هەڵسەنگاندنەدا دەیبینی رێگەی چاپی پێدراوە؟

پێشەکیی کتێبەکە:

پێشەکیی ئەم کتێبە بەو زاراوەی پێی نووسراوە ناتەوانایی مامۆستایان تەحسین دۆسکی و مەسعوود خالید گولی بەسەر ئەم کارە و ئەم کتێبەدا نیشان دەدات، چونکە ئەم کتێبە بە کوردی و فارسی و تورکی و عەرەبییە، کوردییەکەیش زاراوەکانی گۆرانی و سۆرانی. ئەگەر مەبەست لە پێشەکی دەستگرتنی خوێنەر بێت بۆ رێنوماییکردنی بۆ لای ناوەرۆکی کتێبەکە دەبێ بە زمان و زاراوەیەك بێت کە خوێنەر لێی تێبگات، کە ئەمەی ئێرە وانییە.

ئەگەر لەوە بگوێزمەوە بۆ خاڵێکی دی دەڵێم: کە ئەم دیوانە ـ هەر چەند لەسەر بەرگەکەی نووسراوە (ساخکرن و بەرهەڤکرن) ـ لێکۆڵینەوەی بۆ نەکراوە و، بابەتەکانی بە پەراوێز دەوڵەمەند نەکراون و، جێگەی باس و مەبەستەکانیان

تێدا روون نەکراوەتەوە .... دەبوو هیچ نەبێ پێشەکییەکی دەوڵەمەندی بۆ بنووسرایەت و ئەو لایەن و مەبەستانەی تێدا روون بکراینەتەوە.

بۆ نموونە دەبوو لە پێشەکییەکەدا ئەوە روون بکرایەتەوە کە ئەوان چییان بۆ لێکۆڵینەوە و ساخکردنەوەی ئەم دیوانە کردووە.

بەهۆی ئەوەیشەوە کە ئەمەیان نەکردووە کۆمەڵێك رەخنە و سەرنجیان لەسەر خۆیان بار کردووە لەوانە:

١ـ دەبوو بەرنامەیەکی دیاریان هەبوایەت بۆ رێکخستنی پارچە شیعرەکان، بۆ ئەمەیش لە دیوانە کلاسیکییەکاندا پەیرەویی پیتی هیجای عەرەبی (أ، ب، ت) دەکرێت. بەڵام ئەمان نەیانکردووە.

٢ـ ناوی چەندین کەس لە پێشەکییەکە و خودی دیوانەکەدا هاتووە دەبوو بە پەراوێز روون بکرایەنەوە، بۆ نموونە خوێنەر چووزانێ عەلی رەزا، عیصمەتی، فایەق، صەفوەتی، شاکیر... کێن؟

٣ـ شاکیر بە دوو قۆلیی لە تەك (نەفعی)دا شیعریان وتووە دەبێ کورد و هاوچەرخی نەفعی بووبێت، باسی نەکراوە.

٤ـ کە لە لاپەڕە ١٦٦دا باسی (خضر ذو فنون) دەکات کە پارچەیەك شیعری بە ناوی (فەتحییە) یان (سوورنامە) نووسیوە وا دیارە بۆ مەحموود خانێکی نووسیوە. گومانی زۆر بۆ ئەوە دەچێت ئەو (خضر ذو فنون) مەلا خدر ـ خضر ـ ی نالی بێت. دەبوو ئاماژەیەك بۆ ئەوە بکرایەت و بەڵکو لەمەولا ئەو فەتحییە نایابە بدۆزرێتەوە.

٥ـ کە باسی ئەوە دەکەن پارچەیەك شیعری فارسیی بڵاونەکراوەی نالی لە دەستخەتەکەدا هەیە، ئەوە هەلێکی باش بوو ئەو پارچە شیعرەیان لە شوێنێکی دیوانەکەدا ـ با بە پەراوێزیش بێت ـ بڵاو بکردایەتەوە.

٦ـ روباعی عەرەبی ل: ٥٤ لەوانەیە بۆ شاعیرێك نووسرابێت کە نازناوی (روحی) بووە، ئەمەیش پێویستی بە ئیشارەیە.

٧ـ هەروەها روباعی ل:٥٣ دیارە بە بۆنەی لەدایکبوونی کوڕێکەوە گوتراوە کە ناوی (محمد الراشد) یان (سعود محمد الراشد)ی بۆ دانراوە دەبوو ئاماژەی بۆ بکرایەت.

٨ـ پارچەی ل:٣٢ کە لەسەری نووسراوە (جەوابا نالی) لـە دەسـتخەتەکە ئـەوە وەرناگیرێ کە ئەو پارچە شیعرە وەڵامی نالی بۆ نـەفعی بێـت و نـاوی (نـەفعی) لـە پارچە شیعرەکەدا نەهاتووە، لەوانەیە بۆ کەسێکی دی وتبێت و، لەوەیش دەچـێت نالی لەو کاتەدا لە شام بووبێت و کەسێکی کورد زوبان هاتبێت بۆ لای و دڵـی پێـی کرابێتەوە. هەروەها دەبوو ئەو پارچە شیعرە لە پـەراوێزی دیـوانی (نـەفعی)دا لـە تەك روونکردنەوەی ئەم مەبەستەدا بنووسرایەت.

٩ـ کە دیوانی مەولانا خالید لە دەستدایە و باسی شـیعری مـەولانا کـراوە بـاش وابوو ئاماژە بۆ دیوانەکەی بکرایەت.

جگـە لـە تێبینییانـەی پێـشوویش سـەرنج لەسـەر کـاری لێکۆڵینـەوەی دیـوانی نەفعی زۆرە و، دەگونجێ چەند خاڵی دی ریز بکەم، بەڵام بە کورتی ئـەم خاڵانـەی خوارەوە دەخەمە روو:

١ــ ئـەو کەسـانەی خوێندنـەوە و هێنانـەوە سـەر رێنووسـی دەقـی دیوانەکـە ـ دەستخەتەکەــیان گرتووەتـە ئەسـتۆ شـارەزایییان لـە خوێندنـەوەی دەسـتخەتی کۆندا نەبووە. لەتەك ئەوەیشدا ئەم دەستخەتە بە نووسـینێکی تـا ئەنـدازێکی زۆر جـوان و روون نووسـراوەتەوە و، خـەتی شکـستەی تێـدا بەکارنـەهێنراوە، ئـەو بەرێزانە کەوتوونەتە هەڵەی زۆر زەق و ئاشکراوە، بـۆ نموونـە لـە هەنـدێ جێگـەی دەسـتخەتەکەدا وشـەی (دل) تۆزێـك بـە تێکـەڵاویی لـەنێوان (د) و (ل)ەکـەدا نووسـراوە، کەچـی ئـەوان ئەمـەیان لێ ئـاڵۆزاوە و هــەرجارەی بەشـێوەیەك خوێندوویانەتـەوە و ـ بـەزۆریی ـ کردوویانـە بـە (مـن) و، لـە پارچـەکەی (نـالی)دا (ذەوقم)یان لێ تێکچووە و کردوویانە بە (خۆ "قوم").

هەروەها لە نووسینی کۆندا کاتێك بنووس پـاش و پێـشێکی لـە نووسـینەکەیدا کردبێت هاتووە بۆ سەر گرتنەوەی ئەو هەڵەیـە دوو پیتـی (م) و (خ)ی دانـاوە (م) بـۆ (مقـدم = پێـشکەوتوو)، (خ) بـۆ (مـؤخر = دواکـەوتوو)، ئـەمان ئەوەشـیان نەزانیوە و، خۆیشیان پێیان لەو نەزانینە ناوە و لە ل: ١٥٨دا ئەمە روونە.

٢ـ لە دیوانی شاعیرانی کلاسیکیدا ـ بـەزۆریی ـ بـاو وایـە شـاعیر لـە چـامەکەدا لــەدوا بەیتــدا نــاوی یــان نازنــاوی خــۆی دەنووســێ، کــاتی لێکۆڵینــەوە یــان

بڵاوکردنەوەی دیوانی ئەو شاعیرانە ئەو نازناوە دەخرێتە نێو دوو کەوانەوە، بۆ دیوانی نەفعی ئەمە نەکراوە.

٣ـ نیشانەکانی تەرقیم و فاریزە - وێرگول - و سەرسووڕمان و پرسیار و جووتخاڵ... زۆر کەم پەیڕەویی کراون.

٤ـ چەند کەم سوود لە سەرچاوە بۆ کاری ئەم دیوانە بینراوە. ئەو سەرچاوە کەمانەیش لە کۆتایی دیوانەکەوە دیاریی نەکراون و، خوێنەر نازانێ بۆ ئەم لێکۆڵینەوە سوود لە چ سەرچاوەیەك وەرگیراوە.

٥ـ ئەم دیوانە بە چوار زمانە، بۆ هیچ کام لەو زمانانە لێکدانەوە و ماناکردن دیار نییە، هەروەها فەرهەنگۆکیش بۆ هیچ زمانێکیان نەکراوە.

٦ـ کە باسی دەستخەتی دیوانی نەفعی کراوە دەبوو باسەکە دەوڵەمەندتر و تێر و تەسەل بوایەت و، فیهرەستی دەستخەتەکە بنووسرایەت و، بەرهەمی چەند شاعیری تێدایە باس بکرایەن و، تەنانەت سەرەتای پارچە شیعرەکانیان دیاریی بکردایەت، بەمە یارمەتیی کەسانی دییان دەدا کە دەیانەوێ لە سەر بەرهەمی یەکێك لەو شاعیرانەی شیعریان لەو دەستخەتەدا هەیە کار بکەن.

٧ـ لە بابەتەکانی شیعری نەفعی دا باسی شیعری نیشتمانییان نەکردووە کەچی نەفعی شیعری ئەو بابەتەیشی هەیە و، دووری وڵات دڵ و دەروونی سووتاندووە:

دڵ وەکو پەروانە سووتاوە لەبەر دووری وڵات
ڕۆژ و شەو ئیشم هەموو گریانە غەم نادا نەجات

ئەنجام

بەكورتی: لە هەڵسەنگاندنێكی زۆر كورت و بە پەلەی ئەم چاپەی (دیوانی نەفعی)دا ـ هەر چەند جگە لە مامۆستایان تەحسین و مەسعوود سێ كەسی دیش بەشدارییان كردووە ـ وەك پێویست كار بۆ نووسینەوە و ساخكردنەوەی ئەم دیوانە نەكراوە و، دیوانەكە پڕە لە هەڵە و كەم و كووڕی و ناتەواوی و، شیاوی ئەوە نییە، وەك كارێكی شایستە لە (ئەكادیمیای كوردی)دا چاپ و بڵاو بكرێتەوە و، ناكرێ منیش لە وتارێكدا بە هەموو هەڵە و ناتەواوییەكانی ئەو دیوانەدا بگەم.

بەڵام خۆشبەختانە وێنەی دەستخەتی پارچە شیعرە كوردییەكانیان لە كۆتایی دیوانەكەوە بڵاوكردوەتەوە و، توانیم لە عاستی ئەو وێنانەوە بەراوردی چاپەكە و دەستخەتەكە ـ بەشی كوردی ـ بكەم. لەمەیشەوە دەركەوت هەڵەكان ئەوەندە زۆرن لە توانای ئەوەدا نین بە راستكردنەوە كاریان مەیسەر ببێت، بۆیە وام بە باش زانی بۆ خزمەتی ئەم دیوانە پارچە شیعرە كوردییەكان وەك دەستخەتەكە ئەوەندەی من بۆم راست كراونەتەوە جارێكی دیكە بنووسمەوە و لەم هەلەدا بڵاویان بكەمەوە.

بۆ ئەوەیش كە خوێنەری ئازیز بزانێ تا چەند ئەو بەڕێزانە لە هێنانەوە سەر رێنووسی كوردیی دیوانەكەدا ناسەركەوتوو بوون پارچەی (غەیری من كێ بێ) ـ یەكەم پارچەی دیوانە چاپەكە ـ لاپەڕەی یەكەمی ـ وەك چاپی دیوانەكە دەخەمە روو، تا خوێنەر لە تەك نووسینەوەكەی مندا بەراوردی بكات، ئەوسا خۆی حەكەم بێت. بەڵام بۆ كەسێك نەیەوێت دیوانە چاپەكە لە تەك كارەكەی مندا بەراورد بكات و بشزانێت رێژە و ئەندازەی هەڵەی ساغكردنەوە و ناسەركەوتوویی كاری لێكۆڵەران چۆنە لێرەدا لیستێكی كورت لەو هەڵانە دەخەمە بەرچاو بەمەیش ئەوە روون دەبێتەوە كە كاری ساغكردنەوەی دیوانی نەفعی كارێكی پڕ كەم و كوورییە.

لیستێك بۆ بەشێك لەو هەڵە و نادروستییانەی لە ساغكردنەوەی (دیوانی نەفعی)دا روویانداوە:

ل: ٢٧، دێڕی ٦ وەك دیوانەكە: ئەی حەبیبا من بە حوببی تو قەراری گرتووە

ل: ٢٧، دێڕی ٦ بە دروستیی: ئەی حەبیبا دڵ بە حوببی تۆ قەراری گرتووە

ل: ٢٧، دێڕی ٧ وەك دیوانەكە: تو دەفەرمووی واحد و بێ صەبر و قەرارێكی نەبێ
ل: ٢٧، دێڕی ٧ بە دروستیی: تو دەفەرمووی وام دەوێ صەبر و قەرارێكی نەبێ
ل: ٢٧، دێڕی ٩ وەك دیوانەكە: كێ هەیە صاحب مەحەببەت بێ پەژارێكی نەبێ
ل: ٢٧، دێڕی ٩ بە دروستیی: كێ هەیە صاحیب مەحەببەت بێ هەژارێكی نەبێ؟
ل: ٢٧، دێڕی ١٣ وەك دیوانەكە: بەحردا هەرگیز دەبێ رێگە و بوارێكی نەبێ
ل: ٢٧، دێڕی ١٣ بە دروستیی: بەحری وا هەرگیز دەبێ رێگە و بوارێكی نەبێ؟
ل: ٣٠ بەیتی دووەم وەك دیوانەكە: شەرارەی ئاتەشی من هەر وەكوو کووره بەتاو
دەردێ دەگاتە ئاسمان ئاگر دەبارێنی منی زارم
ل: ٣٠ بەیتی دووەم بەدروستیی: شەرارەی ئاتەشی دڵ هەر وەكوو كووره بەتاو
دەردێ دەگاتە ئاسمان ئاگر دەبارێنێ دڵی زارم
ل: ٣١ دێڕی دووەم: نامەیەك بۆ نالییێ شاعر.........

ئەمە هەڵەیەكی گەورە و دانە پاڵێكی نادروستە. لە لایەكەوە ئەم ناونیشانە لە دەستخەتەكەدا نییە و ئەوانەی كاریان بۆ دیوانەكە كردووە لە خۆیانەوە دایان ناوە. لەلایەكی دییەوە ئەم پارچە دوای پارچەیەكی (نەفعی) لە دیوانە دەستخەتەكەدا نووسراوە و لە دوایەوە نووسراوە: (ولە) واتە ئەمیش هەر شیعری شاعیری پێشوو (نەفعی)یە.

ئەم هەڵە لە كەمتەرخەمییەوە روویداوە. بەوەی كە لە باڵی یەكەمی دوا بەیتدا ناوی (نالی)یان دیوە ئەو گومانەیان لا دروست بووە و شوێنی كەوتوون، ئیتر سەیری ئەوەیان نەكردووە كە لە باڵی دووەمی هەمان بەیتدا نازناوی (نەفعی) نووسراوە و بەوەیش گومانی ئەوە نامێنێ كە شیعری (نالی) بێت و شیعری (نەفعی) نەبێت.

هەر لاپەڕە (٣١) دێڕی (٣) (لەگەل بایی) راستییەكەی (لەگەڵ بادی)
هەر لاپەڕە (٣١) دێڕی (٦) (نوییینە) راستییەكەی (نویسینی).
هەر لاپەڕە (٣١) دێڕی (١٤) (ئومێتی) راستییەكەی (ئەمێستێ).

لاپەڕە (٣٢) دێڕی یەكەم (جەوابا ناڵی) لە دەستخەتەكەدا نەنووسراوە كە وەڵام بێ بۆ كەسێك تەنها (نالی)یەك نووسراوە.

هەمان لاپەڕە دێڕی دووەم (بوویی) ڕاستییەکەی (بۆیی). هەمان لاپەڕە دێڕی سێیەم (ئەم شامە) ڕاستییەکەی (لەم شامە).

هەمان لاپەڕە دێڕی شەش (وەك دیوانە چاپەکە):

وشك بوو بوو دماغی خۆ (قوم) ئێستاکە بکە طـەوفی.

دروستییەکەی:

وشك بوو بوو دەماغی ذەوقم ئێستاکە بکە طـەوف.

هەمان لاپەڕە دوا دێڕ (وەك چاپەکە)

بە حیددەت پیێ بکە خافە بە حوججەت طـەی بکە نامە

بە دروستیی:

بە حیددەت پەی بکە خامە، بە حوججەت طـەی بکە نامە

ل: ٣٣ دێڕی ١٨ (من و دین) ڕاستییەکەی (دڵ و دین)

ل: ٣٤ دێڕی ٦ (هوور) بە دروستیی (هەور)

ل: ٣٥ دێڕی ٤ (من کو دڵم) ڕاستیەکەی (جەرگ و دڵم).

هەمان لاپەڕە: (مەی دەسۆتیت و) ڕاستییەکەی (دڵ دەسووتێت و)

هەمان لاپەڕە: دەردەوار و خاك ڕوو و نائومێدی خاکی پات

بە دروستیی: دەردەوار و خاکسار و نائوممێدی خاك و پات.

وا بزانم ئەمە بۆ نموونەی هەڵەی زۆری ئەو کاری ساغکردنەوە بەسە و گومانی ئەوە نامێنیێ کە ئەمانە هەڵەی نەزانین نەك چاپ.

پەراوێز:

١) بڕوانە: محەمەد عەلی قەرەداغی. بووژاندنەوەی مێـژووی زانایـانی کـورد لـە ڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە، بەرگی دووەم، چاپی یەکـەم، چـاپخانەی (الـسالمی) بەغدا، ١٤١٩ – ١٩٩٩، ل: ١٥١ و ٢١٧.

- ١ -

دڵ وەکوو پەروانە سووتاوە لەبەر دووریی ولآت
رۆژ و شەو ئیشم هەموو گریانە غەم نادا نەجات
فیرقەتی تۆ ئاگری بەرداوەتە جەرگ و دڵم دڵ چییە؟
سەر تا قەدەم سووتاوە بێ تۆ ئەی حەیات
مەنجەنیق ئاسا دڵم گرتوویە ناوو سووتوە
بۆ کەلامێکت عەزیزم قەد جەوابێکت نەهات
وا دەبێ شەرتی وەفا - ئەی رۆحی شیرین! - تۆ بڵێ؟
کەی بوە صاحێب وەفا نەقضی وەفا نەکا و خەم خەلآت؟
تۆ دەزانی هەر وەکوو پەروانە بۆ شەمعی روخت
دڵ دەسووتێت و دەبرژێ! بۆچ نییە لوطفێ لە لات؟
کەس نەبێ وەك من غەریب و بێکەس و هیجران بار
دەردەدار و خاکسار و نائومێد و خاك وە پات
کێ وەکوو (نەفعی) بە شەش عیللەت گرفتاری دەبێ؟
شەش هەزار مردن ببینێت و نەبێ نەختێ وەفات!

- ٢ -

ئەرێ رۆحی رەوان نووری دوو چاوم!
ئەرێ رووناکیی چاوی نوور نەماوم!
لە دووریی تۆ دەسووتێم قەقنس ئاسا
دەروون دایم وەکوو کوورە بە تاوم
دەزانم ناگەمە وەصڵت ئەمن قەط
لە بۆیە سەیلی خوێن هەر دێ لە چاوم
وەرە بەشقی خودا ئەی نووری عەینم
شەوێ جارێ لە جاران بێرە خاوم
بە دووریی تۆ گرفتارم عەزیزم
بەسەر زیندووم بەڵێ قوربان نەماوم

- ٣ -

رۆحەکەم! من بۆ فیراقت هەر لە فەرقم تا بە پام[١]
هەر لە هیجرانە لەبەر غەم شام بوە لێمان بە (شام)
دوور لە تۆ شەو تا سەحەر دووچاوی من وەك بەكرەجۆ
جارییە و خوێناو سەری كردووە هەتا چاكی كەوام
رەنگی زەردی من لەبەر خوێنی سووره رەنگی گرتوە
چاوەکەم چاوم وەکوو چایە دەنالم نا بەكام(!)
جاربەجار بۆمان بنێرە رۆحەکەم نامەی وەفات
با شیفا بێ بۆ برینان و فەرەح بێ بۆ عەوام
مەنعە وەك (نەفعی) نییە بۆ تۆ دڵی صەد پارە بێ
تۆیچ لە رووی لوطفت بنێرە - هیچ نەبێ - جارێك سەلام
(نەفعی) بیچارە وەش كو كلی دو صد پارە اولان
عشقك ایچون سندە لطف آیت باری كوندر بر سلام

- ٤ -

لە دووریتان وەکوو ئاگر دەسووتێ قەلبی غەمبارم
دەزانن خۆ وەکوو (مەجنوون) بە سەوداتان گرفتارم
شەرارەی ئاتەشی دڵ هەر وەکوو كوورە بەتاو دەردێ
دەگاتە ئاسمان ئاگر دەبارێنێ دڵی زارم
ئەگەر رەحمێ نەكەن ئەی نووری هەردوو چاوی من تەحقیق
دەسووتێ عالەمێك بەم ئاگرە موطلەق خەبەردارم
بنێرن جار بەجار نامەی وەفاتان تا صەبووریم بێ
بە غەیری ئێوە كێ بێ پێی بڵێم: تۆی چاوەکەم یارم
بە قوربانی گەداتان تا بە شاتان بم بكەن رەحمێ
بە حاڵی بەندەتان یەكجار، نەسووتێ قەلبی بیمارم
لە سوجدەی خاكپاتان دوور و مەهجوور و جگەر خوێنم
فەرامۆشم مەكەن - بەشقی خوداتان! ـ دڵ برینـدارم

[١] دیارە ئەمەی وەك نامە بۆ كەسێك ناردووە، بەڵام كەسەكە لە شیعرەكانەوە ناناسرێت.

بەسەر زیندووم ـ بەڵێ قوربان! ـ نەماوم مـن لەبـەر هیجـران
عـەجایب حاڵـەتێ روویـداوە! نـابێ کـەس بـە غـەمخوارم
ئەگـەر هەمـصوحبەتی حـەققی ببـێ مـن موسـتەحەققم خـۆ
بـــە پارچـــە کاغـــەزێکتان عـــائیلی لاتـــان ســـەبەبکارم
کـەوا بوونـە سـەبەب دڵ سـووتەنی مـن بـۆ جوداییتـان
وەکـوو بـاعیـث وەهـا بـوون بـۆ ئیفتیراقـی مـن لـە دڵدارم
لە موشتاقیی هەناسەی سەردی (نەفعی) هەر وەکـوو کـوورە
بڵێـــسەی بـــەرزە بـــۆ دڵـــدارەکانی پـــارو پێـــرارم

ـ ٥ ـ

ســـەر و مـــاڵ و دڵ و رۆحـــم فیـــداتان
خەلاصم کەن لە دەستی جەور و جـەفاتان
بـــەلای خـــوێنین کفنمـــا رامـــەبوورن
نـــەوەك ئـــالوودە بـــێ چـــاکی کـــەواتان
ئەوەنـدە دوورم لـە سـوجدەی خاکپاتـان
بـە قـەرنێك بـای صـەبا ناگاتـە لاتـان!
وەفـا طـەوقێکە گـەردەن گـیری قـومریی
ئەویش مەخصووصە بۆ قەصر و سـەراتان
خـودا هـەر لـەحظـە بمکـا تـا قیامـەت
بـە قوربـانی فـەقێ و شـێخ و مـەلاتان
سـبەینان هـەر کـە دەنگـی بولبولێـك دێ
دەگـرییێم بـۆ نـەوای دەنـگ و صـەداتان
غـەریب و دەربـەدەر کـەوتم ـ عـەزیزان! ـ
فەرامۆشـــم مەکـــەن ئێـــوە و خوداتـــان
بۆ قـەتلم شـیر دەسوون جـەللادی ئـەبرۆت
چـلۆن بـێ ـ چـاوەکەم! ـ داخـۆ رەزاتـان؟
فیـــدای دووچـــاوی بیمـــارت دڵ و دیـــن
لـــە رۆحـــی مـــن کـــەوێ دەرد و بـــەلاتان
بـەلاَن یـەکجار نـەبێ قـەطعـی مەحەببـەت
بنێـــرن جاربـــەجار نامـــەی وەفاتـــان

- ٦ -

بــەبێ تــۆ چــاوەکەم غــەمبارم ئیمــشەو
لـــە رۆح و زینـــدەگیم بێـــزارم ئیمـــشەو
دڵ و جـانم رەهێنــی خـاکی دووپـات بـوو
نەهاتی چبکەم؟ - ئـەی دڵدارم!ـ ئیمشەو
دڵـــم قـــومری صـــیفەت دایـــم دەناڵـــێ
لـە بـۆ قـومری صـیفەت رەفتـارم ئیمـشەو
لـە عیشقی چـاوی تـۆ ئـەی نـووری دیدەم
لــە چــاودا هــەروەکوو رووبــارم ئیمــشەو
گـوتم: هــەر ئێــستە دێ نــووری دو چــاوم
نـــەهاتی بۆیـــە چـــاوتارم ئیمـــشەو
لـــە بۆیـــە زویـــر و زارو پـــڕ لـــە دەردم
لـە مەجلیـسدا نـەبوو غـەمخوارم ئیمـشەو
ئەگـــەر حـــازر دەبـــووی رۆحـــی رەوانم
عــەجایب گــەرم دەبــوو بــازارم ئیمــشەو
گـوتی: (نـەفعی!) کـەوا دڵـزاری بـێ مـن
منـیش بـێ تـۆ عەجـەب دڵـزارم ئیمـشەو

- ٧ -

کە واصل بوو لەگەڵ بـادی صـەبا - ئـەی موحتـەرەم!ـ نامـە[١]
گـوتم: بـۆی عەنبـەرە یـا تـاجی فـەخرە تـازە ئینعامـە؟
لــە مــەضــموونــی مــونیفی تێــدەفکری رووح بەخــشایە
ئەگــەر ســەیری نویــسینی بکــەی وەك لوئلــوئی نامــە
تەسەلــسول نویــسراوە هــەروەکوو زنجــیری مەســتانە
حورووفــاتی یەکایــەك مونعەقیــد بــۆ ضــان و هەیوانــە
ئەگـەر چـی وەك منـی میـسکین نییـە لایـق بـە نامـەی تـۆ

---

[١] بـەپێی ئـەو پارچـە شیعرەی لـەدوای ئـەم شـیعرانەوە لەسـەر هـەمان قافیـە نووسـراوە و پارچـە شیعرەکەیش بەناوی (نالی)یەوەیە، دەبێ ئەم پارچە شیعرەی بۆ وەڵامی نامەی نالی نووسیبێ.

بـەڵێ تەحقیقـە مـوطلــەق لـوطـف و ئینعـامی ئـەتۆ عامـە
ئەگەر پێشکەش بکەم ڕۆح و دڵ و جەستەم لە ڕێی نامـەت
کەمــە ئەلحــەق لــە ڕێــی ئــەو نامــەدا ئــەدنایی ئیکرامــە
نـەبوو مـەئموولی مـن ئەصـلا بـە نامـەیی تـۆ ببم خـوڕڕەم
ئەمێـستێ بـێ تەفـەککور جەزمـە زانـیم سـەعد خەددامـە
بە کـوردی مـن وەکـوو (نـالی) نییـە هـەرگیز غـەزەلخوانێك
بــە تــورکی و عــارەبیی و فارســی (نــەفعی) بلــێ خامــە

نالی[1]

موعــەططـــــەر بـوو بــە بـۆیی ئاشــنای قــووەتی شــامە
چە طالیع بوو کە هەڵبوو ئەم نەسیمی صوبحە لەم شـامە؟
عـــەزیزا خاصـــەتەن مـــن لایـــق و شایـــستەیی لـــوطفم؟
وە یـاخۆ حوسـن و خـولقی شـامیلی ئینعـامی تـۆ عامـە؟
وشـك بـوو بـوو دەمـاغی ذەوقـم ئێستاکە بکـە طـــــەوف
کـە کــەعبێکی صــەفایە، زەمزەمێکــی لــەذذەت و تامــە
بە طیبی خولقی تۆ یەکسەر کەشف بوو کوربـەتی غوربـەت
حـــەریفا بـــا وجـــوودی تـــۆ هـــەموو ناکـــامێکی کامـــە
دەمێکــە هــەمزوبانێکم نییــە غــەیری قەڵــەم، هــەر ئــەو
دەروونی پڕ لە ناڵە و (پختـە!) خـەڵکیی پێـی دەڵـێن خامـە[2]
نیـشانەی (پختـە!) بـێ دەنگیـی (نـالی) ئەگـەر (پختـە!)
بە حیددەت پەی بکە خامە، بە حوججەت طـەی بکە نامە

---

[1] ئەم پارچەی نالی ئەگەر بۆ (نەفعی) بێ زیاتر لەوە دەچێت کـە (نـەفعی) چـووبێت بـۆ لای نـالی لـە (شام) نەك نالی نامەی بۆ ناردبێت.

[2] لەم بەیتەدا سێ جار وشەیەك نووسراوە وەك (پختـە ـ پوختـە) وایـە، بـەڵام نـاگونجێ (نـالی) لـە بەیتێکـدا وشـەیەك سـێ جـار بـۆ یـەك مانـا بلێتـەوە، دەبـێ مانـای دیکـەیان هـەبێت و دەقـی دەستخەتەکە یان وێنە ڕوونەکـەی لـە بەردەسـتدا نـەبوو تـا زیـاتر لێـی وردببمـەوە بـەڵکو بگەمـە مانایەکی شیاو.

وایضا کلام نفعی، کردیات[1]

غـــەیری مـــن کێبـــێ لـــە ئـــەم شـــارە دیـــارێکی نـــەبێ؟
غەیری تـۆ کێبـێ لـە ئەسـطـــەنبوولْ کـە یـارێکی نـەبێ؟
بـــێ گـــولْ و بولبـــول ئەگـــەر باغـــێ ببـــێ داغـــی دەبـــێ
کەی بوە گولْ بولبولێك و صـەد دووصـەد خـارێکی نـەبێ؟
عـــام دەڵـــێن: وێرانـــە گـــەنجی هـــەر دەبـــێ تێـــدا ببـــێ
قـــەت بـــوە ئـــەو گـــەنجی وێرانـــە کـــە مـــارێکی نـــەبێ؟
ئـــەی حـــەبیبا دلْ بـــە حـــوببی تـــۆ قـــەرارێکی گرتـــوە
تـــۆ دەفـــەرمووی: وامـــدەوێ صـــەبر و قـــەرارێکی نـــەبێ!
مـــن لەبـــەر حوببـــت حەقیقـــەت شـــاعیرێکی ســـەربەخۆم
کـــێ هەیـــە صـــاحێبی مەحەببـــەت بـــێ هـــەژارێکی نـــەبێ؟
بـــابلێن گـــەنجی کـــەلامت کـــرد بـــە موڵـــك و مـــاڵی خـــۆت
کـــەی رەوایـــە صـــاحێبی خەزنـــە هـــەژارێکی نـــەبێ؟
واقیعـــەن[2] رێـــی شـــاعیریی دائـــیم دزیـــن و بردنـــە
بـــەحری وا هـــەرگیز دەبـــێ رێگـــە و بـــوارێکی نـــەبێ؟
هـــەر کەســـێ دز بـــێ دەبـــێ ئـــالاتی فـــەننی پـــێ ببـــێ
نـــەبوە دز بـــێ ئەصـــڵەحە دار و پلارێکـــی نـــەبێ!
صـــاحێبی جـــەنگ و جـــەدەل ئـــالاتی حـــەربیی پـــێ دەوێ
لەشـــکری جـــەنگ و جـــەدەل نـــابێ فیرارێکـــی نـــەبێ
ئـــەو کەســـە مـــەطـــبووع و (مـــەحبوب القلـــوب)ی ئێمـــە بـــێ
حەیفـــە وەك ئـــاهووی بـــێ ئـــاهوو نـــەفارێکی نـــەبێ
هـــەر کەســـێ دەعـــوای غـــەزەلخوانی و شـــیعر گـــۆیی بکـــا
مومکینـــە لـــەفـــظ و کـــەلام و کردەکـــارێکی نـــەبێ؟
قـــەت بـــوە - قوربـــان! - کەســـێ شـــایی بکـــات و زەمزەمـــە
مـــاڵی دنیـــا شـــاییەك و بـــەڵکو پـــارێکی نـــەبێ؟
سووئی ظـــەن مەذمومـــە دەرحـــەق دوشمنـــی بـــێ عـــەیب و عـــار

[1] واتە: دووبارە شیعری (نەفعی) بەشی کوردی.
[2] ئەمە (وقعا) نووسراوە، بەڵام دیارە بنووسەکەی (و) کەی لەبیرچوە.

(سـيّما) دەرحـــەق صـــەديقێ عـــەيب و عـــارێکی نـــەبێ
رەنگـە بـشکێنێ بـە سـاطـــۆری زبـان قـەلبی صـەديق
ئـەو کەسـەی مـەيلی حوکوومـەتی ببـێ و سـوارێکی نـەبێ
گەوهـــەری خـــەڵقيی چـــە لازم قـــەڵب و نـــاڕايج بکـــا
ئەو کەسـەی بـۆ خـۆی بـە خـەرموهرە نيـشارێکی نـەبێ؟
يـا دڵــێ ئــازاری ببــێ مووجيــب لەبەرچـــی خاصـــەتەن
دەرحـەقی ئـەو قەلبـە کـەوا ئەصـڵەن غوبـارێکی نـەبێ
گەوهەری نـالی دزينـی خۆمـە عامـە بـۆ هەمـشەر[1] بـێ(!)
کێيــە ئــەو لوئلوئــو دوڕڕانــە پــڕ خــەروارێکی نــەبێ؟
هەر کەسێ حاتەم طـەبيعەت بێ و سـەفای طـــەبعی ببـێ
قـــەت بــوە دايـــم وەکــوو (نـــەفعی) هـــەزارێکی نـــەبێ؟

* * *

ئەســتەمووڵە ئــەو گوڵــستانەی کــە خــارێکی نــەبێ
وای بە حاڵی ئـەو کەسـەی لـەم جێگـە يـارێکی نـەبێ!
شاهی مەجليسمان کە تۆ بی رەنگە بگرين بەزمی جـەم
حەيفــە ئــەمما بــەزمی وا بــۆس و کونــارێکی نــەبێ
هـــەور دەنـــاڵێن دەگريـــی بـــۆ شـــەهيدانی غـــەمت
غــەيری ئێمــە کــەس نييــە يــار و ديــارێکی نــەبێ
مەنعە لێی هەڵناکەوێ طـــەبعێکی وەك (نـالی) لـەطيـف
هــەر دييارێـك (بـەکرەجۆ) يـا (سەرچـنار)ێکـی نـەبێ

ولە ايضا من گۆرانيات[2]
عــــــــــەليم دانـــــــــــا ....
کــەس چــون تــۆ نييــەن عــەليم و دانــا
هەرچـــەند عالمـــان عيلمـــشان وانـــا
کـــەس بـــە نـــەقش ذات کونهــت نـــەزانا

---

[1] وشەی (هەمشەر)م بە گومانەوە نووسی، رەنگە شێوەی دیکە هەڵبگرێت.
[2] واتە ئەمیش شیعری (نەفعی)یە بە زاراوەی گۆرانی.

(لکــن) حەقیقــەت زاناشــان حــەقی
کـەریم و رەحـیم حـەیی مـوطــڵەقی
غــەیر جــە تــۆ فێــشتر نییــەن ئیلاهــێ
غافـڵێ نییـەنی جـە کـەس یـەك گاهــێ
گومــانی نییــەن ئــەزەلی و ئەبــەد
(انــت القــدیم الواحــد الاحــد)
تــۆ خــالیق جــەمیع مەخلووقاتــەنی
عــالم بــە جــەمیع عەلاماتــەنی
تەحەرڕوك سکوون گشت دەدەست تـۆن
(اذا قلــت کــن، حقــا، فیکــون)
زانــا بــە جــەمیع مــەخفیی رازانــی
ئــاوات دەهەنــدەی ئــاوات وازانــی
(عــالم الغیــوب) گــشت خــەفییاتی
(کاشــف الکــروب) هــەر بــەلییاتی
(لامــوت) بــێ شــریك بــێ مانەنـدەنی
یـەکتاو بـێ نـەظـیر بـێ پەیوەنـدەنی
(لا احــصی ثنــاو، واجــب الوجــود)
موبـەرڕا جـە شـیرك قـەدیم مـەعبوود
رازیـق دەهەنـدەی مـەل و مـار و مـوور
کـەریم و قـەدیم حـەیی بـێ قوصــوور
خـۆ مـن بـە تەقـصیر وێـم ئیقرارمـەن
جـەو بۆنـە غـەففار! (یـا غفـار) مـەن!
جە ئێمە هـەر چـەند بـوو شەرمەسـاریی
بەخـشا غـەیر جـە تـۆ نییـەن دەییـارێ
هەر چەند گوناهان جە سەر بییـەن کـۆم
ئومێد هەر بە تـۆن ئـەدنا بەنـدەی تـۆم
غــەیر جــە تــۆ نییــەن ئومێــدەوارێ
غـەیر جـە تـۆ فێـشتر نییـەن غـەفارێ
باجــەتی رەســوول ســەیید ســەرەوەر

قاضـی الحاجـات رۆی دەشـت مەحـشەر
بــــــه شــــــــەرافەتی ئــــــــەنبیاهانت
وه بـــه حـــەقق گـــشت ئـــەولیاهانت
باجــەتی ســولطــان شـێخ عەبـدولقادر
بـــه ئـــەولیاهان بـــاطـــین و ظـــاهـــیر
خوصووصەن بـه رۆح شـاهی نەقـشبەند
بـه تــەوەججوهش عالــەم بییــەن بەنـد
باجـــەتی دۆعـــای هـــەر موریـــدانش
وه بـــــه خولـــــەفاو موعتەقیـــــدانش
عەفوکـەر گونـای ئـەی بەنـدەی فـەقیر
جـه شەرمەسـاریی رووسـیان چـون قـیر
گونـــاهم فێـــشتر جـــه کـــۆه قافـــەن
ئـــەر کــەمتر واچــوون بــەڵکم خیلافــەن
نــەداروو عــیلاج غــەیر جــه عــەفو تــۆ
مــەر عــەفو غـوفران تـۆ عـیلاجش بـۆ
وەگەرنــه (نــەفعی) عیـصیان بـار مـانۆ
جه رۆز مەحشـەر شـــــەرمەســـــار مانۆ

- - -

گــــــــەردوون پەســـــــــەندەن ... .
هەرچـی مەکـەری حەققـەن پەسـەندەن
هەر کەسێ حـەرفێش جـه قورئـان وەنـدەن
یـا جـه عالیمـان دەرسـێوەش سـەندەن
ئەر خێر و ئەر شـەڕ هـەر چـێو هەنـدەن
مـەزانۆ بـه ئـەمر (کـن) جـه تـۆ بەنـدەن
جه گشت تەحقیقەن قودرەتـت هەنـدەن
فـــەقیرەن (نەفعـــی) گیرۆدەی بەندەن

***

مونـەززەه جـه نـەقص ئـەزەلی و ئەبـەد
(انــــت الواحــــد الـــــصمد)

بێ شومار لوطفی، عەطا عەمیمی
پەی دەرماندەگان دایم رەحیمی
تۆنی مەکەرۆت خاص و عام نیاز
پەرێ گشتشان تۆنی چارەساز
کەلام قەدیم تۆش وە حەق وەندەن
میسکینەن (نەفعی) گیرۆدەی بەندەن
* * *
(حقا لاتسأل عما تفعل)ی
قەدیم و مەعبوود فەرد ئەزەلیی
(لاشریك)نی یەکتاو بێ نەظیر
وێت حوکمداری جە شاه تا فەقیر
بەحاڵ جەمیع هەر تۆنی بەصیر
(علی ماتشاء انك قدیر)
هەر حوکمێ کەری شیرین جە قەندەن
فەقیرەن (نەفعی) گیرۆدەی بەندەن
* * *
بەوێش مەزانوو صاحیب تەقصیرەن
جە شەرمەساریی رووش وێنەی قیرەن
نامەی طاعەتش چون رووی وێش سیان
غەیر جە خەجاڵەت نییەن چێش بەیان
لاکین ئومێدش نییەن غەیر جە تۆ
وێت فەرماوانی (ولا تقنطوا)
ئومێدش بە عەفو غوفرانت هەندەن
میسکینەن (نەفعی) گیرۆدەی بەندەن
* * *
یارەب باجەتی ئەنبیای عەمەد
جە وەقت ئادەم تا بە موحەممەد
بە ئەولیاهان و (قطب العارفین)
شای ئەبو صالح جە بەغداد زەمین

ببەخـشا گونـاش ئـەووەڵ تـا ئـاخر
تـۆنی صـاحێب عـەفو کـەریم و قـادر
رجاش عەفو تۆن وە بێ کـەس مەنـدەن
فەقـیرەن (نەفعـی) گیرۆدەی بەندەن
* * *
(حـل المشكلات) تـۆی موشـکیل گوشـا
گەمکـەردە راهـان تـۆنی رەهنومـا
(عظـیم العفـو) تـۆنی فریـادڕەس
قـادر و قـەییووم پـەی بێکەسـان کـەس
گوناهبەخـشندەی صـاحێب تەقـصیران
تـۆی غـەنی کـەردەی جوملـە فـەقیران
تۆنی صاحێب حـوکم حوکمـت پەسـەندەن
میسـکینەن (نەفعـی) گیرۆدەی بەندەن
* * *
غـەیر جـە تـۆ نییـەن (مجیـب الـدعوات)
عـەلیم و خـەبیر حـەللی موشـکیلات
ئـەزەلیی و ئەبـەد حـەییی ذولجـەلال
غەیر جە تـۆ کێ هـەن بزانـۆ بـە حـاڵ؟
بـە ئـەلطـاف وێـت حـەییی تـەوانا
قـادر و قـەییووم عـەلیم و دانـا
رەحمـێ پـێش فـەرما بێـچارە مەنـدەن
فەقـیرەن (نەفعـی) گیرۆدەی بەندەن
* * *
فـەقیر و غـەنی گـشت موحتـاج تـۆن
رازیـق دەهەنـدەی عاقـڵ و مـەجنوون
تـۆ (عـالم الـسر والخفیـات)ی
(مـدبر الامـر) گـشت کائینـاتی
گـەر تـۆ نەکـەری رەحمـێ بـە حـاڵش
جـەفاش بـێ سـوودەن وێرانـەن مـاڵش

غەیر جە تۆ ئەرجووش وە کەس نەمەنـدەن
میســـکینەن (نەفعـی) گیرۆدەی بەندەن

- - -

گــــــــەردوون گونــــــــەهکار ... .
کەس چون من نییەن موخطـی و گونـەهکار
گوناهــان چـون کـۆ وەنــەم بییــەن بـار
ئومێـــدم بە لوطف و عەفـو تۆن غەففار
* * *

فێـشترەن جـە رەمـل و حەصـا گونـاهم
جـــە بــێ طـــاعـــەتیی تـــۆ رووســـیاهم
بەگونـــەهکاریی وێـــم وێـــم گـــەواهم
لاکــین غــەیر جــە تــۆ نییــەن پــەناهم
جە سەرم کۆ کۆن ذونووب چون کۆسـار
ئومێـــدم بە لوطف و عەفو تۆن غەففار
* * *

مـــەولام تـــەحقیقین مەعـــصییەت بـــارم
فریفـــتەی شـــەیتان شـــووم بـــەدکارم
جـە کـەم طـاعـەتیی وێـم شەرمەسـارم
تـــەحقیق موســـتەوجیب عیقـــاب نـــارم
لاکــین هـــەر تـــۆنی رەحـــیم و ســـەتتار
ئـــومێدم بـــە لوطف عـەفو تۆن غەففار
* * *

کەس چون تۆ بەصبر هەم سـەتتار نییـەن
کەس چون تۆ لوطفش بـێ شـومار نییـەن
کـەس چـون تـۆ کـەریم کەرەمـدار نییـەن
کەس چون تۆ غەفوور هەم غەففار نییـەن

(نــەفعی) بــێ نــەفعم (غریــب الــدیار)
ئــــومێدم بە لوطف و عەفو تۆن غەففار[(١)]

غەیری من کێ بێ......
غــەیری مــن کــێ بــێ لــە ئــەم شــارە دیــارێکی نــەبێ
غەیری تۆ کێ بێ لە ئەسطــەنبوول کــە یــارێکی نــەبێ
بــێ گــول و بولبــول ئەگــەر بــاغی ببــێ داغــی دەبــێ
کەی بووە گوڵ بولبولی یەکەو صەد و صەد خار نــەبێ
عــام دەڵــێن وێرانــە گــەنج هــەر دەبــی تێــدا ببــی
قــەط بــووە ئــەو گــەنجی وێرانــە کــە مــارێکی نــەبێ
ئــەی حــەبیبا مــن بــە حــوببی تــو قــەراری گرتــووە
تــۆ دەفــەرمووی واحــد و بــێ صــەبر و قــەرارێکی نــەبێ
مــن لەبــەر حوببــت حەقیقــەت شــاعیرێکی ســەربەخۆم
کــێ هەیــە صــاحب مەحەببــەت بــێ، پــەژارێکی نــەبێ
بــابڵێن گــەنجی کــەلامت کــو بــە موڵــك و مــاڵی خــۆت
کــەی ڕەوایــە صــاحبی خەزنــە، هــەژارێکی نــەبێ
(واقعــا) ڕێــی شــاعیری دائــیم دزیــن و بردنــە
بــەحردا هــەرگیز دەبــێ ڕێگــە و بــوارێکی نــەبێ
هــەر کەســێ دز بــێ دەبــێ ئــالاتی فــەننی پــێ ببــێ
نــەبوە دز بــێ ئەصــڵەحە دار و پلارێکــی نــەبێ[(١)]

[(١)] ئەم پارچە شیعرە بەپێی دەستخەتەکە دوا پارچە شیعری کوردی ناو ئەو دەستخەتەیە.
[(١)] ئـەم چـەند بەیتـەم وەك چاپەکە نووسیوەتەوە و خوێنـەر دەتـوانێ لـەرووی ئـەم چـەند بەیتـە و پارچەکانی دییەوە کە من هێناومنەوە سـەر ڕێنووسـی کـوردی بـەراورد لەتـەك چاپەکەدا بکـات و بزانێت چ کارێك بۆ دیوانە چاپەکە کراوە.

٢٠١٠/١٢/٢٥

ملخص البحث

(نفعي) لقب شعري لشاعر كردي لا نعرف اسمه حتى الآن، ولم يرد ذكره في مصادر تأريخ الادب الكردي ولا تراجم رجالاته.

عثر على مخطوطة هذا الديوان في احدى مكتبات تركيا، وانيط تحقيقه الى السيدين تحسين الدوسكي ومسعود خالد الگلى، فقاما بالعمل المطلوب بمعاونة عدد من الكتاب والباحثين، ونشر الديوان من قبل اكاديمية كردستان.

بيد ان العمل في الديوان لم يتم بصورة مرضية وشابه نواقص وأخطاء في مجال التحقيق العلمي والعمل الاكاديمي، ويمكن تلخيص هذه النواقص فيما يلي:

١ـ لم يكن الباحثان ضليعين في اللهجة الكردية الشمالية التي كتب بها الشاعر ديوانه، فتناولا عملهما باللهجة الكردية الجنوبية، وهذا عمل شاذ من حيث الاسلوب والعرف.

٢ـ لم يتمكنا من قراءة المخطوطة ونقل النص الى الاملاء الكردي المتداول الآن، فجاء النص مشوشا مبتورا غير واف بالغرض.

٣ـ ليس لهما برنامج واضح في مجال التحقيق ولم يتبعا الاسلوب العلمي الرصين في ميدان التحقيق. فلم يتعرجا على ترجمة الاعلام الواردة في النص ـ ولم يشرحا المصطلحات المحتاجة الى التوضيح والتعليق، ولم يبوبا القصائد الواردة في الديوان حسب الاغراض الشعرية، فالديوان بشكله الحالي لايدخل ضمن الاعمال الاكاديمية التي تحقق من خلالها الاهداف المرجوة من نشر التراث الادبي والعلمي.

Abstract

Nafi'e is the poetic nickname of a Kurdish poet his real name is still unknown till now, he is not mentioned in the history of Kurdish literature

This manuscript (dewan) was found in one of turkey's libraries, two researchers (Tahseen Al doski and Mas'oud Khalid Al Goly) were cast to revise it, they have done the job with the help of a number of writers and researchers, the (dewan) was published by the Kurdistan academy.

Though the work in the dewan wasn't fully satisfying and it was flawed on a few levels, these flaws can be briefed as followed:

1- The two researchers were not involved on Kurdish's northern dialect which the poet wrote his dewan with, so they did their work using the southern dialect, which is abnormal

2- They couldn't read the manuscript and transfer the script to Kurdish type of writing used now, that result the script to be confusing and unfulfilling.

3- They did not have a clear agenda in revising, and they did not follow the scientific method, they did not brief about the names mentioned in the script, and they did not explain the terms that need clarification or elucidation, and they did not classify the poems in the dewan in term of poetic purposes, the dewan in its current form could not be considered as an academic works hoped to realize the goals of publishing literary and scientific heritage.

Muhammad Ali Qaradaghi

خستنەڕووی کتێب

ئامادەکردنی : هۆشەنگ فاروق

*__نیمچە دەوڵەتی کوردی__ : گەشەکردن و پشتبەستوویی لە عێراقی دوای جەنگی کەنداو.

- **لە بڵاوکراوەکانی چاپخانەی زانکۆی سیراکۆزە– ٢٠١٠**
- **ناوی نووسەر: دێنیس ناتالی**
- **ژمارەی لاپەڕە: ١٨٦**
- **زمان : ئینگلیزی**

ناوەڕۆکی ئەم کتێبە باس لەوە دەکات کە بەشێکی عێراقی دوای سەددام حوسێن سەرەڕای ناسەقامگیری بەردەوام و نەبوونی گەشەی ئابووری، کەچی توانیوویەتی جۆرێك لە ئاسایش و پەرەسەندنی گشتی بۆ خۆی دەستبەکار بکات. ئەم بەشەی عێراق بەشە کوردییەکەی باکوورە کە پێشتر ناوچەیەکی دوورەدەست و پەراوێزخراوی میلشیا ناوخۆییەکان و ئامانجی سوپای عێراقی بوو بەڵام ئێستا بۆتە هەرێمێکی دانپێدانراو لە رووی نێودەوڵەتییەوە.

لە "نیمچە دەوڵەتی کوردی" دا، ناتالی باس لە سروشتی ئەم گۆڕانکارییە وکاریگەریەکەی دەکات لەسەر پەیوەندی نێوان هەرێمی کوردستان و حکوومەتی ناوەندی بەغدا. هەروەها جەخت دەکاتە سەر کۆمەکی دەرەکی وەکو هۆکارێکی یارمەتیدەر بۆ پەیدابوون و مانەوەی ئەو نیمچە دەوڵەتە کوردییە. نووسەر پێی لەسەر ئەوە دادەگرێ کە دەستکراوەیی "دەرەوە" لە پێشکەشکردنی یارمەتی بۆ

هەرێمی کوردستان بە درێژایی ماوەی ڕابردوو سیمای تازەی شەرعی بوون و هێزی بەو هەرێمە بەخشیووە لە عێراقدا.

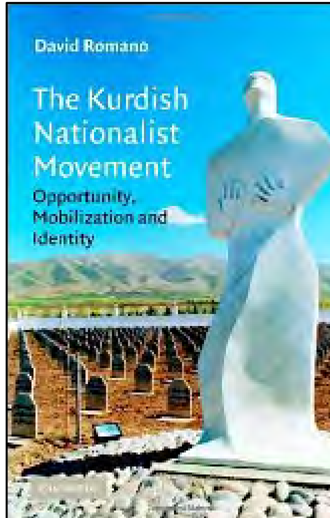
لـە دوای سـاڵی(٢٠٠٣)شـەوە هەرێمەکـە نوێنەرایـەتیی خـۆی لـە حکوومـەتی ناوەندی هەیە و لەگەڵ وڵاتانی هەرێمی و بێگانە توانیویەتی پەرە بـە پەیوەندییـە بازرگانی و سیاسی و وەبەرهێنانەکانی خۆی بدات.

بە پشتبەستن بـە چـەندین توێژینـەوەی مەیدانی ، ناتـالی لـەم کتێبەیـدا بـە تێروتەسـەلی بـاس لـەو قۆنـاغی گواسـتنەوەی هـەرێمی کوردسـتان دەکـات و کارچـالاکییەکانی لەسـەر پەیوەندییـەکانی دەوڵەتـە کوردیەکـە ڕووندەکاتـەوە ، تیشکیشی دەخاتە سـەر ئـەو ڕاسـتیەی کـە ئـالۆزی ئـابووری و سیاسـی ناوچـەکە وایکردووە کـە هەرێمەکـە هەنـدێك شـێوەی تـازەی چارەسـەر لەگـەڵ حکوومـەتی ناوەندیدا بدۆزێتەوە.

ناتالی دەڵێت: دەشێ هەرێمی کوردستان بەڕاستی ببێتە قەوارەیەکی سیاسی خاوەن ناسنامەی سـەربەخۆ کـە ڕوو بـە ڕوو لەگـەڵ ئـالۆزی بەغدا بوەسـتێتەوە، بـــەڵام دەســـتکەوتەکانی یارمەتیـــدەرە و لـــۆجیکی نیمـــچە دەوڵـــەتی زامـــنی ئەوەیکردووە کە وەك بەشێکی عێراق بمێنێتەوە.

ئەم کتێبە شارەزایی فراوانی نووسەر دەردەخات لـە بـارەی وردەکارییـەکانی سیاسـەتی کـورد و کۆمەڵگـە و کلتـووری کـوردی ، هەربۆیـە بایـەخێکی گـەورە و هەنووکەیی هەیە بۆ سیاسـەتمەداران و پـسپۆڕان و ئەوانـەی گرنگـی بـەم هەرێمـە دەدەن.

ماوەتەوە بڵێین: کە دێنـیس ناتـالی ڕاگـری کاروبـاری زانستی خوێنـدکاران و بەڕێوەبەری سەنتەری توێژینەوەیە لـە زانکـۆی ئـەمریکی لـە عێـراق — سـلێمانی. کەسێکی پسپۆڕە و لە ماوەی (١٨) ساڵی ڕابردوودا چەندین توێژینەوەی مەیدانی سەربەخۆی ئەنجام داوە لە هەرێمە کوردییەکانی عێراق، تورکیا، ئێـران و سـوریا، هەروەها خاوەنی کۆمـەڵێك نووسـین و بڵاوکراوەیـە لەمـەڕ ناسـیۆنالیزمی کـوردی، سیاسەت و ناسنامەی کورد دیارترینیـان کتێبێکـە بـە نـاوی "کـورد و دەوڵـەت! " پەرەسەندنی ناسنامەی نەتەوەیی لە عێراق و تورکیا و ئێراندا.

*** بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد:**

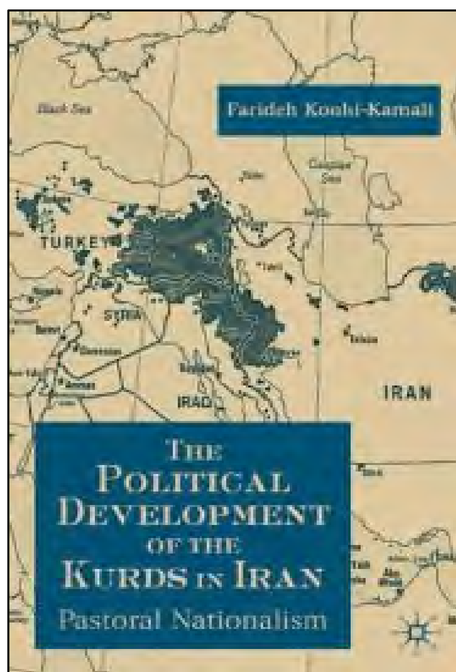
- **لە بڵاوکراوەکانی چاپخانەی زانکۆی کێمبرج (٢٠٠٦)**
- **ژمارەی لاپەڕە : ٢٩٠**
- **ناوی نووسەر : دێڤید ڕومانۆ**
- **زمان : ئینگلیزی**

ئـەم کتێبــەی دێڤـد ڕۆمـانۆ بــە شـێوەیەکی گشتی باس لە کێشەی کورد دەکات و هەوڵێکە بـۆ تێگەیـشتن لــە ڕابــوون و بووژاندنــەوەی هەســتی نەتەوەییانــەی کــورد. لەســەرەتادا لــە گرنگــی هەندێك پرسیار دەدوێت کـە جیهـانی پـڕ گێرمـە و کێشەی ئەمڕۆیان ڕەنگڕێژ کردووە و تادێت گرنگی ئەم پرسیارانەش زیاد دەکات ، پرسیارەکان بریتین لە :–بۆچی ئەم کێشەو ململانێیانە تادێت زیاد دەکەن ؟چـۆن و کـەی و لـە چ بارودۆخێکـدا؟ نووسـەر لەبـەر ڕۆشـنایی شـێوەی بزووتنـەوەی کۆمەڵایەتیدا لێکدانەوە بۆ ئەم پرسیارانە دەکات و تایبەتمەندییەکانی وەك بنیاتی سیاسی و کۆمەڵایەتی ، ستراتیژەکانی کۆکردنەوە و بەگەڕخستنی سەرچاوەکان و ناسنامەی ڕۆشنبیری لەبەرچاو دەگرێت. ئـەو دەرئەنجامانـەش کـە نووسـەر پێـی گەیشتووە گوزارشت لە هەندێ بیر و هزری قوڵی نووسەر دەکات لە مەڕ مەسەلەی نەتەوایەتیی کورد و پەنجەدانان لەسەر خاڵە لاواز و بـەهێزەکانی چـەندین تیـۆری تایبەت بە بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکان.

هەرچەندە ئەم کتێبە بە تێڕوانینێکی هزریانەی قووڵ و وشك نووسراوە، بەڵام نموونە ئیمپریکییەکانی دووتـوێی کتێبەکـە (کەلـە ڕاسـتیدا لـە ئـەزموونی کەسـیی نووسەرەوە لە هەرێمی کوردستان بەدەستهاتوون)، بـەڵام خوێنـەر ناچـار دەکـات درێژە بە خوێندنەوەی بدات.

ئەم کتێبە دەشێ سوودێکی زۆر بگەیەنێت بە جەماوەرێکی فراوانی خوێنەر و لێکۆڵەران لە نێوانیاندا خوێندکارانی زانستە سیاسیەکان لە ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاست و ئەو لێکۆڵەرانەی بایەخ بە پەیوەندییە ئیتنیکیەکان و ماف کەمینەکان و تیرۆریزم و ســەرکوتکردنی دەوڵــەتی و تیــۆری بزووتنــەوە کۆمەڵایەتییــەکان و ... هتــد، دەدەن.

* پەرەسەندنی سیاسیی کورد لە ئێران
—ناسیۆنالیزمی شوانکارەیی—

- لە بڵاوکراوەکانی دەزگای ماکمیلان (٢٠٠٤)
- ژمارەی لاپەڕە : ٢٥٦
- ناوی نووسەر : فەریدە کووهی کەمالی
- زمان : ئینگلیزی

ئەم کتیبە لیکۆڵینەوەیەکە لە پەیوەندیی نیوان گۆڕانە بنیادیەکانی ئابووریی کوردیی و داخوازیە سیاسیەکانی کورد لە ئیران. نووسەر دەڵێت ئەو گۆڕانکارییانەی بەسەر کۆمەڵگەی کوردیدا هاتن کە گۆڕانیک بوو لە کۆمەڵگەیەکی کۆچەریی و تیرەگەرییەوە بۆ کۆمەڵگەیەکی گوندنشینی کشتوکاڵیی، بوو بە خاڵی دەستپێکی پرۆسەیەکی ئەوتۆ کە ئیدی کورد بەهۆیەوە خۆی وەك کۆمەڵگەیەکی خاوەن ناسنامەی ئیتنیکی چوونیەك دۆزیەوە. دواتر دیتە سەر جوولانەوە سیاسیەکانی کورد لە ئێران و ئەوە رووندەکاتەوە کە قۆناغە جۆراوجۆرەکانی گەشەی ئابووریی لە کۆمەڵگەی کوردیی، رۆڵێکی گەورەی بینیووە لە دیاریکردنی ئەو ریگا و شیوازانەی کە کورد بەهۆیانەوە گوزارشتی لە داخوازییە سیاسیەکانی خۆی کردووە (بەتایبەت بۆ سەربەخۆیی).

نووسەر مێژووی سیاسی کوردستانی ئێران (هەروەها گەشەی ئابووری ئەو هەرێمە هەر لە جەنگی یەکەمی جیهانییەوە تا ئەمڕۆ) بۆ سێ ماوە دابەش دەکات. یەکەمیان بریتییە لە هۆشیاریی تیرەگەریی: لەو ماوەیەدا چالاکیی ئابووریی بریتیە لە ئەمبارکردن و ئاڵوگۆڕکردنی کاڵا هەروەك پەیوەندییە

کۆمەلآیــەتی و سیاســیەکان بــە شــیوەیەکی ســەرەکی پــشت بــە پەیوەنــدیی ڕاستەوخۆی تیرەکەرانە دەبەستن. نووسەر لێرەدا ڕاپەڕینەکەی سمکۆ بـە نموونـە دەهێنێتەوە بۆ پیشاندانی ڕووە سیاسیەکەی ئەم ماوەیە.

مــاوەی دووهــەم بریتیــە لــە ســەردەمی حــوکمڕانیی ڕەزا شــا و سیاســەتە تیرەگەرییــەکانی ئــەو دەســەلآتدارە. هــەروەها بریتیــە لــە مــاوەی ســەرهەڵدانی هۆشیاریی نەتەوەیی لەنێو سەرکردەکانی کـورد لـە ئێـران، بـۆ ئەمـەش نموونـەی دامەزراندنی کۆماری کوردستان لە مەهاباد لە ساڵی ١٩٤٦بەنموونە دەهێنێتەوە.

ماوەی سێهەم لەگەڵ بەرنامەکەی حەمەرەزاشا بۆ ریفۆرمی کشتوکاڵی دەست پێـدەکات. لێرەشـدا نووسـەر بەشـداریی کـورد لـە شۆڕشـی ١٩٧٩ بـە نموونـە دەهێنێتەوە بۆ نیشاندانی پەرەسەندنی بزووتنەوەی نەتەوەخوازیی کورد لـە دوای کۆتایی هاتنی کۆمار لە سـاڵی ١٩٤٧، هـەروەها تیـشك دەخاتـە سـەر جیـاوازیی و لێکچوونەکانی هەردوو ڕێکخراوە نەتەوەییەکەی کـورد لـە سـەرەتای ١٩٧٩ ەوە و بۆ ساڵانی دواتر.

دواجاریش نووسەر لەم کتێبەیدا کۆمـەڵێك فاکتـەری ئـابووریی و دیمـۆگرافیی دەخاتــەڕوو کــە لــە لایەکــەوە بوونەتــە هــۆی لێکهەڵوەشــاندنەوەی کۆمەڵگــەی کۆچەریی و تیرەگەریی کوردستان و لە لایەکی دیشەوە بوونەتە هۆی پتەوتربوون و بەهێزتربوونی کۆمەڵگـەی کوردسـتان. نووسـەر ئـەو ئاماژانـەش باسـدەکات کـە بوونەتــە هــۆی درووســتبوونی نایەکسانی و ناچــوونییەکی لــەنێوان کوردســتان و ئێراندا و ئەمەشـی وەك پێـشمەرجێك لەقەڵەمـداوە بـۆ پەرەسـەندنی هوشـیاریی و ناسنامەیەکی نەتەوەیی یەکگرتوو لە نێو کورددا.

فەریــدە کــووهی کــەمالی مامۆســتای مێــژوو و سیاســەتی ڕۆژهــەڵاتی ناوەڕاستە لە زانکۆی New School University لە نیویۆرك. دوکتۆرای هەیـە لە زانکۆی ئۆکسفۆرد و خاوەنی چەندین وتار و نووسینە لەبارەی کـوردەوە، لـە نووسینی کتێبێکیشدا بەشداریکردووە بەناوی (کورد: دیدێکی هاوچـەرخانە) کـە لە ساڵی ١٩٩٢ چاپکراوە.

الرسالة العَوْنيَّة في أنساب الأسرة التيمورية

تأليف: محمد علي عوني
حققها وقدم لها
الدكتور عماد عبد السلام رؤوف

مقدمة

ولد محمد علي عوني في مدينة سُويرَك من اعمال ديار بكر في كردستان تركيا سنة ١٣٠٦هـ/١٨٩٧م ، وهو ابن الحاج عبد القادر عوني السُّوَيرَكي بن محمد علي آغا المعروف بـ(لاج حني) زعيم عشيرة (زازا الدنبلي)[١] ، وأكمل دراسته الابتدائية والثانوية في مدارس تركيا، كما درس العلوم الدينية في مدارسها هناك، لاسيما وأن والده كان مفتياً في (سويرك) . وأتقن اللغات العربية والتركية والفارسية، فضلاً عن الكردية. ثم أنه سافر إلى القاهرة لمواصلة الدراسة الدينية في الجامع الأزهر، وتخرج فيه حاصلاً على (شهادة العالَمية) بعد نحو ست سنوات من التحاقه به، وهي مدة قياسية بالنسبة لأمثاله، مما دل على ذكائه الحاد ودراسته الإسلامية السابقة. وحينما قدر له أن يستقر نهائياً في مصر سارع إلى الالتحاق بكلية الآداب بالجامعة المصرية (جامعة القاهرة الآن)، فتخرج من قسم الجغرافيا والتاريخ فيها سنة ١٩٢٣، وفي أثناء ذلك تعلم اللغة الفرنسية[٢].

وعلى الرغم من دراسته المضنية في الأزهر، وكون أكثرها يقوم على الحفظ، فإنه وجد متسعاً من الوقت للإلتقاء بزملاء له من الطلبة الكرد، والمطارحة معهم في شؤون القضية الكردية، وزادت لقاءاته سعة مع مثقفين منهم من خارج النطاق الأزهري، منهم آل بدرخان، أمراء بوتان الذين كانوا ينزلون مصر عهد ذاك وينشطون في خدمة قضية شعبهم. وتأثر هو بهذا الجو الثقافي، فشارك في العمل من أجل التعريف بالقضية الكردية. وذكر ابنه[٣] في ترجمته له أن نشاطه القومي بلغ

سمع السلطات العثمانية، فمنعته من العودة إلى بلاده حين أنهى دراسته بمصر، فلم يجد بداً من الاستقرار في هذا البلد المضياف، ونحن نستغرب هذه الرواية، فعوني كان في مقتبل عمره حين كان مشغولاً في تلقي العلم في الأزهر، ولم يعرف أن نَشَر شيئاً في هذه المدة من عمره الغض، لا في القضية الكردية ولا في غيرها، وليس بعيداً أن يكون قد التقى ببعض الزملاء من الكرد في الأزهر أو في خارجه، وأن تكون ثمة مطارحات قد دارت بينه وبينهم حول هذا الشأن، ولكن ذلك لم يكن من الخطورة بحيث يصل خبره إلى المخابرات العثمانية، فضلاً أن تتخذ مثل ذلك الإجراء القاسي بحقه، ولو كان قد صدر منه ما أزعجها فعلاً فما كان أسهل عليها من أن تدعه يدخل الأراضي العثماني حيث تلقي القبض عليه.

اختار عوني إذن أن يستقر في مصر، وصادف أن أعلن الديوان الملكي في عهد الملك فؤاد الأول حاجته إلى مترجم حاذق للعمل في قلم اللغات الشرقية، وتقدم هو إلى الامتحان، فكان الأول بين المتقدمين إليه، وسرعان ما أظهر حماسة مشهودة في العمل، ونشاطاً جماً في وظيفته الجديدة، فما كان من المسؤولين إلاّ أن أناطوا به مهمة أخرى، هي الاشراف على الآرشيف الخاص بحكومة محمد علي باشا، وهي ترقى إلى أوائل القرن التاسع عشر، وتنظيم ذلك الآرشيف، وترجمة ما هو مهم من وثائقه. وفي الواقع فإنه بذل جهداً كبيراً في هذه المهمة، فالآرشيف نفسه كان يحتل جناحاً خاصاً من قصر عابدين الملكي، حيث تقيم الأسرة المالكة، إلاّ أنه لم يرتب على نظام معين، ولم يسبق أن ترجم شيء من وثائقه إلى العربية، فعمد هو إلى اختيار عدد من المترجمين الكفوئين، لمعاونته في هذا العمل، فكان كل منهم يقوم بترجمة الوثيقة التي يعهد بها إليه، ويرفق الترجمة بالأصل، فيقوم هو بمراجعة الترجمة مراجعة دقيقة، فضلاً عما كان يقوم بترجمته بنفسه. وكان من حسن طالعنا أن أطلعنا بشكل مباشر على عدد كبير من تلك الوثائق المترجمة، في أثناء إقامتنا في أرض الكنانة سنة ١٩٧١، فهالتنا جسامة ما اضطلع به ذلك الفريق الصغير من المترجمين، واستقر عندنا أن حجم ما أنجزه محمد علي عوني لا يمكن أن يقدر بحسب ما نشره من كتب مترجمة، على أهميتها، وإنما هو يعرف من خلال عشرات الألوف من البطاقات المترجمة التي تركها في ذلك الآرشيف الزاخر، والذي أصبح المعين الثر للباحثين والمؤرخين من مصر وخارجها حتى اليوم. وتكشف تلك

النصوص المترجمة عن تضلعه العجيب في اللغة التركية– العثمانية، وقدرته الفائقة على صياغة العبارات العربية، وفهمه العميق للمصطلحات العثمانية في أوائل القرن التاسع عشر، ومنها مصطلحات عسكرية وإدارية وفنية عديدة[٤].

ولم يقتصر جهد عوني على ما كان يطلب منه في وظيفته فحسب، وإنما اندفع في مجال الثقافة، يغترف من مصادرها المختلفة، ووجد في موقعه القريب من (السراي) فرصة في التعرف على الكثير من الشخصيات العلمية التي كانت تفد إلى مصر من الباحثين والمستشرقين، فربطت بينه وبينهم صلات تعاون علمي متبادل، وشغف هو بتاريخ أمته الكردية، وقد سبق أن أشرنا إلى نشاطه في خدمة قضيتها وهو النشاط الذي قيل أنه أدى بالسلطات العثمانية إلى منعه من العودة إلى موطنه الأول في (سويرك)، وعلى هذا الأساس أقدم على التعاون مع جمعية (خويبون) الكردية في مصر، ممثلة بمؤسسيها قدري وأكرم وجميل باشا وحسن آغا حاجو وممدوح سليم وغيرهم.

وثمة أدلة قوية على أنه شارك في كتابة كتاب (القضية الكردية) تحت اسم مستعار هو (بلەج شيركوه) سنة ١٩٣٠، وهو الكتاب الذي عُدَّ من أكثر الكتب تأثيراً في الوعي القومي الكردي عهد ذاك[٥]. وقادته مشاعره الوطنية، وحبه للثقافة، إلى جمع معلومات جمة عن تاريخ الكرد بنيّة وضع كتاب شامل بهذا الخصوص، وقد وقفنا على العديد من تلك المعلومات في أوراقه غير المنشورة، إلاّ أنه عزف عن مواصلة العمل، بعد أن رأى أن العلامة الكردي العراقي محمد أمين زكي قد سبقه إلى إصدار كتابه (خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من أقدم العصور التاريخية حتى الآن) فما كان منه إلاّ أن استأذنه في نقله من لغته الكردية إلى العربية، وطبع بمصر سنة ١٩٣٩، وفي الواقع فإنه بذل في ترجمته ومراجعة أصوله من الجهد ما لو بذله في التأليف لاستوى له كتاباً قائماً بذاته. ثم أنه ألحقه بترجمة كتاب محمد أمين زكي الآخر، المسمى (تاريخ الدول والإمارات الكردية في العهد الإسلامي) وطبع بمصر سنة ١٩٤٥. وشجعه هذا العمل على ترجمة أهم كتاب وضعه مؤرخ كردي في العصر الحديث، وهو كتاب (شرفنامه) الذي الفه بالفارسية الأمير شرف الدين البدليسي (ألفه سنة ١٠٠٥هـ/١٥٩٧م)، وقد بذل جهداً مضاعفاً في هذه الترجمة لأنه لم يكتف بنقله إلى العربية فحسب، وإنما حقق نصوصه الفارسية وعلق عليه بتعليقات مهمة،

وقد طبع الكتاب بجزئيه في القاهرة بعد وفاة المؤلف سنة ١٩٥٨ و١٩٦٢ ، ثم أعيد طبعه في دار الزمان سنة ٢٠٠٦. ومن أعماله المهمة أنه ترجم المجلد العاشر من كتاب (سياحتنامه) لأوليا جلبي، من التركية إلى العربية، ولبث مخطوطاً هو أيضاً حتى تولت ابنته درية نشره في دار الكتب والوثائق القومية سنة ٢٠٠٣. وقيل أنه وضع معجماً باللغتين العربية والكردية إلاّ أنه لم يطبع بعد.

محمد علي عوني

وكانت وفاة محمد علي عوني في القاهرة سنة ١٩٦٥ [٦].

لقد عرف محمد علي عوني بأنه كان المترجم الضليع لكتب مهمة في التاريخ الكردي وغيره، نقلها من الفارسية والتركية والكردية إلى اللغة العربية، إلاّ أنه لم يُعرف بوصفه مؤلفاً، باستثناء إشارة إلى أنه وضع رسالة في تاريخ الأسرة التيمورية في مصر، فهذه الرسالة هي من تأليفه وحده، ومع أن كتبه المترجمة لقيت شهرة وانتشاراً واسعاً في عهده وما بعده، وكانت موضوعات لدراسات عديدة، إلاّ أن رسالته في تاريخ الأسرة المذكورة لم تعرف ولم تشتهر.

وكنا نتوق إلى الاطلاع على هذه الرسالة منذ مدة، حتى تفضلت السيدة درية ابنة المرحوم محمد علي عوني علينا بنسخة مصورة منها، مع أوراق ووثائق أخرى، وكان ذلك بمناسبة دعوتها وأخيها الأستاذ عصام، ونخبة من الباحثين والإعلاميين المصريين للمشاركة في الندوة التي عقدتها وزارة الثقافة في إقليم كردستان في ١–٣ تشرين الثاني (ديسمبر) سنة ٢٠٠٧م. وكان لي شرف المشاركة فيها، وقد أخبرتني السيدة درية في أثناء زيارتي لها في منزلها في حي الزمالك بالقاهرة في شتاء العام التالي أنها ترغب في أن يتولى الباحثون نشر ما لم ينشر من تراث أبيها، وهو ما اعتبرته إذناً بنشر تلك الرسالة موضوعة البحث.

ويحكي موضوع الرسالة، كما هو واضح من عنوانها، تاريخ الأسرة التيمورية الشهيرة في مصر، بالعسكرية والإدارة والأدب، ويرجع أصل هذه الأسرة – كما يقول– إلى الكرد، وإن اختلطت دماء أبنائها بدماء شركسية، وربما غيرها، بحكم التصاهر. وتوصل، من خلال ما اطلع عليه من وثائق ومصادر، إلى أنها تنتسب إلى

عائشه التيموريه

أمير قبيلة الملية الكردية الساكنة في نواحي أورفه، وأن جدها الأول هو تيمور، أو تمر كما تسميه المصادر المعاصرة، الذي تولى حكم أورفا حيناً من الدهر، وأن بعض زعماء القبيلة انحازوا إلى إبراهيم باشا بن محمد علي حين وصل بعملياته العسكرية إلى نواحي الجزيرة، ثم انحدر أحدهم إلى مصر حيث شارك في حروب محمد علي في شبه الجزيرة العربية، وفي إدارة بعض المراكز المدنية فيها، وحينما انتهت تلك الحروب أسس في القاهرة اسرة عرفت بالتيمورية كانت مقربة من أسرة محمد علي، وعاشت هذه الأسرة حياة أرستقراطية مترفة بما نالته من حظوة وما امتلكته من أراض زراعية واسعة، فمكنها ذلك من انصراف رجالها وبعض نسائها إلى الثقافة والأدب، ذكر منهم عوني الأديبة الشاعرة عائشة عصمت بنت إسماعيل باشا بن محمد تيمور. والملاحظ أنه سكت عن الترجمة لأبرز معاصريه من أعلام هذه الأسرة، منهم العلامة أحمد بن إسماعيل تيمور (١٢٨٨-١٣٤٨هـ/١٨٧١-١٩٣٠م) صاحب المؤلفات العديدة في التراث العربي، وعضو المجامع العربية، وصاحب المكتبة التيمورية الشهيرة الغنية بنوادر المخطوطات[٧].

أحمد تيمور

والأديب الكبير محمود بن أحمد بن إسماعيل باشا تيمور (١٣١١-١٣٩٢هـ/١٨٩٤- ١٩٧٢م) رائد القصة والمسرحية العربية، وعضو المجامع العربية[٨]،، والأديب القصصي والمؤلف المسرحي محمد بن أحمد بن إسماعيل باشا تيمور (١٣١٠-١٣٢٩هـ/١٨٩٢-١٩٢١م)[٩].

محمود تيمور

وتقع الرسالة في ١٧ ورقة، كتبها مؤلفها بخطه، وبقلم الحبر، وعليها تعديلات وشطب بقلمه. وليس لها

محمد تيمور

مقدمة، وإنما هي تبتدئ رأساً بالترجمة لمحمد الكاشف جد الأسرة التيمورية الذي وفد إلى مصر في عهد واليها الشهير محمد علي، وحتى عنوانها وضعه بعد فراغه من تأليفها كما يبدو، لأنه كتب بالقلم الرصاص، اي بغير ما كتب به متنها. وهذا العنوان يدل على أنه أراد فيها البحث في (نسب) الأسرة والترجمة لأعلامها، وقد حقق ذلك الغرض في الأوراق ١- ١٠ من رسالته، وأنهاها مؤرخاً تاريخ فراغه منها في ١٤/١٨/ ١٩٤٣ وذيَّل ذلك كله بتوقيعه. لكنه عاد فسجل معلومات موسعة عن الشاعرة عائشة عصمت بنت إسماعيل باشا تيمور، ابرز أعلام الأسرة من النساء، ونقل تلك المعلومات من مقدمة كتاب لها، ومما كتبه عنها بعض الباحثين المعاصرين لها، فشغلت تلك المعلومات الأوراق السبع التالية.

ولعدم وجود مقدمة للرسالة، فإن عوني لم يذكر سبب وضعه لها، ونستطيع القول أنه أراد تقديمها إلى بعض أفرادها ممن ربطت صلة الصداقة به، حيث يفهم مما ذكره أنه كان على معرفة وثيقة بمعاصريه من أبنائها.

اعتمد المؤلف في تأليفه هذه الرسالة على ثلاثة مصادر رئيسة هي:

١. ما نقله من شواهد قبور الأسرة الكائنة في مقبرتها الخاصة في قرافة الإمام الشافعي في القاهرة، وتتضمن هذه الشواهد قطعاً شعرية فيها ذكر لمناقب المتوفين، وشيئاً من معالم حيواتهم، وتواريخ وفياتهم أما رقماً أو من خلال حساب الجُمَّل، وهو أن تحسب القيمة العددية لمجموع حروف شطر بيت التاريخ. وفي الواقع فإن عوني استخرج معلومات مهمة ودقيقة من هذه الشواهد الأثرية.
٢. ما اعتمده من معلومات الأسرة نفسها، ويظهر أنه كان يعرض عليها نتائج تدقيقاته مما رآه في شواهد قبورها وما تجمع لديه من معلومات أخرى.
٣. ما قرأه في وثائق الآرشيف الخاص بعهد محمد علي، وكان محمد علي عوني مكلفاً بترجمة وثائقه إلى العربية، فمكنه اطلاعه الواسع على مكنوناته من استخراج معلومات مهمة عن أعلام الأسرة الأوائل.

٤. ما رجع إليه من المصادر التاريخية، لاسيما في ترجمة الشاعرة عائشة عصمت التيمورية، وقد أثبت نصوص ما أوردته تلك المصادر، بالجزء والصفحة. وناقش بعض ما رآه ناقص الدقة.

وأسلوب عوني عربي واضح كما في مترجماته الأخرى، وقد اعتمد في صياغته التاريخية على طريقة التراجم، فترجم لأعلام الأسرة، مبيناً من خلال ذلك صلاتهم الأسرية، وما لهم من ذراري، إلاّ أننا وجدناه في الصفحة الأولى من رسالته يشذ عن هذه الطريقة، فيرسم مشجراً مبسطراً لعمود نسب الأسرة، ودوَّن تحت كل اسم من أعلامها ما وجده عنه من معلومات موثقة.

ويمكننا أن نلاحظ أن المؤلف اختار أن يكتب عنوان رسالته على نحو مسجوع، على عادة الكتاب القدامى، وأنه جعل اسمه جزءاً من العنوان، حيث سماها (الرسالة العونية في أنساب الأسرة التيمورية). ويظهر أنه إنما فعل ذلك تأثراً منه بعناوين ما قرأه من الكتب التراثية القديمة.

وتقديراً لأهمية الأسرة التيمورية، الكردية الأصل، المتنوعة الثقافة، ودورها في تجديد الأدب العربي في العصر الحديث، وكون هذه الرسالة هي الوحيدة التي كتبت في تاريخها، من لدن كاتب مصري من أصل كردي هو أيضاً، وتلبية لرغبة السيدة درية محمد علي عوني، فقد أقدمنا على تحقيقها ونشرها.

وتتمثل خطتنا في هذا العمل في نشر الوثيقة كما هي دونما تغيير في لفظ أو عبارة، والاقتصار في التعليق على إثبات ما كان المؤلف قد شطب عليه لأمر ما، وأبدله بغيره في المتن، وتوضيح بعض ما سكت عنه من معلومات توفرت عن تاريخ الأسرة. والله من وراء القصد.

نص الرسالة

كان لمحمود ثلاثة أبناء هم[10]:

١. تيمور باشا. تولى الرئاسة سنة ١٢٠٥ (١٧٩٠م)[11] وتعين والياً على الرقة سنة ١٢١٥(١٨٠٠م)[12]
٢. إبراهيم بك
٣. سعدون بك

انجب تيمور باشا ثلاثة أبناء هم:

١. أيوب بك

محب مخلص مير ميران دركاه عالي[13] اسكان باشي مللو[14] في صفر ١٢٤٨(١٨٣٢م)

يقدم تهنئة بمناسبة فتح حلب من قبل الجيوش المصرية ويبين استعداده للخدمة، ودخل محو بك أورفا في ربيع الثاني سنة ١٢٤٨(١٨٣٢م)، ولبّى دعوة أيوب في قرصقونلي على مسافة ١٢ ساعة من أورفا. هجم ايوب بك بعشائره على جهات ديار بكر في ١٩ را (ربيع الأول) سنة ٤٨ (١٢)، وأخضعها لحكم المصريين، وجزاءً لعمله أهدى محمد علي له هدية قبضة سيف ذهب وزوجين من الطبنجة[15] الذهبية، وأبقى منصب إسكان باشي العشيرة المللية في عهدته. يقال أن له أخاً من الرضاعة أرسله لمحو بك لمفاوضته في بعض الأمور. في ٢٧ را سنة ٤٩(١٢) تقاطعا، كل من أيوب بك ومحمود بك، فأرسل إبراهيم باشا من يصلح بينهما.

في ٢٣ محرم سنة ١٢٥٠ (١٨٣٤م) طلب محو بك ضرب أيوب بك بخيالة الهواري[16] نظراً لميله إلى الاستقلال، والاتصال برشيد باشا[17]، وبعد ذلك حصل سوء تفاهم بين أيوب بك وبين رشيد باشا بخصوص القرى التي وضع يده[18] عليها منذ ثلاثين سنة.

طلب إبراهيم باشا في ٢٨ جا (جمادى الأولى) سنة ٥٠(١٢هـ/١٨٣٤م) أما ضرب أيوب بك وأما فصل محو من منصبه، وإلاّ فالحالة لا تطاق. وفي رمضان سنة ١٢٥١(١٨٣٥م) التجأ أيوب بك من أراضي سورك إلى الأراضي المحمية من قبل المصريين في مقاطعة أورفا.

وفي صفر سنة ١٢٥٢(١٨٣٦م) أمنه رشيد باشا على نفسه، ثم ألقى القبض عليه وزجه في سجن ماردين، وبعد تدخل كوسه باشا وأطلق سبيله نظير نقد دفعه، وعدل عن إرساله إلى الاستانة أو سيواس. من أوراق حرب سورية والأنضول في عهد محمد علي وإبراهيم باشا من سنة ١٢٤٨(١٨٣٢م) لغاية سنة ١٢٥٦(١٨٤١م)،

٢. بشار بك. انظر الوثيقة ١٦/١٧٣[١٩]

٣. محمود بك، وقد أنجب:

أ- تيمور.(تمو، تيماري) سنة ١٢٥٤(١٨٣٨) لغاية سنة ١٢٥٥(١٨٣٩). له ذكر في الأوراق المصرية وختمه منقوش فيه ما يأتي (بندهء معبود تيمور بن محمود). يؤخذ منها أنه تعين رئيس العشيرة الملية ولبس الخلعة على يدي شريف باشا والي أورفا. و١٥ (كلمة غير واضحة) سنة ١٢٥٨ اختلف تيمور بك مع رجال تركيا وانضم إلى رجال مصر بأورفا حيث اعترف برياسته على عشيرته، وإنه انتقل بجزء من عشيرته من ارا بروك (كذا) إلى خته حيدر بجوار أورفا.

ب- محمود بك. نفي إلى ديار بكر ومات سنة ١٢٩٩(١٨٨١م)

ت- إبراهيم باشا. ذهب إلى مصر ثم الاستانة.

محمد تيمور الشهير بالكاشف (١١٧٩-١٢٦٤هـ/١٧٦٥-١٨٤٨م)[٢٠]

كردي وعصامي من جبال الأكراد الكائنة بشمالي الموصل وشرقيها[٢١]، اسمه (محمد)، تلقب بتيمور (لفظ تركي بمعنى الحديد) لصلابته وشدة مراسه، وفد إلى مصر وهو يحمل شيئاً كثيراً من الثقافة التي كانت سائدة حينئذ في بلاده، فكان يعرف الكردية وهي لغة قومه، والفارسية وهي لغة الأدب والتراسل، والتركية العثمانية وهي اللغة السائدة بدوائر الدولة ومصالحها في أنحاء البلاد العثمانية من كردستان والعراق والشام ومصر..الخ، وكان لهذه الثقافة أثرها في نشأة ابنه إسماعيل رشدي وحفيدته عائشة عصمت نشأة أدبية أدت بهما إلى أن يبرعا في أدب اللغات الشرقية.

واتصل بالمغفور له محمد علي باشا رأس الأسرة المالكة بمصر في أوائل القرن التاسع عشر الميلادي (١٨٠٧ تقريباً) (١٢٢٢)، فخدم- رحمه الله- عاهل مصر العظيم أربعين سنة كاملة متقلباً في مناصب عسكرية ووظائف إدارية كبيرة بمصر والحجاز حيث اشترك في جميع حروب محمد علي وأولاده في البلاد العربية، فأبدى

بسالة كبيرة وحنكة إدارية عظيمة في جميع المناصب العسكرية والإدارية التي تولاها، وكان آخر منصب تولاه في الحجاز منصب محافظ المدينة المنورة أثناء ما كان (أحمد شكري باشا يكن) قائداً عاماً في الحجاز (سنة ١٢٥٣) (١٨٣٧م)، كما أن آخر منصب إداري شغله في مصر كان كاشف الشرقية أي مديرها، فمن هنا اشتهر باسم (تيمور آغا) الكاشف، ثم (تيمور كاشف). وسنذكر فيما يأتي نص المرثية التركية المنقوشة على قبره بمدفن الأسرة بالإمام الشافعي بضواحي القاهرة، والراجح أنها من قول نجله المرحوم إسماعيل رشدي باشا، وهي تتضمن تاريخ وفاته ومدة حياته (عمره) ومدة خدمته لمصر صراحة وتاريخ ميلاده ضمناً. وكان ختمه منقوشاً عليه أيام توليته الوظائف ما يأتي (رب وفق أمور محمد تيمور) سنة ١٢٥٣ (١٨٣٧)

هذا ولا شك أن هناك غموضاً في تاريخ حياته قبل وفوده إلى مصر واتصاله بعاهلها العظيم، إذ ليس لدينا وثائق نسترشد بها على جلاء هذا الغموض، وما لنا أن نحاول ذلك فإن أعماله الباهرة بمصر والحجاز مع رجال محمد علي المعدودين لدليل على عبقرية هذا الرجل وعصاميته وتوفيقه في تنشئة نجله وحفيدته نشأة أدبية كاملة. وقد تزوج بمصر بجاريتين شركسيتين، إحداهما (عائشة صديقة) وهي أم إسماعيل رشدي باشا، وزينب هانم شقيقته المتوفاة بكراً سنة ١٢٦٠(١٨٤٤م)، والثانية (سياره كادين[٢٢]) المتوفاة سنة ١٢٨٦(١٨٦٩م). لم تعقب أحداً.

ونص ما هو منقوش على قبر المرحوم محمد تيمور آغا الكاشف[٢٣]

ودار مصـــرك امكـــدارى قديمـــــدنبري   سني سكسان آلتي يد اير دكده ايتدي انتنقال
حضرت تيمور آغا قرق سنه خدمت ايدوب   اســــتقامتده دوام ايلـــر ايدي روز وليال
كام الوب كيتدي جهاناندن آه وفرياد وبدل   خير ايله ياد يلسون أحباب وأولاد وعيال
جاريـــارامداد أيـــدر تاريخ كوهر دارينه   دار عدنه ايلدى تيمور كاشــف ارتحـــال

٥٠ ، ٢٠ ، ٤١٠، ٣٨٠، ٤٠٠

سنة ١٢٦٤هـ/ ١٨٤٨م

وعلى قبر المرحومة زينب هانم كريمة محمد تيمور الكاشف

دخترنازكتر تيمــور آغـايه قيدك آه   جامه خواب نازيني ايتدك فلك خاك سياه
نامراد ايتدي جهاندن ارتحال آخرت   دار عدني ذاتنـه بيت العروس ايتسون إله

دسـت اعزاز اوزره توقير ايلنجه حوريان	دادر ومـادر، بـدر بيهوده ايلـرآه وواه
الف أهم عرشه جيقدي رشدي بو تاريخده	كنج ايكن زينب خانم قليلدي بقايي جلوه كاه

٧٣، ٨١، ٦٩، ٦٩١، ١٥٤، ١٢٣، ٧٠

سنه ١٢٦٠هـ/١٨٤٤م

وللشاعرة المرحومة عائشة عصمت قصيدة تركية في رثاء المرحومة (سيارة هانم) زوجة جدها، منشورة في ديوانها التركي المطبوع بالقاهرة سنة ١٣١٥ (١٨٩٧م)، وهي كما يأتي:

رابعـة خـوى نافهء بزم صلاح	عطر مأدادن نشيق آلمش مكـر
عندليب روحنه كشف اولدي راز	جاي فردوسي كوروب دلكس مقر
آنسـزين سـياره بانو ارجعي	آرزوقلـدي جـوارين اول كهـر
عصـمتا بر لفظ ايلـه تاريخني	ياز فروغ عصمتي قالـدي أثـر

سنه ١٢٨٦

١- إسماعيل رشدي باشا بن محمد تيمور الكاشف (٧ ذي الحجة ١٢٣٠- ٢٥ شوال ١٢٨٩هـ) (١٨١٤-١٨٧٢).

خلف المرحوم محمد تيمور الكاشف، ابنه اسماعيل رشدي باشا، وكريمته زينب هانم، من زوجته (عائشة صديقة) المتوفاة سنة ١٣٠١هـ (١٨٨٣م) ، فنشأ إسماعيل رشدي نشأة أدبية وعلمية، وكان يتقن[٢٤] العربية والفارسية والكردية والتركية، حيث كان يدرس كتابي الشاهنامه والمثنوي لكريمته (عائشة عصمت) التي تخرجت على يديه في الأدب الإيراني والتركي، الأمر الذي أهله لتولي المناصب الإدارية والعسكرية في عهدي سعيد والخديو إسماعيل[٢٥]، وكان فيها مثال الجد والاستقامة حتى وصل إلى رئاسة دائرة الأمير محمد توفيق ولي العهد سنة ١٢٨٩(١٨٧٢م)، فأنعم عليه بهذه المناسبة الكريمة برتبة (ميرميران) التي تعطي لحاملها لقب الباشا[٢٦].

وقد توفي إلى رحمة الله فجأة في قصر ولي العهد[٢٧] سنة ١٢٨٩، فنقل إلى منزله وبكاه أهله وعارفو فضله، ورثته كريمته عائشة عصمت رثاء حاراً بقصائد طنانة باللغتين العربية والتركية، منها قصيدتان تركيتان منقوشتان على قبره في مدفن السرة، وهما تدلان على مقدرتها الفائقة في الأدب التركي[٢٨]. وخلف رحمه الله بنتين

كبيرتين وهما عائشة عصمت المتوفاة سنة ١٣٢٠(١٩٠٢م) وخديجة عصمت المتوفاة سنة ١٢٨٢هـ/١٨٦٥م من زوجته الأولى (ماهتاب) المتوفاة سنة ١٢٨٥(١٨٦٨م) وطفلاً ولد له سنة ١٢٨٨(١٨٧١م) من زوجته الثانية (مهريار) المتوفاة ٢٩ صفر سنة ١٣٢٠ (١٩٠٢م)، هذا هو الشائع والمعروف بين أفراد الأسرة الآن، ولكن يؤخذ من عنوان قصيدة تاريخية وردت في ديوانها العربي المطبوع المسمى بحلية الطراز أن أحمد تيمور شقيقها، ولا أدري هل استعمل لفظ شقيق هنا بمعناه المتعارف الآن أم بمعنى الأخ فقط؟ ويظهر أن جورجي زيدان تبع هذا فقال أنه شقيقها.

ومن آثاره الأدبية ما عثرنا عليه من قصيدة تركية رثى بها شقيقته (زينب هانم) وهي منقوشة على قبرها بمدفن الأسرة كما يأتي:[٢٩]

والراجح أن القصيدة المنقوشة على قبر المرحوم والده تيمور كاشف هي أيضاً له، وهي كما يأتي:

داور مصرك امكدارى قديمد نبري (تكررت)

وهناك قصيدة تركية أخرى الراجح أنها له أيضاً، وهي منقوشة على قبر المرحومة الست فاطمة التي لا يعرف على وجه الضبط وجه قرابتها أو صلتها بالأسرة التيمورية إذ لا تتضمن القصيدة شيئاً من ذلك ولا يعرف أعضاء الأسرة الحالية عنها شيئاً يحسن السكوت عليه، وهي كما يأتي:

عفت آرا رابعة خصلت عفيفه صالحه	يعني بانوى عفاف وزهد ستي فاطمة
مدت عمرين عبادات خدايه صرف ايدوب	دخمهء غفران حقدن بولدي حسن خاتمة
ايروي كوش ديدي عندليب تاريخنى	خجله كاه بزم فردوس اولدي جاي فاطمة

٦٦٤، ٤٩، ٣٥٠، ٥٠، ١٤، ١٣٥

سنة ١٢٦٧هـ/١٨٥١م

٢- عائشة عصمت بنت المرحوم إسماعيل رشدي باشا بن المرحوم محمد تيمور الشهير بالكاشف (١٢٥٦-١٣٢٠هـ/١٨٤٠-١٩٠٢م)

هي الشاعرة الماهرة والكاتبة النابهة كريمة المرحوم إسماعيل رشدي باشا وكيل الدائرة التوفيقية لولي عهد الخديوية المصرية محمد توفيق باشا، وأخت المرحوم العلامة المحقق أحمد تيمور باشا، لا شقيقته كما ذكره جورجي زيدان في "تاريخ أدبيات اللغة العربية"[٣٠] لأن والدة صاحبة الترجمة هي (ماهتاب هانم) التي

رثتها الشاعرة بقصيدة تركية عصماء منقوشة على قبرها[٣١]. وهي تنص على أن الشاعرة بنت (ماهتاب هانم) المتوفاة سنة ١٢٨٥هـ/١٨٦٨م في حين أن المغفور له أحمد تيمور باشا الذي نقلته اخته ونشأته تنشئة أدبية وعلمية بعد وفاة أبيها سنة ١٢٨٩(١٨٧٢م)، ولد من (مهريار هانم) الزوجة الثانية لإسماعيل رشدي باشا (توفيت سنة ١٣٢٠هـ/١٩٠٢م) كما هو منقوش على شاهد قبرها[٣٢].

ولدت رحمها الله سنة ١٢٥٦هـ/١٨٤٠م بمصر القاهرة وتعلمت العلم والأدب بها على أساتذة أفاضل بين أبويها باللغات الفارسية والتركية والعربية وقد ترجمت لنفسها في مؤلفاتها فقالت أنها لما بلغت من العمر سبع سنين بادرت والدتها (ماهتاب هانم) وهي جركسية إلى تعليمها فن التطريز واستحضرت لها آلات التعليم وكانت أفكارها غير متجهة لتلك بل جل مرغوبها في تعلم القراءة والكتابة، وكلما كانت والدتها تجبرها على تعلم التطريز تزداد هي نفورا من طلب والدتها، ولما رأى والدها تلك المحاورات بين الأم وبنتها، تفرس فيها النجابة ومخايل الذكاء فقال لوالدتها: دعيها فإن ميلها إلى القراءة أقرب. فأحضر لها اثنين من الأساتذة أحدهما يدعى إبراهيم أفندي مؤنس كان يعلمها القرآن والخط والفقه، والثاني يدعى خليل رجائي أفندي يعلمها علم الصرف واللغة والفارسية.

واستمرت على هذا المنوال إلى أن بلغت من العمر اثني عشرة ربيعاً تاقت نفسها إلى مطالعة الكتب الأدبية ودواوين الشعر باللغات الثلاث فحجبها والدها رحمه الله، وهو من كبار كتاب عصره والبارعين في اللغات الشرقية عن الاختلاط بالرجال وتولى هو بنفسه التدريس لها كل ليلة بعد العشاء زهاء ساعتين، تارة في كتاب (الشاهنامه) للفردوسي، وتارة في (المثنوي) لجلال الدين الرومي، كلاهما من عيون الأدب الفارسي والتصوف الإسلامي الرائع، مما يدل على علو كعب والدها إسماعيل رشدي باشا في الأدب الإيراني ومبلغ حرصه على الثقافة التي كانت تسود موطن والده محمد تيمور الكاشف وهو جبال الأكراد بشمالي الموصل، ثم تقول الشاعرة أنها أول ما نطقت بالشعر نطقت باللغة الفارسية، وتذكر مناسبة لطيفة لذلك، وهي أنها كانت ليلة من الليالي القمرية في حديقة قصرها تتألف نور القمر وروعته والأزهار وبهجتها وكانت بيدها باقة من الورد والزهور تنظر إليها نظرة كلها شعر ومعاني فإذا بوالدتها تدعوها إليها فقطع عليها سكون تفكيرها فتذهب إليها ثم تعود إلى مكانها

الأول من الحديقة فترى أن باقة ورودها وزهورها مبعثرة مشتبه فلا تجد من تخاطبه لتحمله تبعة ذلك سوى القمر الذي كان حينئذ يتوسط كبد السماء، فنطق لسانها بالشعرالفارسي الآتي[٣٣]:

(أيها القمر الباهر أن باقة وردي تشتت، وقد كنت وكلتها إليك عليها ، فمن الذي بعثرها وشتتها؟ وكلما رأيت باقتي مبعثرة هكذا أشعر بحرقة شديدة في نفسي فواحرقتاه ! !)

وفي أثناء ذلك يدخل عليها والدها – رحمه الله– فيراها مضطربة يعلوها الحزن والأسى، فيسألها عن جلية الأمر، ثم يطمئنها ويبدي لها سروره[٣٤] عندما يستمع إلى باكورة قريحتها الوقادة قائلاً لها: إن التسجيع والتعمق في الأدب لا يتمان ولا يكملان إلاّ باتقان اللغات الثلاث: العربية والفارسية والتركية، مع أخذ قسط كبير من علم العروض، وبعد سنة إن شاء الله سادبر لك أستاذة ملمة بهذا العلم تتلقين عليها ما تريدين، غير أن الظروف لم تسمح بذلك، إذ يشاء القدر أن تتزوج بمحمد توفيق بك ابن السيد محمود بك الإسلامبولي[٣٥] كاتب ديوان همايون سابقاً، وكان ذلك في سنة ١٢٧١هـ/١٨٥٤م، وتنقبض عن المطالعة وإنشاء الأشعار وتحبير المقالات، وتلتفت إلى تدبير المنزل وتربية الأولاد، حيث رزقت من زوجها المذكور بنتين كبراهما (توحيدة)، والصغرى........[٣٦]، وولد يدعى (محمود بك) عاش وكبر إلى أن قام بجمع دواوين والدته وحل بذلك في قلبها محل أخته (توحيدة) إلى أن توفيت إلى رحمة الله في ١٢٩٤هـ/١٨٧٧م وهي عذراء لا تبلغ من العمر أكثر من ثمانية عشر ربيعاً، فاستولى على شاعرتنا العظيمة الحزن والأسى الشديد، إذ كانت الفقيدة مدبرة منزل والدتها ولا تحوجها لأحد سواها، فتركت الشعر والعروض والعلوم، وجعلت ديوانها الرثاء والعديد[٣٧] مدة سبع سنين حتى أصابها الرمد، فكثر لوامها وعواذلها من أولادها وصويحباتها ونهوها عما هي فيه.

هذا وكانت الشاعرة بعد وفاة والدها سنة ١٢٨٩هـ/١٨٧٢م ثم زوجها في سنة ١٢٩٢هـ/١٨٧٥م حيث صارت حاكمة نفسها، قد أحضرت لنفسها اثنتين من الأساتذة لهما إلمام بالنحو والعروض تدعى إحداهما (فاطمة الأزهرية) والثانية (ستية الطبلاوية) تأخذ منهما النحو والعروض، حتى برعت فيهما، وأحسنت قرض الشعر، فتضع القصائد الطوال والأزجال والموشحات البديعة. وكان قد تجمع لديها

طائفة من الأشعار والقصائد في اللغتين الفارسية والتركية[٣٨] قالتها في أوان صباها وأودعتها إياها لدى كريمتها توحيدة على أمل طبعها فيما بعد، غير أن وفاة حبيبة قلبها (توحيدة) حالت دون ذلك مدة من الزمن إذ أحرقت المترجمة محفظتها الخصوصية المحتوية على أشعارها الفارسية وغيرها[٣٩] حيث كانت ابنتها توحيدة تحتفظ بها[٤٠]، فلم يبق لها من الأشعار سوى التركية والعربية.

وأخيراً لما سمعت قول الناصحين، وأخذت شيئاً فشيئاً تقلل من النوح والبكاء حتى شفاها الله من الرمد، اقترح عليها ابنها (محمود بك) جمع أشعارها ونشرها في دواوين مطبوعة والتمس منها أن تقول بعض القصائد والغزل تضمنها معاني بهجة تدل على السرور والإنشراح على خلاف ما قالته في أيام الحزن والأسى، وغرضه من ذلك وأن تنشغل بجمع الأشعار والقصائد وقولها وإعدادها للطبع، وهكذا تم جمع وطبع المؤلفات الآتية على ما أدى إليه البحث حتى الآن:

١- نتائج الأحوال في الأقوال والأفعال:

كتاب عربي يتضمن قصصاً لتهذيب النفوس بأسلوب إنشائي مسجع حيث كان سائداً وقتئذ طبع سنة ١٣٠٥هـ/١٨٨٨م محفوظ بدار الكتب المصرية تحت رقم ٢٧٤٥ أدب. ورد في مقدمته شيء من ترجمة المؤلفة بقلمها الفاتن[٤١].

٢- مرآة التأمل في الأمور.

رسالة باللغة العربية في ١٦ صفحة في الأدب طبع قبل سنة ١٣١٠هـ/١٨٩٣م.[٤٢] محفوظ بدار الكتب تحت رقم ١١٧٨ أدب.

٣- حلية الطراز

ديوان لمجموعة أشعارها العربية طبع في القاهرة مراراً آخرها سنة ١٣٢٧(١٩٠٩م)[٤٣]

٤- شكوفه (ديوان عصمت)[٤٤]

هو ديوان أشعارها بالتركية فقط، إلاّ أنه يشتمل على بعض أبيات فارسية قالتها الشاعرة مع مراثيها التركية في ابنتها (توحيدة)، فمن هنا ذهب بعض الناس إلى أن هذا الديوان هو (ديوان فارسي وتركي) والحقيقة خلاف ذلك إذ أن الشاعرة صرحت في مقدمة ديوانها التركي الذي اطلعت عليه منذ سنوات وليس عندي الآن حتى أدرسه دراسة وافية بأن أشعارها الفارسية وهي التي قالتها في أوان صباها

وكانت محفوظة لدى ابنتها (توحيدة) فأحرقتها مع ما أحرقتها من مخلفاتها الخصوصية، فيتبين من هذا أن ليس لها ديوان فارسي مستقل لا مخطوط ولا مطبوع، غير أن علو كعبها في الفارسية وأدبها يظهر من نماذج شعرها الفارسي الموجود في الديوان التركي، وفي شواهد قبور الأسرة بالإمام[٤٥]، ومن الترجمة المُسهَبَة التي كتبتها بقلمها لنفسها في مقدمة الديوان التركي المطبوع بالقاهرة بمطبعة المحروسة لعزيز الياس سنة ١٣١٥هـ/١٨٩٨م.

وورد في كتاب (الدر المنثور في طبقات ربات الخدور) للسيدة زينب فواز أن الديوان التركي المسمى بـ(شكوفه) تحت الطبع الآن (١٣١٢) (١٨٩٤م) بالاستانة، فلعله طبع مرتين، واحدة في القاهرة، وأخرى في الاستانة مرة أخرى، ويجوز أنه لم يتم طبعه في الاستانة[٤٦]. وهاك نصوص ما ترجمته الشاعرة لنفسها في مؤلفاتها وما كتبه المؤرخون المعاصرون من الكتاب والباحثين، أمثال السيدة زينب فواز، والعلامة جورجي زيدان، وإلياس سركيس[٤٧].

قالت في مقدمة ديوانها العربي المسمى بحلية الطراز، المطبوع مراراً في القاهرة في سنة ١٣٠٣(١٨٨٥م) وسنة ١٣١٠ و١٣٢٧ (١٨٩٢و١٩٠٩م)[٤٨]

(أما بعد) فتقول ذات القريحة القريحة والجناح المكسور، عائشة عصمت بنت المرحوم إسماعيل باشا تيمور، عفا الله عنها وعن والديها وأحسن إليهما وإليها:

لا يخفى على النبيه الألمعي واللبيب اللوذعي أن الشعر ديوان العرب، وعنوان الأدب، وبستان الأذهان، وحلية الإنسان، بل ريحانة الألباء، وزهرة أولي الفضل والذكاء، به تتميز القرائح، ويتميز البغاث من الصادح، وإن العدد الوافر من الفضلاء قد عانى الشعر تأدباً لا تكسباً، وتفكهاً لا تطرباً. وقد سبقتني من ذوات القناع من رنح لها في الآداب أثبت أقدم، وأصبحت بحسن مطالعها في دولة الأدباء كالعلم كليلى الأخيلية وبنت المستكفي ولادة، وسميتي عائشة الباعونية ذات الفكرة الوقادة، ومن معاصراتي ربة الأدب الباهر والقدر الشريف السيدة وردة بنت الفاضل البارع الشيخ ناصيف، فما منهن إلاّ من بدأت في الشعر وأعادت وأجادت في مضمار البيان وأفادت، وقد كنت وزهرة الشبيبة غضة، وجيوش الهموم عن فكرتي منفضة، أهصر من فنون الأدب كل فن، وأصرف في نظم القريض على سبيل التأدب برهة من الزمن، فكنت أنظم الشعر باللغة الفارسية والتركية، وآونة في اللغة الشريفة العربية، حتى

اجتمعت عندي منه جملة كافية، ولصدر المحب شارحة وافية، وقد أحببت أن أجمع منه ما كان في اللغة العربية حذراً من دخوله بالتشتت في خبر كان، ورغبة في تخليد ذكرٍ استجلب به طلب الرحمة والغفران، عالمة أني مهما بلغت لم أزل قاصرة عن درجةٍ أهل الفضل والإطلاع، وهيهات أن تقاس بأفاضل الرجال القاصرات من ذوات القناع، واثقة بإغضاء من سيقف عليه من أهل الذكاء والعفو عما عسى أن يجدوه من تقصير أو خطأ، فالكريم من عفا وصفح، والسيد من تسامح وسمح، والعفو من ذوي الأدب مأمول، والعذر عند كرام الناس مقبول. وها أنا أشرع في المقصود، معبرة بقالت دون قلت، تفادياً من وصمة التبجح، وما توفيقي إلاّ بالله عليه توكلت. (قالت):

بيد العفاف أصون عز حجابي وبعصمتي أسمو على أترابي

.........الخ

وترجمت الشاعرة نفسها في مقدمة كتابها المسمى (نتائج الأحوال في الأقوال والأفعال) المطبوع أوائل جماد ثان سنة ١٣٠٥ (١٨٨٧ م في) مطبعة محمد أفندي مصطفى بالقاهرة، فقالت:

(وبعد) فتقول ذات الجناح المكسور، عائشة عصمت بنت المرحوم إسماعيل باشا تيمور: إني منذ انطوى وساد مهدي، وجال على بساط البسيطة قدي، وأدركت مواطن غوايتي ورشدي، ورعيت حرمة والدي وجدي، أجد طفل قصدي شغف الرضاع أخبار من غبر من الأمم، وكهل جدي مائلاً إلى استقصاء أحاديث من كان في سالف القدم، فكنت أشغف بمسامرة الكبر من النساء لسماع أحسن الخبر، وألتقط من تلك النوادر أعاجيب القدر، وأتأمل بمستطاع جهدي فيما يرد علي من أنواع الجد والهذر[٤٩]. واقتطف ما يسعه وعاء وعي من ثمر ذلك الشجر حيث لا طاقة لي على خلاف ذلك السماع، ولا سبيل لسِنّي إلى التمتع بغير ذلك المتاع. فلما تهيأ العقل للترقي وبلغ الفهم درجة التلقي، تقدمت إليَّ ربة الحنانة والعفاف، وذخيرة المعرفة والإتحاف، والدتي — تغمدها الله بالرحمة والغفران— بأدوات التطريز والنسيج وصارت تجد في تعليمي، وتجتهد في تفطني وتفهيمي، وأنا لا أستطيع التلقي، ولا أقبل في حرفة النساء ترقي، وكنت أفر منها فرار الصيد من الشباك، وأتهافت على حضور محافل الكتاب بدون ارتباك، فأجد صرير القلم في القرطاس أشهى نغمة،

وأتحقق أن اللحاق بهذه الطائفة أوفى نعمة. وكنت ألتمس من شوقي قطع القراطيس وصغار الأقلام، وأعتكف منفردة عن الأنام، وأقلد الكتاب في التحرير، لأبتهج بسماع هذا الصرير، فتأتي والدتي وتعنفني بالتكدير والتهديد، فلم أزد إلاّ نفوراً، وعن صنعة التطريز قصوراً، فبادر والدي — تغمد الله بالغفران ثراه، وجعل غُرف الفردوس مأواه— وقال لها: دعي هذه الطفيلة للقرطاس والقلم، ودونك شقيقتها فأدبيها بما شئت من الحكم، ثم أخذ بيدي وخرج بي إلى محفل الكتاب، ورتب لي استاذين أحدهما يعلم اللغة الفارسية، والثاني لتلقين العلوم العربية، وصار يسمع ما أتلقاه من الدروس كل ليلة بنفسه حتى تفطنت شيئاً فشيئاً، فوجدت في نفسي ميلاً إلى نظم الشعر، فكان أول نطقي فيه باللغة الفارسية. ثم اجتهدت في التعليم، فلم اتخلف يوماً ولم أتوقف. ولما تحلى مذاقي بحلاوة تلاوة كلام الله القديم، وقلت ملتمسة للفتح بفضل بسم الله الرحمن الرحيم، ووفقني الفتاح بفتح خلية ذاك الشهد الصافي، والإرتواء من ذلك النهد الكريم الشافي، فما زلت اقتبس ضياء التفقه من سرج التلاوة، وألتمس عذوبة الهداية من صحاف زبدة هاتيك الحلاوة، حتى فطنت لمطالعة الأساطير، وأدركت من بدائع المعاني الجم الغفير، ولم أكن أهلاً لاقتناء تلك البضاعة، ولا كفؤا لجوهر هذه الصناعة، وإنما قد عود الخالق مخلوقه بالمن والكرم، وعلم الإنسان ما لا يعلم، فطالعت من التواريخ ما قدرت قدرتي أن تدانيه، وما أمكن فكرتي الخامدة أن تصل إلى فهم معانيه، حيث لم يمكن لي دخول محافل العلماء المتفقهين، ولم تسعني مجالس الفضلاء المتبحرين. فكم التهب صدري بنار شوق رياض محافلهم اليوافع، وأدرّ جفني على حرماني من اجتناء ثمرات فوائدهم در المدامع، وقد عاقني عن الفوز بهذا الأمل حجاب خيمة الإزار، وحجبني قفل خدر التأنيث عن سناء تلك الأقمار، وأحلاّني بسجن الجهل حليف أثقال وأوزار، فكانت تلك الحجب لمن لام في هفوات هذا المسطور أكبر أعذاراً، فلا تلوموا معشر الأفاضل خبيّه، ولا تبعثوا بسجينة شجيه، فلو اقتطفت زهر الآداب من رياض العرفان لكانت لشهد التدقيق خير خلية، ورجعت بالعلم والمعرفة راضية مرضيه. ولما تلوت أحاديث من مضى من السلف، ووردت منهل أخبارهم ورود من اغترف ثم اعترف، وعانيت مقادير الخلف، وتأملت في سِيَر سَيْر الأمم، وتحققت أن السعد والنحس منوطان بالقدر من القدم، وقد شاهدت — والله— في نفسي ذات الهالدات[٥٠] صدق هذا

الخبر، وكابدت لسوء حظي في كهف العزلة ما هو أدهى وأمر، فدعتني الرأفة بكل مغبون لقي ما لقيت، ودهي بما به دهيت، إلى أن أبدع له أحدوثة تسليه أشجانه عند تراجم الأفكار، وتلهيه عن أحزانه في غربة الوحدة التي هي أشد من غربة الديار، وتجعله في روض من الثمر أنيق، وتمهد له من طرق المسرة أبهج منهج وأقوم طريق، إذ لا سبيل إلى تسلية أفكار الوحيد إلاّ بمثل ذلك، ولا وصول إلى حصول أنس الغريب إلاّ من هذه المسالك، وسميتها (نتائج الأحوال في الأقوال والأفعال)، ورتبتها على خمسة فصول".

وهاك أقوال المؤرخين والكتاب الذين كتبوا عن الشاعرة باسهاب، منهم الكاتبة البارعة والمؤرخة الشهيرة، السيدة زينب فواز، مؤلفة (الدر المنثور في طبقات ربات الخدور) المطبوع ببولاق مصر سنة ١٣١٢(١٨٩٤م)، المحفوظ بدار الكتب تحت رقم ١٥٣٨ تاريخ[٥١]. قالت في ص ٣٠٣:

عائشه عصمت بنت إسماعيل باشا تيمور بن محمد كاشف تيمور:

أديبة فاضلة، حكيمة عاقلة، بارعة باهرة، شاعرة ناثرة، رضعت أفاويق الأدب وهي في مهد الطفولة، وتحلت بحلى لغات العرب قبل تضلعها باللغات التركية، وفاقت على أقرانها فصاحة عند بلوغها سن الرشاد، وصارت ندرة زمانها بين أهل الإنشاد والإنشاء، ولم تدع لولادة مقالاً، ولم تترك للأخيلية مجالاً، وقد أختست الخنساء وأنستها صخراً، وسارت في مضمار أدباء العصر.

تعلمت العلم والأدب في مصر القاهرة على اساتذة أفاضل بين أبويها، وكان أكثر ميلها إلى علم النحو والعروض حتى بلغت في الشعر حداً لم يبلغه غيرها من نساء عصرها. ولدت سنة ١٢٥٦ (١٨٤٠م) بمدينة القاهرة، ووالدتها جركسية الأصل، معتوقة والدها إسماعيل باشا تيمور. ولما انطوى بساط مهدها، وفرقت بين أبيها وجدها، بادرت والدتها إلى تعليمها فن التطريز، واستحضرت لها آلات التعليم، وكانت أفكارها غير متجهة لتلك، بل جل مرغوبها تعلم القراءة والكتابة، وقد علم منها هذا الميل من ائتلافها مع كتاب والدها. وكلما كانت والدتها تمنعها عن الحضور مع الكتاب وتجبرها على تعلم التطريز، تزداد هي نفوراً من طلب والدتها. ولما رأى والدها تلك المحاورات، تفرس فيها النجابة، وقال لوالدتها: دعيها فإن ميلها إلى

القراءة أقرب. وأحضر لها اثنين من الأساتذة، أحدهما يدعى إبراهيم أفندي مؤنس كان يعلمها القرآن والخط والفقه، والثاني يدعى خليل أفندي رجائي، كان يعلمها علم الصرف واللغة الفارسية. وبعدما تعلمت القرآن الشريف تاقت نفسها إلى مطالعة الكتب الأدبية، وأخصها الدواوين الشعرية، حتى تربت عندها ملكة التصورات لمعاني التشبيهات الغزلية وخلافها. ولما صارت قريحتها تجود بمعان مبتكرة لم يسبقها عليها غيرها، رأى والدها أن يستحضر لها أساتذة عروضيين من النساء الأديبات.

وقبل إتمام ذلك صار زواجها من السيد الشريف محمود بك الإسلامبولي ابن السيد عبد الله أفندي الإسلامبولي كاتب ديوان همايوني بالاستانة سابقاً، وذلك سنة ١٢٧١هـ (١٨٥٤م). وهنالك اقتصرت عن المطالعة وإنشاء الأشعار، والتفتت إلى تدبير المنزل، خصوصاً حينما رزقت بالأولاد والبنات، وبقيت على ذلك حتى كبرت لها بنت كان اسمها (توحيدة) فألقت زمام منزلها إليها، وكان في تلك الفترة توفي والدها سنة ١٢٨٩(١٨٧٢م) وزوجها في سنة ١٢٩٢(١٨٧٥م) وصارت حاكمها نفسها، فأحضرت لها اثنتين لهما إلمام بالنحو والعروض تدعى إحداهما (فاطمة الأزهرية) والثانية (ستية الطبلاوية) تأخذ منهما النحو والعروض حتى برعت فيهما، وأحسنت الشعر، وصارت تضع القصائد المطولة والأزجال والموشحات البديعة، فمن ذلك قد جمعت ثلاثة دواوين بالثلاث لغات: العربية والتركية والفارسية[٥٢]. وقبل أن تشرع في طبعها توفيت كريمتها (توحيدة) وهي في سن الثامنة عشرة من عمرها، فاستولى عليها الحزن والأسف الشديد حيث انها كانت مدبرة منزلها، ولم تحوجها لأحد سواها. وهناك تركت الشعر والعروض والعلوم، وجعلت ديدنها الرثاء والعديد والنوح مدة سبع سنوات حتى أصابها الرمد فكثرت لواحيها وعواذلها من أولادها وصويحباتها ونهوها لتقلع عما هي فيه. وأخيراً سمعت قول الناصحين وقللت شيئاً فشيئاً من البكاء والنواح حتى شفاها الله من الرمد، فجمعت ما وجدته من أشعارها حيث كان ضاع جزء منها مدة حزنها فجاء منه ديوان بالتركية سمته (شكوفه)، وهو تحت الطبع الآن بالاستانة العلية، وديوان عربي سمته (حلية الطراز) وقد طبع ونشر وكان له وقع عظيم في النفوس، وقبول زائد عند أهل الأدب.

وبعد ذلك رأت نفسها قادرة على التأليف، فألفت كتاباً سمته (نتائج الأحوال) فجاء غريباً في بابه، وقد طبع ونشر أيضاً. ولما انتشرت مؤلفاتها المذكورة سارت في حديثها الركبان إلى أقصى العمران، فوردت إليها التقاريظ من كل جهبذ أديب ولوذعي أريب. (وجميع ما ورد لها من التقاريظ موجود في مؤلفاتها سالفة الذكر التي منها التقريظ على (حلية الطراز) الآتي من السيدة (وردة اليازجي)[٥٣] التي أبدعت فيه لرقة معانيه. ولها تقريظ آخر على كتاب (نتائج الأحوال).

ومن إنشاء المترجمة نثراً ما قالته مرة في إصلاح العائلة، وقد نشر في جريدة الآداب يوم السبت الموافق ٩ جمادى الثانية سنة ١٣٠٦ تحت عنوان عصر المعارف – لا تصلح المعارف إلاّ بتربية البنات)[٥٤].

ثم ذكرت شيئاً كثيراً من أشعارها العربية.

وترجم لها العلامة جورجي زيدان في كتابه (تاريخ آداب اللغة العربية) المطبوع بالقاهرة سنة ١٩١٤ في ص٢٤٨ ج٤ فقال:

عائشه التيموريه (توفيت سنه ١٣٣٠هـ/١٩١٢م)

هي شقيقة أحمد بك تيمور صاحب الخزانة التيمورية[٥٥]، ولدت بمصر سنة ١٨٤٠ (١٢٥٦)، ونشأت من صغرها ميالة إلى الأدب، فعني والدها بتعليمها، فتعلمت العربية والفارسية فنالت حظاً وافراً وظهرت قريحتها الشعرية فأخذت بمطالعة كتب الأدب ولا سيما الدواوين. وتزوجت بمحمد توفيق بك بن محمود بك الإسلامبولي سنة ١٢٧١هـ/١٨٥٤م فشغلتها مهام الزواج عن المطالعة، فلما شبت ابنتها (توحيدة) عهدت إليها بمهام المنزل، وقد توفي والدها وزوجها فتفرغت للمطالعة. واتقنت النحو والعروض على (فاطمة الأزهرية) و(ستية الطبلاوية)، وأخذت في نظم الأزجال والموشحات والقصائد في اللغات العربية والفارسية وهي تهتم بنشر هذه المنظومات. توفيت ابنتها (توحيدة) تعظم ذلك عليها وشغلت بالحزن والبكاء سبع سنين. ثم عادت إلى نشر آثارها . وهاك ما عثرنا عليه:

١. شكوفه: هو ديوانها في التركية
٢. حلية الطراز: هو ديوانها في العربية طبع في مصر مراراً.
٣. نتائج الأحوال: باللغة العربية في الأدب. طبع بمصر.

ولتكوين فكرة عامة عن أشعار المترجمة في اللغات الثلاث نردف هذه النصوص بنصوص أدبية من شعرها تتضمن الرثاء وتاريخ وفاة أعضاء أسرتها، بعضها منقوشة على شواهدها لقبور في مدفن الأسرة وبعضها منشور في الديوانين التركي والعربي، لأنها جديرة بالدرس ووافية بالمرام لابداء الرأي في مقدرة الشهرة في الأدب الفارسي والتركي.

قبر ماهتاب هانم والده عائشه عصمت وحرم إسماعيل باشا رشدى

نيتدك أي جـــرخ دنى أول روح باكي نيلدك	ماهتابه ايلدك خاك سباهي جامه خـــواب
ســــيغ ميز غدر ايلـه اون بيل خون آلودليلك	شفقته هيج كلمدك ايتدكجه آه واضطراب
بولمدي باكيزه تن خونرين بنجه كون خلاص	حســـرت فرقت ايلـه اولدي جكر كبـــاب
مير اســـماعيله محرمدي اويكتاي عـــــدن	مزده دعوتله كلدي ارجعي امــري خطاب
يأس حسرتله ديدي تاريخي عصمت دختری	غرفهء مأدايه رونق ديـــردي نور ماهتـاب

١٢٨٥

قبر خديجه عفت شقيقه الشاعره عائشه عصمت

شهيد وضعه كريان اول ايا جشم جهان هربـار	عروسك جامه سي اولدى كفن نامنده خلعتلر
نفاسك ارمدن عهدى دوشدى كاخ فردوســــي	زفافك حيني كلمزدن جالندى كرسى رحلتلر
شفاعت خواء اولسون اول خديجة مخلص عفت	أتاسى مير إسماعيله كوجدر فرقت دخـــتر
مثنى دختريله دفن اولوب خاك ســــياه ايجره	اوتشنه لب عروسينك اوله جرعى مي كوثـــر
كل اي عصمت شقيقنه نه جاره سويله تاريخن	نعيمك عزمنه اي كل ندا كلدى بشارتلـــــر

٣٠ ، ٥٥، ٦٤، ١٣٣

١٢٨٢

قبر (إسماعيل رشدى باشا) نجل محمد تيمور الكاشف

برتو مصبـــاح تقوى عـارف قدر ســـير	خامهء طرس بلاغت نخبهء أهل نظر
يعنى تيمور زاده اسماعيل باشا رشدى كم	ارجعى أمرى مناجاتيله اول بكتا كهر
دســـت رضواندن آلوب جـــام لقايى فجأة	دوحهء بزم نعيمى روحنه قيلدى مقر
عايشــــه قطرات اشـــككله كهر تاريخ ياز	كلشن رضوانه زيور ويردى آه نوربدر

٣٥٠، ٨٥٠، ١٧، ٢٠، ٥٢

١٢٨٩

١- محمد تيمور المشهور بالكاشف (١١٧٩ هـ / ١٧٦٥ م — ١٢٦٤ هـ / ١٨٤٨ م)

كردي عصامي من جبال الأكراد الكائنة بشمال الموصل وشرقيها اسمه (محمد)
تلقب بتيمور (يعني الحديد) لصلابته وشدة بأسه. وفد الى مصر واتصل
بالمغفور له محمد علي باشا رأس الأسرة المالكة بمصر ~~وكان~~ في أوائل القرن
التاسع عشر الميلادي (١٨٠٧ تقريبا) فخدم رحمه الله عاهل مصر العظيم
اربعين سنة كاملة متقلبا في مناصب عسكرية ووظائف ادارية كبيرة وبعد
والحجاز حيث اشترك في جميع حروب محمد علي وأولاده في البلاد العربية
فأبدى بسالة كبيرة وحنكة ادارية عظيمة في جميع المناصب العسكرية
والادارية التي تولاها. وكان آخر منصب تولاه في الحجاز منصب
محافظ المدينة المنورة اثناء ما كان (احمد شكري باشا يكن) قائدا عاما
في الحجاز (١٢٥٢ هـ). كما ان آخر منصب اداري شغله في مصر كان
كاشف الشرقية اي مديرها، ومن هنا اشتهر باسم (تيمور اغا) الكاشف
ثم (تيمور كاشف) ~~وهناك~~ سنذكرها بأن نص المرثية التركية المنقوشة على قبره بمدفنه
الأسرة بالإمام الشافعي ~~بضواحي القاهرة~~. والراجح انها من قول نجله المرحوم
اسماعيل رشدي باشا. وهي تتضمن تاريخ وفاته ومدة حياته (عمره) ومدة
خدمته لمصر وتاريخ ميلاده صراحة ضمنا. وكان ختمه منقوشا عليه ايام توليه الوظائف
ما بالي (ربه وفقه امور محمد تيمور) ١٢٥٢ هـ.

X وهو يحمل شيئا كثيرا من الثقافة التي كانت سائدة حينئذ في بلاده؛
فكان يعرف الكردية وهي لغة قومه والفارسية وهي لغة الأدب
~~والخطابة~~ والترسل والتركية العثمانية وهي اللغة السائدة بدوائر الحكومة
ومصالحها في انحاء البلاد العثمانية من كردستان الى العراق والشام ومصر
... الخ. وكان لهذه الثقافة اثرها في نشأة ابنه اسماعيل رشدي وحفيدته
عائشة عصمت نشأة أدبية اذ شبتا الى ... في أدب اللغات الشرقية.

هذا
/ ولا يشك ان هذه الحال عرضنا في تاريخ حياته قبل وفوده الى مصر واتصاله
بمصلحها العظيم، اذ ليس لدينا دليل نستند او نسترشد بها على جلاء هذا الغموض .
ومالنا انه يحاول ذلك فانه اعماله الباهرة بمصر والحجاز مع رجال محمد علي
المعدودين لدليل على عبقرية هذا الرجل وعصاميته [illegible]
[illegible] وتوفيقه في تنشئة نجله وحفيدته نشأة ادبية كاملة .
وقد تزوج بجاريتين شركسيتين احداهما تدعى (عائشة صديقة) وهي
ام اسماعيل رشدي باشا والثانية (سيارة كادية) ولم تعقب منها احدا .
ا/ المتوفاة سنة ١٢٨٦
ا/ وزينب هانم شقيقته المتوفاة بكرا سنة ١٢٦٠

نص ما هو منقوش على
/ قبر المرحوم محمد تيمور اغا الكاشف

دار مصرك املكداري قديد مبزى : سنى سكان آلتى يا اير وكيده ايتدى انتقال
حضرت تيمور اغا قوه سنه خدمت ايدوب : استقامتده دوام ايلرايدى روز وليل
كام آلوب كيتدى جهاندن آه وفرياده بدل : خير ايله ياد ايلسون احباب واولاد وعيال
جاريا امداد ايدر تاريخ گوهر وارثيه : دار عدنه ايلدى تيمور كاشف ارتحال
٥٠ ٢٠ ٤١٠ ٢٨٠ ٤٠٠

١٢٦٤ هـ
(١٨٤٨ م)

وعلى
/ قبر المرحوم زينب هانم كريمة محمد تيمور الكاشف

دختر نازكتر تيمور اغا يه قيدك آه : جامه خوب نازني ايتدك خلعت خال سياه
تاجدار ايتدى جهاندن ارتحال آخرت : دار عدني ذاتنه بيت العروس ايتسون اله
دست اعزاز اوزره توقير ايليجه حوريان : دادر وباد بيدر يهوده ايلر آه وواه
الغضه اهم عرش چيقدى رشده بوتاريخده : كنج ايكن زينب خانم قيلدى بقاى جلوه گاه
٧٢، ٨١، ٦٩، ٦٩١، ١٥٤، ١٢٢، ٧٠

١٢٦٠ هـ
(١٨٤٤ م)

الهوامش:

[١] كتب محمد علي عوني ألقابه في نهاية ترجمته للجزء الثاني من كتاب (الشرفنامه) ص٢٦٧ على النحو الآتي " تمت الترجمة الحرفية على يد أضعف العباد صانه الله من كيد أهل الفساد محمد علي عوني بن عبد القادر عوني بن محمد علي آغا البابي السوركي موطناً والدنبلي الظاظائي عشيرة وجنساً والكردي شعباً وأمة"،

[٢] عبد الرحمن الشيخ علاء الدين النقشبندي: محمد علي عوني، الباحث والمحقق، محاضرة ألقيت في الندوة الخاصة بذكرى محمد علي عوني، أربيل ٢٠٠٧، ونشرت في كتاب الندوة، أربيل ٢٠٠٨، ص٦٢-٦٧.

[٣] نجم الدين عوني: مقدمة الطبعة الثانية من خلاصة تاريخ الكرد وكردستان، صXII

[٤] نشر كاتب السطور عدداً من هذه الوثائق مع تقديم وتحقيق في كتاب عنوانه (العراق في وثائق محمد علي) وصدر عن بيت الحكمة في بغداد سنة ١٩٩٩.

[٥] صدر هذا الكتاب بالإنكليزية سنة ١٩٣٠ ثم طبع بالعربية في مطبعة سعادة بالقاهرة وقد كتب عليه اسم جمعية (خويبون)، ويرى بعض الباحثين أن الكتاب من إعداد هذه الجمعية، وأنها أرسلته إلى محمد علي عوني لصياغته، فقام بالعمل، وأضاف إليه ملحقاً ضم معلومات مهمة عن العشائر الكردية وما تعرضت له من مذابح. ينظر عزالدين رسول: محمد علي عوني، الشخصية البارزة في تاريخ الكورد الحديث، محاضرة ألقيت في الندوة الخاصة بذكرى محمد علي عوني، أربيل ٢٠٠٧، ونشرت في كتاب الندوة، أربيل ٢٠٠٨، ص٢٦.

[٦] تنظر ترجمته في نجم الدين عوني: مقدمة الطبعة الثانية من خلاصة تاريخ الكرد وكردستان، وخيرالدين الزركلي: الأعلام ج٦ ص٣٠٦.

[٧] الزركلي: الأعلام ج١ ص١٠٠

[٨] الأعلام ج٧ ص١٦٥

[٩] الأعلام ج٦ ص٢٢

[١٠] أدرج المؤلف هذه العلاقات النسبية على شكل مسودة (مشجر)، ونظراً لصعوبة نشره على وضعه هذا فإننا أدرجنا نصه على شكل كلام متصل.

[١١] التواريخ الميلادية بين المعقوفات من وضعنا.

[١٢] عرف تيمور آغا (باشا) باسم (تمر) قبل أن يلي الحكم، وفي سنة ١١٨٨هـ/١٧٧٤م قاد حركة قبيلته في حركة واسعة وصفت بالتمرد ضد السلطات العثمانية، فعين السلطان عبد الحميد الأول والي أورفه الوزير محمد باشا للقضاء على حركته، ومع ذلك حقق تمر انتصاراً على والي ديار بكر، حتى أنه فرض الأتاوة على أهلها، وفي سنة ١٢٠٥هـ/١٧٩٠ عين السلطان سليم الثالث لحربه سليمان باشا الكبير، والي بغداد، ومحمد باشا الجليلي والي الموصل، فتمكنا من تشتيت قواه، وتعيين أخيه إبراهيم باشا أميراً على الملية بدله، وتمكنت قبيلة العبيد

العربية بقيادة الحاج سليمان الشاوي من دحر ما تبقى من القوات المنضوية تحت زعامته، فاضطر إلى الهرب إلى جبل سنجار، وقد تخلت عنه قبيلته، في سنة ١٢٠٨هـ/١٧٩٣م لم يجد بداً من طلب العفو من والي بغداد، فعفى عنه الأخير، واستدعاه إلى بغداد، حيث أقام مكرماً سبع سنين، وأخيراً توسط له لدى الدولة العثمانية، فعين والياً على أورفه، إلا أنه لم يتمكن من دخولها، فعزل، وعاد هو إلى سيرته الأولى في الخروج على السلطة العثمانية، فأصدرت الأخيرة أمرها إلى والي بغداد علي باشا بحربه، فاضطر إلى الهرب إلى نواحي الخابور. وواضح أن مناوءة تيمور باشا وأسرته للعثمانيين هي التي دفعت بهم فيما بعد إلى الانضمام إلى مصر. ينظر ياسين العمري: غاية المرام، بغداد ١٩٦٩، ص١٩١، وغرائب الأثر، الموصل ١٩٤٠، ص٢١–٢٥، وعثمان بن سند: مطالع السعود، بتحقيقنا، بيروت ٢٠٠٩، ص٢٠٣ – ٢٣٩ ومجهول: روضة الأخبار في ذكر أفراد الأخيار، بتحقيقنا، السليمانية ٢٠١٠، ص٥٢–٥٤ والدر المكنون، مخطوط.

[١٣] الدركاه العالي: الباب العالي، وهو اسم للحكومة العثمانية، ومير ميران (أمير الأمراء) اسم لرتبة عثمانية.

[١٤] هو المسؤول عن شؤون توطين القبائل.

[١٥] الطبنجة: ضرب من السلاح الناري يشبه المسدس أو هو مرحلة من مراحل تطوره.

[١٦] الهوارة قبيلة عربية هاجرت من الجزيرة العربية إلى منطقة (البحيرة) في مصرفي سنة ٧٧٩هـ/ ١٣٧٧م ثم انتقلت إلى الصعيد سنة ٧٨٢هـ/ ١٣٨٠م وقد زجها محمد علي باشا في حروبه فأبلت فيها البلاء الحسن.

[١٧] هو قائد الجيش العثماني الذي أرسله السلطان محمود الثاني لصد توسع إبراهيم باشا في الأناضول، فتقدم بقواته البالغة نحو ٥٣ ألف مقاتل، واحتل بعض مضايق طوروس، ثم خاض معركة حاسمة في قونية ضد إبراهيم باشا لكنه خسرها ووقع أسيراً في أيدي القوات المصرية.

[١٨] في الأصل (يدها).

[١٩] كذا في الأصل، يريد إحدى وثائق آرشيف قصر عابدين التي رجع إليها، ولكنه لم ينشر نصها في بحثه ليتسنى للقارئ النظر إليها.

[٢٠] اتخذ المؤلف رحمه الله من ترجمة محمد تيمور هذا بداية لرسالته، بوصفه رأس الأسرة وأول من عرف من أبنائها، ولذلك فإنه كتب في أعلاها عنوان الرسالة نفسها (الرسولة العونية .. الخ) ، ثم أنه بحث في الوثائق المصرية المحفوظة في قصر عابدين على وثائق تخص الموضوع فعثر على اشارات مهمة في وثائق لم يقف عليها من قبل توضح علاقة محمد تيمور الكاشف بأسلافه من أمراء الملية، فكتب خلاصة هذه الوثائق في ورقة تقدمت الرسالة، وهي التي تقدمت في نشرتنا هذه، إلاّ أن الوقت لم يسعفه فيما يبدو لاضافة مضمون تلك الوثائق إلى الرسالة نفسها مما أظهر نوعاً من الاختلاف بين ما ورد في الوثائق حول أصل الأسرة وبين ما

أورده في ترجمته لمحمد تيمور. وواضح من مقارنة ما كتبه أولاً وما جاء في الوثائق المذكورة أن محمد تيمور الكاشف هو نفسه تيمور(الثاني) بن محمود بن تيمورأو تمر (الأول)، وأنه هو الذي انضم إلى قوات إبراهيم باشا بن محمد علي والتحق بخدمة الحكومة المصرية. وثمة رواية أخرى تختلف عما ذكر المؤلف هنا وهو أن محمد تيمور الكاشف هو ابن إسماعيل بن علي كرد، وأنه من بلدة (قره جولان) لا من أورفه. ينظر محمد علي الصويركي: معجم أعلام الكرد، السليمانية ٢٠٠٦، ص٦٠٠ وكتابه: مقالات ودراسات كردية، السليمانية ٢٠١٠ ص٢٤٦ وفي الموقع .al shahed وتشير هذه الرواية إلى أنها تستند إلى ما تسميه (الأوراق المصرية)، هذا مع أن هذه الأوراق نفسها تذكر رواية أخرى هي التي يعتمدها المؤلف كما لاحظنا.

[٢١] سبق أن ذكر أن الأسرة تنتسب إلى عشائر الملية في أورفه، وهذا بعض أوجه الاختلاف بين ما كتبه أولاً وبين ما توصل إليه من معلومات في الوثائق التي اطلع عليها.

[٢٢] كادين، وتكتب بالتركية العثمانية : قادين، بمعنى السيدة.

[٢٣] الأبيات التذكارية على شواهد القبور لا تتضمن إلا معان تقليدية شائعة في وداع الأموات وهي لا تقدم فوائد تاريخية باستثناء تحديدها لتاريخ الوفاة، وعليه فإننا لم داع لترجمتها إلى العربية.

[٢٤] هنا كتب المؤلف في الأصل: الإيرانية، ويظهر أنها زائدة، لأنه كتب بعدها : والفارسية.

[٢٥] تولى سعيد باشا حكم مصر من ١٨٥٤ إلى ١٨٦٣ ثم أعقبه إسماعيل باشا حتى ١٨٧٩م. كان محمد علي باشا قد اتخذه كاتباً خاصاً ثم جعله وكيلاً لمديرية الشرقية فمديرتً لبعض المديريات كان آخرها الغربية، ثم اختير رئيساً للجمعية الحقانية في زمن إبراهيم باشا ثم رقي في عهد ولاية عباس باشا إلى وكالة (ديوان كتخدا) ثم ناظراً على خاصته (الدائرة الآصفية) ورئاسة الديوان في عهد محمد سعيد باشا ثم ناظراً لخاصة ولي العهد محمد توفيق باشا (الخديوي فيما بعد) مدة ستة أشهر حتى فاجأه الأجل.

[٢٦] ينظر الصويركي اعلام الكرد ص١٠٧

[٢٧] في الأصل (الحضرة الخديوية) وقد أصلحه بأن كتب فوقه بالقلم الرصاص ما أثبتناه.

[٢٨] أورد المؤلف أربعة أبيات في رثائه مما قرأه على شاهد قبره فيما يأتي من هذه الرسالة.

[٢٩] أثبت هنا ما سبق أن نقله سابقاً، فلم نر ضرورة لهذا التكرار.

[٣٠] الصحيح (تاريخ آداب اللغة العربية) ويقع هذا النص في ج٤ ص٢٤٨ من طبعة القاهرة ١٩١٤

[٣١] سيورد المؤلف نص هذه الأبيات فيما يأتي من رسالته هذه.

[٣٢] لم يورد المؤلف نص هذا الشاهد في رسالته على غير ما فعل في الشواهد الأخرى.

[٣٣] أدرج المؤلف هنا بيتين بالفارسية وأجرى على بعض ألفاظهما شطب وتعديل، ثم ضرب عليهما بالحبر، مكتفياً بالترجمة العربية.

[٣٤] في الأصل (سرورها).

[35] في الأصل تتمة لهذا النسب وهي (ابن السيد عبدالله أفندي الإسلامبولي) ولكنه شطب عليها بالحبر.

[36] بياض في الأصل.

[37] كذا في الأصل، ولعله قصد (التعديد) وهو عد مآثر المتوفى، واللفظة على أية حال عامية. وكتب بعدها لفظة (والنوح) ثم شطب عليها بالحبر.

[38] كتب في الأصل (اللغات الثلاث) ثم عاد فشطب عليها وكتب ما أثبتناه.

[39] في الأصل عبارة ضرب عليها بالحبر هي (وجزء يسير من أشعارها الأخرى).

[40] هنا عبارة ضرب عليها بالحبر هي (وكانت حارسة عليها فمن هنا يعلم أن ليس لها ديوان مجموع مستقل باللغة الفارسية ومن المؤكد أن لها ديوانين).

[41] أعادت الهيئة المصرية العامة للكتاب نشره سنة ٢٠٠٤.

[42] طبع في مطبعة المحروسة في القاهرة سنة ١٨٩٢م.

[43] أعيد طبعه في القاهرة، سنة ١٩٥٢ وفيها أيضاً، بتحقيق محمد أبو المجد سنة ٢٠٠٤م.

[44] شكوفة كلمة فارسية بمعنى: ازهار.

[45] يقصد مقابر الإمام الشافعي.

[46] أنهى المؤلف – رحمه الله– كتابه هنا، حيث كتب عبارة (والله ولي التوفيق وملهم الصواب) وأثبت اسمه ووظيفته (مترجم تركي وفارسي بديوان جلالة الملك)، ثم شطب على هذه العبارات، واستمر في تأليفه الكتاب فكتب في الصفحة التالية عبارة (تابع عائشة عصمت التيمورية) واستأنف الكلام هناك.

[47] نقل المؤلف كلام السيدة فواز وجرجي زيدان فيما سيأتي من هذه الرسالة، بينما لم ينقل ما أورده يوسف إليان سركيس (وليس إلياس سركيس)، وهو يقع في كتابه (معجم المطبوعات العربية والمعربة) ص١٢٥٦.

[48] وله طبعة أولى سنة ١٢٨٩هـ.

[49] في الأصل (الهزر)

[50] كذا في الأصل.

[51] أعادت دار الكتب العلمية في بيروت نشره بتحقيق محمد أمين ضاوي سنة ٢٠٠٠.

[52] سبق أن توصل المؤلف إلى أنها لم تضع ديوانا بالفارسية، وإنما هي أبيات أوردتها في ديوانها التركي.

[53] هي وردة بنت ناصيف اليازجي، وأخت الشاعر إبراهيم اليازجي، أديبة شاعرة ولدت في لبنان سنة ١٢٥٤هـ/ ١٨٣٨م ورحلت إلى مصر سنة ١٨٩٩ وتوفيت في الاسكندرية سنة ١٣٤٣هـ/ ١٩٢٤م، وكانت لها مراسلات أدبية مع أدباء مصر وسوريا، ومنهم صاحبة الترجمة، ولها ديوان مطبوع بعنوان (حديقة الورد). ينظر الزركلي: الأعلام، بيروت ١٩٩٠.

[54] ما بين المعقوفين للمؤلف، وهو زيادة على ما نقله من (الدر المنثور).

[55] اشتهر العلامة أحمد تيمور بما ضمته خزانة كتبه من كتب ومخطوطات نادرة، بلغت نحو ١٩٠٠٠ مجلد، وقد آلت هذه الخزانة إلى دار الكتب المصرية.

پوخته

(الرسالة العونية في أنساب الاسرة التيمورية) واتە پەیامی عەونی لە ڕەچەڵەکانی بنەماڵەی تەیمووری) پەیامەکی مێژووییە نووسەری کورد محەممەد عەلی عەونی سەرۆکی قەڵەمی وەرگێڕان لە دیوانی پاشایەتی لە میسر ساڵی ١٩٤٣ نووسیویەتی و تیادا مێژووی چوونە ریزی ئەم بنەماڵەیە لە نیشتمانی یەکەمی لە شاری ئۆرفەدا سوپای میسری بەسەرکردایەتیی ئیبراهیم پاشای کوڕی محەممەد عەلی پاشا تۆمار کردووە، پاشان گەیشتنی هەندێك لە پیاوەکانی بۆ قاهیرە و بەشداریکردنیان لە جەنگەکانی محەممەد عەلی پاشا لە دوورگەی عەرەبیدا.

هەروەها شیاوە لە ژیاننامەی ناودارانی ئەم بنەماڵەی، لە ناویاندا لە شاعیر و ئەدیبی دیار دواوە، نووسەر لەم پەیامەدا پشتی بە چەند سەرچاوەیەکی گرنگ بەستووە، لەوانە کێڵەکانی گۆڕەکانی بنەماڵەکە کە لە قاهیرەدان و، بەڵگەنامەکانی میسریی تایبەت بە حکومەتی محەممەد عەلی و، سەرچاوەی مێژوویی و ئەدەبی هەمەجۆر. ئەم پەیامە تاکە پەیامە کە عەونی دایناوە، کەچی هەموو کتێبەکانی تری وەرگێڕانن لە کوردی و فارسی و تورکییەوە.

Abstract

(Al- Resala Awneyeh) in the genealogy of the family Timorese is the book of historical authorship writer Kurdish Mohammed Ali Awni, Head of Translation in the Egyptian government in Cairo in ١٩٤٣, dealt with the history of admission to this family, the Egyptian army under Ibrahim Pasha, son of Mohammed Ali Pasha, and their participation in the wars fought by the Governor, and wrote biographies of the famous men of this family of writers and poets. Adopted a copyright on the tombstones of the family in Cairo, the Egyptian documents of the government of Mohammad Ali, and historical and literary sources are different. This message is the only book written by Awni As his other books in the translations of the Kurdish and Persian and Turkish.

الاحتراق النفسي وعلاقته بمرونة الأنا لدى تدريسيي الجامعة

المدرس المساعد:
آراز حكيم رضا

الأستاذ الدكتور:
يوسف حمه صالح مصطفى

مشكلة البحث:

برزت مشكلة البحث الحالي في باديء الأمر خلال إطلاع الباحثان وتفاعلهما مع الوسط الجامعي ونتيجة لملاحظتهما للظروف الصعبة والحياة المهنية الضاغطة التي يتعرض لها التدريسي في الجامعة، وهذه كلها تؤدي إلى مشكلات أو صعوبات تؤثر سلبا في مجرى حياتهم، فمهنة التدريس من المهن التي تتطلب مهارات متعددة (علمية وتربوية وإجتماعية) وكذلك تضع الفرد أمام تحديات كثيرة وكبيرة ويتعرض جراءها إلى الكثير من المشكلات النفسية والجسمية، ومن أهمها كما يعتقد الباحثان هي (الاحتراق النفسي) الذي تنجم عنه آثار سلبية في شخصية التدريسيي بصورة عامة وأضرار فادحة تلحق العملية التعليمية بصورة خاصة.

وتزداد حالة الاحتراق النفسي إذ لم يكن التدريسيون مهيئين ومستعدين لمواجهة الظروف الصعبة والحياة المهنية الضاغطة التي يتعرضون لها في الوسط الجامعي، ولا سيما حينما لا يتمتعون بدرجة عالية من مرونة الأنا كسمة إيجابية من سمات الشخصية، والتي تجعلهم أكثر عرضة للاحتراق النفسي وأكثر تأثرا بها، والتي في حالة إستمرارها، وبمساعدة بعض العوامل الأخرى، قد يؤدي إلى ما يعرف بالاحتراق النفسي، كاستجابة غير سليمة لتلك الضغوط التي يتعرضون لها، والظروف التي تحيط بهم.

وتعد مرونة الأنا من العوامل التي تؤدي دورا مهما في كيفية تحليل الموقف الضاغط وتقييمه والقدرة على التكييف معه لدى التدريسيين، فحين يضعف مستوى مرونة الأنا لدى تدريسيي الجامعة مع إستمرار الموقف الضاغط، يختل التوازن النفسي

والجسمي لديهم، وينتج عن ذلك حالة مفرطة من الاحتراق النفسي، ويصبح عرضا ملازما لهم، لأنهم لا يجدون في أنفسهم العوامل من مرونة الأنا التي تؤهلهم لمواجهة المشكلات والمواقف الضاغطة والصعوبات والضغوطات المهنية التي تواجههم.

ومن خلال ما سبق يرى الباحثان أن ظاهرة الاحتراق النفسي للتدريسيين واحدة من الظواهر التي يجب أن تؤخذ بعين الإعتبار للقيام بدراستها، لأن إزدياد معدلات الاحتراق النفسي عن المعدل المطلوب قد يؤدي إلى الآثار السلبية والخطيرة سواء على الصحة النفسية والجسمية لديهم، أو للمحيطين بهم من أفراد أسرتهم وزملائهم التدريسيين، وبالتالي ينعكس ذلك سلبا على مستوى أداء الطلبة وإنتاجيتهم في العمل والمؤسسة التي يعملون فيها وعلى مسيرة العملية التعليمية، مما يجعلها تشكل مشكلة تستحق البحث.

وبسبب قلة الدراسات التي تناولت العلاقة بين الاحتراق النفسي ومرونة الأنا، فإن مشكلة البحث الحالي قائمة على ضرورة إجراء دراسة عن الاحتراق النفسي وعلاقته بمرونة الأنا لدى تدريسيي الجامعة، ولذا تتجسد مشكلة البحث الحالي في هذا السؤال: ما هي مستويات الاحتراق النفسي ومرونة الأنا لدى تدريسيي الجامعة، وما هي العلاقة بين هذين المتغيرين؟

أهمية البحث والحاجة إليه:

يتفق الجميع على أهمية الجامعة كمؤسسة تمثل العقل الفاعل في المجتمع وتسعى من أجل تحقيق إنجازات عظيمة في المجالات التربوية والعلمية والتكنولوجية. حيث يشير (البرواري) ٢٠٠٦ إلى أن الأمة التي تمتلك أفضل الجامعات، هي الأمة التي تحقق السبق الحضاري وتحتل مكان الصدارة بين الأمم، وتظفر بالأولوية في إتخاذ القرارات التي تقرر مصير العالم (البرواري، ٢٠٠٦، ص٤).

ويشغل تدريسيو الجامعة مركزا مهما إزاء عملية أداء دور الجامعة، وعلى مهارته وحسن تدبيره يتوقف نجاحها إلى حد بعيد، بحيث لا يستطيع أن يقوم بهذه العملية إلا إذا شارك فيها التدريسيون مشاركة فعلية (شهلا وآخرون، ١٩٧٢، ص٢٣-٢٤).

ولذلك تعد علاقة الجامعة بالأستاذ كعلاقة الجسد بالعقل فهو يمثل الركيزة الأساسية التي يعتمد عليها في تحقيق وظائف الجامعة، ولهذا فإن مهنة أستاذ الجامعة تعد من أرفع المهن وأرقاها في جميع المجتمعات (عبد السلام، ٢٠٠٥، ص٩).

وتشير دراسة أعدتها جامعة البترول والمعادن في السعودية (٢٠٠٠) إلى أن الجامعة تركز على ثلاثة أعمدة (ركائز) : هي هيئة التدريس والطلبة والمنشآت، ولعل أهم هذه الركائز هي ركيزة عضو هيئة التدريس، فإن صلح صلحت الجامعة وإن إنحدر مستواه إنحدر مستوى جامعته، فإذا بنيت الجامعة على أكتاف هيئة ضعيفة أزداد ضعفها، لأن الهيئة الضعيفة لن تخرج إلا خريجيين ضعاف (السيد، ٢٠٠٤، ص١٢١).

إذن لم تعد وظيفة تدريسيي الجامعة مقتصرة على نقل المعلومات الحرفية من الكتاب، بل تشمل مهمات كثيرة وكبيرة، ولذلك أصبح لتدريسيي الجامعة دور جديد ومتعدد في الوسط الجامعي.

لذا لابد أن يتحلى التدريسيي بكل مظهر من مظاهر الصحة النفسية حتى يتسنى له القيام بالدور المنوط به على أكمل الوجه، كما أن هناك علاقة وثيقة بين علم الصحة النفسية والتربية، بعد أن ظهرت مجموعة من الدراسات والنظريات التي تناولت صحة الإنسان وتوافقه وأضحى الإهتمام بالتدريسيي يتناول جانبا من صحته النفسية مع التأكيد على ضرورة أن يكون التدريسيي متمتعا بصحة نفسية جيدة، حتى يكون باستطاعته أن يوفر الأجواء العلمية التربوية السلوكية التي تكفل تحقيقا أمثل لأهداف العملية التربوية (المساعيد، ١٩٩٣، ص٢-٣).

وأشارت دراسة كل من (فاربر) ١٩٩١ Farber ، ودراسة (سكينفلي و جرينجلس) ٢٠٠٠ Schanfeli & Greenglass إلى أن موضوع الاحتراق النفسي والضغوط النفسية إحتلت مساحة كبيرة للحديث في مجال التربية والتعليم والعاملين في مجالات المهن الإنسانية (القريوتي والخطيب، ٢٠٠٦، ص١٣٢).

وقد إستأثرت ظاهرة الاحتراق النفسي خلال السنوات الأخيرة في قطاع الخدمات (ومن بينها التدريس) بأهتمام بارز في الدراسات النفسية وذلك لما تسببه من آثار سلبية تؤدي إلى سوء التوافق النفسي والمهني لدى العاملين في المهن المختلفة (الخطيب، ٢٠٠٧، ص١).

وتعد دراسة الاحتراق النفسي وما تمثله من أعراض ونتائج تنعكس على العاملين في المجال التربوي ظاهرة تستحق البحث. ومن هنا جاءت الحاجة للبحث في موضوع الاحتراق النفسي، ومعرفة أبعاده وأعراضه، وسبل معالجته، وصولا إلى التقليل من حدة معاناة التدريسيين من الاحتراق النفسي، أو وجود ظواهر أو بوادر من شأنها حصول حالة من الاحتراق النفسي فيكون الإجراء وقائيا قبل أن يكون علاجيا.

ويختلف الأفراد في مدى شعورهم بالضغوط النفسية، ويعزى ذلك إلى أن بعض متغيرات الشخصية، ربما تعمل كمصادر شخصية في مواجهة أحداث الحياة الضاغطة. لأن سمات شخصية الفرد وخصائصها تحدد مدى إستخدامه لأساليب وإستراتيجيات المواجهة.

وفي هذا الصدد يشير (أبو عيشة) ١٩٩٧ إلى أن تختلف الأسباب المؤدية إلى حدوث التوتر والاحتراق النفسي من فرد لآخر من حيث وقعها النفسي عليه، بسبب إختلاف قدرة التحمل النفسي من فرد لآخر وطريقة تعامل الأفراد مع مسببات ومصادر الاحتراق، وكذلك بسبب الفروق الفردية بين الأفراد، وخبرات الفرد السابقة، وطبيعة شخصيته ومفهومه لذاته، والقدرات والدعم الإجتماعي من البيئة المحيطة بالفرد (عودة، ١٩٩٨، ص٣).

ويرى (لازاروس) ١٩٦٦ Lazarus أن سمات الشخصية تؤثر في عمليات تحمل الفرد في مواجهته لمصادر الضغوط إما بطريقة مباشرة عن طريق ما يمتلكه الفرد من قدرات، أو بطريقة غير مباشرة عن طريق تقييم الفرد للموقف المهدد (جودة، ٢٠٠٤، ص٦٧٣).

كما أشارت دراسة (غنيم) ٢٠٠٦ إلى أن المدرسين يختلفون في إستجابتهم للضغوط المهنية، فالبعض منهم يستطيعون التكيف معها وإستخدامها كأداة تحرك الدافعية لديهم نحو تأدية أعمالهم بنجاح، في حين لا يستطيع البعض التكيف مع تلك الضغوط المهنية (غنيم، ٢٠٠٦، ص٧٠١).

ويرى (الخطيب) ٢٠٠٧ أن عوامل مرونة الأنا في الشخصية تظهر في قدرة الشخص على الاحتفاظ بسعادته من خلال إحساسه بأنه سيحقق الهدف الذي يسعى جاهدا إليه وكذلك تظهر في قدرته على العمل المنتج والسيطرة على بنيته النفسية والإجتماعية

والعقلية والخلقية وتقبله لذاته والمحافظة على كفايته التواصلية مع الآخرين من خلال علاقاته الواقعية والحميمة معهم (الخطيب، ٢٠٠٧، ص٩).

ولذلك يرى (مبيض) ٢٠٠٣ ضرورة تمتع الفرد بالمرونة النفسية لأنها تساعده على وقايته من الأثر الضار للتوترات النفسية التي يمكن أن يواجهها في حياته. وهي صفة مهمة لأنها من مستلزمات الصحة النفسية (مبيض، ٢٠٠٣، ص١٥١).

وبناء على ذلك وجد الباحثان أهمية كل من (الإحتراق النفسي) و(مرونة الأنا) بوصفهما متغيرين يستحقان الدراسة والبحث من خلال الكشف عن العلاقة بينهما ومتغيرات نفسية وإجتماعية وتربوية عديدة أخرى، فضلا عن أهميتها في المجالات النفسية والتربوية والإجتماعية والمهنية ولا سيما في البيئة الجامعية.

أهداف البحث:

يهدف الباحثان في بحثهما الحالي إلى التعرف على ما يأتي:

١- مستوى الاحتراق النفسي بأبعاده الثلاثة (الإجهاد الانفعالي، وتبلد الشعور، والإنجاز الشخصي) لدى تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل.

٢- دلالات الفروق في مستوى الاحتراق النفسي بأبعاده الثلاثة (الإجهاد الانفعالي، وتبلد الشعور، ونقص الشعور بالإنجاز الشخصي) لدى تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل بحسب متغيرات (الجنس، الاختصاص، مدة الخدمة، الحالة الإجتماعية).

٣- مستوى مرونة الأنا لدى تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل.

٤-دلالات الفروق في مستوى مرونة الأنا لدى تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل بحسب متغيرات (الجنس، الاختصاص، مدة الخدمة، الحالة الإجتماعية).

٥- مدى العلاقة بين الاحتراق النفسي بأبعاده الثلاثة (الإجهاد الانفعالي، وتبلد الشعور، والإنجاز الشخصي) ومرونة الأنا لدى تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل.

حدود البحث:

يقتصر البحث الحالي على التدريسيين والتدريسيات من كليات جامعة صلاح الدين/ أربيل ومن الإختصاصات العلمية والإنسانية ومن هم بدرجة مدرس مساعد فأعلى للعام الدراسي (٢٠٠٨-٢٠٠٩).

تحديد المصطلحات:

أولا: الاحتراق النفسي (Psychological Burnout):

١- يعرفه (فرويدنبيرجر) ١٩٧٤ Frudenberger بأنه: "حالة من الإنهاك تحصل نتيجة للأعباء والمتطلبات الزائدة والمستمرة الملقاة على عاتق الأفراد على حساب طاقاتهم وقوتهم، ويمكن التعرف على هذه الحالة عبر مجموعة من الأعراض النفسية والجسمية التي تصيب الأفراد بدرجة تختلف من شخص لآخر" (الزيود، ٢٠٠٢، ص٢٠٥).

٢- وتعرفه (ماسلاش) ١٩٨١ Maslach بأنه:" إحساس الفرد بالإجهاد الإنفعالي، وتبلد الشعور، ونقص الشعور بالإنجاز الشخصي، والتي يمكن أن تحدث لدى الأشخاص الذين يؤدون نوعا من الأعمال التي تقتضي التعامل المباشر مع الناس" (Schepman & Zarate, 2008, p.437).

٣- ويعرفه (الشربيني) ٢٠٠١ بأنه: "الحالة التي تحدث للأشخاص الذين يقومون بأعمال روتينية مملة حيث يصل بهم الأمر إلى فقدان الحماس والتثاقل في العمل وضعف الإنتاجية والإنجاز وعدم القدرة على الإبتكار" (الجباري، ٢٠٠٥، ص١٢).

٤- ويعرفه (العلي) ٢٠٠٣ بأنه: "حالة من فقدان الفرد الدافعية والرغبة في العمل، متمثلة في إنطفاء شعلة حماسة وإنخفاض مستوى أدائه بشكل ملحوظ نتيجة ما يواجهه من ضغوطات نفسية، ومهنية وإجتماعية، مما يؤثر سلبا في تحقيق أهدافه الشخصية، والأهداف العامة للمؤسسة التي يعمل فيها" (العلي، ٢٠٠٣، ص٣٤).

٥- ويعرفه (الخرابشة وعربيات) ٢٠٠٥ بأنه: "حالة نفسية تصيب الأفراد بالإرهاق، والتعب ناجمة عن أعباء إضافية، يشعر معها الفرد أنه غير قادر على

تحملها، وينعكس ذلك على الأفراد العاملين، والمتعاملين معهم، وعلى مستوى الخدمات المقدمة لهم" (الخرابشة وعربيات، ٢٠٠٥، ص٣٠١).

تعريف الباحث النظري للإحتراق النفسي:

وعلى وفق التعريفات السابقة فإن الباحثان يتبنى تعريف (ماسلاش) ١٩٨١ Maslach للاحتراق النفسي: "إحساس الفرد بالإجهاد الإنفعالي، وتبلد الشعور، ونقص الشعور بالإنجاز الشخصي".

التعريف الإجرائي للاحتراق النفسي:

"هو الدرجة التي يحصل عليها التدريسي في الجامعة على مقياس (ماسلاش) Maslach للاحتراق النفسي ضمن أبعاده الثلاثة معبرا عنها بالدرجة الكلية التي يحصل عليها تدريسي الجامعة على فقرات أبعاد هذا المقياس".

ثانيا: مرونة الأنا (**Ego Resiliency**):

١- تعرفها (بلوك وكريمن) ١٩٩٦ Block & Kremen بأنها: "تشير إلى السمات الشخصية الثابتة بصورة نسبية، التي تتميز بالقدرة على التعافي بسرعة من التجارب أو الخبرات السلبية، وبالتكيف المرن مع التغيرات المستمرة لمطالب الحياة" (Fredrickson et al, 2003, p.367).
٢- وتعرفها (كاثلين وجيم) ١٩٩٧ Kathleen & Jim بأنها: "القدرة على الوثب والرجوع بنجاح والتكيف في وجه المحنة، وتطوير كفاءة إجتماعية على الرغم من التعرض إلى ضغوط قاسية" (الخطيب، ٢٠٠٧، ص١٦).
٣- وتعرفها (روتر) ٢٠٠٠ Rutter أيضا بأنها: "المقاومة النسبية التي تبذلها الأنا لمنع الوعي من إسترجاع التجارب النفسية غير السارة" (Robert, 2008, p.9).
٤- وتعرفها (لوثر) ٢٠٠٦ Luther بأنها: "ظاهرة أو عملية التكيف الإيجابي العاكس بصورة نسبية بالرغم من تجارب أو خبرات المحنة أو الصدمة الكبيرة" (MacDermid et al, 2008, p.1).

٥- وتعرفها (الخطيب) ٢٠٠٧ بأنها: "القدرة على مواجهة ضغوط الحياة وتحدياتها الصعبة وأن يحيا الإنسان فيها حياة كريمة، وهي المقدرة على التفاعل اجتماعيا مع الآخرين، والصفح والأمل، وأن يجعل الإنسان معنى للحياة فيها" (الخطيب، ٢٠٠٧، ص٣).

تعريف الباحث النظري لمرونة الأنا:

وعلى وفق التعريفات السابقة فإن الباحثان يتبنى تعريف (بلوك وكريمن) Block & Kremen ١٩٩٦ لمرونة الأنا: "يشير إلى السمات الشخصية الثابتة بصورة نسبية، التي تتميز بالقدرة على التعافي بسرعة من التجارب أو الخبرات السلبية، وبالتكيف المرن مع التغيرات المستمرة لمطالب الحياة".

التعريف الإجرائي لمرونة الأنا:

"هو الدرجة التي يحصل عليها التدريسي في الجامعة على مقياس مرونة الأنا المستخدم في البحث معبرا عنها بالدرجة الكلية التي يحصل عليها تدريسي الجامعة على فقرات هذا المقياس".

أولا: الإطار النظري

سيتناول الباحثان الجانب النظري الذي إحتوى متغيرات البحث الحالي في محورين وهما:-

المحور الأولى: النظريات التى فسرت ظاهرة الإحتراق النفسى:-

يمكن الإستعانة بالعديد من النظريات في علم النفس لتفسير ظاهرة الاحتراق النفسى على الرغم من أن هذه النظريات لم تتطرق إليها بشكل مباشر بل من خلال كونها حالة داخلية نفسية شانها شأن القلق والتوتر والغضب، وسوف يعرض الباحثان بإيجاز هذه النظريات وبيان مدى العلاقة بينها في تحديدها وتفسيرها لظاهرة الإحتراق النفسى وكالآتى:-

إستنادا إلى نظرية (فرويد) Freud في التحليل النفسى فإن فشل أو عجز الأنا في التوفيق بين القوى المتعارضة في الجهاز النفسي وبين مقتضيات العالم

الخارجي يؤدي إلى ظهور حالات القلق والتوتر والضغوط النفسية، وبالتالي يصاب الفرد بـ(الاحتراق النفسي). وعلى وفق ذلك يقوم (فرويد) بتفسير سلوك الإنسان على أنه قوى داخلية تسبب الصراع الداخلي بين مكونات (الهو والأنا والأنا الأعلى) الذي يسبب القلق والإكتئاب والتوتر والضغوط النفسية، وبالتالي يؤدي إلى الإحتراق النفسي، الذي هو أحد مصادر السلوك الظاهري للإنسان مثل: (الإجهاد الإنفعالي وتبلد الشعور ونقص الشعور بالإنجاز الشخصي والإنعزال عن الآخرين).

ومن خلال المنظور النفسي الإجتماعي يرى (الفريد ادلر) Alfred Adler إن الإحتراق النفسي ينجم عن عدم نجاح الفرد في سعيه إلى تحقيق مطالب حياتية عالية وغير واقعية مما يسبب له مظاهر التوتر والضيق التي هي أحد أوجه الاحتراق.

كما تعتقد (كارين هورني) Karen Horney إذا كان الفرد الذي يعاني من الاحتراق النفسي يتميز بجملة أعراض من بينها الانعزال عن الآخرين وعدم الإهتمام بالآخرين والسلبية في التعامل مع الآخرين، فهذا يعني أنه يحاول أن يعمل ويتحرك بعيدا عن الآخرين كما تراها (كارين هورني) التي تبين بأن المشكلات العصابية التي تنتاب الفرد يجب أن ينظر إليها على أنها إختلال في العلاقات الشخصية مع الآخرين.

كما وركز (إريك فروم) Erich From على أن الإنسان بحاجة إلى الإنتماء للآخرين، والقدرة على الإبداع والإبتكار، والسيطرة على البيئة وليس ضحية مستسلمة أو مسيطر عليها من قبلها، وكذلك شعوره بالإستقلال الذاتي، وبحاجة إلى فلسفة وعقيدة عن الحياة، وإن سوء التوافق والإضطراب الإنفعالي يأتيان من عدم إشباع هذه الحاجات (محمود، ٢٠٠٦، ص٤٢). الأمر الذي قد يكون الاحتراق النفسي أحد مظاهر هذا الإضطراب الانفعالي.

ويرى (هاري ستاك سوليفان) Sullivan بأن كل واحد منا يطور نظاما للذات (Self-System)، ينشأ معظمه من تثمين وتقدير الناس الآخرين لنا. فإذا كانت تقييمات الآخرين لنا قاسية أو مزعجة فإننا سنعزل أجزاء كبيرة من خبراتنا ونعطيها أسما خاصا بها هو: (ليس– أنا Not-me) من أجل أن نبعد أنفسنا عن القلق، غير أن هذا الاعتماد المبالغ فيه على الإنكار يقود مباشرة، من وجهة نظر

سوليفان، إلى الإضطراب النفسى (صالح، ٢٠٠٥، ص٨٥-٨٦). وقد يكون أحد مظاهر هذا الإضطراب هو الاحتراق النفسي.

وإستنادا إلى المنظور السلوكي فإن الاحتراق النفسي على وفق هذه النظرية إستجابة مؤلمة تعلمها الفرد من بيئته تحمل في طياتها مظاهر سوء التكيف والإضطراب.

فعلى وفق النظرية السلوكية ونظرية التعلم الإجتماعى فإن ظاهرة الإحتراق النفسى ناتجة أو مخرج نهائى للظروف البيئية المحيطة، ويمكن التحكم بظاهرة الاحتراق النفسي بالدرجة التي نستطيع فيها التحكم بالظروف البيئية المحيطة.

وهناك العديد من علماء النفس الذين يمثلون المنظور المعرفي في تفسيرهم لسلوك الإنسان ومن أبرزهم (بيك) و(البرت أليس) و(لازاروس) و(روتر)، وسيتناول الباحثان وجهة نظر كل من (بيك) و(لازاروس) في هذا السياق، حيث يعتقد (بيك Beck) أن الأشخاص الذين يعانون من مشاعر إكتئابية وضغوط نفسية وإحتراق نفسي هم أشخاص لديهم أخطاء في طريقة تفكيرهم مما يحملونه من آراء وإتجاهات ومعتقدات نحو أنفسهم ونحو الأحداث الضاغطة، فهم يتصورون المخاطر الصغيرة في صورة كوارث كبيرة، ومع أن الأحداث الضاغطة هي في حقيقتها أقل خطرا من الطريقة التي يدركها الأفراد (السفاسفة وعربيات، ٢٠٠٥، ص١٩١). فالاحتراق النفسي من وجهة النظر هذه ينجم عن مخططات معرفية غير موفقة يضعها الفرد لنفسه تنجم عنها نظرة سلبية إلى الذات والعالم والمستقبل.

كما وأشار (لازاروس) Lazarus إلى أن الضغوط النفسية أو الاحتراق النفسي ينشأ من خلال تعامل الفرد مع البيئة، وذلك عندما يفسر الفرد أي مثير أو حدث على أنه خطر أو أذى، وأنه مهدد لصحته وسلامته، وأنه غير قادر على مواجهته. ويعرف الضغط النفسي على أنه: "علاقة بين الفرد والبيئة والتي يعيها في حالة الضغط بأنها مرهقة وتتجاوز قدرته في التكيف، وتعرض وجوده للخطر". ويرى (لازاروس) أن الأحداث والمواقف قد تكون ضاغطة لدى شخص وغير ضاغطة لدى شخص آخر، وذلك من خلال إدراك الفرد للحدث (السفاسفة وعربيات، ٢٠٠٥، ص١٩١).

وبهذا يرى المعرفيون أن المصدر الذي يحدد سلوك الإنسان هو مصدر داخلي، بحيث يخالفون بذلك النظرية السلوكية، وهذا يعني أن الإنسان عندما يكون في موقف معين فإنه سوف يفكر بالضرورة في هذا الموقف، ويسعى إلى الإستجابة من أجل الوصول إلى الأهداف التي يحددها، وإذا كان هذا الإنسان قد استطاع أن يدرك الموقف إدراكا إيجابيا فإن ذلك سيقود بالضرورة إلى حالة من الرضا، والمعنوية العالية، والتكيف الإيجابي معه، في حين إذا أدرك الإنسان هذا الموقف إدراكا سلبيا فإن النتيجة الحتمية لهذا الإدراك السلبي ظهور أعراض الإحتراق النفسي عليه (عودة، ١٩٩٨، ص٢٧).

ومن المنظور الإنساني فالفرد المضطرب نفسيا طبقا لـ(ماسلو) Maslow هو ذلك الذي حُرم أو حَرم نفسه من الوصول إلى إشباع أو إكفاء حاجاته الأساسية. فيشعر بالتهديد وانعدام الأمن والإحترام القليل للذات (صالح، ٢٠٠٥، ص١٦٦). وإذا كانت البيئة أو الحضارة محددة لا تسمح للفرد الا بأدنى حد من الاختيارات فان الاحتمال كبير بأن هذا الفرد سينمو بطريقة عصابية (صالح، ١٩٨٨، ص١٣٩). مما يؤدي إلى الإحباط أو الأزمة النفسية أو إلى سوء التكيف (الاحتراق النفسي). ويستنتج من هذا المنظور الإنساني في علم النفس بأن الاحتراق النفسي هو نتاج أما خبرات خاطئة من الذات أو الواقع أو عدم إشباع الحاجات النفسية وأهمها إحترام الذات مما ينجم عن ذلك مشاعر مؤلمة كالاحتراق النفسي.

المحور الثاني: النظريات التي فسرت مرونة الأنا:-

حاول العديد من المنظرين في علم النفس تفسير مرونة الأنا، وإن لم يتعرضوا مباشرة لذلك، لكن هذه النظريات قامت على مجموعة مباديء نراها ذات علاقة بمرونة الأنا وكالآتي:-

إستنادا إلى نظرية (فرويد) Freud في التحليل النفسي إن السلوك التوافقي في الإنسان هو السلوك الموجه للتغلب على عقبات البيئة أو صعوبات مواقفها، كما أن آليات توافقه التي يتعلمها هي الإستجابة المعتادة التي يسير عليها لإشباع حاجاته، وإرضاء دوافعه وتخفيف توتراته. فقدرة المرء – تحت تأثير دوافعه – على تحويل ما هو ذاتي إلى إجتماعي قابلية التكيف أو القدرة على التكيف (Adaptability) كما

يقول (فرويد) (دسوقي، ١٩٧٤، ص٣٢). فمدى التكيف والقدرة عليه يشكلان الجانب المهم من مرونة الأنا للفرد.

ومن خلال المنظور النفسي الإجتماعي يرى (الفريد ادلر) Alfred Adler إن مرونة الأنا تعتمد على مدى تغيير الفرد لأساليب حياته وفقا لمستجدات الواقع والمصلحة الإجتماعية بما يحقق له سد ثغرات نقصه من أجل بلوغ مستويات أعلى من النمو النفسي.

وتتمثل (مرونة الأنا) في نظرية (كارين هورني) Karen Horney بمدى إستخدام الفرد الملائم لإتجاهات تحركه سواء (نحو أو ضد أو بعيدا عن) الآخرين بما يتلائم مع طبيعة العلاقات الشخصية والموقف الإجتماعي وبما يحقق نوعا من التكيف والأمان النفسي.

وإن (مرونة الأنا) على وفق منظور (أريك فروم) Erich From النفسي تكمن في مدى تحقيق الفرد لحاجاته الأساسية (إيجاد معنى في الحياة والشعور بالإنتماء) بطريقة لا تتعارض مع متطلبات المجتمع ينجم عنها الشعور بالمحبة والإحترام والإهتمام بالآخرين، وهي أركان مهمة من التكيف النفسي وبالتالي من الصحة النفسية.

وعلى وفق وجهة نظر (هاري ستاك سوليفان) Sullivan يمكن أن نرى (مرونة الأنا) على أنها مرحلة من مراحل النمو النفسي تتسم بالنضج والتطبع الإجتماعي والقدرة على تحمل المسؤوليات وتطوير الأساليب السلوكية لتحقيق مستوى ملائم من التوافق النفسي.

وقد بين (أريكسون) Erickson أن الشخصية المتوافقة والمتمتعة بالصحة النفسية لابد وأن تتسم بالآتي (الثقة والإستقلالية، والتوجه نحو الهدف، والتنافس، والإحساس الواضح بالهوية، والقدرة على الألفة والحب، والقدرة على مواءمة الذات للظروف) (رضا، ٢٠٠٨، ص٤١). وهي ربما تحمل في طياتها خصائص مرونة الأنا للفرد.

وقد ركز كل من (باندورا وولترز) على ثلاث عمليات فرعية لضبط النفس أو الذات (Self-Control) وهي: (مقاومة الاغراء أو الاغواء، وتأخير التعزيز أو الابطاء، وتعزيز الذات وتثمينها) (صالح، ١٩٨٨، ص٢٤).

ويشير (ألبرت باندورا) Albert Bandura إلى معنى (الكفاءة الذاتية) التي أجرى عليها الكثير من الأبحاث قائلا: "إن إعتقادات الناس في قدراتهم لها تأثير عميق في هذه القدرات". فالمقدرة أو الكفاءة ليست خاصية ثابتة، بل هناك تنوع هائل في كيفية إستخدام هذه المقدرة. فمن لديهم إحساس بالكفائة الذاتية يمكنهم النهوض من عثرتهم. إنهم يتعاملون مع أمور الدنيا بمفهوم معالجة هذه الأمور، أكثر من إحساسهم بالقلق مما يتوقعونه من أخطاء قد تحدث (جولمان، ٢٠٠٠، ص١٣٤).

كما وأشار (غوردون البورت) Gordon Allport إلى أنه كلما تنامت (البروبريوم) ووظائفها المختارة الخاصة تكونت بالتدريج مجموعة من الصفات المميزة (مرونة الأنا) تميز سلوك كل شخص عن أي فرد آخر وتشكل السمات الشخصية لدى الفرد (شلتز، ١٩٨٣، ص٢٤٦).

ومن المنظور الإنساني تعتمد نظرية (كارل روجرز) Carl Rogers على فكرة نزعة الكائن الحي لتحقيق ذاته، وهي نزعة أساسية تجعل الفرد يكافح لتحقيق الذات، وأن الفرد مدفوع بطاقة داخلية نحو تحقيق الكمال والوصول إليه. ويمكن تفسير (مرونة الأنا) على أنه نزعة نحو تحقيق الذات والوصول للكمال.

ثانيا: الدراسات السابقة:

بعد إطلاع الباحثان على العديد من الدراسات عن المتغيرين (الاحتراق النفسي) و(مرونة الأنا) التي أجريت كل منهما على حدى وإرتباطه مع متغيرات نفسية أخرى وعلى عينات مختلفة، حيث لم يجد الباحثان دراسة تجمع المتغيرين معا إلا نادرا، وعليه سوف تعرض الدراسات لكل متغير على حدى وبالأخص من التي أجريت على عينة قريبة من خصائصها من عينة البحث الحالي (الهيئة التدريسية) وكالآتي:

المحور الأول: الدراسات حول الاحتراق النفسي لدى الهيئات التعليمية والتدريسية:

١- دراسة (يوري) youree ١٩٨٥ بعنوان: "الاحتراق النفسي لدى أعضاء الهيئات التدريسية في الكليات المتوسطة والجامعات في ولاية تينسى الأمريكية":

هدفت هذه الدراسة إلى تحديد درجة الاحتراق النفسي عند أعضاء الهيئات التدريسية في الكليات المتوسطة والجامعات في ولاية تينسى الأمريكية، كما إستهدفت الدراسة إلى تحديد درجة الاحباط والانعزالية في العمل لدى أفراد عينة الدراسة. استخدم الباحث من أجل جمع البيانات اللازمة اختبار (وايتكر) للاتجاهات المهنية، وبعد اختيار عينة الدراسة وتطبيق أداة الدراسة عليها طلب الباحث من المستجيبين تسجيل أعلى ثلاثة مصادر للضغوط المهنية التي يواجهونها في أثناء العمل. وقد دلت نتائج التحليل الإحصائي للبيانات المجمعة على ما يلي:

تسجيل المستجيبون درجة متوسطة على متغير الحماس للعمل وذلك عند غالبية أعضاء هيئة التدريس.

سجل المستجيبون درجة أعلى من المتوسط على متغيري الإحباط والعزلة.

كما دلت نتائج إختبار توني للمقارنات البعدية أن أعضاء الهيئة التدريسية من رتبة مدرس يتوفر لديهم الحماس أكبر من زملاء العمل في الرتب الأخرى.

لم تكشف الدراسة عن وجود فروق ذات دلالة إحصائية بين متوسطات إستجابات أفراد عينة الدراسة بين نوع المؤسسة التعليمية والجنس والعمر وسنوات الخدمة.

كشفت الدراسة عن المتغيرات التالية كمصادر مهمة للضغوط المهنية وهي (الإدارة، عملية التدريس، الظروف الشخصية، والعلاقة بين زملاء العمل)، مع الأخذ بالإعتبار أن عبء العمل الذي يقوم به أعضاء الهيئات التدريسية في الجامعات كانت في جميع الإستجابات أعلى مصدر للضغوط المهنية التي يعاني منها المدرسون (رمضان، ١٩٩٩، ٣١-٣٢).

٢- دراسة (هيرست) Hurst ١٩٩٠ بعنوان: "العلاقة بين الاحتراق النفسي عند أعضاء هيئات تدريسية في كليات المجتمع في ولاية كلورادو الأمريكية ومشاركتهم في إتخاذ القرارات":

هدفت هذه الدراسة إلى معرفة العلاقة بين الاحتراق النفسي عند أعضاء هيئات تدريسية في كليات المجتمع في ولاية كلورادو الأمريكية ومشاركتهم في إتخاذ القرارات، ومن أجل جمع البيانات اللازمة من عينة الدراسة التي أختارها الباحث

والتي إشتملت على (٤٦٦) عضوا من أعضاء الهيئات التدريسية، أعد أداة للدراسة تضمنت ثلاثة أقسام هي:

القسم الأول ويشتمل على فقرات ديموغرافية عن خلفية المستجيبين.

القسم الثاني ويشتمل على فقرات تقيس الإحتراق النفسي.

القسم الثالث ويقيس مشاركة العاملين في عملية إتخاذ القرارات.

وبعد جمع البيانات والمعلومات تبين أن نسبة الإستجابة بلغت (٥٩٪) حيث إستعاد الباحث (٢٧٥) إستبانة. وأشارت نتائج التحليل الإحصائي إلى الآتي:

سجلت النتائج درجة عالية من عدم رضا أعضاء الهيئات التدريسية عن مشاركتهم في إتخاذ القرارات.

كشفت الدراسة عن وجود درجة من الإحتراق النفسي بالقياس مع نتائج دراسات أخرى.

وجود علاقة دالة إحصائيا ين متغيرات (ساعات العمل الأسبوعية، عدد الطلاب الذين يدرسون أسبوعيا) وبين الاحتراق النفسي.

وجود علاقة سالبة بين متغير العمر ودرجة الاحتراق النفسي.

أوضحت نتائج الدراسة أن أعضاء هيئة التدريس الذين يدرسون في أقسام الفنون والعلوم سجلوا درجات من الاحتراق النفسي أعلى من زملائهم المدرسين في الأقسام المهنية.

هناك علاقة دالة ومعبرة إحصائيا بين درجة مشاركة أعضاء الهيئات التدريسية في إتخاذ القرار وبين الاحتراق النفسي، كما بينت الدراسة أن المدرسين كلما أتيحت أمامهم فرصة المشاركة في إتخاذ القرارات إنخفضت درجة إحتراقهم النفسي (رمضان، ١٩٩٩، ص٣٤-٣٥).

٣- دراسة (الرشدان) ١٩٩٥ بعنوان: "الاحتراق النفسي لدى أعضاء هيئة التدريس في الجامعات الأردنية الحكومية وعلاقتها ببعض المتغيرات":

هدفت هذه الدراسة إلى معرفة درجة الاحتراق النفسي لدى أعضاء هيئة التدريس في الجامعات الحكومية (اليرموك، الأردنية، مؤتة) على تكرار الأبعاد الثلاثة (الإجهاد الانفعالي، تبلد الشعور، نقص الشعور بالإنجاز) لمقياس (ماسلاش)

Maslach، ودرجة الاحتراق النفسي لأعضاء هيئة التدريس في الجامعات أعلاه على مقياس الشدة، وهل هناك فروق ذات دلالة في درجات الاحتراق النفسي لأعضاء هيئة التدريس في الجامعات الثلاث على مدى تكرار الابعاد نفسها، وهل هناك فروق ذات دلالة في درجات الاحتراق النفسي لأعضاء هيئة التدريس في الجامعات المذكورة على مدى شدة الابعاد الثلاث على مقياس (ماسلاش) Maslach، ولتحقيق أهداف الدراسة إستخدم الباحث مقياس (ماسلاش) Maslach للاحتراق النفسي بصورته الجديدة. وقد دلت نتائج الدراسة إلى إن هناك درجة متوسطة من الاحتراق النفسي لدى أعضاء هيئة التدريس تعزى للرتبة الأكاديمية حيث تبين إن أعلى درجات الاحتراق النفسي كانت لدى أعضاء هيئة التدريس في رتبة أستاذ مساعد، وهناك فروق إحصائية في درجات الاحتراق لأعضاء هيئة التدريس تعزى للكلية، حيث تبين إن أعلى درجات الاحتراق كانت لأعضاء هيئة التدريس في كليات التربية الرياضية ثم الآداب والعلوم التربوية (بني أحمد، ٢٠٠٧، ص٢٣).

المحور الثاني: دراسة حول الاحتراق النفسي ومرونة الأنا لدى أعضاء الهيئة التعليمية والتدريسية:-

دراسة (الخطيب) ٢٠٠٧ بعنوان: "الاحتراق النفسي وعلاقته بمرونة الأنا لدى المعلمين الفلسطينيين بمحافظات غزة":

هدفت هذه الدراسة إلى التعرف على طبيعة العلاقة بين الاحتراق النفسي ومرونة الأنا لدى المعلمين الفلسطينيين بمحافظات قطاع غزة. وتكونت عينة المعلمين من (٣٠٦) معلما و(١٥٦) معلمة بمجموع (٤٦٢) معلما ومعلمة من محافظات قطاع غزة تم اختيارهم بطريقة عشوائية طبقية من جميع المراحل التعليمية، واستخدم الباحث مقياس الاحتراق النفسي من إعداد (سيدمان وزاجر) وتعريب عادل عبدالله محمد (١٩٩٤) والمكون من أربعة أبعاد هي: عدم الرضا الوظيفي (٥) فقرات، انخفاض مستوى المساندة الإدارية كما يدركها المعلم (٦) فقرات، ضغوط المهنة (٦) فقرات، الإتجاه السلبي نحو التلاميذ (٤) فقرات، بمجموع كلي (٢١) فقرة، ومقياس مرونة الأنا إعداد: محمد وفائي الحلو ومحمد جواد الخطيب (٢٠٠٥) والمكون من ستة أبعاد هي: الرعاية والدعم النفسي (٨) فقرات، التوقعات

العالية للنجاح (٦) فقرات، المشاركة الفاعلة في المجتمع (٧) فقرات، تكوين الروابط الاجتماعية (٦) فقرات، ممارسة الصداقة والصحبة (٨) فقرات، مهارات التواصل في الحياة (٦) فقرات، بمجموع كلي (٤١) فقرة، واستخدم الباحث معامل الارتباط والنسب المؤية والاختبار التائي وتحليل التباين. وأظهرت نتائج الدراسة عدم وجود مستويات مرتفعة في ابعاد الاحتراق النفسي، ووجود مستويات مرتفعة في أبعاد مرونة الأنا، وعدم وجود علاقة ارتباط بين أبعاد الاحتراق النفسي ومرونة الأنا لدى المعلمين الفلسطينيين في محافظات قطاع غزة (الخطيب، ٢٠٠٧، ص١).

منهجية البحث وإجراءاته:

أولا: مجتمع البحث:

يتألف مجتمع البحث الحالي من جميع تدريسيي كليات جامعة صلاح الدين/ أربيل ومن إختصاصات متعددة ومن حاملي مستويات مختلفة من الألقاب العلمية للعام الدراسي (٢٠٠٨-٢٠٠٩)، وعلى وفق الإحصائية الرسمية التي حصل عليها الباحثان من شعبة التخطيط من رئاسة جامعة صلاح الدين/ أربيل للعام الدراسي (٢٠٠٨-٢٠٠٩)، بلغ عدد تدريسيي كليات جامعة صلاح الدين كافة (١٢٨٩) تدريسي وتدريسية في (١٨) كلية، بواقع (٨٩٦) تدريسي و(٣٩٣) تدريسية.

ثانيا: عينة البحث:

وبغية إختيار عينة ممثلة من مجتمع البحث إستوجب في البداية إختيار ست كليات على وفق طبيعة الدراسة فيها (علمية وإنسانية)، فاختيرت ثلاث كليات علمية (الهندسة والعلوم والزراعة) وثلاث كليات إنسانية (الآداب واللغات والقانون والسياسة)، وبعد ذلك أختار الباحثان بالطريقة العشوائية متعددة المراحل (٢٤٠) تدريسيا موزعين على هذه الكليات وبحسب متغيرات (الجنس والتخصص ومدة الخدمة والحالة الإجتماعية) في هذا الإختيار، وقد بلغت نسبة عينة البحث (٣٢,٨١٪) من المجموع الكلي للكليات (٦) المختارة وبنسبة (١٨,٦٢٪) من المجموع الكلي لمجتمع البحث.

ثالثا: أداتا البحث:

١- مقياس الاحتراق النفسي:

بما أن الدراسة الحالية تهدف إلى قياس الاحتراق النفسي بأبعاده الثلاثة (الإجهاد الانفعالي، وتبلد الشعور، والإنجاز الشخصي)، لذا تتطلب تهيئة الأداة التي تقيس ذلك، وقد تم إختيار مقياس (ماسلاش) Maslach للاحتراق النفسي (Maslach Burnout Inventory MBI) في البحث الحالي، والمستخدم من قبل الباحث (عودة) ١٩٩٨، ويتكون المقياس من (٢٢) فقرة، موزعة على ثلاثة أبعاد (الإجهاد الإنفعالي (٩) فقرة، تبلد الشعور (٥) فقرة، والإنجاز الشخصي (٨) فقرة).

وقد إعتمد الباحثان في تقرير صدق الأداة لقياس الاحتراق النفسي بأبعاده الثلاثة في البحث الحالي على ما يعرف بصدق المنطقي Logical Validity، بنوعيه الصدق الظاهري Face Validity ، والصدق المحتوى Content Validity.

وقد تحقق الباحثان من الصدق المحتوى Content Validity بتعريف مفهوم الاحتراق النفسي وتحديد أبعاده ووضع الفقرات على وفق تلك الأبعاد وإتخاذ قرار من قبل المحكمين والخبراء المختصين بمدى صلاحيتها في قياسها للاحتراق النفسي.

كما وقد تحقق الباحثان من الصدق الظاهري Face Validity وذلك بعرض فقرات المقياس في صورتها الأولية على مجموعة من الخبراء والمختصين في التربية وعلم النفس وكذلك مجموعة من المختصين في علم الإجتماع، وقد تراوحت النسبة المئوية للخبراء الموافقين على الفقرات إجمالا بين (٨٥,٧١٪ - ١٠٠٪)، وتبعا لذلك لم تستبعد أية فقرة من فقرات المقياس وجميع فقرات المقياس صالحة، وبذلك تحقق الباحثان من الصدق الظاهري للمقياس، وبقى عدد فقرات مقياس الاحتراق النفسي كما هو (٢٢) فقرة.

وتم التأكد من ثبات المقياس بأبعاده الثلاثة كمؤشر بطريقتين (طريقة إعادة الإختبار وطريقة ألفا كرونباخ)، حيث بلغت عينة الثبات (٣٠) تدريسيا موزعين بالتساوي بحسب متغير الجنس على عينة إستطلاعية من كليتي (كلية التربية العلوم وكلية التربية للعلوم الإنسانية) بواقع (١٥) تدريسي و(١٥) تدريسية، إذ بلغ درجات الأبعاد الثلاثة (الإجهاد الإنفعالي، تبلد الشعور، والإنجاز الشخصي) بطريقة إعادة

الإختبار (٠,٩٥، ٠,٨٧، ٠,٩١) على التوالي، وبطريقة ألفا كرونباخ (٠,٩٣، ٠,٨٦، ٠,٨٩) على التوالي. وهذا يدل على أن المقياس بأبعاده الثلاثة تتمتع بدرجة عالية من الثبات تطمئن الباحثان إلى تطبيقها على عينة البحث.

وإن الإجابة على فقرات مقياس الاحتراق النفسي بأبعاده الثلاثة تكون متدرجة بشكل سباعي حسب طريقة ليكرت من سبعة بدائل 7- Point Scale (كل يوم، مرات قليلة في الأسبوع، مرة في الأسبوع، مرات قليلة في الشهر، مرة في الشهر، مرات قليلة في السنة، لا أعاني مطلقا)، بتدريج يتراوح من (٦-٠) درجات.

وبعد أن تجمع الدرجات التي يحصل عليها المستجيب من كل فقرة من فقرات الأبعاد الثلاثة لمقياس الاحتراق النفسي، تتراوح درجة المفحوص على بعد الإجهاد الإنفعالي بين (٠-٥٤)، وعلى بعد تبلد الشعور بين (٠-٣٠)، وعلى بعد الإنجاز الشخصي بين (٠-٤٨)، كما هو في جدول (١).

جدول (١)

الدرجات الدنيا والعليا لأبعاد مقياس (ماسلاش) Maslach للاحتراق النفسي

البعد	عدد الفقرات	الدرجة الدنيا	الدرجة العليا
الإجهاد الإنفعالي	٩	٠×٩=٠	٦×٩= ٥٤
تبلد الشعور	٥	٠×٥= ٠	٦×٥= ٣٠
الإنجاز الشخصي	٨	٠×٨= ٠	٦×٨= ٤٨

ولتفسير الدرجات الفرعية التي تمثل الأداء على الأبعاد الثلاثة يمكن إعتبار مستوى الاحتراق النفسي عاليا عندما يحصل المستجيب على درجات عالية في البعدين الأول (الإجهاد الانفعالي) والثاني (تبلد المشاعر)، ودرجات متدنية على البعد الثالث (الإنجاز الشخصي)، في حين يعتبر مستوى الاحتراق النفسي معتدلا إذا ما كانت الدرجات على الأبعاد الثلاثة معتدلة، أما مستوى الاحتراق النفسي المتدن فيكون عندما يحصل المستجيب على درجات متدنية على البعدين الأول والثاني ودرجات عالية على البعد الثالث، ويمكن تصنيف تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل في عينة البحث الحالي على أساس درجة الاحتراق النفسي لديهم إلى (عالية أو معتدلة أو متدنية)، وذلك بالإعتماد على المعايير التي وضعتها (ماسلاش) Maslach كما في جدول (٢).

جدول (٢)

معايير مقياس (ماسلاش) Maslach لأبعاد الاحتراق النفسي

الأبعاد	متدن	معتدل	عال
الإجهاد الإنفعالي	٠ – ١٧	١٨–٢٩	٣٠ فما فوق
تبلد المشاعر	٠ – ٥	٦–١١	١٢ فما فوق
الإنجاز الشخصي	٠ – ٣٣	٣٤–٣٩	٤٠ فما فوق

٢- مقياس مرونة الأنا:

ومن أجل قياس متغير مرونة الأنا لدى أفراد العينة، أعدت فقراته وذلك بالإستفادة من مقياس مرونة الأنا (ER.89) (Ego Resiliency Scale 89) لـ(بلوك وكريمن) Block & kremen ١٩٩٦ عن طريق ترجمة فقرات هذا المقياس البالغة (١٤) فقرة من اللغة الانكليزية إلى اللغة العربية، وتوصل الباحثان إلى صدق الترجمة للمقياس إعتمادا على رأي الخبراء.

وبعد الإطلاع على الأدبيات والإطار النظري والدراسات السابقة في هذا المجال وإستطلاع رأي عينة مختلفة من تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل عن طريق المقابلات الشخصية، توصل الباحثان إلى صياغة (٢٤) فقرة تشير كل منها إلى سمة مرونة الأنا في الشخصية، وذلك لضمان التغطية النفسية والسلوكية لمتغير مرونة الأنا، ومن أجل إعادة بنائها وإعدادها باللغة العربية لتكييفها مع البيئة الكوردية، وقد بلغ عدد فقرات المقياس (٣٨) فقرة بصورتها الأولية.

وإعتمدت طريقة (ليكرت) من خمسة بدائل 5 – Point Scale في تصميم المقياس، وبهذا حددت خمسة بدائل للإجابة على فقرات مقياس مرونة الأنا (تنطبق علي دائما، تنطبق علي غالبا، تنطبق علي أحيانا، تنطبق علي نادرا، لا تنطبق علي أبدا)، وأعطيت لها درجات (٤ – ٠) على التوالي لكل فقرة أثناء التفريغ، وتشير الدرجة الكلية التي يحصل عليها المفحوص من إجابته على فقرات المقياس كلها إلى مدى توافر سمة مرونة الأنا في شخصيته.

ومن ثم إستخرج مؤشرين للصدق هما (الصدق المنطقي بنوعيه (الصدق المحتوى والصدق الظاهري) وصدق البناء). وقد تم التحقق من الصدق المحتوى

بالقيام بمسح شامل لمفهوم مرونة الأنا وتعريفها وتحديد الأهمية النسبية النظرية لمفهوم مرونة الأنا ومن ثم صياغة الفقرات لها، كذلك بالرجوع إلى الخبراء وأخذ آرائهم في مناسبة العبارات ومدى ملائمتها لقياس سمة مرونة الأنا التي وضع من أجل قياسها.

كما وتم التحقق من الصدق الظاهري بعرض فقرات المقياس في صورتها الأولية على نفس المختصين الذين عرض عليهم مقياس الإحتراق النفسي، وعليه أعتبرت الفقرة التي يوافق عليها (٨٠٪) من الخبراء صالحة وبخلافه تحذف الفقرة من الإستبيان، وعلى وفق ذلك تم إستبعاد كل من الفقرتين (١٠) و(٣١) وذلك بسبب تكرارهما من حيث المفهوم مع فقرة (٢٧)، وتم التأكد من صلاحية الفقرات الأخرى للمقياس، وذلك بعد الإقتراح بإجراء التعديلات لبعض من الفقرات، حيث حذف بعض العبارات وبعض الكلمات وإحلال أخرى بدلا منها، وبذلك تحقق الباحثان من الصدق الظاهري للمقياس، وأصبح عدد فقرات مقياس مرونة الأنا (٣٦) فقرة.

وعليه فقد تم التحقق من صدق البناء لمقياس مرونة الأنا في البحث الحالي من خلال قدرة فقراتها على التمييز بين إجابات المجموعتين المتطرفتين عن كل فقرة، وكذلك من خلال إرتباط فقرات المقياس بالدرجة الكلية للمقياس إذ كانت جميعها بدلالة إحصائية.

وبهدف حساب القوة التمييزية لفقرات مقياس مرونة الأنا بأسلوب المجموعتين المتطرفتين، أختار الباحثان عينة طبقية عشوائية من (٦) كليات، ثلاث منها من التخصص العلمي وهي (الهندسة والعلوم والزراعة)، وثلاث كليات من التخصص الإنساني (الآداب واللغات والقانون والسياسة) مع مراعاة الإختيار من الجنسين والمراحل العمرية المختلفة من الأقسام بشكل متساو قدر الإمكان، وبلغ حجم العينة (٢٠٠) تدريسي وتدريسية، وأظهرت النتائج أن جميع الفقرات مميزة عند مستوى دلالة (٠,٠٥) وبدرجة حرية (١٩٩).

وبهدف إستخراج علاقة درجة كل فقرة من فقرات مقياس مرونة الأنا بالدرجة الكلية للمقياس، تم إستخدام (معامل إرتباط بيرسون) إذ تشير قيمة معامل الإرتباط المرتفعة إلى قوة إرتباطه بالمقياس. وفقا لمعيار (إيبل) ١٩٧٢ Ebel فإن الفقرات التي يقل معامل إرتباطها بالدرجة الكلية للمقياس عن (٠,١٩) تعد فقرات غير

مناسبة لضمها إلى المقياس فإما تعدل أو تحذف (Ebel, 1972, p.399). وإستخرج النتائج بالإعتماد على عينة التمييز، وقد أظهرت النتائج بعد مقارنة القيمة التائية المحسوبة لجميع الفقرات مع القيمة التائية الجدولية (١,٩٦) بأن الفقرات جميعها كانت دالة عند مستوى (٠,٠٥)، وكانت معامل الإرتباط للفقرات أكثر من المعيار المحدد وذات إرتباط عال، وهذا يعني أن مقياس مرونة الأنا بصورته النهائية يتكون من (٣٦) فقرة.

وإستخرج معامل الثبات لمقياس مرونة الأنا بطريقتين (طريقة إعادة الإختبار Test – Retest وطريقة التجزئة النصفية Split-half أو الإتساق الداخلي للفقرات Consistency Internal)، إذ بلغ معامل الثبات بطريقة إعادة الإختبار (٠,٩٧) درجة، وبطريقة التجزئة النصفية (٠,٩٣) درجة، مما يشير ذلك إلى معامل ثبات عال ودرجة عالية من الإتساق الداخلي لفقرات المقياس. وتكون المقياس بصورته النهائية من (٣٦) فقرة جاهزا للتطبيق.

وتم تصحيح فقرات المقياس على أساس (٣٦) فقرة بعد إستبعاد الفقرات المكررة، وذلك بإعطاء تقديرات للبدائل الواردة في الأداة والتي هي (تنطبق علي دائما، تنطبق علي غالبا، تنطبق علي أحيانا، تنطبق علي نادرا، لا تنطبق علي أبدا) حيث أعطيت الدرجات (٤، ٣، ٢، ١، ٠) على التوالي لكل فقرة أثناء التفريغ، وتشير الدرجة (١٤٤) إلى أعلى مستويات مرونة الأنا، أما الدرجة (٠) فتشير إلى عدم وجود مرونة الأنا، أما الدرجة (٧٢) فهي الوسط الفرضي للمقياس.

رابعا: تطبيق أداتا البحث:

بهدف التأكد من أن أداتي البحث واضحة من حيث صياغة الفقرات وتعليمات الإجابة عن هذه الفقرات، وتدريب الباحثان على كيفية إجراء عملية التطبيق النهائي وكيفية تلافي الصعوبات أثناء التطبيق، تم إجراء التطبيق الإستطلاعي للمقياسين قبل التطبيق النهائي على عينة مؤلفة من (٢٠) تدريسيا بواقع (١٠) تدريسي و(١٠) تدريسية أختيروا بصورة عشوائية من بين تدريسيي كليات جامعة صلاح الدين/ أربيل. وبعد التطبيق تبين بأن فقرات كل من المقياسين (الاحتراق النفسي) و(مرونة الأنا) واضحة من حيث الصياغة والمعنى والتعليمات

الخاصة بالإجابة لدى تدريسيي الجامعة، فلم يكن لدى التدريسيين والتدريسيات أي تعقيدات للأسئلة وكان يعطون الأجوبة بدون أية مشكلة من عدم الفهم أو سوء الفهم لديهم، وهذا يؤيد ملائمة المقياسين لعينة البحث الحالي.

ومن خلال التطبيق النهائي تم توزيع إستبيانات المقياسين بصيغتهما النهائية على عينة البحث الأساسية المؤلفة من (٢٤٠) تدريسيا بواقع (١٢٠) تدريسي و(١٢٠) تدريسية باستبعاد عينة الثبات، وبعد جمع الإستبيانات وتفريغ البيانات منها أصبحت النتائج جاهزة بصورتها الأولية لمعالجتها إحصائيا.

خامسا: الوسائل الإحصائية:

إستخدمت الوسائل الإحصائية الآتية في معالجة بيانات البحث الحالي (معامل إرتباط بيرسون، ومعادلة سبيرمان براون، ومعادلة ألفا كرونباخ، والإختبار التائي لعينة واحدة، والإختبار التائي لعينتين مستقلتين). وإستخدم الباحثان الحقيبة الإحصائية للعلوم الإجتماعية (SPSS) لهذا الغرض.

عرض النتائج ومناقشتها:

ستعرض نتائج الدراسة الحالية على وفق الأهداف المحددة سلفا كما وتناقش تلك النتائج في ضوء الإطار النظري والدراسات السابقة التي تم عرضها في الفصل الثاني وكما يأتي:

الهدف الأول: (**مستوى الاحتراق النفسي بأبعاده الثلاثة (الإجهاد الانفعالي، وتبلد الشعور، والإنجاز الشخصي) لدى تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل**).

من أجل تحقيق هذا الهدف إستخدمت المتوسطات الحسابية لكل بعد من أبعاد مقياس (ماسلاش) Maslach للاحتراق النفسي. وأشارت النتائج العامة لهذه الدراسة أن مستوى الاحتراق النفسي لدى تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل متدنية على بعدي الأول والثاني للمقياس (الإجهاد الانفعالي، وتبلد الشعور)، وعالية على البعد الثالث للمقياس (الإنجاز الشخصي). ويبين الجدول (٣) متوسط درجات المقياس لمجمل أفراد العينة لكل بعد من الأبعاد الثلاثة.

جدول (٣)

مستويات الاحتراق النفسي لدى تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل

أبعاد الاحتراق النفسي	عدد الفقرات	أقصى درجة	المتوسط الحسابي	مستوى الاحتراق النفسي
الإجهاد الانفعالي	٩	٥٤	١٢,٣٤	متدن
تبلد الشعور	٥	٣٠	٤,٣٥	متدن
الإنجاز الشخصي	٨	٤٨	٤٤,٦٤	عال

يتبين من الجدول (٣) أن مستوى الاحتراق النفسي على بعد (الإجهاد الانفعالي) كان متدنيا حيث كان المتوسط (١٢,٣٤)، وكان متدنيا أيضا على بعد (تبلد الشعور) حيث وصل المتوسط إلى (٤,٣٥)، في حين كان عاليا على بعد (الإنجاز الشخصي) حيث وصل المتوسط إلى (٤٤,٦٤)، وتشير الدرجة العالية من (الإنجاز الشخصي) إلى مستوى متدن من (نقص الشعور بالإنجاز الشخصي). وذلك بناءا على المعايير التي وضعتها (ماسلاش) Maslach لقراءة المستويات المتباينة للاحتراق النفسي وكما في الجدول (٤).

جدول (٤)

معايير مقياس (ماسلاش) Maslach لأبعاد الاحتراق النفسي

أبعاد الاحتراق النفسي	متدن	معتدل	عال
الإجهاد الانفعالي	صفر – ١٧	١٨ – ٢٩	٣٠ فما فوق
تبلد الشعور	صفر – ٥	٦ – ١١	١٢ فما فوق
الإنجاز الشخصي	صفر – ٣٣	٣٤ – ٣٩	٤٠ فما فوق

وتعد المتوسطات الثلاثة عن مستوى إحتراق نفسي متدن. حيث أشارت دراسة كل من (ماسلاش) Maslach ١٩٧٦، و (ماسلاش وجاكسون) ١٩٨١ Maslach & Jackson إلى أن يمكن إعتبار مستوى الاحتراق النفسي متدنيا عندما يحصل المستجيب على درجات متدنية في البعدين الأول (الاجهاد الانفعالي) والثاني (تبلد الشعور)، ودرجات عالية على البعد الثالث (الإنجاز الشخصي)، لأن فقرات هذا البعد (الإنجاز الشخصي) إيجابية بعكس البعدين الأول والثاني، وبذلك الدرجات

العالية في (الإنجاز الشخصي) تعبر عن الدرجات المتدنية في (نقص الشعور بالإنجاز الشخصي) (Maslach & Jackson, 1981, p.101) (Brouwers & Tomic, 2000, p.243). وعلى وفق ذلك يمكن تصنيف تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل في عينة البحث الحالي بأنهم يتمتعون بمستوى متدن من الاحتراق النفسي.

والنتيجة هذه تشير إلى إن ظروف العمل التي يعيشها تدريسيوا جامعة صلاح الدين/ أربيل ومهنة التدريس لم تؤد بهم إلى حالة معتدلة أو عالية من الاحتراق النفسي، وقد يعزى ذلك إلى التحسن الذي طرأ على الوضع الإقتصادي والإجتماعي لهؤلاء التدريسيين، وكذلك تمتعهم ببعض الإمتيازات دون سواهم من شرائح المجتمع، وهي عوامل حققت لهم الراحة النفسية عموما.

الهدف الثاني: (**دلالات الفروق في مستوى الاحتراق النفسي بأبعاده الثلاثة (الإجهاد الانفعالي، وتبلد الشعور، والإنجاز الشخصي) لدى تدريسيي جامعة صلاح الدين**/ أربيل **بحسب متغيرات** (**الجنس، الاختصاص، مدة الخدمة، الحالة الإجتماعية**).

من أجل تحقيق هذا الهدف إستخدمت الإختبار التائي لمجموعتين مستقلتين (Independent T. Test) وجاءت النتائج وفقا للجداول (٥، ٦، ٧، ٨) على النحو الآتي:

جدول (٥)

مستويات الاحتراق النفسي لدى التدريسيين بأبعاده الثلاثة وبحسب الجنس

أبعاد الاحتراق النفسي	الذكور		الإناث		القيمة التائية		مستوى الدلالة
	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المحسوبة	الجدولية	
الاجهاد الانفعالي	١١,١١	٤,٢٤٢	١٣,٥٧	٤,١٧٢	٤,٢٠٦	١,٩٦	٠,٠٥
تبلد الشعور	٣,٣٦	٢,٧٤٠	٥,٣٤	٣,٨٦٢	٤,٢٤٥	١,٩٦	٠,٠٥
الإنجاز الشخصي	٤٤,٦٩	٣,٠٠٣	٤٤,٥٩	٣,٠٥٠	٠,٢٣٠	١,٩٦	٠,٠٥

يتضح من الجدول (٥) وجود فروق ذات دلالة إحصائية عند مستوى (٠,٠٥) في الاحتراق النفسي على بعدي (الإجهاد الانفعالي) و(تبلد الشعور) بين تدريسيي الجامعة من الذكور والإناث، ولصالح التدريسيات الإناث، بمعنى أن الشعور بالاحتراق النفسي في بعدي (الاجهاد الانفعالي) و(تبلد الشعور) لدى الإناث أعلى منه لدى الذكور، بالرغم من عدم وجود فروق ذات دلالة إحصائية في الاحتراق النفسي على بعد (الإنجاز الشخصي) عند تدريسيي وتدريسيات جامعة صلاح الدين/ أربيل.

وقد تعزى هذه النتيجة التي تشير إلى شعور التدريسيات بالاحتراق النفسي في بعدي (الإجهاد الانفعالي) و(تبلد الشعور) أكثر من التدريسيين، إلى أن طبيعة الضغوطات والإلتزامات المترتبة على التدريسيات أكثر مما هي عليه التدريسيون، لأن في المجتمع الكوردي شأنه شأن سائر المجتمعات الشرقية تقع غالبية المسؤوليات والإلتزامات الأسرية على كاهل المرأة، وبذلك فالتدريسيات فضلا عن أعباء العمل وإلتزاماته فهناك إلتزامات وواجبات المنزل والأسرة التي تثقل كاهلها، وفضلا عن رغبتها المتزايدة في تحقيق ذاتها وإثبات جدارتها في العمل، مما يزيد الأعباء عليها، ويقلل قدرتها على تحمل ضغوط العمل. وأن ما تتحمله التدريسيات من أعباء ومهام ومتطلبات العمل بجانب مسؤولياتهن في المنزل ربما إنعكست سلبا على قدرتها في التوفيق بين المسؤوليتين، الأمر الذي يؤدي إلى تعارض بين متطلبات الدور ويترتب عليه زيادة في ضغوط العمل والضغوط النفسية، وبالتالي زيادة في شعورها بالاحتراق النفسي على بعدي (الاجهاد الانفعالي) و(تبلد الشعور). ومن جانب آخر فالرجال يتمتعون بفرصة أكبر في مجتمعنا للتعرف على مشكلاتهم والتعبير عن إنفعالاتهم والتنفيس عن رغباتهم مما يقلل شعورهم بالاحتراق النفسي.

أما فيما يتعلق بمستويات الاحتراق النفسي لدى التدريسيين وبأبعاده الثلاثة وبحسب الإختصاص جدول (٦).

جدول (٦)

مستويات الاحتراق النفسي لدى التدريسيين بأبعاده الثلاثة بحسب الإختصاص

أبعاد الاحتراق النفسي	الإنسانية		العلمية		القيمة التائية		مستوى الدلالة
	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المحسوبة	الجدولية	
الاجهاد الانفعالي	١٠,٦٢	٣,٩٥٨	١٤,٠٦	٤,١٠٤	٦,١١٨	١,٩٦	٠,٠٥
تبلد الشعور	٣,١٥	٢,٧٣٨	٥,٥٥	٣,٧٣٨	٥,٢٧٣	١,٩٦	٠,٠٥
الإنجاز الشخصي	٤٥,٧٧	٢,٢٨٥	٤٣,٥١	٣,٢٤٨	٥,٧٥٧	١,٩٦	٠,٠٥

يظهر من الجدول (٦) وجود فروق في مستوى الاحتراق النفسي دال إحصائيا عند مستوى دلالة (٠,٠٥) في الأبعاد الثلاثة لمقياس الاحتراق النفسي (الإجهاد الانفعالي، وتبلد الشعور، والإنجاز الشخصي) بين التدريسيين في الإختصاصات العلمية وزملائهم في الإختصاصات الإنسانية، وكانت هذه الفروق لصالح التخصص العلمي في بعدي (الإجهاد الانفعالي) و(تبلد الشعور)، ولصالح التخصص الإنساني في بعد (الإنجاز الشخصي). وهذا يعني إن ذوي الإختصاص العلمي أكثر شعورا بالاحتراق النفسي بأبعاده الثلاثة (الإجهاد الانفعالي، وتبلد الشعور، ونقص الشعور بالإنجاز) من ذوي الإختصاص الإنساني في جامعة صلاح الدين/ أربيل.

وقد يعزى ذلك إلى طبيعة التخصص والمواد التي تدرس في الكليات العلمية وهي مواد ذات صفة تجريدية وتطبيقية في آن واحد مقارنة بالمواد التي تدرس في الكليات الإنسانية، وكذلك إلى عمل التدريسي في الإختصاصات العلمية والذي يتطلب التواجد في المختبرات والتعامل مع الأجهزة وإستخدام تقنيات أكثر تعقيدا في تعليمها للطلبة مقارنة بذوي الإختصاصات الإنسانية، وربما يعزى ذلك أيضا إلى المعاناة التي يتعرض لها التدريسي العلمي من جراء نقص أو عدم توافر المستلزمات المختبرية من أجهزة متطورة ومواد ضرورية أخرى، كل ذلك عوامل تعرض التدريسي في

الإختصاصات العلمية إلى ضغوط نفسية أكثر وبالتالي إلى الاحتراق النفسي وبأبعاده الثلاثة (الإجهاد الانفعالي، تبلد الشعور، نقص الشعور بالإنجاز الشخصي).

أما فيما يخص مستويات الاحتراق النفسي لدى التدريسيين وبأبعاده الثلاثة وبحسب مدة الخدمة كما في الجدول (٧).

جدول (٧)

مستويات الاحتراق النفسي لدى التدريسيين بأبعاده الثلاثة بحسب مدة الخدمة

أبعاد الاحتراق النفسي	(٥) سنوات فأقل		أكثر من (٥) سنوات		القيمة التائية		مستوى الدلالة
	المتوسط الحسابي	الأنحراف المعياري	المتوسط الحسابي	الأنحراف المعياري	المحسوبة	الجدولية	
الاجهاد الانفعالى	١٤,٢٣	٣,٩٩٣	١٠,٤٥	٣,٩١٠	٦,٨٧٦	١,٩٦	٠,٠٥
تبلد الشعور	٥,١٥	٤,٠٩٥	٣,٥٥	٢,٥١٩	٣,٣٦١	١,٩٦	٠,٠٥
الإنجاز الشخصي	٤٣,٦٣	٣,٢٨٤	٤٥,٦٥	٢,٣٤٢	٥,٠٨١	١,٩٦	٠,٠٥

ويتضح من الجدول (٧) وجود فروق ذات دلالة إحصائية عند مستوى (٠,٠٥) في الأبعاد الثلاثة لمقياس الاحتراق النفسي (الإجهاد الانفعالي، وتبلد الشعور، والإنجاز الشخصي) بين تدريسي جامعة صلاح الدين/ أربيل تعزى لمتغير مدة الخدمة، وكانت هذه الفروق لصالح الخدمة القليلة (خمس سنوات فأقل) في بعدي (الإجهاد الانفعالي) و(تبلد الشعور)، ولصالح الخدمة الكثيرة (أكثر من خمس سنوات) في بعد (الإنجاز الشخصي)، مما يشير ذلك إلى أن تدريسي الجامعة الأقل خبرة أكثر شعورا بالاحتراق النفسي بأبعاده الثلاثة (الإجهاد الانفعالي، وتبلد الشعور، ونقص الشعور بالإنجاز الشخصي).

ويفسر الباحثان ذلك إلى أن التدريسيين الأكبر سنا يتأثرون نفسيا وإجتماعيا بأقل المؤثرات التي يتعرضون لها وهذا يرتبط مباشرة بمستوى الرضا عن المهنة، وذلك بحسب طبيعة العمل التدريسي والأكاديمي في الجامعة من دوام وإلقاء المحاضرات وإجراء البحوث كلها ربما تجعل من التدريسيي وبمرور الزمن يمتلك الخبرة التي تعينه على القيام بتلك الواجبات بصورة ملائمة بعيدا عن حالات

التوتر التي تعرقل الأداء الجيد، وأن الخبرات التي يحملونها كان لها الأثر الأكبر في تقليل مشاعر الإجهاد الانفعالي وتبلد المشاعر ونقص الشعور بالإنجاز لديهم.

وقد يعزى هذا إلى أن زيادة الخبرة تؤدي إلى زيادة الشعور بالإطمئنان النفسي والوظيفي، والنضج والتكيف مع الطلبة فضلا عن الوصول إلى مرتبة علمية أعلى، وكلما زادت خبراتهم وتكيفهم وتوافقهم مع طبيعة عملهم أصبحوا قادرين على تحمل أعباء الواجبات بصورة طبيعية أو بأقل توتر نفسي.

ويمكن ملاحظة هذه النتيجة من زاوية أخرى وهي كون التدريسيين والتدريسيات الأقل خبرة (خمس سنوات فأقل) حديثي الإلتحاق بالمجال التدريسي في الجامعة، ولا يزالون غير مندمجين مع أجوائها النفسية والإجتماعية، وعادة ما يحتاجون لبعض من الوقت للتقارب الإجتماعي والنفسي مع الطلبة والتفاعل مع مشاكلهم والإنتقال من فترة التدريب إلى القدرة على توظيف قدراتهم في مجال العمل. فضلا عن إن (صدمة الواقع) التي تتمخض عن التجربة الفتية للتدريسيين، والتي تمثل الإنتقال من الدراسة النظرية إلى الواقع الميداني وتعقيداته. في حين أن أصحاب الخبرة الأكبر (أكثر من خمس سنوات)، وصلوا إلى مرحلة من الرضا الوظيفي والتأقلم مع المتغيرات الميدانية، وأصبحت لديهم الخبرة في التعامل مع ظروف ومشكلات العمل المختلفة ربما بطريقة أفضل.

أما الجدول (٨) فيعرض البيانات الخاصة بمستويات الاحتراق النفسي لدى التدريسيين بحسب متغير الحالة الإجتماعية في كون التدريسيين عزاب أو متزوجين.

جدول (٨)

مستويات الاحتراق النفسي لدى التدريسيين بأبعاده الثلاثة بحسب الحالة الإجتماعية

أبعاد الاحتراق النفسي	أعزب		متزوج		القيمة التائية		مستوى الدلالة
	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المحسوبة	الجدولية	
الاجهاد الانفعالي	١٢,٢١	٤,٣١٥	١٢,٤٧	٤,٤٥٢	٠,٤١٣	١,٩٦	٠,٠٥
تبلد الشعور	٤,٤٦	٤,٢٤	٣,١١٢	٣,٨٣٣	٠,٤٣٩	١,٩٦	٠,٠٥
الإنجاز الشخصي	٤٤,٥٤	٣,١٢٤	٤٤,٧٤	٢,٩٢٤	٠,٤٦١	١,٩٦	٠,٠٥

ويتضح من الجدول (٨) أن القيمة التائية المحسوبة على الأبعاد الثلاثة للاحتراق النفسي (الإجهاد الانفعالي، تبلد الشعور، الإنجاز الشخصي) كانت على التوالي (٠,٤١٣، ٠,٤٣٩، ٠,٤٦١)، وجميع هذه القيم أقل من القيمة التائية الجدولية (١,٩٦). أي أنه لا توجد فروق ذات دلالة إحصائية عند مستوى الدلالة (٠,٠٥) في أبعاد الاحتراق النفسي عند تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل تعزى لمتغير الحالة الإجتماعية.

وربما يعزى ذلك إلى تماثل الظروف التي يعيشها تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل الأعزب منهم والمتزوج، وأن الضغوط النفسية أو ضغوط العمل التي يعاني منها تدريسيوا الجامعة الأعزب منهم والمتزوج متساوية بتساوي ظروف العمل وإجراءاته والوضع الدراسي والقوانين والأنظمة الجامعية، وبذلك فهم متقاربون من حيث شعورهم بالاحتراق النفسي بأبعاده الثلاثة بغض النظر عن كونهم عزاب أو متزوجون.

ولأن الاحتراق النفسي ظاهرة تنجم عن عدد من المؤثرات تقف ضغوط العمل في مقدمتها، وبالتالي فإن الحالة الإجتماعية حسب نتائج البحث الحالي لم تكشف عن وجود فروق ذات دلالة إحصائية من متوسطات إستجابات أفراد عينة البحث.

الهدف الثالث: (**مستوى مرونة الأنا لدى تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل**).

يوضح الجدول (٩) أن المتوسط الحسابي للعينة ككل على مقياس مرونة الأنا كان (١٠١,٣١) درجة، وإن الانحراف المعياري (١٦,٠٥٨) درجة، وهي أعلى عند مقارنتها بالوسط الفرضي للمقياس والبالغ (٧٢) درجة، وبعد إستخدام الإختبار التائي (T.Test) لعينة واحدة لإيجاد دلالة الفروق بين المتوسطين تبين أن القيمة التائية المحسوبة (٢٦,١٩٨) هي أعلى من القيمة التائية الجدولية (١,٩٦) عند مستوى دلالة (٠,٠٥) وبدرجة حرية (٢٣٩)، مما يعني وجود فرق بين المتوسطين ذو دلالة إحصائية ولصالح الوسط الحسابي، مما يشير إلى أن تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل يتمتعون بدرجة عالية ودالة من مرونة الأنا.

جدول (٩)

مستوى (مرونة الأنا) لعينة التدريسيين ككل

المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	الوسط الفرضي	درجة الحرية	القيمة التائية المحسوبة	القيمة التائية الجدولية	مستوى الدلالة
١٠١,٣١	١٦,٠٥٨	٧٢	٤٤٨	٢٦,١٩٨	١,٩٦	٠,٠٥

ويعزى ذلك إلى إن تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل قد وصلوا إلى مستويات عالية من التحصيل الأكاديمي التي تؤثر إيجابيا على شخصياتهم بحيث يمكنهم أن يتعاملوا بمرونة أكبر مع المتطلبات اليومية لمهنة التدريس، وكذلك يعد إرتفاع مستوى مرونة الأنا مؤشرا إيجابيا على الصحة النفسية لدى هؤلاء التدريسيين.

الهدف الرابع: (**دلالات الفروق في مستوى مرونة الأنا لدى تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل بحسب متغيرات** (**الجنس، الاختصاص، مدة الخدمة، الحالة الإجتماعية**).

من أجل تحقيق هذا الهدف إستخدمت الإختبار التائي لمجموعتين مستقلتين (Independent T. Test) وجاءت النتائج وفقا للجدول (١٠) على النحو الآتي:-

جدول (١٠)

مستويات مرونة الأنا ودلالات الفروق لدى التدريسيين بحسب متغيرات

(الجنس والإختصاص ومدة الخدمة والحالة الإجتماعية)

المتغيرات		المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	القيمة التائية		مستوى الدلالة
				المحسوبة	الجدولية	
الجنس	الذكور	١١٢,٦٨	١١,٩٦٦	١٢,٥٢٥	١,٩٦	٠,٠٥
	الإناث	٨٩,٩٤	١٤,٠١٠			
الإختصاص	الإنساني	١٠١,٨٣	١٦,٤٩٠	٠,٤٦١	١,٩٦	٠,٠٥
	العلمي	١٠٠,٨٠	١٥,٥٦٣			

مدة الخدمة	(٥) سنوات فأقل	٩٣,٩٦	١٤,٦٤٥	٧,٣٧٩	١,٩٦	٠,٠٥
	أكثر من (٥) سنوات	١٠٨,٦٦	١٣,٩٣٨			
الحالة الإجتماعية	أعزب	١٠١,٧٨	١٦,٠٨٥	٠,٤١٣	١,٩٦	٠,٠٥
	متزوج	١٠٠,٨٤	١٦,٢٧٦			

يتضح من الجدول (١٠) وجود فروق ذات دلالة إحصائية عند مستوى (٠,٠٥) في مرونة الأنا بين تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل تعزى لمتغير الجنس، ولصالح الذكور. وهذا يعني أن تدريسيي الذكور يتمتعون أكثر من الإناث وبشكل دال بمرونة الأنا.

وقد يعزى ذلك إلى طبيعة التنشئة الإجتماعية والتنميط الجنسي فيما بين الجنسين من قبل الأسرة الكوردية، حيث تمنح من خلالها فرصا أكثر للذكور في التعامل مع متطلبات الواقع ومشكلاته مما يعزز ذلك لديهم مرونة الأنا أكثر من الإناث اللواتي يتعرضن إلى قيود إجتماعية أكثر في هذا المجال، الأمر الذي يقلل لديهن إستراتيجيات أو بدائل التعامل مع ضغوط الحياة. وأشار في هذا الصدد (العارضة) ١٩٩٨ إلى أن الإستراتيجيات التي يستخدمنها النساء أقل عددا من تلك التي يستخدمها الرجال (رمضان، ١٩٩٩، ص١٨).

وكذلك أتضح من جدول (١٠) وقد سجل على مقياس مرونة الأنا كل من تدريسيي الإختصاصات الإنسانية متوسطا قدره (١٠١,٨٣) درجة، وبانحراف معياري (١٦,٤٩٠)، وتدريسيي الإختصاصات العلمية متوسطا قدره (١٠٠,٨٠) درجة، وبانحراف معياري (١٥,٥٦٣)، وعند إستخدام معادلة الإختبار التائي لإختبار دلالة الفروق في معدل درجات مرونة الأنا بين الإختصاصات الإنسانية والعلمية، وجد أن القيمة التائية (٠,٤٦١) الناتجة لم تكن ذات دلالة إحصائية في مرونة الأنا تبعا لمتغير الإختصاص (إنساني، علمي)، وقد يعزى ذلك إلى أن (مرونة الأنا) ترتبط أكثر بقدرات التدريسي وقابلياته في مواجهة الضغوطات النفسية أو المهنية أو ضغوط العمل والتكيف الناجح مع تلك الضغوطات، بغض النظر عن متغير الإختصاص فيما إذا كان علميا أو إنسانيا.

أما فيما يتعلق بمرونة الأنا بحسب متغير مدة الخدمة جدول (١٠) فقد سجل التدريسيون في خدمة (خمس سنوات فأقل) متوسطا قدره (٩٣,٩٦) درجة، وبانحراف معياري (١٤,٦٤٥) مقارنة بذوي خدمة (أكثر من خمس سنوات) الذين سجلوا متوسطا قدره (١٠٨,٦٦) وبانحراف معياري (١٣,٩٣٨)، وقد ظهر وجود فروق ذات دلالة إحصائية عند مستوى (٠,٠٥) في مرونة الأنا بين تدريسي جامعة صلاح الدين/ أربيل تعزى لمتغير مدة الخدمة، ولصالح الخدمة الأكثر (أكثر من خمس سنوات)، وهذا يعني أن تدريسيي الجامعة الأكثر خدمة أكثر تمتعا بمرونة الأنا.

ويمكن تفسير ذلك بأن تراكم الخبرات لدى تدريسيي الجامعة من الأكثر خدمة (أكثر من خمس سنوات)، التي يعزز مخزونهم المعرفي في مواجهة المشكلات والضغوطات، يساعدهم في إستخدام الأساليب والآليات والإستراتيجيات الفاعلة في التعامل سواء مع الزملاء والطلبة أو مع المشكلات والضغوطات النفسية أو ضغوط العمل التي يواجهونها.

أما فيما يتعلق بمرونة الأنا لدى التدريسيين بحسب الحالة الإجتماعية جدول (١٠) فقد سجل العزاب منهم متوسطا قدره (١٠١,٧٨) درجة وبانحراف معياري (١٦,٠٨٥) مقارنة بالمتزوجين الذين سجلوا متوسطا قدره (١٠٠,٨٤) وبانحراف معياري (١٦,٢٧٦)، وباستخدام الإختبار التائي بين المتوسطين لم ترتق القيمة التائية المحسوبة (٠,٤١٣) إلى فروق ذات دلالة إحصائية عند مستوى (٠,٠٥) في مرونة الأنا بين تدريسيي جامعة صلاح الدين/ أربيل تعزى لمتغير الحالة الإجتماعية (الأعزب، المتزوج)، وقد يعزى ذلك إلى أن (مرونة الأنا) قد ترتبط أكثر بقدرات التدريسيي وقابلياته في مواجهة الضغوطات النفسية أو المهنية أو ضغوط العمل والتعامل الملائم مع تلك الضغوطات، بغض النظر عن الحالة الإجتماعية في كونه متزوجا أو غير متزوج.

الهدف الخامس: (**مدى العلاقة بين الاحتراق النفسي بأبعاده الثلاثة (الإجهاد الانفعالي، وتبلد الشعور، والإنجاز الشخصي) ومرونة الأنا لدى تدريسيي جامعة صلاح الدين**/ أربيل).

لغرض تحقيق هذا الهدف قام الباحثان بحساب معامل الإرتباط بين الاحتراق النفسي بأبعاده الثلاثة ومرونة الأنا، وذلك بإستخدام معامل إرتباط

بيرسون. وقد أظهرت نتائج الجدول (١١) وجود علاقة بين الاحتراق النفسي بأبعاده الثلاثة ومرونة الأنا حيث إرتقت كلها إلى مستوى الدلالة الإحصائية، حيث كانت دالة عند مستوى (٠,٠٥) والجدول (١١) يوضح ذلك.

جدول (١١)

العلاقة بين أبعاد الاحتراق النفسي ومرونة الأنا لدى التدريسيين والتدريسيات عينة البحث

أبعاد الاحتراق النفسي	مرونة الأنا	القيمة التائية		مستوى الدلالة
		المحسوبة	الجدولية	
الاجهاد الانفعالي	– ٠,٤١٦	٦٣,٣٩٢	١,٩٦	٠,٠٥
تبلد المشاعر	– ٠,٥١٢	٧٩,٣٨٦	١,٩٦	٠,٠٥
الإنجاز الشخصي	٠,٣٤٤	٥١,٣٧٣	١,٩٦	٠,٠٥

يتضح من الجدول (١١) ما يأتي:–

١– وجود علاقة إرتباطية سلبية بين بعد (الإجهاد الانفعالي) ومرونة الأنا.

٢– وجود علاقة إرتباطية سلبية بين بعد (تبلد الشعور) ومرونة الأنا.

٣– وجود علاقة إرتباطية إيجابية بين بعد (الإنجاز الشخصي) ومرونة الأنا، ويدل ذلك على علاقة إرتباطية سلبية بين مرونة الأنا وبعد (نقص الشعور بالإنجاز الشخصي)، لأن الدرجة العالية من (الإنجاز الشخصي) تشير إلى الدرجة المتدنية من (نقص الشعور بالإنجاز الشخصي).

وقد وصفت هذه العلاقة بأنها علاقة سلبية بين البعدين الأول والثاني للاحتراق النفسي (الإجهاد الانفعالي وتبلد الشعور) ومرونة الأنا، أي أنه كلما زادت مستويات مرونة الأنا قلت مستويات الاحتراق النفسي على هذا البعدين (الاجهاد الانفعالي وتبلد الشعور) والعكس صحيح. وكذلك ظهرت علاقة إيجابية بين البعد الثالث (الإنجاز الشخصي) ومرونة الأنا، أي أنه كلما زادت مرونة الأنا لدى التدريسيين إرتفع مستوى (الإنجاز الشخصي) والعكس صحيح، ويمكن قراءة هذه العلاقة بطريقة أخرى أي أنه كلما زادت مرونة الأنا لدى أفراد العينة قل مستوى (نقص الشعور بالإنجاز الشخصي) والعكس صحيح.

ويمكن ملاحظة هذه الإرتباطات بين مرونة الأنا من جهة والاحتراق النفسي بأبعاده الثلاثة من جهة أخرى لدى عينة البحث الحالي على أنها إرتباطات منطقية وتتساوق مع المعطيات النظرية في علم النفس وفي هذا السياق، حيث إن مرونة الأنا تمدنا بقدرات تكيفية ملائمة لمواجهة المشكلات ومعالجتها وبالتالي تقلل لدينا مشاعر الإحباط والتوتر الأمر الذي ينعكس إيجابيا على مستوى الاحتراق النفسي لدينا إزاء مواقف الحياة المختلفة.

التوصيات:

على وفق نتائج البحث الحالي يوصي الباحثان بما يأتي:

قيام رئاسة جامعة صلاح الدين/ أربيل بتوفير الفرص المناسبة والمتكافئة للترويح عن النفس لدى جميع التدريسيين من سفرات ونشاطات إجتماعية وثقافية وتنظيم الرحلات والأنشطة الترفيهية عبر إستغلال العطلات بغية التخفيف من ضغوط المهنة لديهم ورفع معنوياتهم والمحافظة على المستوى المطلوب من مرونة الأنا والصحة النفسية.

على رئاسة جامعة صلاح الدين/ أربيل الإلتزام بمبدأ العدالة والموضوعية في تكافؤ الفرص بين التدريسيين في مجال النمو والتطور المهني والتقويم وعند تطبيق نظام الحوافز والمكافآت المادية أو المعنوية بحيث تتلاءم مع سنوات خدمتهم والمهام التي يقومون بها.

ضرورة إطلاع تدريسيي الجامعة على الخصائص أو السمات الشخصية كسمة (مرونة الأنا) التي ينبغي توافرها في شخصية تدريسيي الجامعة الذي نريد كمقومات أساسية وركائز مهمة لمن يتولى مهمة التدريس في الجامعة، وذلك بفتح دورات من قبل الجامعة والإستعانة بذوي الإختصاص في هذا المجال للتدريسيين، والتي تساعد على جعل تدريسيي الجامعة أكثر تكيفا مع الضغوط التي يواجهونها، وأكثر تمتعا بصحة نفسية جيدة متمثلة في تكيفهم مع أنفسهم ومع الآخرين، وبالتالي يمارسون أعمالهم بنجاح وبعيدا عن ظاهرة الاحتراق النفسي.

المقترحات:

على وفق نتائج البحث الحالي وبغية توسيع أطر الدراسات في هذا المجال، يقترح الباحثان إجراء مجموعة من الدراسات من قبل الباحثين في هذا المجال مستقبلا، والتي هي كالآتي:

١- إجراء دراسة للتعرف على مدى العلاقة بين الاحتراق النفسي ومتغيرات أخرى في مؤسسات إقليم كوردستان العراق: (المثالية في العمل، الصلابة النفسية، الذكاء الإنفعالي، أساليب التعامل مع ضغوط الحياة أو أساليب مواجهة المشكلات، أنماط الشخصية (أ، ب)، الرضا عن العمل أو الرضا الوظيفي).

٢- إجراء دراسة للتعرف على مدى العلاقة بين مرونة الأنا والمتغيرات الشخصية الأخرى لدى التدريسيين في جامعات إقليم كوردستان العراق: (الإنبساطية والإنطوائية، التفاؤل والتشاؤم، التوافق النفسي والإجتماعي، الذكاء الإجتماعي، تقدير الذات، الثقة بالنفس).

المصادر

المصادر العربية:-

١- البرواري، محمد حسين أحمد (٢٠٠٦). دور التعليم الجامعي في التنشئة السياسية دراسة ميدانية في جامعة دهوك. جامعة صلاح الدين/ أربيل، كلية الآداب (رسالة ماجستير غير منشورة).

٢- بني أحمد، أحمد محمد عوض (٢٠٠٧). الاحتراق النفسي والمناخ التنظيمي في المدارس. دار الحامد، عمان، الأردن، الطبعة الأولى.

٣- الجباري، جنار عبدالقادر أحمد صالح (٢٠٠٥). السلوك التربوي وعلاقته بالاحتراق النفسي لدى معلمي المرحلة الابتدائية. جامعة تكريت، كلية التربية (رسالة ماجستير غير منشورة).

٤- جودة، آمال عبدالقادر (٢٠٠٤). أساليب مواجهة أحداث الحياة الضاغطة وعلاقتها بالصحة النفسية لدى عينة من طلاب وطالبات جامعة الأقصى. بحث مقدم إلى المؤتمر التربوي الأول "التربية في فلسطين وتغيرات العصر المنعقد" بكلية التربية في الجامعة الإسلامية، في الفترة من ٢٣-٢٤/ ١١/ ٢٠٠٤م.

٥- جولمان، دانييل (٢٠٠٠). الذكاء العاطفي. ترجمة: ليلى الجبالي. مراجعة: محمد يونس دار المعرفة، الكويت، الطبعة الأولى.

٦- الخرابشة، عمر محمد عبدالله وعربيات، أحمد عبدالحليم (٢٠٠٥). الاحتراق النفسي لدى المعلمين العاملين مع الطلبة ذوي صعوبات التعلم في غرف المصادر. مجلة جامعة أم القرى للعلوم التربوية والاجتماعية والإنسانية، المجلد السابع عشر، العدد الثاني، جمادي الأولى، ١٤٢٦هـ/ ٢٠٠٥م.

٧- الخطيب، محمد جواد محمد (٢٠٠٧). الاحتراق النفسي وعلاقته بمرونة الأنا لدى المعلمين الفلسطينيين بمحافظات غزة. جامعة الأزهر، كلية التربية، قسم علم النفس، بحث مقدم إلى المؤتمر التربوي الثالث الجودة في التعليم الفلسطيني "مدخل للتميز" الذي عقد في الجامعة الإسلامية- غزة/ في الفترة من ٣٠-٣١/ أكتوبر/ ٢٠٠٧، المكتبة الألكترونية: أطفال الخليج ذوي الإحتياجات الخاصة (www.gulfkinds.com).

٨- الخطيب، محمد جواد محمد (٢٠٠٧). تقييم عوامل مرونة الأنا لدى الشباب الفلسطينى في مواجهة الأحداث الصادمة. مجلة الجامعة الأسلامية (سلسلة الدراسات الإنسانية)، المجلد الخامس عشر، العدد الثانى، يونيه، ٢٠٠٧، ص١٠٥١-١٠٨٨، جامعة الأزهر، قسم علم النفس، غزة، فلسطين.

٩- دسوقى، كمال (١٩٧٤). علم النفس ودراسة التوافق. دار النهضة العربية، بيروت، الطبعة الأولى.

١٠- رضا، نازه نين عثمان محمد (٢٠٠٨). التوافق النفسى والاجتماعى لدى الناجين من القصف الكيمياوية لقضاء حلبجة. جامعة السليمانية، كلية التربية الأساسية (رسالة ماجستير غير منشورة).

١١- رمضان، جهاد عبدالفتاح صالح (١٩٩٩). ظاهرة الاحتراق النفسى وإستراتيجيات التكيف لدى العاملين في وزارات السلطة الوطنية الفلسطينية. جامعة النجاح الوطنية، كلية الدراسات العليا، نابلس، فلسطين، (رسالة ماجستير غير منشورة).

١٢- الزيود، نادر فهمى (٢٠٠٢). واقع الاحتراق النفسى للمرشد النفسى والتربوي في محافظة الزرقاء في الأردن. مجلة العلوم التربوية، كلية التربية، جامعة قطر، السنة الأولى، العدد الأول.

١٣- السفاسفة، محمد وأحمد عربيات (٢٠٠٥). مبادىء الصحة النفسية. المكتبة الوطنية، الكرك، المملكة الأردنية الهاشمية، الطبعة الأولى.

١٤- السيد، أحمد (٢٠٠٤). الادارة الجامعية. المجلة الأردنية للعلوم التطبيقية، عمان، العدد الثانى.

١٥- شلتز، دوان (١٩٨٣). نظريات الشخصية. ترجمة حمد دلى الكربولى وعبدالرحمن القيسى، مطبعة جامعة بغداد، الطبعة الأولى.

١٦- شهلا، جورج وآخرون (١٩٧٢). الوعى التربوي ومستقبل البلاد العربية. دار غندور، بيروت، الطبعة الثالثة.

١٧- صالح، قاسم حسين (١٩٨٨). الشخصية بين التنظير والقياس. وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، جامعة بغداد، الطبعة الأولى.

١٨- صالح، قاسم حسين (٢٠٠٥). علم النفس الشواذ والإضطرابات العقلية والنفسية. مطبعة جامعة صلاح الدين/ أربيل، الطبعة الأولى.

١٩- عبدالسلام، سناء أحمد كمال (٢٠٠٥). العوامل الأكاديمية المرتبطة بالرضا الوظيفى لأستاذ الجامعة: دراسة ميدانية على كليات التربية. جامعة عين شمس، كلية التربية، قسم أصول التربية (رسالة ماجستير غير منشورة).

٢٠- العلى، مهند عبد سليم عبد (٢٠٠٣). مفهوم الذات وأثر بعض المتغيرات الديموغرافية وعلاقته بظاهرة الاحتراق النفسى لدى معلمى المرحلة الثانوية الحكومية في محافظتى جنين ونابلس. جامعة النجاح الوطنية، كلية الدراسات العليا، نابلس، فلسطين، (رسالة ماجستير غير منشورة).

٢١- عودة، يوسف حرب محمد (١٩٩٨). ظاهرة الاحتراق النفسى وعلاقتها بضغوط العمل لدى معلمى المدارس الثانوية الحكومية في الضفة الغربية. جامعة النجاح الوطنية، كلية الدراسات العليا، نابلس، فلسطين (رسالة ماجستير غير منشورة).

٢٢- غنيم، أحمد بن على (٢٠٠٦). أساليب إدارة الضغوط المهنية للمعلمين في المدارس الثانوية الحكومية للبنين بالمدينة المنورة. مجلة جامعة الملك سعود، م ١٨، العلوم التربوية والدراسات الإسلامية (٢)، ص٦٩٩-٨١٣، ١٤٢٦هـ، ٢٠٠٦م.

٢٣- القريوتى، إبراهيم أمين والخطيب، فريد مصطفى (٢٠٠٦). الاحتراق النفسى لدى عينة من معلمى الطلاب العاديين وذوى الاحتياجات الخاصة بالأردن. مجلة كلية التربية، جامعة الإمارات العربية المتحدة، السنة الحادية والعشرون، العدد (٢٣)، ص١٣١-١٥٤.

٢٤- مبيض، مأمون (٢٠٠٣). الذكاء العاطفى والصحة العاطفية. المكتب الاسلامى، بلفاست، المملكة المتحدة، الطبعة الأولى.

٢٥- محمود، فرمان على (٢٠٠٦). التوافق النفسى الاجتماعى والدراسى لدى الطلبة العائدين في جامعة صلاح الدين. جامعة صلاح الدين/ أربيل، كلية التربية (رسالة ماجستير غير منشورة).

٢٦- المساعيد، فوزي عادل (١٩٩٣). مصادر الضغط النفسي لدى معلمي المدارس الحكومية الأساسية والثانوية في لواء نابلس. كلية التربية، جامعة النجاح الوطنية، نابلس، فلسطين، (رسالة ماجستير غير منشورة).

ثانيا: المصادر الأجنبية:-

Brouwers, A., & Tomic, W. (2000). A longitudinal study of teacher burnout and perceived self-efficacy in classroom management. Teaching and Teacher Education 16 (2000) 239-253. (www.elsevier.com/locate/tate).

Ebel, R. L., (1972). Essentials of Educational Measurement. Englewood Cliffs Prentice hall, New Jersey.

Fredrickson, Barbara L., et al., (2003). What Good Are Positive Emotions in Crises? A Prospective Study of Resilience and Emotions Following the Terrorist Attacks on the United States on September 11th, 2001. Journal of Personality and Social Psychology, 2003, Vol. 84, No. 2, 365-376.

MacDermid, Shelly M., et al., (2008). Understanding and Promoting Resilience in Military Families. Military Families Research Institute at Purdue University. (www.cfs.purdue.edu/mfri).

Maslach, Christina and. Jackson, Susan E. (1981). The measurement of experienced burnout. Journal of Occupational Behavior, Vol. 2, P. 99 – 113.

Robert, J. Ledogar (2008). Resilience an Evolving Concept: A Review of Literature Relevant to Aboriginal Research. A Journal of Aboriginal and Indigenous Community Health, 6 (2) 2008.

Schepman Stephen B., & Zarate, Michael A. (2008). The Relationship between Burnout, Negative Affectivity and Organizational Citizenship Behavior for Human Services Employees. Proceeding of World Academy of Science, Engineering and Technology Volume 30 July 2008 ISSN 1307-6884.

پوختەی توێژینەوەکە

(سووتانی دەروونی و پەیوەندی بە نەرمکێشی من لەلای مامۆستایانی زانکۆ)

زانکــۆ پێــشکەوتووەکان بــە ڕوخــساری ژیــاری پێــشکەوتوویی هــەر کۆمەڵگایەك دادەنرێن، بـەجۆرێك دەرکـەوتنی عەقڵـە داهێنـەرەکان و گەیـشتن بـە تەکنەلۆژیا و ژێرخانی ئابووری بۆ ئەو نەتەوانەیە کـە ئـەو دامـەزراوە ئەکادیمییـە بەرزو باڵایانە لەخۆ دەگرن.

هەمووان کۆکن لەسـەر گرنگیـی زانکـۆ وەك دامەزراوەیـەك کـە نمایندەی عــەقڵی کــارا و دروســتکەر دەکــات لــە کۆمەڵگــەدا و هــەوڵ دەدات لــە پێنــاو بەدەســتهێنانی دەســتکەوتی گــەورە لــە بــوارە پــەروەردەیی و زانــستی و تەکنەلۆژییەکاندا، بەمەش زانکۆ ڕۆڵی پێشەنگی دەبێت لە گەشەپێدانی کۆمەڵگـەو بەرەوپێش بردنی لە هەموو بوارەکانی ژیاندا.

ئەو پرۆسەی گەشەو پێشکەوتنەی کە زانکـۆ لـە کۆمەڵگـەدا دەیخـوڵقێنێ لەسەر (مامۆستایانی سەرکەوتوو) دەوەستێت بەو پێیەی کە ئەوان تـوخمی کاراو بنەڕەتی ئەو پرۆسەیەن، بەجۆرێك کە زانکۆ ناتوانێ بگاتە ئاستێکی پێویست لـەو گەشەو پێشکەوتنە تەنها لەڕێگای کارایی و بەشدارییەکی چالاکانەی مامۆسـتایانی بەتواناوە نەبێت. لەبەرئەوە کاری مامۆستایانی زانکـۆ لـە فێرکردنێکـی ئالییانـە و گواستنەوەی زانیارییە سەرەتاییەکان بەرتەسك ناکرێتەوە، بەڵکو کۆمەڵێك ڕۆڵـی گرنگــی زینــدووتر لــەو بــوارەدا لــەخۆ دەگرێــت لەوانــە بــەکارهێنانی ئــامرازە چــالاکەکانی فێرکــردن و گەشــەپێدانی توانــای قوتــابی لــە جێبــەجێکردنی ئــەو زانیارییانەی فێری دەبێت بەشێوەیەکی ڕاست و دروست لـە بـواری پـسپۆڕییەکەی لــە داهــاتوودا، بــۆ بەدەســتهێنانی ئەمــەش پێویــستە ژینگەیــەکی ئــەکادیمی و دەروونیی گونجـاو بـۆ مامۆسـتا فەراهـەم بکرێـت بـۆ ئـەوەی بتوانـێ لەڕێگەیـەوە پارێزگاری لە ئاستێکی پێویست لە دروستیی دەروونی خـۆی بکـات کـە گـرنگترین پێکهاتەکانی لەم چوارچێوەیەدا لـە گۆڕاوەکـانی ئـەم توێژینـەوەی ئێـستادا خـۆی دەبینێتــەوە کــە بــریتین لــە (نەرمکێــشی مــن) و (ئاســتێکی نــزم لــە ســووتانی دەروونی).

گیروگرفتی ئەم توێژینەوەیە لە حاڵەتی نزمی ئاستی نەرمكێشی من لەلای مامۆستایان و بەرزی سووتانی دەروونییاندا خۆی دەبینێتەوە، كە لەوانەیە بەشێوەیەكی نەرێیی لەسەر درووستیی دەروونیان ڕەنگبداتەوە و دواتر كاربكاتە سەر ئەو ڕۆڵە ئەكادیمییەی دەیبینن.

ئامانجەكانی توێژینەوە:

ئامانجەكانی توێژەر لەم توێژینەوەیەدا زانینی ئەمانەی خوارەوەیە:-

١- پێوانەی ئاستەكانی سووتانی دەروونی بە هەرسێ ڕەهەندەكانیەوە (شەكەتبوونی هەڵچوونی، پووكانەوەی هەستی، وە دەستكەوتی كەسی) لەلای مامۆستایانی زانكۆی سەلاحەددین/ هەولێر.

٢- ئاماژەكانی جیاوازی لە ئاستەكانی سووتانی دەروونی بە هەرسێ ڕەهەندەكانیەوە (شەكەتبوونی هەڵچوونی، پووكانەوەی هەستی، وە دەستكەوتی كەسی) لەلای مامۆستایانی زانكۆی سەلاحەددین/ هەولێر بەپێی گۆڕاوەكانی (ڕەگەز، پسپۆڕی، ماوەی خزمەت، باری كۆمەڵایەتی).

٣- پێوانەی ئاستی نەرمكێشی من لەلای مامۆستایانی زانكۆی سەلاحەددین/ هەولێر.

٤- ئاماژەكانی جیاوازی لە ئاستی نەرمكێشی من لای مامۆستایانی زانكۆی سەلاحەددین/ هەولێر بەپێی گۆڕاوەكانی (ڕەگەز، پسپۆڕی، ماوەی خزمەت، باری كۆمەڵایەتی).

٥- پەیوەندی نێوان (سووتانی دەروونی) بە هەرسێ ڕەهەندەكانیەوە (شەكەتبوونی هەڵچوونی، پووكانەوەی هەستی، وە دەستكەوتی كەسی) و (نەرمكێشی من) لەلای مامۆستایانی زانكۆی سەلاحەددین/ هەولێر.

سنووری توێژینەوە:

سنووری ئەم توێژینەوەیە مامۆستایانی كۆلێژەكانی زانكۆی سەلاحەددین/ هەولێر پسپۆڕییە زانستی و مرۆڤایەتییەكان لە هەڵگرانی نازناوی زانستی جۆراوجۆر بۆ ساڵی خوێندنی (٢٠٠٨-٢٠٠٩) دەگرێتەوە.

لایەنی کرداری توێژینەوە:

بەمەبەستی هێنانەدی ئامانجەکان لەم توێژینەوەیەدا، توێژەر پشتی بەستووە بە پێوەری (ماسلاش) Maslach بە هەرسێ ڕەهەندەکانیەوە (شەکەتبوونی هەڵچوونی، پووکانەوەی هەستی، وە دەستکەوتی کەسی) بۆ پێوانەی سووتانی دەروونی، کە لەلایەن (عودە) ۱۹۹۸ بەکارهێنراوە، ئەمەش دوای ئەوەی کە خراوەتە بەردەست کۆمەڵە پسپۆڕێکی بواری پەروەردە و دەروونزانی و کۆمەڵزانی، بۆ دەرهێنانی ڕاستگۆیی ناوەڕۆك بە هەردوو جۆری ڕاستگۆیی لۆژیکی و ڕاستگۆیی ڕووکەشییەوە، وە هەروەها دڵنیایی لە نەگۆڕی پێوەرەکە بە هەرسێ ڕەهەندەکانیەوە کراوە بە هەردوو ڕێگەی (دووبارەکردنەوەی تاقیکردنەوە و ئەلفا کرۆنباخ)، کە ئاماژەکانی نەگۆڕی بە ڕێگای (دووبارەکردنەوەی تاقیکردنەوەکە) بۆ هەرسێ ڕەهەندەکە (شەکەتبوونی هەڵچوونی، پووکانەوەی هەستی، وە دەستکەوتی کەسی) بەدوای یەکتردا کردیە (۰,۹۵، ۰,۸۷، ۰,۸۱)، وە بە ڕێگای (ئەلفا کرۆنباخ) کردیە (۰,۹۳، ۰,۸٦، ۰,۸۹).

بەڵام سەبارەت بە پێوانەی (نەرمکێشی مـن) توێژەر هەستاوە بە بنیاتنانی پێوەری (نەرمکێشی مـن) لە ڕێگەی بە دواداچوونی سەرچەم ئەو هەنگاوانەی کە بۆ بنیاتنانی پێوەر پێویستن، ئەویش بە ڕادەستکردنی بڕگەکانی پێوەرەکە بۆ کۆمەڵێك شارەزاو پسپۆڕی بواری پەروەردە و دەروونزانی و کۆمەڵزانی بە مەبەستی دەرهێنانی ڕاستگۆیی ناوەڕۆکی پێوەرەکە بە هەردوو جۆری ڕاستگۆیی لۆژیکی و ڕاستگۆیی ڕووکەشییەوە، ئەمە وێڕای دەرهێنانی ڕاستگۆیی بنیاتنانیش بە هەردوو ڕێگەی (هێزی جیاکەرەوە بە شێوازی هەردوو کۆمەڵە پەڕگیرەکە (سەرەوەو خوارەوە) وە بەڕێگەی دۆزینەوەی پەیوەندی نمرەی هەر بڕگەیەك بە نمرەی گشتی پێوەرەکەوە)، وە دەرهێنانی نەگۆڕی پێوەرەکە بە هەردوو ڕێگەی (دووبارەکردنەوەی تاقیکردنەوەکەو دابەشکردنی نیوەیی یاخود پێکەوەیی ناوەکی)، کە ئاماژەکانی نەگۆڕی بە ڕێگای (دووبارەکردنەوەی تاقیکردنەوەکە) گەیشتە (۰,۹۷)، وە بە ڕێگای (دابەشکردنی نیوەیی یاخود پێکەوەیی ناوەکی) گەیشتە (۰,۹۳)، وە پێوەرەکە بە شێوازە کۆتاییەکەی گەیشتە (۳٦) بڕگە کە ئامادەیە بۆ جێبەجێکردن.

وه هـەردوو پێوەرەكـە لەسـەر نموونەیـەك لـە مامۆسـتایانی زانكـۆ كـە ژمارەیان (٢٤٠) مامۆستا بوو، بە شێوەیەكی یەكسان لـە (١٢٠) مامۆسـتای نێـر و (١٢٠) مامۆستای مێ، كە بە ڕێگەی چینایەتی هەڕەمەكی لە مامۆستایانی زانكـۆی سەلاحەددین/ هەولێر هەڵبژێردرابوو جێبەجێ كرا.

كەرەستە ئامارییەكان:

بـۆ چارەسـەركردنی داتاكـان ئـەم كەرەسـتە ئامارییانـە بـەكارهاتوون (هاوكۆلكەی پەیوەندی پیرسون، هاوكێـشەی سـپیرمان بـراون، هاوكێـشەی ئـەلفا كرۆنباخ، تاقیكردنەوەی تائی بۆ یەك نموونە، تاقیكردنەوەی تائی بۆ دوو نموونەی سـەربەخۆ). بـۆ ئـەم مەبەسـتەش توێـژەر جانتـای ئامـاری بـۆ زانـستە كۆمەلایەتییەكان (SPSS) بەكارهێناوە.

دەرئەنجامەكانی توێژینەوە:

توێژینەوەكە گەیشتە ئەم دەرئەنجامانە:

١- ئاسـتی سـووتانی دەروونـی لـە هـەردوو ڕەهەنـدی (شـەكەتی هەڵـچوونی و پووكانەوەی هەستی) بە پلەیەكی نزم هاتووە بە ناوەندی ژمێرەیی (١٢,٣٤) و(٤,٣٥) بەدوایەكدا، وە پلەیەكی بـەرز هـاتووە لـە ڕەهەنـدی (دەسـتكەوتی كەسـی) بـە ناوەنـدی ژمێرەیـی (٤٤,٦٤)، وە ئـەم سـێ ناوەنـدە ژمێرەییيـە ئاماژە بە ئاستی سووتانی دەروونی نزم دەدەن لەلای مامۆسـتایانی زانكـۆی سەلاحەددین/ هەولێر.

٢- بـوونی جیـاوازی ئامـاری بەڵگـەدار لـە ئاسـتی واتـاداری (٠,٠٥) لـە هـەردوو ڕەهەندی (شەكەتی هەڵچوونی) و (پووكانـەوەی هەسـتی) دا كـە بـۆ گـۆڕاوی (ڕەگـەز) دەگەڕێتـەوە، وە لـە بەرژەوەنـدی ڕەگـەزی مێـدا، واتـە سـووتانی دەروونی لەم دوو ڕەهەندەدا لـەلای ڕەگـەزی مـێ زیـاترە بـە بـەراورد لەگـەڵ ڕەگەزی نێردا، وە نەبوونی جیاوازی ئاماری بەڵگەدار سەبارەت بە ڕەهەنـدی سـێیەم (دەسـتكەوتی كەسـی) لـەلای مامۆسـتایانی زانكـۆی سـەلاحەددین/ هەولێر كە بۆ گۆڕاوی (ڕەگەز) بگەڕێتەوە.

٣- بوونی جیاوازی ئاماری بەڵگەدار لە ئاستی واتاداری (٠,٠٥) لە هەرسێ ڕەهەندەکانی پێوەری سووتانی دەروونیدا (شەکەتی هەڵچوونی، پووکانەوەی هەستی، دەستکەوتی کەسی) لە نێوان مامۆستایانی زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر کە بۆ گۆڕاوی (پسپۆڕی) دەگەڕێتەوە، وە لە بەرژەوەندی پسپۆڕی زانستیدا لە هەردوو ڕەهەندی (شەکەتی هەڵچوونی و پووکانەوەی هەستی)، وە لە بەرژەوەندی پسپۆڕی مرۆڤایەتیدا لە ڕەهەندی سێیەم (دەستکەوتی کەسی)، ئەمەش مانای ئەوەیە کە پسپۆڕییە زانستییەکان زیاتر هەست بە سووتانی دەروونی دەکەن بە هەرسێ ڕەهەندەکانی (شەکەتی هەڵچوونی، پووکانەوەی هەستی، وە کەمی هەستکردن بە دەستکەوتی کەسی).

٤- بوونی جیاوازی ئاماری بەڵگەدار لە ئاستی واتاداری (٠,٠٥) لە هەرسێ ڕەهەندەکانی پێوەری سووتانی دەروونیدا (شەکەتی هەڵچوونی، پووکانەوەی هەستی، دەستکەوتی کەسی) لە نێوان مامۆستایانی زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر دا کە بۆ گۆڕاوی (ماوەی خزمەت) دەگەڕێتەوە، وە لە بەرژەوەندی خزمەتی کەم (پێنج ساڵ و کەمتر) لە هەردوو ڕەهەندی (شەکەتی هەڵچوونی و پووکانەوەی هەستی)، وە لە بەرژەوەندی خزمەتی زۆر (لە پێنج ساڵ زیاتر) لە ڕەهەندی سێیەم (دەستکەوتی کەسی)، ئەمەش مانای ئەوەیە ئەو مامۆستایانەی کە خزمەتیان کەمەو شارەزاییەکی کەمتریان هەیە زیاتر هەست بە سووتانی دەروونی دەکەن بە هەرسێ ڕەهەندەکانی (شەکەتی هەڵچوونی، پووکانەوەی هەستی، کەمی هەستکردن بە دەستکەوتی کەسی).

٥- نەبوونی جیاوازی ئاماری بەڵگەدار لە ئاستی واتاداری (٠,٠٥) لە هەرسێ ڕەهەندەکانی پێوەری سووتانی دەروونیدا (شەکەتی هەڵچوونی، پووکانەوەی هەستی، دەستکەوتی کەسی) لەلای مامۆستایانی زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر کە بۆ گۆڕاوی (باری کۆمەڵایەتی) بگەڕێتەوە.

٦- ناوەندی ژمێرەیی نمرەکانی تاکەکانی نموونەکە لەسەر پێوەری نەرمکێشی من گەیشتە (١٠١,٣١) نمرە وە بە لادانی پێوانەیی کە بەهاکەی (١٦,٥٨)

نمرەیە، وە ئاماژە ئامارییەکەی لە ئاستی (٠,٠٥) دایە بە بەراورد لەگەڵ ناوەندی گریمانەیی پێوەرەکە کە بەهاکەی (٧٢) نمرەیە، ئەمەش ئاماژەیە بەوەی کە مامۆستایانی زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر بە نمرەیەکی بەرز لە نەرمکێشی من بەهرەمەندن.

٧- بوونی جیاوازی ئاماری بەڵگەدار لە ئاستی واتاداری (٠,٠٥) لە (نەرمکێشی من) دا لەلای مامۆستایانی زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر کە بۆ گۆڕاوی (ڕەگەز) دەگەڕێتەوە، وە لەبەرژەوەندی ڕەگەزی نێردا.

٨- نەبوونی جیاوازی ئاماری بەڵگەدار لە ئاستی واتاداری (٠,٠٥) لە (نەرمکێشی من) دا لەلای مامۆستایانی زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر کە بۆ گۆڕاوی (پسپۆڕی) بگەڕێتەوە.

٩- بوونی جیاوازی ئاماری بەڵگەدار لە ئاستی واتاداری (٠,٠٥) لە (نەرمکێشی من) لە نێوان مامۆستایانی زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر کە بۆ گۆڕاوی (ماوەی خزمەت) دەگەڕێتەوە، وە لەبەرژەوەندی خزمەتی زۆر (زیاتر لە پێنج ساڵ).

١٠- نەبوونی جیاوازی ئاماری بەڵگەدار لە ئاستی واتاداری (٠,٠٥) لە (نەرمکێشی من) لە نێوان مامۆستایانی زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر کە بۆ گۆڕاوی (باری کۆمەلایەتی) بگەڕێتەوە.

١١- بوونی پەیوەندییەکی پێکەوەیی نەرێیی ئاماری بەڵگەدار لە ئاستی واتاداری (٠,٠٥) لە نێوان هەردوو ڕەهەندی (شەکەتی هەڵچوونی و پووکانەوەی هەستی) و (نەرمکێشی من) دا، وە پەیوەندییەکی پێکەوەیی ئەرێیی ئاماری بەڵگەدار لە ئاستی واتاداری (٠,٠٥) لە نێوان ڕەهەندی (دەستکەوتی کەسی) و (نەرمکێشی من) دا. وە لەبەر ڕۆشنایی ئەم ئەنجامانە توێژەر کۆمەڵێك ڕاسپاردەو پێشنیازی خستۆتە ڕوو.

Abstract

Burnout and Its Relationship with Ego Resiliency among Faculty Members in the University

The developed universities is a sign of progress and civilization in all of the society, the appearance of inventive mind, advantage from technology and the nation's infrastructure can only be gained by the nations that own such advanced academic institutions.

Every body is agree on the importance role of university as an institution which represents the creative mind in society and seeks to gain enormous achievements in the fields of education, science and technology. Therefore, university has a huge role in developing and progressing society in all the fields of life.

The process of the development and progress which is produced by university in the community depends on the successful faculty members, whom they are considered as an active element in the process. Thus, it is not possible for universities to reach the demanded level without having an active faculty member. Therefore, the duty of faculty members is not shorten to a simple teaching and strict delivering of information only, but rather it includes more vital duties like using active methods of teaching, promoting the student's abilities to implement correctly what he/she has been learning in their fields in the future. Achieving this needs to provide a suitable psychological and academic environment in order to faculty members be able to keep a necessary level of their psychological health and which the significant elements of such psychological health is covered by the variable of this these which are ego resiliency and decreased level of burnout.

The problems of this these is existed in the case of decreasing the level of ego resiliency and increasing the level of burnout of faculty members. This may put negative impact on psychological health of faculty members and then on their academic performance.

Aims of the Study:

The Present Study aims at achieving the following:

1- Measuring the levels of burnout within the three dimensions (emotional exhaustion, depersonalization, and personal accomplishment) among the faculty members in the Salahaddin University - Erbil.
2- Discovering the differences of the levels burnout including the three dimensions: (emotional exhaustion, depersonalization, and personal accomplishment) among the faculty members in the Salahaddin University - Erbil according to the following variables (sex, specialty, periods of service, and marital status).
3- Measuring the level of ego resiliency among the faculty members in the Salahaddin University - Erbil.
4- Finding out the differences of the level of ego resiliency among the faculty members in the Salahaddin University-Erbil according to the following variables (sex, specialty, periods of service, and marital status).
5- Signifying the relationship between burnout including the three dimensions (emotional exhaustion, depersonalization, and personal accomplishment) and the ego resiliency among the faculty members in the Salahaddin University/ Erbil.

The Scope of the Research:

The present of the study is limited to the faculty members of the colleges of Salahaddin University-Erbil including both the scientific and humanitarian specialists from difference levels of the scientific titleholders as during the academic year (2008-2009).

Procedures of the Study:

The current study has depended on the following Procedures:

To achieve the aims of the Study, the researcher used the scale (Maslach Burnout Inventory MBI) to measure burnout including the three dimensions (emotional exhaustion, depersonalization, and personal accomplishment). The scale was used by the researcher (Uda) 1998. It has been presented to several experts and specialists in the field of education and psychology, and sociology. The aim of this is to extract both types of the content validity: (logical validity and face validity). It has been assured of the reliability of measurement by two ways: (the test. retest method and the Alfa-Cronbach method). The degree of the three dimensions (emotional exhaustion, depersonalization, and personal accomplishment) becomes (0.95, 0.87, and 0.91) for the first method and (0.93, 0.86, 0.89) for the second method.

Concerning the measurement of ego resiliency, the researcher has prepared the necessary steps for the scale. This is done by presenting the items of the scale to several experts and specialists in the field of education and psychology, and sociology to work out both types of the content validity: (logical validity and face validity). The next step is done by analyzing the items statistically of the measurement by method of the extreme

group: (the higher group and the lower group) and by working out the relation of the degree of each item with the average degree of the measurement to work out the construct validity. Another step is to work out the reliability indexes of the scale following two methods: (the test. retest method and the split-half or internal-consistency method). The degree of the reliability of the scale becomes (0.97) for the test. Retest method and becomes (0.93) for the split-half or internal-consistency method. The scale consist of (36) items which are ready to be carried out.

At the finally researcher applied the both scales on (240) samples from the faculty members including (120) males and (120) females. The total number has been selected randomly from the faculty members of Salahaddin University/ Erbil.

Statistical tools:

The following statistic means have been used for tackling the present study as: (Pearson product moment coefficient, Alpha Cronbach, Spearman – Brown formula, t.test for one sample, and t.test for two independent samples). For this purpose the researcher has used the Statistical Package for Social Sciences (SPSS).

Results of the study

The following results have been reached at:

1- The level of burnout is low degree for the two dimensions (emotional exhaustion and depersonalization) at the mean of (12.34) and (4.35) respectively, and it is high degree for the dimension (personal accomplishment) at the mean of (44.64). The three means of the dimensions are considered low at the level of burnout among faculty members Salahaddin University/ Erbil.

2- There are statistically significant differences at the level (0.05) of burnout in both dimensions (emotional exhaustion and depersonalization) according to the gender variable, in favor of the females. This means that burnout of the females in both dimensions is higher than of the males. Although there are no statistically significant differences of burnout in dimension (personal accomplishment) according to the sex variables.
3- There are statistically significant differences at the level (0.05) of burnout for the three dimensions (emotional exhaustion, depersonalization, and personal accomplishment) among the faculty members of Salahaddin University/ Erbil according to the specialty variable. They are suitable for the scientific specialist in both dimensions (emotional exhaustion and depersonalization) and they fitted the humanitarian specialist of (personal accomplishment). This is an indication that the scientific specialization is more sensitive towards burnout including the three dimensions (emotional exhaustion, depersonalization, and lack of personal accomplishment).
4- There are statistically significant differences at the level (0.05) of burnout for the three dimensions (emotional exhaustion, depersonalization, and personal accomplishment) which reinforce the period of service variable. These differences were appropriate for those who have (five years of service and less) in both dimensions (emotional exhaustion and depersonalization). They are also suitable for those who have (more than five years) of service in (personal accomplishment). This indicates that the faculty members of Salahaddin University/ Erbil which has less experiment is more sensitive towards burnout including the three dimensions (emotional exhaustion, depersonalization, and lack of personal accomplishment).

5- There are no statistically significant differences at the level (0.05) of burnout for the three dimensions (emotional exhaustion, depersonalization, and personal accomplishment) which reinforce of marital status variable among the faculty members of Salahaddin University/ Erbil.
6- The arithmetic means of the samples of the ego resiliency become (101.31) degrees with the standard deviation around (16.58) degrees. That was of the significant statistical at the level of (0.05) when compared to the supposed average valued (72). This indicates that the faculty members of Salahaddin University/ Erbil have the ego resiliency to a great extent.
7- There are statistically significant differences at the level (0.05) of ego resiliency which reinforce the gender variable, in favor of the males.
8- There are no statistically significant differences at the level (0.05) of ego resiliency which reinforce the specialist variable.
9- There are statistically significant differences at the level (0.05) of ego resiliency which reinforce the period of service variable, which were Suitable for those who have more than (5) years of Service.
10- There are no statistically significant differences at the level (0.05) of ego resiliency which reinforce the marital status Variable.
11- There is a negative statistical significant relationship at the level (0.05) between both dimension (emotional exhaustion and depersonalization) and ego resiliency, and there is a positive statistical significant relationship at the level (0.05) between the dimension (personal accomplishment) and ego resiliency.

As a result of the research a number of suggestion and recommendation are submitted.

حــاجــي جــنـدي
حياتـــه وأعماله (١٩٠٧ - ١٩٩٠)

د. إسماعيل محمد حصاف
قسم التاريخ – كلية الآداب
(جامعة صلاح الدين)

يعد حاجي جندي جواري أحد أبرز رواد التنوير الكردي المعاصر في الإتحاد السوڤياتي بشكل عام وفي جمهورية أرمينيا بشكل خاص، فقد كان واحد من المجموعة الأولى التي أرست قاعدة الدراسات الكردية لاحقا، وبرز في مجالات عدة، فقد ترك بصماته بشكل لائق في مجال جمع الفولكلور الكردي منذ شبابه وحتى مماته وهو بذلك ربما يحتل الصدارة في هذا الجانب، إذ بدأ منذ شبابه بجمع الفولكلور الكردي وترك وراءه مئات الصفحات في هذا المجال، وساهم في وضع الألف باء الكردي اللاتيني ومن ثم الكريلي، وترك لنا عدة روايات ومن أبرزها روايته "وجاء الربيع– هواري " التي أصبحت في الآونة الأخيرة مادة لرسالة ماجستير باللغة الكردية في بغداد، وكتب في التاريخ الكردي،كما كان رئيسا للقسم الكردي في معهد الإستشراق في العاصمة الأرمنية يريڤان. إضافة إلى ذلك عمل حاجي جندي في مجال الصحافة في صحيفة "ريا تازة – الطريق الجديد " الكردية بيريڤان، وكان المذيع الأول في القسم الكردي بإذاعتها، ناهيك عن أنه كان مربيا، إذ كلف بوضع العديد من الكتب المدرسية باللغة الكردية لتلاميذ المدارس الكردية بجمهورية ارمينيا السوڤياتية. وإشتغل في مجال الترجمة، إضافة إلى دوره كسياسي في الدفاع عن الحقوق الكردية في داخل وخارج حدود الدولة السوڤياتية، وقد أختير في عام ١٩٧٣ بسبب جهوده وفعالياته عضوا في المجمع العلمي الكوردي في بغداد، كما وأختير في عام ١٩٨٥ عضوا فخريا في المعهد الكوردي بباريس(١) وأهم من كل هذا وذاك كان كرديا حتى العظم. لقد بدأ حاجي جندي حياته راعيا وإنتهى به المطاف ليكون

پروفيسورا معروفا، خلف ورائه مكتبة ضخمة من المؤلفات في مجال الكردولوجيا تستحق التقدير والمتابعة، ومع ذلك لم تتناوله الدراسات الأكاديمية حتى الآن إلا جزئيا ويبقى إسمه مجهولا لدى الغالبية العظمى من أبناء الشعب الكردي خارج حدود الإتحاد السوڤياتي وبمن فيهم الفئة المثقفة إلا إذا إستثنينا منها قلة قليلة.

ومن هنا رأيت ضرورة التعريف بهذه الشخصية الأكاديمية في إطار هذا البحث ليكون مادة للدراسة بهدف ملئ الفراغ الحاصل في هذا الجانب.وقد إعتمدت على مصادر أصيلة منها لقاءاتي معه ومع زوجته وأفراد أسرته في داره بيريڤان عام ١٩٨٦ ولقائي بإبنته في دهوك عام ٢٠٠٨ إضافة إلى أعماله.فضلا عن المقابلات التي أجريتها في هذا الجانب مع عدد من ابرز الأكاديميين الكورد السوڤيات في حينه في موسكو ويريڤان ومن أبرزهم صهره شاكرو خدويفيج (خدو) وشرف آشيريان (أشر) ومكسيم حمويان (حمو).

ويكشف هذا البحث من خلال شخصية حاجي جندي، عن أوضاع الكرد السوڤيات ولاسيما في جمهورية أرمينيا السوڤياتية وبدايات تبلور الحركة الثقافية والأكاديمية بينهم، وذلك في أعقاب إنتقال قسم كبير من الكرد الإيزيدية من الإمبراطورية العثمانية هربا من القتل والإبادة التي مورست بحقهم من جانب السلطات الحاكمة العثمانية.

ولادته وأسرته :

تحدث إلي البروفيسور في شهر آب من عام ١٩٨٦ بداره في مدينة يريڤان عاصمة أرمينيا السوڤياتية قائلا:" إسمي حاجي جندي جواري،وكلمة جندي تعني في اللغة الكردية (Maqûl) أي الآغا" (٢)، إلا أن هناك من يعتقد بأنها تعني في اللغة الكردية الشجاع الصلب.

ولد الطفل حاجي في أسرة كردية إيزيدية بمنطقة قارص (٣) في يوم غير معروف كما هو الحال بالنسبة للعديد من بني جلدته، ولو أنه أرخ في المدرسة يوم ١٨ آذار ١٩٠٨ (٤)، حيث لم يكن يسجل الكرد تاريخ ولادة أطفالهم، إلا في حالات نادرة وخاصة. وكان تاريخ ولادة الكردي يربط بحدث ما، يكون قد جرى في الوقت ذاته.

وحول تاريخ ولادته كتب حاجي جندي قائلا: " أتذكر جيدا عرس شقيقتي شرى (şerê)، كان الضيوف كثر، ومن بين الضيوف كان هناك رجل إسمه حوتيي رش (Hûtyê Reş) من. شێرێنگوى مع ولده أشو(Eşo)، وأتذكر أن إمرأة حدقت بي وبأشو ولد حوتي وقالت :" إنهما حملا (خرفان) عام واحد"[٥]، وكان أشو يلبس زيا أنيقا ويرقص في العرس، بينما والده يصفق بيديه، وكان تاريخ ميلاد أشوى حوتي مسجل في عام ١٩٠٧، فهو إبن البگوات ومن المؤكد ان تاريخ ميلاده صحيح، يبدو أنا وأشو من مواليد عام واحد، أي أنني من مواليد ١٩٠٧، بينما سجل تاريخ ميلادي في دار الأيتام عام "١٩٠٨"[٦].

يروي الپروفيسور ر حاجي جندي عن أهله وأقربائه قائلا : " فوالداي كانا قرويان، كان إسم والدي جندي أسد (Jindyê Esed) وإسم والدتي زوزان إيڤو (Zozana Ivo) وهي خالة فيريك يوسف إيڤو "[٧]. وكانت أسرته تعرف بإسم (بيت جواري – مالا جەواريا). كان جده أسد برو جوار، وكانت زوجته قودرتى قد ربت خمس أبناء وهم : قهرمان وجندي (والد حاجي)، تێلى، خليل وچاچان. أما جده من طرف الوالدة، فكان إسمه إيڤوى حمو وكانت زوجته هي زينب والتي ربت أربع بنات وولدان وهم : جيلي، زوزان (والدة حاجي)، غزال، كدى، حسن ويوسف.

كان حاجي جندي يعتقد في البداية بأنه قد فقد جميع أقربائه وذلك في أعقاب فراره من مسقط رأسه وإنتقاله إلى الطرف الروسي، لكنه تفاجأ بملاقاة بعضا منهم. وبهذا الصدد يتذكر:" في تلك السنوات العصيبة كنت اعتقد بأنني فقدت كل أقربائي،وبمرور بعض الوقت عرفت بأن خالتي كدي وخالاي حسن ويوسف أحياء وهم في أرمينيا ويسكنون قرية پامپ الكوردية (سيپان– حاليا)، وإلتقينا، كم كانت فرحة كبيرة... وكما إلتقيت بعماي خليل و تێلى،حيث كانا يقيمان في مدينة تڤليس عاصمة جورجيا"[٨].

أما خالته غزال فقد تعرضت لقصة محزنة، حدث ذلك في إحدى الليالي، أثناء فرارها مع زوجها كور أوغلي، إلتقيا بشخصين من الكورد المسلمين، وكانا من قطاع الطرق، حيث قاما بقتل زوجها، وأخذها حسه نيكي جمال الدين غزال زوجة له. لابارك الله في هذا، كيف أدخل أعداء شعبنا الفرقة بيننا نحن الكورد، يطلبون

الشر والضغينة لبعضهم البعض.... لكننا في الأخير شعب واحد[٩]. وفي عام ١٩٨٠ زارت غزال بعض أقربائها في أرمينيا.

طفولته :

أمضى حاجي طفولته في قريته أمان چايير، ويبدو أن السنوات الأولى من طفولته كانت سعيدة، إذ ترعرع في جو من الود والتفاهم بين والديه كقرويين بسيطين يكدحان طوال اليوم لتوفير لقمة العيش لصغارهما، فبالإضافة إلى حاجي كانت الإبنة شرێ وهي أكبر أطفالهم سنا ومن ثم يلي حاجي ولد إسمه خاچو وإبنة إسمها پريشان. وإسم خاچو إسم أرمني سمي بذلك لأنه ولد في اليوم الذي قام جيرانهم الأرمن برمي الصليب (خاچ) إلى الماء.

وكانت أخته شرێ تكبره سنا، ويصف جمالها الخارق في مذكراته ويشبهه بالقمر ((دع القمر لايخرج، ليخرج بدلا منه شرێ))، وفي ربيعها ١٤ – ١٥ زوجوها من شاب إسمه عگيد إبن لوند من قوزلچه.

كان حاجي، وكجميع اقرانه الصغار، يرعى الخراف وهو إبن الرابعة أو الخامسة، إذ كانت أمه توقظه باكرا جدا، وكان يساعد والده في أعمال البيت، وكان يتعب كثيرا، لكنه يقول بأن ذلك علمه العمل ولايستطيع دونه [١٠]. وكان والده عادة ما يأخذه معه خلال زياراته لقرية ترمەشينێ، حيث يجلب من هناك الجوز. وكان من رفاقه الأطفال كل من جەردوێ گێنجو وأمينێ عڤدال اللذان بقيا أصدقاءه حتى أخر يوم من حياتهما.

كان الطفل حاجي يحب القصص الفولكلورية في صغره، وكانت والدته تروي لهم ليلا قصص رائعة مثل : حكاية " الثور الذهبي " وملحمة "سيامند وخجى"، إضافة إلى قصص والده وترك كل ذلك أثرا كبيرا في حياته في المستقبل. لاسيما أنه في ليالي الشتاء الطويلة، يجتمع القرويون في بيت جده أسدى برو، في قرية أمان چايير يتحدثون قصصا من الماضي، ويروون أحداثا قد جرت أيام أجدادهم وأبائهم، ناهيك عن أحداث الساعة والأغاني الفولكلورية، لاشك كان ذلك غذاءا جيدا في تكون فكره وخلق توجهات معينة لدى الصغير حاجي. ومن بين أولئك الرواة والمطربين، كان أحدهم يغني ويعزف بمهارة

فائقة، عاشقا حساسا، إنه كاملێ بكر من قرية قزلچه، يأتينا من قريته ضيفا، كان رجلا أعمى، لكنه كان عازفا ماهرا ذو صوت جميل، لقد تركت تلك الحكايات والأغاني تأثيرا كبيرا علي(11)، ويبدو أن حياة القرية الغنية عادة بالحكايات والقصص الشعبية وأغاني الفولكلور التراثية وغير ذلك من المظاهر التي تلقن ابناء القرية الكردية بجملة من المعارف، قد خلفت آثارا بعيدة على بنية عقل الطفل حاجي ورسم خط معين في إطار الثقافة الكردية التي خرجت إلى الواقع مع أولى الإمكانيات التي توفرت لديه.

قريته :

وبهذا الصدد يقول حاجي جندي :" كنا والأرمن نسكن قريتنا بأمان چايير (وكنا نسميها أمن چايير). وكانت قريتنا جبلية، وغنية ببساتينها ومروجها، لذا كانت تسمى أمن چايير، وكانت مروجها مزدانة بأعشاب وأزهار مختلفة. وكانت تنبع منها ثلاثة ينابيع، لذا كان أهل قريتنا، رجالا ونساءا أجمل من سكان القرى الأخرى"(12). وأضاف قائلا: "لم تكن قرية أمان چايير الواقعة في أطراف مدينة قارص كبيرة بل جميلة فبالنسبة لي مكأن الجنة في العالم كله يقع في قريتي، أحب مكان طفولتي حبا جما. هذه القرية الجبلية كانت غنية بالإخضرار، مفروشة بالأعشاب و مزدانة بالورود الجميلة المختلفة مثل : سۆرسۆرك (sorsork)، بيبوون (bibûn) ، بەلتان، قەلتۆك، خەشخاشك والورود ذي الرائحة العطرة(13). ثم يضيف قائلا: "جبلان عاليان محاطان بأمان چايير، الأول يسمى كولكه و كان موضع زيارة أهل القرية، تقربا للآلهة و يقدمون هنا ضحايا والذبائح من الخرفان والماعز، أما الآخر، فكان يطلق عليه " جبل الشهيد " وكان إلى حد ما بعيدا عن القرية"(14). وكان يجري في وسط قرية أمان چايير نهر، أطلق عليه نهر " جاجو"، الذي كان يجف صيفا ويفيض شتاء. وأضاف قائلا:" كان سكان قريتنا بالإجمال أميون، يجهلون القراءة والكتابة، إن ديننا يمنع عنا التعلم، كان شيوخ وپيروا قريتنا يقولون بأن : " التعلم حرام "، إلا أن القرية لم تخل من العقلاء ومن أبناء العصر من

أمثال كل من بكرى شموّ وباسوى رجو، اللذان جلبا إلى القرية مدرسين روس لتعليم أولادهم مقابل مبلغ من النقود. ويضيف بحسرة:" منذ أمد بعيد لم أرى أمان چاير... أشتاق كثيرا لتلك القرية، أصبحت حسرة بالنسبة لي، وهذه الحِسرة لايمكن التعبير عنها كتابة، أمان چاير قاب قوسين أو أدنى مني ، لكن وا أسفاه الحدود بيننا... وللأسف الحدود لن تفتح لأذهب إلى قارص ومن ثم إلى أمان چاير ليرتاح قلبى ويهدأ بالي.لألقيت النظر على أرض الأباء والأجداد، لرأيت دارنا ودار جدي، لرأيت قرية طفولتي... كنت سأقبل تراب تلك القرية بقلب ملئ بالشوق، إن التربة التي تحتضن شقيقتي وشِقيقي ، جدتي وجدي ستظل دوما مقدسة بالنسبة لي(١٥).

رفاقه :

من بين أبناء قرية " أمان چاير " الذين يذكرهم البروفيسور حاجي جندي في مذكراته والذين كان لهم باع طويل في تطور الثقافة الكردية، يحتل الصدارة كما يقول هو نفسه " رفاق طفولتي المقربين وهم كل من جردوىَ گيّنجوّ وأمينىَ عڤدال، اللذان خدما الثقافة الكردية في أرمينيا، وقد تركا إسمين لامعين "(١٦). والجدير ذكره هنا أن هؤلاء الثلاثة قد فقدوا ابائهم وأمهاتهم في أعقاب لجوئهم إلى ارمينيا وتربوا بدار الأيتام.

كان جردوىَ گيّنجوّ أول كمسمولي يعمل كاتبا لناحية حجي – خليليي (ئاراكاس – حاليا)، وكان في عام ١٩٢٠ في معمعان نضال الحزب الشيوعي. وأدار خلال سنوات ١٩٢٩ – ١٩٣٠ دورات إعداد المعلمين للمدارس الكردية ، وعمل سنوات عدة محررا لجريدة " ريا تازة "(١٧)، يكتب فيها مقالات نوعية، كما وعمل مدرسا في المدرسة الكردية للتربية، أعتقل أيام النظام الستاليني(١٨) ثم أطلق سراحه، وأصبح مديرا للمسرح الكردي للدولة في قرية (ألگز(Elagez) ، إذ كان يترجم من اللغة الأرمنية إلى اللغة الكردية في المسرح.

أمـا أمينێ عڤدال، فـقـد عـمـل مابـيـن سـنوات ١٩٢٦ – ١٩٣١ في مـدارس قــرى كـه رفـانسـه ري (عـمرى تـازة حاليا). فـي عام ١٩٣١ هـجـر القــرية وقــدم بـرفــقة عائـلـتـه إلى العاصمة يريڤان للعـيش والـعمــل، وأخـذ يعمــل هنـاك مـدرســا للـغــة الـكرديـة ويكتـب للصـحافة لاسـيما لصحـيـفة " ريا تازة " الكرديـة، ويـؤلف كتبـا لتـلامـيـذ المدارس، وكان أمينێ عڤدال الإتـنـوغـرافــي الأول بـين الكـرد في الإتحــاد الســوڤيـاتــي. وشــاء القــدر أن يرســم لهـم مـصيـرا واحـدا، فمثــلما كـانوا رفـاق الطـفولـة، بقوا رفاق الدرب في العمـل العلمــي والحياتــي حتــى آخــر لحـظــة مــن حـياتـهم. [١٩]، إذ لم يفرقـهم يـوما شـئ سـوى المـوت.

الهـروب من الجـحـيـم العـثـمانـي :

بهذا الصدد يتذكر حاجي جندي قائلا:"كنا ثلآثــة أشــخاص قــدمنا إلــى هنـا مـن نـواح قارص، ثـلاثـة أيتام وهـم : جردوێ گێنجوێ المحـرر الأول لجـريـدة ((ريا تازة)) حـتى عـام ١٩٣٧ وتوفـي عـام ١٩٤٥، والثـانــي كـان أمـينێ عڤـدال الــذي تـوفي عـام ١٩٦٤ والثـالث كان حـاجـي جـنـدي))[٢٠].

١– وحـول لجوئـه إلى الطرف السوڤياتي، لابــد مــن إيـراد الـنص كـاملا، لإعــطاء صـورة حقيقيـة كما يصـفه هو للوقـوف عـند الوضـع المزري –المأساوي والمرعــب للكـورد اليزيديين الهاربين من جحيم الإرهاب العثـماني إلى أرمينيا السـوڤياتيــة.

لقد كـان عـام ١٩١٨ بالنـسبة للكــورد مــرعبا، حيـث ســادهم القلـق بـسبب سيطرة القوات العثمانية على قارص[٢١]. ويضيف قائلا:" إشـترى والدي مـن قـارص بندقيــة (Bir dang). ففــي شــتاء ١٩١٧ إنقطعـت الـصـلات بـين قريتنــا وبـين الجيـران[٢٢]، فقد تناهـى إلـى أسماعنا بأن البعض من أقاربنا قد قتلوا.

كما ان صاحبنا الأرمـني الـذي جاءنـا مـن قريــة ئاكـراكــى أكــد : "الــروم [٢٣] قادمون، سيصلون اليوم أو غدا ". وفي الليلة نفسـها وصل فـارس ليخبرنـا قـائلا : "بلغ الروم قارص...".

بــدا القرويــون يجهـــزون أنفـسهم : أعــدوا الأكــل، حملــوا معهــم الــ (Dew) (الشـنينة)، الخبز، أخذوا كل شئ خفيف وثمين...

ففي ذلك اليوم غادرنا بعض القرويين متوجهين إلى قرية ئه يلا سنجو، لكن قسم بقي في القرية. كنت أرعى الغنم في تلك الأيام، قال لي والدي : "فيما لو سمعت أصوات الرصاص من الشمال، أعرف – أن جيش الروم قادم فأهرب إلينا على الفور". وهذا ماحصل : "كان عدد من العساكر يوقدون النار، تركت الغنم وهربت، ووضعت حجرة على ملابسي لأعثر عليها. لكنهم لم يكونوا عساكر الروم، كانوا أكرادنا أشعلوا النار لأنفسهم. في اليوم التالي أخذت مجددا أغنامي،جاءني الوالد ظهرا وقال لي: نحن ذاهبون إلى إيلا سنجو، لو سمعت إطلاق الرصاص إلتحق بنا. كانت واحدة من غنماتي في حالة مخاض، جئت بها إلى البيت وعدت مجددا إلى غنماتي، وفجأة لاحظت فرسان قادمون وسمعت إطلاق الرصاصات. فمن الجبل المقابل للقرية سمع إطلاق الرصاص وشكلت دخان البواريد كومة من السحاب. تركت حالا كل شئ وهربت إلى الجبل الواقع بين قريتنا وقرية إيلا سنجو للإلتحاق بوالدي. كا ن والدي يريد رش البذور... توجه إلي الوالد قائلا : حاجي جان (عزيزي)، إلتحق بوالدتك مسرعا، سألتحق بكم. كان الوادي مغمورا بالمياه يعطي ضجيجا...

كان قلبي ينبض بقوة وأنا أتابع الركض... وأبناء أمان چايير المطاردين يسيرون وهم يولولون ويصرخون وبكاء الأطفال في كل مكان... لم أعثر على أمي.

كنت أبحث عن أمي وأبي باكيا، أناديهم، أنادي أختي وأخي. وأراد الله أن ألتقي بأمي، كانت تقتاد أغنامنا ودوابنا، حيث تسير العربة في المقدمة، وأختي وأخي يسيران.... طارت أمي فرحا،اخذنا نبكي على بعضنا، أخذت تقبلني وتضمني مولولة وهي تقول بين حين وآخر :

"أبوكم أمامنا، إسرعوا، إسرعوا، لنرى مايفعله الرب...".

بلغنا قرية ديگۆر (Digor) علي آغا، حيث إلتقينا هنا بالوالد. كانت ديگۆر ر مهجورة، حيث فر الجميع. قضينا ليلتنا في تلك البيوت.... وفي الصباح الباكر أخذنا نشد الرحيل ووصلنا قرية قوزلچه (Quzilçe). وتوجهنا إلى بيت أختنا شرێ، إلى دار والد صهرنا عگيد. كان البيت مهجورا لكن تنورهم كان مازال ساخنا، والباب مفتوحا على مصراعيه، كان في البيت دجاجات، أمسك والدي بواحدة منها

ووضعها في التنور، لـن أتـذكر إن أكلناهـا أم لآ... حيـث قادنـا الوالـد، حيـث يهـرب الجموع...

كان الجو رطبا، مياه ووحل، صرخات إستغاثة، الناس يهربون كما لو أن ذئبـا يطارد قطيع... قضينا الليلة في العراء وبـدأنا الـسير في صـباح اليـوم التـالي بـاكرا. وصلنا قرية، دخلنا بيتـا موقـدهم كـان بـاردا. وفجـأة تنـاهى إلى أسماعنـا أصـوات الرصاص، هرع الحشد بإتجاه نهر هائج. تركوا كـل شـئ، أمـسك كـل واحـد بأيـادي أطفالهم وساروا نحوالنهر الربيعي الهائج... ورموا أنفسهم في النهـر الأسـود... حيـث كـان الأطفـال يختنقـون فيـه، وفقـد الكـثير دون أثـر... حمـل والـدي أخـي خاچـو وبندقيته ودخل النهر، بينما بقيت أنا وأختي پريشان بذمـة الوالـدة. دخلنـا النهـر، كانت أمي قوية، أمسكت يدي بقوة وهي تحمـل علـى كتفهـا پريـشان، وهكـذا سـرنا بصعوبة بين الأمواج القوية المتلاطمة ونحن نقاوم ولم أترك يـد والـدتي إلى أن بلغنـا حافـة النهـر بـصعوبة، نرتجـف بـردا، طقطقـة الأسـنان والـدموع وعويـل النـاس وصرخاتهم يبحثون عن أهاليهم، وكنا ننادي الوالد و خاچو، كما لو يوم الحشر.(٢٤)

حكاية مأساوية طويلة، قصة شعب تحدى الموت بحثا عـن الحيـاة، صـور حـية تشبـه حكايات الأساطير، بعد ذلك وصلت عائلة حاجي قرية بوشـتـى (كـاروان سـه ره) ومنها إلى قرية أوتـكـوفـى ومـن هنـاك توجهـوا إلى جاموشـڤان الكـبيرة، حيـث كانت إبنـتهم شـرێ. كـان عـسـاكر الـروم الـسـود كـالكلاب الـشـرسـة يجـرون نحـو جاموشڤان، حيث كان الشعب يغلي كالوعاء الموجودة على التنور. كان وقت السنة شهر أيار، قيل أن جانگير آغا ختيف آغا يقوم بتسليح كل قادر وراغب علـى حمـل البندقية لصـد عساكر الروم. وبعد مداولة بين الوالد والوالـدة قـررا أن يتوجــه أبـي إلى آخباران (Axbaran) للإنضـمام إلى مقاتلي جـانگير آغـا لمقاتلـة الـروم والعـودة لتحرير جاموشڤان أيضا من العدو، حمـل والـدي بندقيتـه ورحـل مودعـا. وفي الليـل دخل عساكر الروم القريـة... وأخـذو يقتـادون الـشباب بعـد أن قيـدت أيـديهم، كمـا وأخذوا الكهول ومن بينهم جـدي إيڤو وشقيقه سليم. وفي الصباح الباكر، كان الجـو مازال حالكا، حملت أمي شقيقتي وأمسكت بأيدي الآخرين، وفي الطريق توقفت فجأة ونظرت مذعورة عندما وقعت نظراتهـا علـى كومــة مـن الجثـث، حيـث كانـت الـدماء

تغطي سطح المياه، تحول مياه الربيع إلى دماء، تجر معها الجثث. لقد كانت جثث أبناء عشيرة سيبكي [٢٥].

توجهوا مجددا إلى قرية أوتكوفى مودعة الإبنة البكر شرێ، وكان ذلك آخر لقاء إذ توفيت وهي لم تكمل بعد ١٦ عاما، وفي الطريق وفي قرية بوشتى، مرض حاجي بالكوليرا، وفي أحد الأيام فاق حاجي وأمه غير موجودة، فقد ماتت بالكوليرا وتبعتها شقيقته الصغيرة پريشان، ولم تمض سوى فترة قصيرة ((حتى فارق والدي الحياة كربا على أمي وبسبب جرح يده مع عساكر الروم، ولجأت مع أخي الصغير خاچو إلى أعمامي))[٢٦].

و بعد جهد جهيد عثرحاجي جندي على قبر والده في قرية عڤدى بگێ، وأهدى من مكتبته الخاصة (٤٠٠) كتابا إلى مدرسة القرية. وعثر على قبر أمه في قرية بوشتى وقبر شقيقته شرێ في قرية ألاگز (Elagez) ، قلما يجد المرء مصيرا كما للپروفيسو حاجي جندي.

دار الأيتام الأمريكي في مدينة قارص :

في إطار التجربة الأمريكية الجديدة في المنطقة، ومشاركتها في الحرب العالمية الأولى وبغية توطيد نفوذها وإيجاد مكانة لها كدولة كبرى في العالم، لاسيما وأنها هي المرة الأولى التي تجاوزت أمريكا مبدا مونرو لعام ١٨٢٣، فتحت الدولة الأمريكية دارا للأيتام في مدينة قارص التي كان الأتراك لايزالون يحلمون بضمها مجددا.

كان القائمون على الدار يجمعون الأطفال الأيتام في المنطقة من الفئات المتنوعة، من ابناء الأرمن بالدرجة الأساسية ومن الكرد أي من أبناء المنطقة، وذلك لرعاية هؤلاء الأطفال و تعليمهم وتربيتهم. ويجب القول أن العديد منهم أصبحوا فيما بعد من الشخصيات المعروفة والمؤثرة في مجتمعاتهم، وكان أحد هؤلاء بالتأكيد حاجي جندي الذي قرر اللجوء إلى الدار مع شقيقه الصغير خاچو فور معرفته بخبر فتح دارا للأيتام، فهو قد فقد كل شيء، الوالدة ثم الوالد وشقيقتيه شرێ وپريشان.

لم يكن الأمر في البداية سهلا بالنسبة لحاجي، فكان عليه أن يتعلم اللغة الأرمنية، لغة الدراسة في الدار، وهذا ليس من باب الصدفة، فالموجودون على

العموم أطفال أرمن، وقد داوم حاجي في الصف الأول في وسط أرمني وهو لايعرف كلمة واحدة بها.

وكانت الدار بالنسبة لهم خلاص من الضياع والتشرد، وبداية أمل جديد وآفاقا رحبة، ويتذكر حاجي جندي تلك الأيام فيقول : " في عام ١٩١٨ م هربنا من قريتنا، بينما كان عساكر الترك يطاردوننا، وقد إلتقينا بهم في قرية ألگز. كان عمري حينئذ ١٠ – ١١ سنة. وفي عام ١٩١٩ دخلت إلى دار الأيتام وبقيت فيها حتى عام ١٩٢٩ "(٢٧).

وجرت الأمور بشكل منتظم، حيث أخذ حاجي يتعود شيئا فشيئا على الوضع الجديد، بانيا علاقات مع أبناء الأرمن، بادئا بالدراسة والتعلم إلى أن وقع مالم يكن بالحسبان.

إختطافه وتعرضه لمصيبة :

بعد مضي بضعة أشهر من وجوده في الدار، زاره في أحد الأيام عمه تيلي ، حاملا إليهم بعض الأكل، حيث قام هذا بإختطافه سرا إلى القرية،جاعلا من حاجي راعيا لبقرتين لهم. وكان حاجي يعشق العودة إلى دار الأيتام فقد تعود على الحياة هنا، ومن ثم كان يشتاق لرؤية شقيقه خاچو فيه، ومن بين أعمامه كان عمه بكرى شمو عندما يلتقي به يشجعه على العودة إلى دار الأيتام قائلا: "إبني،عد إلى دار الأيتام، إهتم بأخيك، إذهب إدرس مازلت شابا، وكان يتقاتل مع جدي أسد لإعادتي للدار"(٢٨).

وفي أحد الأيام تعرض حاجي الصغير إلى مصيبة، فبعد أن ذهب مرغما لرعاية البقرات، عثر على رصاصة حية في البراري، وبدأ يحاول بسكينته الصغيرة نزع الرصاصة من مكانها وفجأة إنفجرت الرصاصة وسالت الدماء من يده اليسرى، وبالنتيجة بتر يده اليسرى من الكوع ويقول بهذا الصدد : " حملني زوج خالتي كدى حميدى أوسو إلى مشفى قارص. وهناك ألهوني وقالوا لي ردد : واحد، إثنان، ثلاثة... لاأعرف كم عدت وعندما عدت إلى رشدي رأيت يدي اليسرى حتى الكوع مبتورا " (٢٩)، ومن المشفى أعادوه مباشرة إلى دار الأيتام.

الإنتقال إلى دار الأيتام في گۆمرى (لينينكان):

مدينة كومري قديمة في جمهورية أرمينيا تواجه مدينة قارص في تركيا وسميت إبان ثورة أوكتوبر الإشتراكية العظمى بإسم لينينكان نسبة إلى قائد الثورة فلاديمير إيليتش لينين.

عندما عاد حاجي مرة أخرى إلى دار الأيتام في قارص، كان الأتراك قد إحتلوا مدينة قارص مجددا، وكان الأمريكيون يشددون من الحراسة على الدار ليلا نهارا، حتى لايتعرض عساكرهم للأطفال [٣٠].

وبعد عدة أيام نقلهم الأمريكيون بعربات القطار إلى دار الأيتام في مدينة گۆمرى القريبة من قارص، وهنا تم فحصهم من قبل عدد من الأطباء، الذين أخذوا مقاسات الطول والخصر للأطفال، ونظروا إلى إسنانهم، فكتبوا ميلاد حاجي جندي عام ١٩٠٨[٣١]. وهنا مرض حاجي بجد فنقلوه للمعالجة في ديليجان، وعندما رجع إلى دار الأيتام في گۆمرى لم يجد شقيقه خاچو،حيث تم نقل الأولاد الأصغر سنا إلى مكان مجهول،حسرة جديدة أضيفت إلى مآسيه الكثيرة.

لاشك أن دار الأيتام كان قد لعب دورا مميزا في حياة حاجي وفي تربيته وفي تكونه وتعلمه، صحيح أن قريته أمان جايير كانت الأساس في تكون نظرته الأولى إلى العالم، وتعرض إلى الكثير من المصائب وشهد الويلات والمآسي، لكن دار الأيتام أصبح بالنسبة له مدرسة تعلم فيه وحصل على علومه، ناهيك عن أن دار الأيتام لعب دور الأسرة التي فقدها وأصبح مأوى ففيه عاش وتربى ودرس وربى صداقات عوضته عن الأسرة، فمن بين أصدقائه يذكر كل من كيراكوس وتاتوس وأنترانيك و خاچيك وزاريك وسونيا وآزكوش، لابل أنه إعتبر خاچيك شقيقا له ليعوضه عن شقيقه الحقيقي خاچو الذي نقل من گۆمرى إلى مكان مجهول. وتواصلت علاقات كل هؤلاء طوال الحياة كأبناء أسرة واحدة،عاشوا وتعلموا وذاقوا المرارة نفسها.

دراسته وحياته العلمية والعملية :

دخل حاجي جندي دار الأيتام في عام ١٩١٩ وحتى عام ١٩٢٩، حيث أنهى دراسته، وفي هذا العام أيضا أكمل معهد التكنيكوم (المعهد الفني)،وكان الأول في إكمال هذا المعهد بين الكرد،سافر على أثر ذلك إلى قرية قونتاساس (أمري تزه – حاليا) القريبة من ألگز، وهنا تذكر لغته الأم التي نسيها خلال سنوات عيشه في دار الأيتام. وبعد أن عمل هنا مدة عام واحد معلما للغة الكردية وجامعا للفلكلور الكردي من القرويين الكرد، توجه حاجي جندي إلى العاصمة يريڤان للإلتحاق بالجامعة [٣٢]، وكان أول طالب جامعي كردي في أرمينيا يقبل في كلية الفيلولوجيا بجامعة يريڤان [٣٣]، حيث بدأت حياة جديدة بالنسبة إليه.

وفي عام ١٩٣٠ أنهى كلية اللغات والآداب بيريڤان، وفي العام ذاته وبإسهام كبير منه تأسس إتحاد كتاب الكرد إلى جانب إتحاد كتاب الأرمن وتولى حاجي جندي رئاسته في الفترة مابين ١٩٣٤ – ١٩٦٨، وكان المذيع الأول في راديو يريڤان – القسم الكوردي. وفي عام ١٩٣١ أفتتح في يريڤان معهد التكنيكوم ماوراء القوقاس باللغة الكوردية، فأصبح حاجي جندي على الفور مدرسا للغة الكوردية إلى حين إعتقاله في آذار ١٩٣٨. وفي خريف عام ١٩٣٣ يقبل حاجي جندي طالبا للدراسات العليا (أسبيرانتا) في معهد تاريخ التراث كباحث لجمع الفولكلور الكردي، وعين البروفيسور خاچاتوريان مشرفا علميا له[٣٤]. ومع نهاية عام ١٩٣٦، أعد حاجي جندي رسالته حول " كەر و كولوكى سليماني سليڤانى " للمناقشة،حيث قام مشرفه العلمي خاچاتوريان في كانون الثاني عام ١٩٣٧ بإبلاغ المسؤول العلمي في كلية التاريخ والآداب العلمية س. هاروتيان بالأمر[٣٥]. وكتب مشرفه حول رسالة حأجي جندي قائلاً : " هذا العمل يليق بحمل إسم " إطروحة "، ستبقى بين الأدب الكوردي كأول تجربة في إطار الدراسات الفولكلورية،إن هذه الأطروحة للأسبيرانت حاجي جندي ستصبح نموذجا للآخرين، ليعملوا بالطريقة نفسها[٣٦].

وأصبح حاجي جندي مرشحا للعلوم التاريخية في نهاية عام ١٩٤٠ بعد أن دافع عن رسالته " كه ر و كولكى سليمانى سليڤانى " وكان بذلك أول كردي يحصل على هذه المرتبة. وجاء في قرار اللجنة العلمية لمعهد يريڤان للآداب واللغات " بأن

حاجي جندي قد أنجز عملا فيلولوجيا كبيرا إذ قام بجمع وتحليل الأوجه العدة لموضوعه " [٣٧].

في عام ١٩٥٦ شارك حاجي جندي في الأيام العشرة للأدب والفن الأرمني بموسكو، وهنا قرأ قصيدته بلغته الأم – باللغة الكوردية في وسط موسكو. وفي عام ١٩٥٩ وبقرار من أكاديمية العلوم الأرمنية تم نقله من معهد الآداب الحامل لإسم م. آبيخيان إلى قسم الإستشراق (الدراسات الشرقية) ليصبح رئيسا للقسم الكردي الذي كان قد أفتتح للتو. وحصل على مرتبة دكتورناووك في العلوم الأدبية في عام ١٩٦٤، ثم درجة پروفيسور منذ عام ١٩٦٦ [٣٨]، وتولى رئاسة القسم الكردي في معهد الإستشراق الأرمني بيريڤان في الفترة مابين أعوام ١٩٥٩ – ١٩٦١. [٣٩]، وعمل محاضرا من ١٩٦٨ – ١٩٧٤ إستاذا للغة الكردية وآدابها في القسم الكردي في كلية الإستشراق التابعة لجامعة يريڤان.

شارك حاجي جندي في الحرب الوطنية العظمى، حسب التسمية السوڤياتية أي (الحرب العالمية الثانية ١٩٣٩–١٩٤٥)، وحصل على أوسمة الإتحاد السوڤياتي.

كما شارك في مؤتمر كتاب آسيا وأفريقيا المنعقد في مدينة طشقند عام ١٩٥٨ من ثم في المؤتمر الخامس والعشرين المنعقد في العاصمة السوڤياتية موسكو [٤٠] عام ١٩٦٠. في عام ١٩٧٩ قبل عضوا في المجمع العلمي الكردي بالعراق، وفي عام ١٩٨٢ مستشارا للقسم الكردي بمعهد الإستشراق التابع لأكاديمية العلوم الأرمنية.

وبقي حاجي جندي منتجا حتى وفاته، ففي منتصف عام ١٩٨٦ أي قبل وفاته بثلاثة سنوات ونيف " كان حاجي لاينام إلا قليلا يفيق الخامسة صباحا على أمل إكمال مشروعه الذي كان بين يديه وهو وضع مذكراته، إنه يعمل دونما توقف،في الليل والنهار في كل وقت "[٤١].

الألف باء الكوردي بنوعيه (اللاتيني والكريلي) في أرمينيا :

مأ أن أنهى حاجي جندي دراسته في دار الأيتام عام ١٩٢٩، حتى دخل في صيف العام ذاته دورات سريعة لمحو الأمية من قبل وزارة الثقافة الأرمنية،

وجاءت هذه الدورات لأن المدارس في القرى الكردية أخذت تنتقل للدراسة باللغة الكردية. وكان من القائمين على تلك الكورسات عدد من أصدقاء الكرد ومنهم ماراكولوف مخين وهو آشوري وبدرخان من تبليس. وفي العام ذاته رأى النور كتاب باللغة الكردية – الأبجدية اللاتينية يحمل عنوان " معلم اللغة الكورمانجية " الذي أعده السيدان ماراكولوف وشمو. وقد تم تعيين حاجي جندي معلما للغة الكوردية في مدرسة قونتاساس (قونتاساس – ريا تازه حاليا)، كما وقام بإعطاء الدروس للشباب الكولخوزيين في قرية جاموشڤان الكبيرة (الگز– حاليا)، وقد عمل معلما للغة الكردية طوال الفترة من ١٩٣١ وحتى شهر آذار من عام ١٩٣٨ أي حتى إعتقاله في المعهد التربوي الكردي. ويتذكر حاجي جندي ذلك قائلا : "... لقد نسيت وزوجتي اللغة الكردية. وهنا أنهيت التكنيكوم، وكنت الأول بين اليزيديين أكملت دراسة المعهد التربوي. بعد ذلك سافرت إلى قرية قونتاساس حاليا تسمى " أمري تزه" القريبة من الگز وهنا تعلمت لغة الأم. فقد رحت أعطي دروسا باللغة الكردية وتعلمت شيئا فشيئا إلى أن إن إنطلق لساني، حيث تعلمت من تلاميذي، لكنني تعرفت على الدنيا من خلال اللغة الأرمنية..."[٤٢].

ويضيف :"كنت أتحدث بلغتي وأعطي الدروس لصغارنا بلغة الأم، كم كنت مسرورا بذلك" [٤٣]. وإستمر حاجي جندي في تدريس اللغة الكوردية حتى عام ١٩٣٨.

وفي شتاء عام ١٩٣١ أفتتح في يريڤان ولأول مرة المعهد التربوي الكردي فيما وراء القوقاز والعالم، وعمل مدرسا فيه وراح يؤلف الكتب[٤٤]. وبهذا الصدد يتذكر حاجي جندي قائلا:" كنا في البداية أنا ومشرفي العلمي أساتور خاچاتوريان نطلق على القواعد الكوردية (Ziman name). كنت طالبا للدراسات العليا عنده وكان يتقن الكردية جيدا،حيث قدم إلى هنا من تركيا [٤٥]. وفي هذا العام تم قبول ٦٣ طالبا للدراسات التحضيرية والدراسات الأولية. وبعد ثلاثة سنوات أفتتحت هنا دورات محو الأمية بين النساء[٤٦].

كما قامت لجنة الألف باء الكردي في وزارة الثقافة الأرمنية في عام ١٩٣١ ولأول مرة في تاريخ الشعب الكوردي بتشكيل لجنة لجمع الفولكلور

والحكايات الكردية برئاسة المختص باللغة الكردية البروفيسور آساتور خاچاتوريان. وكانت اللجنة تضم كل من محرر صحيفة "ريا تازه " جردوى گينجوّ والملحن الموسيقي كارو زاكاريان وحاجي جندي، وتمكنت اللجنة خلال شهر واحد من جمع حكايات في المناطق الكردية بأرمينيا السوڤياتية [٤٧].

ومن الأهمية بمكان التطرق إلى مؤتمر الكوردولوجي الذي بدأ عمله يوم ٨ حزيران عام ١٩٣٤ بيريڤان، والذي نظمه معهد تاريخ التراث المادي بقرار من اللجنة المركزية للحزب الشيوعي الأرمني وبالتنسيق مع اللجنة العليا للألف باء الحديث، والذي شارك فيه علماء معروفون من موسكو ولينينغراد وتبليسي ويريڤان إضافة إلى مدرسي اللغة والأدب الكورديين في مدارس كل من جمهوريات أرمينيا وأذربيجان وتركمنستان وجيورجيا السوڤياتية إلى جانب المثقفين والمتنورين الكرد السوڤيات.وقدم مجموعة بحوث إلى المؤتمر ومنها :

١ – ل. آريسيان، ثورة أكتوبر وبروز الحركة الثقافية الشعبية بين الكوادر الكرد.

٢ – حاجي جندي، حول أعمال القسم الكردي في معهد تاريخ التراث.

٣ – آراب شاميلوف، الوضع الإجتماعي بين الأكراد قبل ثورة أكتوبر.

٤ – البروفيسور آساتور خاچاتوريان،مسائل وضع اللغة الأدبية للكرد.

٥ – أمينێ عڤدال، مسألة الكتابة الصحيحة للغة الكردية نقل بعض الحروف.

٦ – إ. سوكرمان وقناتي كوردو، قواعد اللغة الكردية.

٧ – حول مسألة وضع المصطلحات.

لاشك أن هذا المؤتمر شكل خطوة أولية مهمة نحو آفاق جد ية لمستقبل الدراسات الكردية في جمهورية أرمينيا والجمهوريات السوڤياتية الأخرى،حيث تم فيه إتخاذ جملة من القرارات والتوصيات الحيوية والمهمة في مجال الكردولوجيا. ومن الجدير بالذكر أن حاجي جندي كان الشخص الوحيد الذي قرا تقريره بلغته الأم– اللغة الكردية[٤٨].

كما شارك حاجي جندي في أعمال المؤتمر الأول لإتحاد كتاب الأرمن المنعقد في يريڤان في عام ١٩٣٤، وأنتخب مندوبا للمؤتمر الأول لإتحاد كتاب الإتحاد السوفياتي الذي بدأ أعماله في ١٧ من آب عام ١٩٣٤ في العاصمة موسكو. وبهذا الصدد كتب حاجي جندي مايلي : " كان ذلك شرف كبير لي كإبن للشعب الكوردي المضطهد أن أنتخب مع كتاب الأرمن المعروفين من أمثال جارينس، آ. باكونوس، آ.شيرفانزادى، د. ديميرچيان، ك. ماهارى وغيرهم وأحضر أعمال ذلك المؤتمر التاريخي"(٤٩). كما وحضر في العام ذاته الإجتماع المكرس لآداب الشعوب الأخرى، حيث يتعرف هنا على الكاتب الفرنسي المعروف صاحب رواية " ليلة الكرد" ريتشارد بلوكر.

وفي نهاية سنوات الثلاثينات من القرن الماضي وخلال إعتقال حاجي جندي ورفاقه الكرد والأرمن، منعت الأبجدية الكردية بالحروف اللاتينية،وسعى حاجي جندي وغيره من المتنورين الكرد لدى الأوساط المسؤولة في جمهورية أرمينيا السوڤياتية إلى إعادة الإعتبار للألفباء الكردي بكتابة الأدب والتاريخ بلغة الأم،لكن يبدوا أن القيادة السوڤياتية حينذاك كانت قد قررت جعل الحروف الكريلية بمثابة ألف باء للأقليات الإثنية الصغيرة في الدولة السوڤياتية. وبهذا الخصوص قام البروفيسور ر س. خازاريان وكيل لجنة المصطلحات العلمية بتكليف حاجي جندي بهذا الأمر، إذ أصدر أمرا بتاريخ الثاني من شهر آذار عام ١٩٤١ ورد فيه : " الرفيق حاجي جندي ! لقد تم تكليفكم بوضع ألف باء باللغة الكردية حسب ألف باء اللغة الروسية وتقديمها إلى وزارة الثقافة الأرمنية للمصادقة وذلك خلال الفترة حتى الثلاثين من آذار الجاري "(٥٠). وبالرغم من المصادقة على المشروع في الثالث من حزيران ١٩٤١ إلا أنه بسبب أحداث الحرب العالمية الثانية لم يتم العمل به،حيث قدم طلبا جديدا بالأمر وتم العمل به في ٢٥ حزيران ١٩٤٤ وكان من بين أعضاء اللجنة العلمية – الأكاديمية كل من غ. خابانسيان و هـ. آجاريان و خازاخيسيان ومن الكرد كان : أمينێ عڤدال ووزيرى نادر وجاسمى جليل ونادو محمودوف والسيدة نوراپولات بيكوف، وبهذا الصدد يشير عسكري بويك إلى أنه تم تكليف حاجي جندي بهذا العمل، حيث استطاع في فترة وجيزة أن ينجزَ لمدارس القرى

الكردية الأبجدية الجديدة الكريلية. وفي عام ١٩٤٦ تم طبع هذه الأبجدية،ثم أعيد طبعها عشر مرات حتى عام ١٩٩٠ (٥١).

كان حاجي جندي، كما نرى، يلعب دورا مميزا في المسيرة العلمية والثقافية بين أكراد الإتحاد السوفياتي، ويعتبر أحد أركانها الأوائل، في مجالات التدريس والترجمة والتأليف وجمع الفولكلور وكناشط سياسي.

دور حاجي جندي في صحيفة ريا تازه الكردية- الطريق الجديد :

صدر العدد الأول لجريدة (ريا تا زه) في ٢٥ من آذار عام ١٩٣٠، وهي الصحيفة الناطقة بإسم اللجنة المركزية للحزب الشيوعي الأرمني، وقد" صدر باللهجة الكرمانجية – الحروف اللاتينية، وكان جردوى كێنجو أول رئيس تحرير لها وعمل معه بعض العلماء والكتاب المعروفون وهم كل من عرب شمو وحاجي جندي وأمينێ عڤدال، وفي المرحلة الأولى ولإعداد الجريدة ساهم عدد من المثقفين الأرمن وهم كل من كراجيا كوچر وآروتيون مكرتجيان وكيڤورك پاريز "(٥٢) ويصبح حاجي جندي على الفور رئيسا للقسم الثقافي والأدبي فيها مقدما لها مقالاته الغزيرة. وتقول زوجته أن حاجي نشر أولى إنتاجاته في صحيفة ريا تازه في عام ١٩٣٢.(٥٣)

كما قام حاجي جندي وبالتنسيق مع البروفيسور خاچاتوريان بالحصول على مؤلف شعراءالكرد في القرون الوسطى ملاى جزيرى وأحمدى خانى وأعمال أخرى في الأدب واللغة وإعطاء محاضرات لكوادر جريدة " ريا تازه " وللكوادر الأخرى في مجال التدريس وغيرهم.(٥٤)

ويتحدث حاجي جندي عن رفاقه الذين كان لهم دور في حياة الكرد الثقافية والإجتماعية قائلا: " كنا ثلاثة أشخاص قدمنا إلى هنا من نواح قارص،ثلاثة أيتام وهم :" جردوى كێنجو المحرر الأول لجريدة " ريا تازه" حتى عام ١٩٣٧ وتوفي في عام ١٩٤٥، والثاني كان أمينێ عڤدال الذي توفي عام ١٩٦٤ والثالث كان حاجي جندي"(٥٥).

وعندما قدم مصطفى البارزاني في عام ١٩٥٦ من موسكو إلى أرمينيا لزيارة مواطنيها من الكرد، أقبل أكراد أرمينيا مهرولين سواء من موظفي

الحكومة في تلك الجمهورية السوفياتية أو من المثقفين الكرد المعروفين للقاء به، وفي إدارة تحرير الصحيفة الكردية ((ريا تازه)) في يريڤان...(٥٦).

ويعتبر حاجي جندي أحد الرواد الأوائل في صحيفة ريا تازه التي لعبت دورا بارزا في تطور الثقافة واللغة الكرديين وفي حفز الشباب الكرد نحو الكتابة بلغة الأم وبالتالي تكوين قاعدة صلبة للوعي الكردي والتفكير بلغة الأم. إضافة إلى أن هذه الصحيفة كانت المكان الوحيد آنذاك في نشر الكتابات الكردية الأولية بكافة أنواعها، وساهمت في إكتشاف قدرات ومواهب المثقفين الكرد.

حاجي جندي في راديو يريڤان– القسم الكوردي :

في عام ١٩٣٠ أفتتح في يريڤان للمرة الأولى القسم الكوردي لإذاعة يريڤان، وكان ذلك حدثا تاريخيا مهما في تاريخ الشعب الكردي لما سيكون لهذه الإذاعة من دور في نشر الوعي والترابط بين أبناء الأمة الكردية الواحدة الموزعين على مساحات جغرافية واسعة ومتنوعة.

ويذكر حاجي جندي الحدث قائلا : " كنا أول من عمل في نفس السنة مذيعا في راديو يريڤان – القسم الكردي، حيث إشتغلنا هنا (٥٧)،((هنا صوت يريڤان، المستمعون الأعزاء إليكم أخبارنا باللغة الكردية (يريڤان خه به ر دده، گوهدارێن ئەزيز، ببهين خه به ردانا مه بێ زما نی كورمانجی)(٥٨)، هذه الجملة في عام ١٩٣٠ للمرة الأولى ينطق بها حاجي جندي وزوجته زينب إيڤو في راديو يريڤان للجهات الأربع من العالم(٥٩).

وحول عملهما في الراديو تتذكر زينب إيڤو زوجة حاجي قائلة : " كان حاجي كادرا ناشطا، ففي سنوات الثلاثينات كان الكادر قليلا،كان يعمل مؤكدا ١٤-١٦ ساعة يوميا، لم يكن يلحق ولم يكن يعرف التعب، لأنه كان يحب عمله وشعبه بلا هوادة. عملت أنا وحاجي في الراديو الكردي في الفترة من ١٩٣٠ وحتى ١٩٣٧، كنت أعمل كمذيعة أما هو فكان محررا ومذيعا(٦٠).

زوجـتــه (زيـنـب إيڤو) :

لعبت زوجته دورا مهما في حياته، شاركته رحلته الطويلة، في السراء والضراء، فقد هاجرا معا من كردستان إذ قال بهذا الصدد: " إسمي حاجي جندي، أنا وزوجتي من أطراف قارص"[٦١]، فقد هربا إلى أرمينيا الجديدة – أرمينيا السوڤياتية،وعملا معا في القسم الكردي لإذاعة يريڤان، ويبدو أنها كانت سندا كبيرا له.

وحول زواجه،يقول حاجي جندي: " في عام ١٩٣٣ تزوجت من زينب إيڤو التي تعلمت اللغة الأم في هذا العام. وكنا أول من عمل في نفس السنة مذيعين في راديو يريڤان – القسم الكردي،حيث إشتغلنا هنا أكثر من سنة.لدينا خمس بنات إثنتان تحملان شهادة الدكتوراه ونورا جواري موسيقية،وجميعهن تعملن في سلك التدريس".[٦٢]

وخلال حديثه عن مطاردة عساكر الترك لهم يستذكر : " ففي عام ١٩١٨ هربنا من قريتنا، بينما كان عساكر الروم يطاردوننا، وقد إلتقينا بهم في قرية آلاكز، كان عمري حينئذ ١٠ – ١١ سنة. أما زوجتي زينب إيڤو فكان عمرها آنذاك (٤) سنوات. كنا يتيمين،لقد توفي في نفس السنة والدها ووالدتها وشقيقتان لها بالتيفوئيد. كما إقتادوا في هذه السنة جدي أسد من قرية الگز إلى قرية أرمنية تسمى عڤدى بگ – تسارقشن حاليا (كوليلكا شين). توفي والدي هنا، أما أخي خاچو فقد أستشهد في عام ١٩٤١ خلال الحرب العالمية الثانية على أيدي الجنود الألمان".[٦٣]

ومن ثم تحدث حاجي جندي عن حياتهما القاسية وخوضهما لكفاح مستميت من أجل ديمومة الحياة ومن أجل إثبات الذات وتوفير مستلزمات الحياة ومابذلا من خدمة في سبيل شعبهما إذ يقول : "كنت مولعا بالكتابة وكنا نلاقي صعوبات جمة في ذلك، كان محررنا يصحح كتاباتنا سبع مرات. أما زوجتي فكما قال هەژار: " جندية مجهولة " وأنا والجندية المجهولة منهمكان في هكذا دبكة "[٦٤]. وتقول زوجته أن حاجي قد ساعدني أيضا في إكمال دراستي الأرمنية والكردية في مجال التربية، حيث عملت معلمة للغة الكردية"[٦٥] وتعد زوجته مصدرا مهما من مصادر جمع المعلومات عن حياة وأعمال

حاجي جندي، فهي قد شاركته حياته وكانت ملمة بتفاصيل مسيرته الصعبة والمليئة بالأحداث والمآسي. توفيت زينب إيڤو يوم ٢٦ من شباط ٢٠٠٧ [٦٦]، بعد مسيرة طويلة من الحياة المشتركة مع زوجها.

أعمال حاجي جندي في مجال الترجمة :

منذ البداية أبدى حاجي جندي إهتماما خاصا بالترجمة،إدراكا منه بأهميتها وبحاجة الشعب الكردي الإطلاع على الثقافات الأخرى. أول محاولة في مجال الترجمة في حياته كانت ترجمة قصيدة للأطفال بعنوان " هۆرييا (horiya)" لتومانيان :

Huri çûbû pincarê,
pincar, nûbû, gihabû
bin gihêda çivikbû ,
kire çiv çiv firya çû

وترجمتها في العربية:

راح هوري لجمع الأعشاب،
كان العشب طريا،
وتحت العشب عصفور،
أخذ يزقزق ثم طار....

وبعد ذلك أخذ حاجي جندي يترجم من اللغة الأرمنية كوميديا " الحب في الكبر" لمؤلفه الأرمني إدوارد خاجيك، التي أخذت تعرض كعمل مسرحي في القرى الكردية بأرمينيا، وكان المسرح شئ جديد بالنسبة لتلك القرى بهدف إزالة عادات الزواج البالية،كما يقول حاجي نفسه[٦٧]. وقد ترجم حاجي (١٤) عمل درامي مسرحي أرمني مابين قديم وحديث إلى الكردية. وكان المسرح شيئا جديدا في المجتمع الكردي ليس فقط في الإتحاد السوڤياتي بل وفي عموم كردستان، لاأعتقد وحسب علمي، أن قام أحد من قبله بهذا النوع من الفن الرفيع الذي وجد إهتماما من الزعيم السو ڤياتي ستالين نفسه على مستوى البلاد.

ففي عام ١٩٣١ قام بالإشترا ك مع أمينى عڤدال بترجمة رواية للكاتب الأرمني هاكوب كازاريان " ملحمة جاسمى كورد " إلى اللغة الكردية، وفي العام التالي ترجم إلى لغته الأم أيضا قصة "كيكور " للكاتب الأرمني هـ تومانيان.[٦٨]

ومن الجدير بالذكر أن حاجي جندي يعتبر أحد الأوائل،إن لم يكن الأول بين المثقفين الكرد ممن ترجموا مؤلفات في مجال المعرفة الطبية، وكان يهدف إلى توعية أبناء شعبه بالوعي الصحي. فقد ترجم عام ١٩٣٣ كتابي تراخوما "Traxoma" لمؤلفه الأرمني ساراديان و" البحث " لمؤلفه كازاريان، وكتاب ب. ماركاريان "صحة المرأة " في عام ١٩٣٤.[٦٩]، ولنرى كم كان عملا عظيما، في وقت لم يكن هناك بالأساس أطباء حقيقيون بين الكورد ولا توعية طبية.

وفي العام التالي، أي ١٩٣٥ ترجم حاجي جندي قصة ح. كوجاره " خجي " وملحمة هـ . سيراسه فكري " ممى وعيشى " إلى اللغة الكوردية، وكان الكتابان حول الأمراء الكورد. وفي عام ١٩٣٦ صدر في يريڤان كتاب "مختارات " للكتاب الأرمن فقام حاجي جندي بترجمة كتابات (٢٤) كاتبا منهم إلى اللغة الكوردية، وكتب عن حياة كل واحد منهم[٧٠]. وفي العام ذاته نشرت كتابات حاجي جندي باللغة الأرمنية. فقد ترجمت أطروحته ملحمة " كه ر وكولكى سليمانى سليفانيدا " إلى الأرمنية. كما ترجم ثلاثة قصص من اللغة الأرمنية إلى اللغة الكوردية للكاتب الأرمني ستيبان كورتيكيان.

ففي الفترة الواقعة مابين سنوات ١٩٣٠ – ١٩٣٦ كان قد صدر لحاجي جندي (٧) كتب مترجمة[٧١]. لاشك أن الفضل يعود في هذه الظاهرة الثقافيه النشطة للكرد إلى الحكومة السوڤياتية والتي بقرار منها في الثلاثينات من القرن العشرين، تم فتح مراكز للدراسات الكرية في مدينة يريڤان – عاصمة أرمينيا السوڤياتية، ناهيك عن التدريس باللغة الكوردية في القرى الكوردية إلى جانب فتح القسم الكوردي في الإذاعة وصحيفة "ريا تازه " باللغة الكردية. فكان هناك حاجة ماسة للكادر الكردي الذي بالأساس لايتجاوز إعداد أصابع اليد.

وحول تطور الحركة الثقافية الكوردية في أرمينيا، أكد د. سمونيان في تقريره، المقدم إلى المؤتمر الأول للكتاب السوفيات المنعقد يوم ١٧ آب عام ١٩٣٤ والذي كان حاجي جندي مندوبا فيه، بأن " الكتاب الكرد في أرمينيا يقومون بتطوير ثقافتهم باللغة الأم،كما ويساهمون في تطوير الأدب الكردي عموما"(٧٢).

أعمال حاجي جندي في مجال جمع الفولكلور الكردي :

ربما كان الفولكلور أول عمل أثار إهتمامات حاجي جندي الأدبية، وبإعتقادي يرجع ذلك إلى سببين : الأول بسبب حياته المأساوية وبعده القسري عن قريته " أمان چاير"، التي كانت تتميز عن غيرها من القرى المجاورة بجمالها الرائع كما وصفها لي أثناء لقائي به عام ١٩٨٦ في داره بيريڤان، والتي أخذ عنها الكثير في سنوات طفولته الأولى من القصص والأغاني وبقي مشدودا لتلك السنوات التي لن تفارق مخيلته أبدا، أما السبب الثاني، فهو بتأثير مشرفه وإستاذه آساتور خاجاتوريان الذي كان يعد من الكوردولوجيين السوڤيات الأوائل، وحصل أن جمعا معا الفولكلور في قرى منطقة تالين بأرمينيا. فقد بدا حاجي جندي بالعمل في مجال الفولكلور منذ أن كان طالبا في مدرسة كومري وجامعة يريڤان خلال سنوات من ١٩٢٧ – ١٩٣٣.

كان حاجي جندي، كما يقول البروفيسور شاكرو خدوي (٧٣)، من عشاق جمع وكتابة الفولكلور الكردي بكافة أنواعه : من الحكايات الشعبية والأمثال وأغاني العشق والرقص وأغاني الشجاعة وأغاني الحزن والملاحم الكردية...(٧٤) .

يقول حاجي جندي :" كنت منذ طفولتي أحب قصص وحكايات من الفولكلور الشعبي، كانت أمي وأبي يرويان الكثير، أحيانا كانت والدتي تجمع أطفالها على الفراش وتروي لنا حكايات، منها حكاية " الثور الذهبي " وملحمة " سيابند وخجي "، لم أنساهم قط. كانت تروي بأسلوب سلس وممتع، كما لو أسمع صوتها الآن تتردد في أذني هذه الساعة..."(٧٥).

ومن بين من تأثر بهم حاجي الصغير، كان شخص أعمى إسمه كاملى بكـر مـن سكان قرية قوزلجى، يأتي إلى مضافة جده أسدى برو في أمان چايير،وكان عـازف ماهـر ذو صـوت شـجي (٧٦).

عندما عين حاجي جندي عام ١٩٢٩ معلما للغـة الكـوردية، في قريـة قونتاسـاس – قونده خساز (أمـري تـزه – حاليـا)، بـدأ بجمـع الفولكلـور وكـان ذلـك بدايـة رحلتـه الفولكلوريـة. وفي عام ١٩٣٢ وخلال وجـوده في معهـد يريفـان للـتراث، يهـتم بجمع الفولكلور، وشجعته على ذلك فتح مراكـز ثقافيـة – دراساتية بقـرار مـن قيـادة الكرملين آنذاك في يريڤان.

ويصـبح حاجي جـندي في عامي ١٩٣٢ و١٩٣٣ عـضـوا في اللجنـة المكلفـة مـن المعهـد لجمع الفولكلـورين الأرمنـي والكردي، وبهذا الصـدد كتب الأكاديمي الأرمني آرام خانالانيان : "عملنا حوالي ثلاث سنوات أنا وحاجي معا، ففي بدايـة الثلاثينات إنضممنا معا إلى لجنـة جمـع الفولكلـور برئاسـة كـارو ميليـك – أوهانجـيان.زرنـا العديد من القرى الأرمنيـة وجمعنا الكثير من الفولكلور..."(٧٧). وبهذا الـصدد كتبـت ڤاسيلييڤا :" في عام ١٩٣١ نظمت اللجنة الشعبية للثقافة في أرمينيا أول بعثة علميـة لجمع الأدب الشفاهي الكردي، وتشكلت اللجنة من كـل مـن حـاجي جنـدي وجـردوي كنجو والمؤلف الموسيقي كارو زاكاريان حيث زارت البعثـة القـرى الكرديـة لمنـاطق آباران وتالين وآجميادزين بجمهورية أرمينيا السوڤياتية لتظهـر بـذلك الـصورة الأولى للفلكلور الكـردي علـى أيـدي لغـويين مختـصين"(٧٨)، (وجـدير بالذكـر، أن حـاجي جـندي كان يأخذ معلوماته من كل زواره، ليـتمكن مـن إنقـاذ أكـبر قـدر ممكـن مـن التراث الكردي من الضياع وخلق قاعـدة علميـة للكرد. وأصـدر في عـام ١٩٣٦ كتـاب قيم يجمع الفولكلور الكردي، حيث كتب منه حاجي ٥٧٠ صفحـة و٨٠ صفحـة كتبـه زميله أميني عڤدال. وكان هـذا أولى إنتاجاته الضخمـة، لدرجـة أن رئـيس جمهوريـة كردسـتان قاضـي محمـد، قـد رفـع الكتـاب في عـام ١٩٤٦ قـائلا: "هـذا هـو قرآنـنا"(٧٩). وأصـدر في العـام ذاتـه كتـاب قـيم آخـر " كلامـين جمعـهتا كورمانجـا "(الأغاني الكـورديـة). وفي السنوات الأولى للحـرب الوطنيـة العظمـى حـسب التـسمية السوڤياتية، وبتكليف من الكومسومول (الشبيبة الشيوعية) يعطـي حـاجي جنـدي دروسا في اللغتين الكوردية والأرمنيـة في مـدارس القـرى الكورديـة والأرمنيـة بمنطقـة

ألگز وتالين، وهنا لايضيع وقته فيقوم بجمع الأغاني والحكايات من الأرمن والكرد، ويصدر في عام ١٩٤٢ باللغة الأرمنية كتابا عن الفولكلور الكردي يحمل موضوعات في الشجاعة وحب الوطن.

ويجب القول بأن حاجي جندي عمل في هذا المجال وأنقذ الكثير من حكايات وأغاني الفولكلور وغيرها من هذا الفن من الضياع، إذ جمعها على لسان أناس لم يعودوا هم ولاحاجي جندي موجودين الآن، لولا خدماتهم هذه،على العموم له (١٥) كتابا في مجال الفولكلور والأدب[٨٠].

إعتقال حاجي جندي :

قاد الحزب الشيوعي السوفياتي في أعقاب نجاح ثورة أكتوبر الإشتراكية العظمى حركة تنظيم موجه وهادف داخل الفئات الشعبية بكافة أشكالها وألوانها. وكان الهدف هو إدخال أكبر قدر ممكن من المواطنين في صفوف الحزب وتجنيدهم وتثقيفهم بآراء الثورة وفقاً للثقافة الماركسية – اللينينية بقيادة الحزب الشيوعي، كحزب وحيد في الدولة السوفياتية. وربما كان لذلك مبرراته، فالثورة الشيوعية هي الوحيدة في العالم، ومن الطبيعي أنها كانت محاطة بأعداء كثر في الداخل والخارج.

وفي هذا الإطار برزت منظمات عدة وبأسماء مختلفة بين مكونات المجتمع السوفياتي في المدن والأرياف، في المؤسسات العلمية والإنتاجية ومن ضمنها منظمتي الطلائع والشبيبة الشيوعيتين بين الصغار والشباب لخلق جيل عقائدي يحمي أفكار الثورة من أعدائها. ومن الطبيعي أن تجد مثل هذه الخطوة آذان صاغية لدى حاجي جندي وأمثاله، فهو تربى في دار الأيتام، وأصبح بذلك إبنا للدولة، ثم أنه هرب من الظلم والقهر والإضطهاد، لذا كان منطقيا جدا أن يصبح حاجي جندي شبيبيا ناشطا ويحتل في صفوفهما مكانة متميزة، فهو اليتيم الفار من مطاردة عساكر الترك، وهو إبن قومية مهضومة حقوقها والبلاشفة ينادون بحق تقرير المصير للشعوب إضافة إلى أنه

ينتمـي إلى الطائـفة الإيزيديـة المضطهدة قـوميا وديـنيا، وللأسباب المـذكورة إنتـسب حاجـي جنـدي إلى منظمـة الكومـسمول – الـشبيبة الإشـتراكيـة الشيوعية فـي عام ١٩٢٤ خلال وجوده فـي دار الأيـتام.

ولابد مـن القـول أن حـاجـي جنـدي أصبـح مـن الشخـصيات المعـتبرة والمعتـمدة فـي الأوساط السياسية والثقافيـة الأرمنيـة، فقد تـم تعينـه في الثانـي مـن آب عام ١٩٣٣ بقرار اللجنـة المركـزيـة للحـزب الـشيوعي الأرمنـي عـضـوا في اللجنة التحضـيرية لإتحاد كتاب الأرمـن. فقد كـان عـام ١٩٣٤ هـو عـام حـاجـي جنـدي بإمـتياز. إذ برز ككاتب ومـؤلـف مـتعددة المواهـب إلـى جانـب نـشاطاتـه السـياسـية، وفي الإجتماع المنعقد يوم التاسـع من كانون الثانـي عام ١٩٣٤، أشـاد المسؤول الأول آنـذاك للحـزب الشيوعـي الأرمـني آخاس خانجـيان بالعمـل العلمـي للباحث الكردي حاجـي جنـدي. وفي العام ذاتـه نال شـهادة التقـدير مـن جمـهوريـة أرمينـيا، وأكثـر من هـذا تـم إنتخابـه برلمانيـا في يريڤـان مـرتين الأولـى في عـام ١٩٣٤ والمـرة الثانيـة في عـام ١٩٧٥. وفي عـام ١٩٣٤ وبقـرار مـن اللجنـة المركـزية للحزب الشـيوعي الأرمنـي تم تعينـه عـضـوا فـي لجنـة "الألـف بـاء الجديـدة "، وفـي العـام نفسـه شارك كمندوب للمـؤتمـر الأول للكـتاب الأرمـن في يريفان ومندوبا للمـؤتمـر الأول للكتاب السـوفيات بموسكـو. وفـي الثامـن والعشـرين مـن عمـره أي في عام ١٩٣٦ سـعى حـاجـي أن يـصبح عضـوا في الحزب الشـيوعي، لكـن قـيل لـه أن قبـولـه سيتأخر[٨١]، كما وأخـر مناقشـة أطروحتـه بسبـب وصـول معلومـات إلى معهـده حول وصـمه " بمعـاداة الثورة وبالتعصـب القومـي ". ووجـهت إليـه هـذه التهمة، لأنـه نشـر مقالا بعنوان " إطـردوا الجواسيـس مـن إتحـاد الكـتاب " فـي صـحيفـة "كومونيست" الصـادرة فـي حـزيران عام ١٩٣٧ وطـرد مـن العمـل بتهمة نشـر الـدعايـة المـضـادة للثـورة بيـن أبنـاء جلـدتـه مـن الكـورد[٨٢]. وهـكـذا تم طـرده بأمـر يحمل الرقم ٣٩٥ صادر من قبل إدارة معهد التربيـة بتاريـخ ٧ تـشـرين الأول عام ١٩٣٧ والذي نص: " يعفـى مـدرس اللغـة الكـورديـة في معـهـد التربيـة حاجـي جنـدي مـن العمـل إعـتبارا مـن يـوم الـسادس مـن تـشرين الأول الحـالي للأسـباب التاليـة[٨٣]:

١ – لخطابه القومي.
٢ – نشره مقالة في صحيفة دولة أجنبية داعمة للطاشناق.
٣ – لأنه أستضاف شهرا في منزله المعادي للثورة خالد جلال زاده بعد عودته من المنفى ووجد له عملا.
٤ – لأنه ساعد الثوري السابق عرب شاميلوف ونشر صوره وكتاباته القومية في مؤلفاته التدريسية.

كما وتم فصله من معهد تاريخ التراث بقرار رقم (٤٤) صادر بتاريخ ١١ تشرين الأول عام ١٩٣٧، ومن ثم طرده من إتحاد الكتاب الكورد ومن إذاعة يريفان – القسم الكوردي.

وحسب زوجته، فإن حاجي جندي، لم يهدأ له بال، حيث قدم شكاوي للجهات المعنية ومنها قدم عريَضة إلى عضو اللجنة المركزية للحزب ت. آليكسياني وردت فيها :

" بعد التحية ـ منذ ثلاثة أشهر وأنا دون عمل، بينما تدرس كتبي المنهجية، تسعى وزارة الثقافة حرماني من حقوق التأليف ". ولم يمض حوالي ثلاثة أشهر على تقديمه للشكوى وفي كانون الثاني عام ١٩٣٨ تم تعيينه مجددا رئيسا لفرع إتحاد الكتاب الكورد. وبقرار من معهد التاريخ والآداب الصادر في ١٤ كانون الثاني ١٩٣٨ تم تعيين حاجي جندي بصفة باحث علمي في مجال الفولكلور الكردي[٨٤].

إلا أن الأمر لم يعد كالسابق بالنسبة لحاجي جندي، إذ تعرض لمضايقات يومية ولمساءلات كمئات من أمثاله في عهد ستالين، حيث تم تصفية مئات الألوف بعد إتهامهم بالخيانة ومعاداة الثورة والتجسس. ويتذكر حاجي كل هذا بحسرة قائلا : " صحيح عدت إلى العمل، لكن رفاقي وأصدقائي أخذوا يتهربون مني ويبتعدون عني... ومرة في الأسبوع كانوا يطلبوني إلى المعهد لمناقشة وضعي، حتى كنت أحيانا أطفئ الضوء ونجلس في الظلام لنبين لهم وكأننا غير موجودين في المنزل. وفي أحد الأيام إستدعيت للمعهد، حيث نوقش وضعي وتم إتهامي من قبل الجميع بالتعصب القومي والثوري القديم وبالتجسس. وكانوا يتهمونني بإرسال المقال للخارج ولدي إرتباطات بزعيم جميع

الكرد العضو في جمعية " خويبوون " جلادت بدرخان في سوريا، وعلى أن هناك إرتباطات بشيوخ الدين اليزيدي (شيخ وبير) وعلى أنني أعدت الأخ عرب شاميلوف بعد طرده إلى العمل مجددا...إلخ. وتم إدانتي بعد إجتماع مطول. وفي رده أجاب حاجي جندي قائلا: " شاهدت مآس عديدة في حياتي، وكنت أعمل بالخفاء في صفوف الطلائع (بيونير) والكومسمول... صحيح بعثت بمقالتي إلى باريس، لكنني أرسلتها لصحيفة شيوعية. كما راسلت جلادت بدرخان وإستلمت منه الأجوبة. لقد بينت في مقالتي ورسائلي بأن الدولة السوفياتية وحكومة أرمينيا قد وفروا كل الإمكانيات لتطوير ثقافتنا : حيث تصدر صحيفة "ريا تازه " وتطبع كتبنا، لنا مدارسنا وإذاعتنا، بينما أنا أعمل في جمع الفلكلور الكوردي وفي المعهد العلمي وفي جريدة " ريا تازه " وفي الإذاعة وأؤلف كتب منهجية للمدارس، لقد كنت جادا ولاأزال في عملي "[٨٥].

لكن الأمر لم يخص حاجي جندي وحده كشخص، بل أن الحملة كانت تهدف الرواد الأوائل للثقافة الكردية في أرمينيا، حيث شملت إضافة إلى حأجي جندي كل من عرب شمو وقناتي كوردو وجردوى كنجو وأميني عقدال وغيرهم، ربما إستغلت القيادة الأرمنية الظاهرة العامة التي أطلقتها قيادة الحزب الشيوعي السوفياتي والتي عمت الدولة السوفياتية (معاقبة أعداء الثورة)، للتنكيل بالمنجزات التي تحققت للكرد قبل ذلك بسبع أعوام في جمهورية أرمينيا السوفياتية.

قامت الجهات الأمنية في ربيع عام ١٩٣٨ بإعتقال كل من حاجي جندي وجردوى كنجو الذي كان محررا لصحيفة " ريا تازه " بتهمة " قيادة المتمردين الكورد ومحاربة الثورة "ولإتصالاته مع الأكراد في الخارج والتجسس[٨٦] ووضع حاجي في حجرة مع نشان ماكس مدير الإعلام في الحزب الشيوعي. وفي أعقاب تفكك الدولة السوفياتية، عثرت في أرشيف كـ. ك. ب "لجنة أمن الدولة" على تقرير موقع بإسم ئا. ج ذات الرقم ٧٦٢٣ تاريخ ١٩٣٥، حيث كتب فيه : " بحجة جمع الفولكلور، يقوم حاجي جندي على الدوام بنشر الأفكار السوفياتية القديمة في قرى ناحية تالين وآخباران "، وورد في تقرير يحمل

الرقم نفسه من أرشيف وزارة الأمن للشؤون الداخلية مايلي: " أنا كيراكوزوف مدير المركز الأول لقسم وزارة الأمن للشؤون الداخلية في أرمينيا – التابع لأمن الدولة – الفرع الثالث، أصرح بأن المواطن حاجي جندي مواليد آمان جايير ١٩٠٨، كردي يزيدي، عضو في البرلمان وعضو في الكومسمول ومدرس تربوي للغة الكردية، ولأنه حسبما تبين يعتبر عضو قيادة منظمة الطاشناق للثوريين القدامى المتمردون بين الكرد اليزيدية وله إرتباطات بكل من الجاسوس الإنكليزي البروفسور خاجاتوريان وبرئيس جموع الكرد وعضو منظمة طاشناق الكردية " خويبون " بدرخان، لذا قررت : إعتبار المواطن حاجي جندي خارجا عن القانون وتجريمه بالمواد ٦٨،٦٧ من القانون الأرمني وإعتقاله في سجن المركز حتى لا يهرب من القانون والمحكمة".

موافقة وتوقيع مدير المركز الأول للفرع الثالث كريكوريان

موافقة رئيس الفرع الثالث شكاماهكى – بيكوروف

أمر ٧ / ٧٩ تاريخ ١٧ / ٣ / ١٩٣٨ سلم للرفيق كريكوريان العامل في إدارة وزارة أمن الدولة للشؤون الخارجية لتفتيش دار حاجي جندي [٨٧].

وفي الوقت ذاته أغلقت السلطات في أرمينيا بعض المؤسسات الإعلامية الكوردية إلى حين منها على سبيل المثال صحيفة "ريا تازه " والراديو الكردي، وكان من المعتقلين الأرمن أيضا البروفسور آساتور خاجاتوريان وهو من الأشخاص المقربين إلى حاجي جندي، إذ كان مشرفه ناهيك عن أنه كان كردولوجيا نشطا متقنا للغة الكردية. وضع حاجي جندي أثناء التحقيق في حجرة مع عدد من المعتقلين الأرمن،أحدهم كان الشخصية السياسية الأرمنية مسؤول الأعلام الحزبي نشان ماكينس، الأمر الذي أقلق حاجي جندي إعتقادا منه بجدية التهمة.

وفي بداية التحقيق وجه إليه تهم خطيرة،منها علاقاته مع كل من البروفيسور آساتور خاجاتوريان والبروفيسور هاكوبيان، وعن رسائله إلى جلادت بدرخان ومامدى علاقاته معه. وبتاريخ ١٤ أيار عام ١٩٣٨ تعرض إلى ال الإستجواب

وإليكم نص التحقيق، حسبما ورد في وثيقة التحقيق رقم ٧٦٢٣ للتاريخ المذكور والذي عثر عليه في دائرة الأمن في أعقاب سقوط الدولة السوفياتية :

- سؤال : أنت حاجي جندي متهم بنشر الأفكار الثورية القديمة في وسط أكراد أرمينيا. إعترف بما قمت به.
- جواب: لم يحصل ذلك أبدا.
- سؤال : تكذب، لدينا معلومات مؤكدة حول قيامكم بأعمال معادية للثورة بين الكرد.
- جواب : أكرر مرة أخرى بأنني لم أقم بعمل من هذا القبيل لا بين الكرد ولا بين غيرهم.
- سؤال : ها قد مضى أكثر من شهر ونصف على نكرانكم، لما قمتم به بأعمال معادية للثورة وإنتمائكم للجماعات المعادية. أحذركم وللمرة الثالثة، إرحم نفسك، إعترف بأعمالك ضد الثورة.
- جواب : أؤكد بأنني لم أقم بعمل بين الكرد ضد الثورة. أقر بأنني في عام ١٩٣٤ قدمت معلومات حول أعمال كونفرانس الكردولوجيا المنعقد في العام ذاته بيريڤان وعن تطور الثقافة الكردية وحول كوادر الكرد وعن مدارس القرى الكوردية والآداب الكردية عن طريق البروفيسور هاكوبيان إلى أحد الكوردولوجيين الفرنسيين. وبعد فترة نشرت تلك المعلومات في لسان حال حزب رامكا فاريبيا جريدة " آباكادا " (اليوم الجديد) المعادية للثورة والتي تنشر في فرنسا.
- سؤال : ماذا تعرف عن أعمال البروفيسور هاكوبيان الجاسوسية ؟.
- عدا هذه المعلومات المتعلقة بالكرد والتي سلمته للپروفيسور هاكوبيان، لاأعرف أي شئ آخر.
- سؤال : أجوبتك غير مقنعة، تتهربون من الجواب، قل : إلى أي مدى أعمالكم وأفكاركم المعادية للثورة تتجاوب مع القومية الشوفينية ؟.
- جواب : لاتوجد شئ من هذا القبيل.
- سؤال : وفقا لشهادة عدد من الشهود، قمت في قرية هاكو بنشر أفكار معادية للثورة وللكولخوزات ؟.

- نعم، إتهموني في عام ١٩٣٧ بذلك، لكن هذا كذب وإفتراء...[٨٨].

وجهت إتهامات خطيرة إلى حاجي جندي مثل علاقاته بجماعات معادية للثورة بهدف إفشال التجربة السوفياتية وإلحاق بعض المقاطعات بالدول الإستعمارية

وإعطاء معلومات للسيد هـ. هاكبويان المتهم بالتجسس لصالح المملكة البريطانية العظمى وغيرها من الإتهامات.

ويتحدث حاجي جندي عن معاناته وتعرضه للتعذيب قائلا: " أجبروني على الوقوف على القدمين مدة عشرة أيام، كنت أسقط على الأرض نوما، ثم أنهض من شدة الضرب ودونما وعي، رأيت تعذيبا رهيبا، لكنني لم أستسلم وأبديت مقاومة لامثيل لها حتى أثبت براءتي ولم أتهم أصدقائي زورا تحت التهديد والضرب.."[٨٩].

وقد كتب الملازم يكوروف رئيس الفرع الثالث في وزارة الشؤون الداخلية في تحقيقه حسب ماورد في وثيقة رقم ٧٦٢٣ للأمن الداخلي، بأن عناصر الأمن عثروا بتاريخ السابع من شباط عام ١٩٣٩ على قطع من جريدة " آباكا " الطاشناقية صحيفة " هاوار" الصادرة من قبل لجنة الطاشناق الكرد في مدينة حلب في منزل حاجي جندي، وعليه أطلب إعتبار هذه الصحف بمثابة وثيقة تبين إرتباطاتهم التجسسية. إضافة إلى أنه قد عثر في بعض أعداد جريدة "ريا تازه" على موضوعات تحمل الفكر القومي ومعادية لأفكار الثورة منقولة من الكتب الدراسية في اللغة الكردية. لقد أصبحت أهداف أعمال كل من كيانجيسيان

آرمينا ك أي جردوي كنجو وحاجي جندي معروفة "[٩٠]. وهذه التهم بطبيعة الحال تصل إلى درجة الخيانة وعقوبتها الإعدام.

وورد في وثيقة التحقيق الموقعة يوم ٧ شباط عام ١٩٣٧ على الشكل التالي :

- سؤال : لدينا معلومات حول إرتباطكم بالجاسوس الإنكليزي في دمشق جلادت بدرخان. وتزويده وعلى الدوام بمعلومات تجسسية عن الإتحاد السوفياتي. هل تقر بعملكم الجاسوسي لصالح بريطانيا ؟.

جواب : كنت أراسل رئيس تحرير مجلة " هاوار " جلادت بدرخان. أرسلت إليه حوالي عشرة كتب تدريسية وقواعد اللغة الكردية. لم أكن يوما ما جاسوسا لأحد.

- سؤال : أنت متهم كأحد قادة المجموعات الكردية المناوئة بهدف إقتطاع أرمينيا من الإتحاد السوفياتي. كما زودت عملاء الإنكليز بمعلومات. هل تعتبر نفسك مدانا ؟.

جواب : كلا، ليس لي إرتباط بأحد ولم أزود أحدا بمعلومات، أرفض كل الإتهامات الموجهة.

كانت المحاكمات تجري آنذاك على قدم وساق في طول البلاد وعرضها، فقد لقى العديد من الثوريين والكتاب والمفكرين والعلماء حتفهم إما تحت التعذيب أو في مقاصل صورية، تلك التي على الأغلب نفذت بإسم ستالين بمعرفته أو دونها، وهذا ماجرى في جمهوريات ماوراء القفقاس الثلاثة أرمينيا وجيورجيا المسيحيتيين وأذربيجان المسلمة إسوة بالجمهوريات السوفياتية الأخرى.

لم يكن هناك إستثناء في هذه القضية التي أعتبرت مصيرية حسب تصورات القائمين بها. وكان تفسيرهم للحالة هو أن الدولة السوفياتية الفتية محاطة بالأعداء من الخارج من قبل العالم الغربي بقارتيه الأوربية والأمريكية

ومهددة من الداخل من قبل الخونة والجواسيس – أعداء الثورة، وكان يحاكم المجموعة الكردية في أرمينيا في هذا الإطار مثل عرب شمو وجردوى كنجو وحاجي جندي جواري وغيرهم.

وفي منتصف شهر آذار وتحديدا خلال أيام ١٥، ١٦، ١٧، أستجوب جردوى كنجو وحاجي جندي أمام محكمة عسكرية، وسجلت محاكمة حاجي جندي في هيئة المحكمة الذي قال في دفاعه : "لاأتذكر تاريخ الحدث. ففي إحدى المرات قمت بكتابة رسالة للعالم الكوردولوجي الفرنسي، حيث وضحت فيها الخطوات التي تقوم بها الدولة السوفياتية في مجال وضع الألف باء الكردي ومايفتح من مدارس وغيرها من الأشياء.

عرفت فيما بعد بنشرها في جريدة دولة أجنبية وهي جريدة " آباكا ". لم يخطر قطعا ببالي أن تنشر في الصحافة الخارجية، وإلا لما كتبتها. كنت عبرت فيها عن رغباتي بأن توفر الدول الأخرى الفرصة لأكرادها بإستخدام الألفباء نفسه المستخدم هنا في الإتحاد السوڤياتي. وقلت سابقا بأنه ليس لي أي نشاطات معادية للثورة. وعندما رحت لقرية هاكو، فكنت أجمع الفولكلور، بينما قام سكانها بإتهامي بأعمال ضد الثورة. حينها كتبت على الفور رسالة إلى محرر جريدة " ريا تازه " جردوى كنجو ليقوم بحل هذه المسألة مع سكان هاكو. فذهب إلى هاكو وطرح المسألة هناك في إجتماع الكومسمول،وقد برأ ساحتي في الإجتماع وجلب معه تقرير الإجتماع .

لقد تراسلنا أنا وجلادت بدرخان عدة مرات من دمشق بسوريا. وإستلمت منه مرة أخرى مجلة " هاوار "، التي نشرت في صفحاتها رسالة جلادت بدرخان لي ولجردوى كنجو، وقد طلب جلادت فيها أن نكتب له حول وضع الكرد في الإتحاد السوڤياتي، ونوعية المدارس التي فتحت لتلاميذ الكورد وغيرها من المسائل ، وقد أرسلنا ترجمة الرسالة إلى اللجنة المركزية للحزب الشيوعي للتداول والإستشارة التي طلبت منا عدم الرد " [٩١]، وهذا ماحصل.

وأختتم حاجي جندي دفاعه في المحكمة قائلا: " لست طاشناقا ولامعاديا للثورة، وإذا كانت هذه الإتهامات صحيحة فأرجو عدم إطلاق سراحي وإعدامي رميا بالرصاص. لكن كل ما أتهمت به لاأساس له. أنا مستعد مادمت حيا أن أخدم شعبي والدولة السوڤياتية".

وفي المحكمة وقف مثقفان أرمنيان مع المعتقلين الكرد يدافعان عنهم ، فقد قام كل من هراج كوجار وهاروتيون مكرتجيان اللذان عملا في سنوات الثلاثينات في جريدة " ريا تازه " بتقديم شهادتيهما لصالح حاجي جندي ورفاقه الكورد، وكان الشاهدان يعرفان اللغة الكردية.

وهكذا وبعد مرور عام كامل على إعتقال حاجي جندي من ١٧ آذار ١٩٣٨ وحتى ١٧ آذار ١٩٣٩، عام من المعاناة والمصاعب، عام من التحقيقات الأمنية والتعذيب، عام من الإتهامات والإدانة وبإنتظار العودة لأسرته، قررت المحكمة

تبرئة ساحة كل من حاجي جندي وجردوي كنجو المتهمين بالمادة (٥٨) من قانون العقوبات، كما وأطلق سراح كل من أحمد ميرازي وشامل تيمور، وكان ذلك يوم ١٧ آذار، لذلك سجل حاجي جندي يوم ١٨ آذار عيد ميلاده.

مواقفه السياسية ضد سياسة الجينوسايد المطبقة بحق شعب كردستان:

أرسل حاجي جندي العديد من الرسائل والبرقيات إلى القيادة السوفياتية يدين فيها سياسات الجينوسايد والحرب الشرسة ضد شعب كوردستان العراق في عام ١٩٧٤ منها رسالته إلى الأمين العام للحزب الشيوعي السوفياتي ليونيد إيليج بريجنيف، حيث جاءت فيها "إنني كعضو في الحزب الشيوعي السوفياتي وككاتب سوفياتي وعضو المجمع العلمي الكردي (العراق)، يقلقني مايجري من وضع مأساوي في كردستان العراق. هاهي أربعة شهور تمضي على القتال الضاري بين القوات العراقية والثوار الكرد، حيث تتعرض قرى ومدن وأماكن سكنى الكرد إلى القصف،وتجبر الأطفال والشيوخ والعجزة الأحياء بالقوة على التهجير وترك أماكنهم.إنني على ثقة بأنكم كزعيم حزبنا اللينيني والمناضل من أجل السلام ستتدخلون من أجل توطيد السلام في كوردستان العراق[٩٢]، وفي رسالة أخرى إليه في عام ١٩٧٥ دعاه كصديق للشعوب المضطهدة التدخل من أجل إنقاذ آلاف الأسر الكوردية المشردة[٩٣]، ووجه رسالة إلى الأمين العام للحزب الشيوعي الجيورجي شيفارنادزة ناشده لمساعدة الكورد الذين يتعرضون للإبادة في تركيا[٩٤]، ورسالة إلى جريدة برافدا للتدخل من أجل دعم كوردستان إيران للحصول على الحكم الذاتي ووقف الحرب الشرسة ضد أهل كوردستان هناك[٩٥].وكان على الأغلب يستلم الردود هاتفيا بأن هناك مساعي تبذل في هذا الإطار.

وفاته :

توفي حاجي جندي جواري في الأول من أيار عام ١٩٩٠ عن عمر ناهز إثنان وثمانون عاما بيريڤان ودفن بناء على وصيته في قرية "Pampa kurda" (سيبان – حاليا) القريبة من الگز، في نفس المقبرة التي تحتضن جثامين العديد من أقربائه، وتكريما له سميت مدرسة القرية بإسمه. وقبل وفاته ترك حاجي جندي وصيته

والتي جاء فيها:" إلى أبناء شعبي الأعزاء، إنني مديون للغتنا الأم، وإخلاصا لحليب أمي عملت قصارى جهدي من أجلكم، حتى أرفع عني عبأ ديونكم. لكن هل تمكنت من أداء الواجب، فليشهد الله على ذلك. أنا فخور بكم، أترك لكم أعمالي وإسمي ولكن هل سيفيدكم ياترى؟ لاأعرف، قولوا كلمتكم متى شئتم! وداعا "(٩٦).

مئوية البروفيسور حاجي جندي في دهوك :

تجدر الإشارة إلى أن البروفيسور حاجي جندي قد تقلد العديد من الأوسمة والميداليات في حياته، و أحتفل بميلاده الستين والسبعين والثمانين. ففي عام ١٩٦٨ وفي ذكرى ميلاده الستين إستلم العشرات من برقيات التهنئة منها رسالة تهنئة من أعضاء أسرة الكابينة الكردية في معهد الإستشراق بلينينغراد بإسم كل من قناتي كوردو، ئي. تسوكرمان، م. رودينكۆ، ژ.موسيليان، ز. يوسوپوڤا،ي. ڤاسيلييڤا. وفي عام ١٩٧٢ إستلم حاجي جندي رسالة من رئيس المجمع العلمي الكردي ببغداد إحسان شيرزاد، أخبره فيها قرار المجمع بتاريخ ٢٠ من كانون الأول في العام ذاته بإختياره عضوا في هيئة كتابها. وفي عام ١٩٧٥ قلدته وزارة الثقافة الأرمنية وسام مثقفي أرمينيا الحامل لإسم خ. ابوڤيان (٩٧).

وفي ذكرى ميلاده السبعين في عام ١٩٧٨ تقلد وسام "صداقة الشعوب" وكتب عنه العديد من المتنورين والمختصين الكرد منها نذكر مقالة للمؤرخ الكوردي شرف أشر(أشيريان) جاءت فيها "إن إسم العالم الكردي والكاتب المعروف والأديب وعضو أكاديمية العلوم الأرمنية البروفيسور حاجي جندي جواري ليس معروفا فقط في الدولة السوڤياتية بل تجاوز حدودها(٩٨). وفي ٣٠ حزيران ١٩٨٢ عين مستشارا في القسم الكردي لمعهد الإستشراق التابع لأكاديمية العلوم الأرمنية.واصبح في عام ١٩٨٥ عضوا في المعهد الكردي بباريس وإستلم في عام ١٩٨٦ وسام جريدة "رياتازه" تقديرا لترجماته الأدبية من الأرمنية إلى الكردية(٩٩).

وفي الذكرى المئوية لميلاد البروفيسور حاجي جندي، وبحضور جمع غفير من مثقفي ومسؤولي المؤسسات الثقافية والفنية والإعلامية في محافظة دهوك وبحضور فريدا حاجي جندي إبنة الكاتب التي حضرت خصيصا من يريڤان، أحيا إتحاد أدباء كردستان فرع دهوك مئوية الأديب والباحث الكردي البروفيسور حاجي جندي

في قاعة الإتحاد في يوم ٢٢ كانون الأول عام ٢٠٠٨، حيث غصت القاعة بالحضور وألقى حسن سليفاني رئيس إتحاد أدباء دهوك كلمة بإسم الإتحاد رحب فيها بالضيوف . بعد ذلك قام الأستاذ حسن شجاعي من كردستان الشرقية بعرض فيلمه الوثائقي الذي يحتوي على مشاهد حيه للكاتب حاجي جندي قبل وفاته يتحدث فيها عن الصعوبات التي واجهها في بداية حياته حيث فقد والديه وتعرض للهجرة من موطنه الأصلي في منطقة قارص بكردستان تركيا إلى أرمينيا .

وفي الفترة المسائية قام الدكتور اسماعيل حصاف من جنوب غرب كردستان والأستاذ المحاضر في جامعة صلاح الدين كلية الآداب، بتقديم محاضرة وتحدث عن قصته مع حاجي جندي والطريق الذي ادى إلى ترجمة روايته (هواري) وأسماها وجاء الربيع حيث سرد قصته حين إلتقى في يريڤان مع الكاتب حاجي جندي في عام ١٩٨٦ ، حينما كان باحثا في معهد الإستشراق بموسكو، واوضح بعض النقاط المتعلقة بحياة حاجي جندي والذي ورد على لسانه حينما التقى معه، وخاصة فيما يتعلق بروايته التي ترجمها الى اللغة العربية والتي قال عنها حاجي جندي أنها إحدى أهم نتاجاته حيث تحتوي الرواية على قصة الهجرة وظلم الأتراك. بعد ذلك قدم الاستاذ اسماعيل بادي نبذة عن أهم نتاجات حاجي جندي الأدبية وسردها على الحضور حيث تشكل تلك الكتب ثروة غنية اغنت المكتبة الكردية [١٠٠].

أعماله :

إشتهر حاجي جندي في مجالات مختلفة، حيث كان متعدد المواهب، فقد برز في مجال الفولكلور واللغة والترجمة والتاريخ ناهيك عن أنه عمل في الصحافة ومذيعا لإذاعة يريڤان القسم الكوردي...إلخ، هذه الشخصية الأدبية الفذة الذي لم يتوانى يوماً عن خدمة الثقافة والادب الكرديين وقدم الى المكتبة الكردية واغناها بالعديد من المؤلفات القيمة وصل عددها الى ما يقارب ٨٢ كتاباً بين قصة ورواية وابحاث ووثائق وترجمات ومن ابرزها كتاب الفلكلور الكردي الذي يتألف من ٦٦٠ صفحة حفظ فيها ابرز القصائد والقصص لشعراء كورد[١٠١] ومن أعماله نذكر :

١- ترجم في عام ١٩٣١ من الأرمنيـة إلى الكورديـة، بالإشـتراك مـع أمينـى عقـدال، ملحمـة "جاسمى كورد " حكاية جاسم Serpêhatiya Casim، المعدة من قبـل الأرمني لازو (هـاكوب كازاريان) .

٢- تـرجم في عـام ١٩٣٢ ملحمـة " كيكـور " للكاتـب الأرمـني هــ. تومانيـان مـن الأرمنية إلى الكرديـة.

٣- طرق تدريس اللغـة الكردية، يريڤان، ١٩٣٢. (لطلبة المراحل الأوليـة).

٤- مسرحيتي " علبة الدوائين " و " هكذا "، ١٩٣٢. (ترجمة عن الأرمنية).

٥- العلم الأحمـر(بيرقا سـور Bêreqa Sor) لتلاميذ المدارس، يريڤان، ١٩٣٢.

٦- العمر الجديـد (عمـرى تـازه Emrê Teze)، لتلاميـذ الـصف الثـاني، يريڤـان، ١٩٣٢.

٧- العـالم الجديـد (دنيـا تـازه Dinya Teze) لتلاميـذ الـصفوف ٥ – ٦ – ٧، يريڤان، ١٩٣٢.

٨- قاموس أرمني ـ كردي، يريڤان، ١٩٣٣ ـ بالإشتراك مع آخرين.

٩- آ. نافاساردیان، تراخوما، يريڤان، ١٩٣٣، (ترجمة) كتاب طبي.

١٠- آ. خـازاريان، الأمراض الجلدية، ١٩٣٣ (ترجمة) ـ طبي.

١١- العلم الأحمر (الف باء)، للصف الأول، يريڤان، ١٩٣٣.

١٢- كولخوزنيكي ده ربدار (الف باء للكبار)، يريڤان، ١٩٣٣.

١٣- الف باء اللغة الكردية، يريڤان، ١٩٣٤.

١٤- ب. ماركاريان، صـحة المرأة، ١٩٣٤، (ترجمة) كتاب طبـي.

١٥-حـاجي جنـدي والثروفيـسور آسـاتور خاجاتوريـان، قواعـد اللغـة الكرديـة، (للمدارس المتوسطة)، يريڤان، ١٩٣٥.

١٦- حاجي جندي وأمينـى عقـدال، برنـامج اللغـة الكرديـة (كورمـانجي)، يريڤـان، ١٩٣٦.

١٧- حـاجي جنـدي وآسـاتور خاجاتوريـان، قـاموس المـصطلحات، أرمـني – كورمانجي، يريڤان، ١٩٣٦.

١٨- هـ. كوجار، خجـى (قصـة)، يريڤان، ١٩٣٥ (ترجمة إلى الكردية).

١٩- هـ. سيراس، ممـى وعيشى، يريفان، ١٩٣٥ (ترجمة إلى الكردية).

٢٠-الأجزاء الثلاثة لكتابات الكتاب الكورد في أعوام ١٩٣٤ - ١٩٣٥ تصدر في يريفان وفيها كتابات حاجي جندي أيضا.

٢١- قام بترجمة كتاب مختارات إلى الكردية في عام ١٩٣٦ مع نبذة عن حياة جميع المشاركين وكان عددهم (٢٤) كاتبا أرمنيا.

٢٢- حاجي جندي وأمينى عڤدال، الفولكلور الكوردي، يريڤان، ١٩٣٦ باللغة الكردية.

٢٣- حكاياتا جمعتا كوردا (باللغة الأرمنية)، ١٩٤٠.

٢٤-كه ر وكولكى سليمانى سليفانى، ملحمة شعبية كردية، يريڤان، ١٩٤١.

٢٥- الفولكلور الكردي، يريڤان، ١٩٤٧ (باللغة الكردية).

٢٦- مار والإستكراد في كتاب " أعمال مكتبة إسم ن. يا. مار (جامعة يريڤان الدولية)، ١٩٤٨، العدد (٣)، ص ص ١٨٧ - ٢٠٤. (باللغة الأرمنية).

٢٧- أدب أكراد أرمينيا السوڤياتية، يريڤان، ١٩٥٤. (باللغة الأرمنية).

٢٨-الملحمة البطولية الكردية " مم وزين "، يريڤان، ١٩٥٦. (باللغة الأرمنية).

٢٩- هواري (رواية)، يريڤان، ١٩٦٧. (باللغة الكردية). وقد ترجمها عفان أمين إلى اللغة الروسية بإسم " وجاء الربيع "،موسكو، ١٩٧٨. وصدرت باللغة الأرمنية، يريڤان، ١٩٨٥. وترجمها د. إسماعيل محمد حصاف إلى اللغة العربية بإسم " وجاء الربيع "، دمشق، ١٩٩٣.

٣٠- دراسة في الأدب الكوردي بأرمينيا السوڤياتية، يريڤان، ١٩٧٠.

٣١- الأساطير الشعبية الكوردية، يريڤان، ١٩٦٩ (باللغة الكردية).

٣٢- الملحمة الكردية " رستمى زالى "، يريڤان، ١٩٧٧ (باللغة الكردية)[١٠٢].

٣٣- ناهيك عن مقالاته العلمية والمعرفية التي بلغت العشرات[١٠٣].

الخاتمة:

تمتع حاجي جندي بمواهب متعددة، فقد كان عالما ومؤرخا ولغويا واديبا وفولكلوريا ومترجما ومربيا ناهيك عن أنه كان سياسيا وإنسانا قبل كل شئ. إذ يشكل حياته جزءا من التاريخ الكردي المأساوي، وقد عبر عن ذلك في روايته " هواري " التي تعالج آلام ومآسي الشعب الكردي، والمترجمة إلى اللغة العربية تحت إسم "وجاء الربيع" والتي اصبحت جزءا من القسم الثالث لرسالة الماجستير باللغة الكردية للباحث إبراهيم عبدالرحمن محمود جاف بجامعة بغداد كلية التربية، حيث تناول فيها الباحث طبيعة التصوير الأدبي(١٠٤).

وإذا كان حاجي جندي يعد أحد أبرز الأسماء الكردية اللامعة في القرن العشرين ليس فقط في الإتحاد السوفياتي بل في كل كردستان، إلا أن إسمه بقي مجهولا عند أغلب المثقفين الكرد خارج حدود الإتحاد السوفياتي – روسيا اليوم وأرمينيا، مادام أحدا لم يتناوله حتى الآن.

وقد تبينت لدينا من خلال دراسة شخصية حاجي جندي وكتاباته وحياته بأنه لم يكن إنسانا عاديا، بل أن الأمر يحتاج إلى المزيد من الدراسة والمتابعة لملئ ذاك الفراغ الموجود في هذا الجانب والذي يعد أمرا ضروريا ومفيدا للدراسات الكردية مادام هو جزء منها خلال الفترة المستقصية.

كانت حياته مأساوية كحياة شعبه، فهو واحد من بين عشرات الألوف من أبناء الشعب الكردي الذين لاذوا بالفرار من موطنهم الأصلي، فقد تعرض حاجي جندي مع أسرته إلى الإضطهاد المزدوج – إضطهاد قومي ككردي وإضطهاد ديني كيزيدي. هرب من قريته صغيرا ولم يعد إليها أبدا وتحسر كثيرا من أجلها، إذ كانت أمنيته زيارة قريته ولو لمرة واحدة قبل وفاته، لكن امنيته لم تتحقق حملتها معه إلى مثواه الأخير.

يتكون حياة حاجي جندي من فترتين، فترة الملاحقة والتشرد والبؤس وفترة الرخاء والإنتاج والعمل، وإذا حاولنا وضع النقاط على الحروف، نسميها بفترة ماقبل ثورة أكتوبر في روسيا ومابعدها، وهي مرحلتين مهمتين بالنسبة لتاريخ حاجي جندي وأسرته والآلاف المؤلفة من أمثاله.

لقد جسد في شخصية حاجي جندي تاريخ قسم كبير من طائفة اليزيديين الكرد الذين طردوا عنوة من أراضي آبائهم وأجدادهم وشكلوا فيما بعد وفي الطرف الآخر من الحدود وفي ظل القيصرية الروسية ومن ثم الدولة السوفياتية عالما جديدا متميزا حاملا معهم هموم شعبهم وقضيته وبقوا مخلصين لها وخدموها وهم لايزال ينتظرون حكم التاريخ.

كشفت لنا هذه الدراسة أسرارا كثيرة لمرحلة تاريخية طويلة بالنسبة لأولئك الكرد الذين نحن بصددهم هنا ، منها سياسة الدولة العثمانية آنذاك تجاه الكورد وإستخدامهم للكورد المسلمين كأداة لتحقيق مخططهم، وسياسة الإنفتاح للقيادة السوفياتية بالنسبة للمسألة الكردية التي دشنت الدراسات الكردولوجية والتي كانت لبنتها الأولى تأهيل الكادر الأكاديمي الكردي الذي كان أحد أبرزهم حاجي جندي نفسه، إذ أُرسلت في تلك السنوات مجموعة من الطلبة الكرد إلى لينينغراد لمتابعة دراستهم العليا، حيث أصبح عدد منهم علماء كباراً وكتبوا اسمهم بأحرف من ذهب في تاريخ أدب وثقافة شعبهم. وهكذا أُعدت الكوادر الأولى حيث انضمّ كل من: حاجي جندي، أميني عفدال، قناتي كوردو، جردو كينجو، وزير نادري، جاسم جليل، وعتاري شرو إلى عرب شمو وأحمد ميرازي.(١٠٥) وبالتالي فإن كل ذلك يشكل بهذا الشكل أو ذاك جزء مهم من التاريخ الكردي العام.

كما وتبين لنا أن حاجي جندي هو أحد الأعمدة الرئيسة بالنسبة للدراسات الكردية السوفياتية وبخاصة في جمهورية ارمينيا الذي كرس جل حياته في خدمة الثقافة الكردية، وقد نجح إلى حد كبير في تحقيق ذلك. وقد وصفه الأكاديمي ب. م. كدروف: "بأن العالم حاجي جندي قدر له أن يكون الأول في كل شئ ودونما منافس. فكان أول طالب كردي في الإتحاد السوفياتي، وأول مرشح في العلوم الأكاديمية، أول دكتور أكاديمي، كاتب ومترجم وأديب وفولكلوري كبير الذي يعد بمثابة لومونوسوف بالنسبة للشعب الكوردي، إنه الإنسان الذي جعله القدر أن يكون الأول"(١٠٦).

المصادر والمراجع والهوامش :

١ – مقابلة مع حاجي جندي، يريڤان في آب ١٩٨٦ " مقابلة مع فريدا حاجي ، دهوك ٢٠٠٨ "يوسف بري، الأدباء الكورد في الإتحاد السوڤياتي السابق، مطبعة آزادي – دهوك ٢٠٠٩، ص ٧٠.

٢ – مقابلة مع حاجي جندي، يريڤان في آب ١٩٨٦ " حاجي جندي،رواية وجاء الربيع (هواري)، ترجمة وتقديم من الروسية : د. إسماعيل حصاف، مطبعة – الجاحظ، دمشق،١٩٩٣، ص ٤.

٣ – Аджие Джинди,18.3.1908 - 1990, Община езидов Грузии ,2010.

٤ – Там же

٥ – حاجي جندي، حياتي وأعمالي ، إعداد : فريدا حاجي جواري، هولير، ٢٠٠٨، ص ١٧.

٦ – المصدر نفسه.

٧ – مقابلة مع حاجي جندي، يريڤان في آب ١٩٨٦.

٨ – المصدر نفسه.

٩ – حاجي جندي، حياتي وأعمالي....، المصدر السابق، ص ١٣.

١٠ – المصدر نفسه، ص ١٧.

١١ – حاجي جندي، حياتي وأعمالي، المصدر السابق، ص ٢٠.

١٢ – مقابلة مع البروفيسور حاجي جندي، أيار ١٩٨٦.

١٣ – فريدا حاجي جندي، حاجي جندي، حياته وأعماله، من مذكرات حاجي جندي، قريتي، ٢٠٠٣، ص ٩.

١٤ – المصدر نفسه.

١٥ – فيلم وثائقي في الذكرى المئوية لحاجي جندي، عرض في قاعة إتحاد الكتاب الكورد – فرع دهوك ٢٠٠٨/١٢/٢٢. وتم عرض هذا الفيلم مرارا في قناة Kurdistan TV.

١٦ – فريدا حاجي، المصدر السابق، ص ٢٠.

١٧ – الصحيفة الناطقة بإسم اللجنة المركزية للحزب الشيوعي الأرمني ، كانت تصدر باللغة الكردية.

١٨ – ستالين (١٨٧٩ – ١٩٣٥)، وإسمه الحقيقي هو فيساريونوفيتش دجوغاشفيلي، أما إسمه المستعار، فكان جوزيف ستالين (الرجل الفولاذي). أعتقل في الفترة مابين (١٩١٣ – ١٩١٧)، حيث كان منفيا إلى سيبيريا. بعد وفاة لينين نشأ صراع بين ستالين وتروتسكي على السلطة وأضحى ستالين سيد الإتحاد السوڤياتي بلا منازع. وبعد الحرب العالمية الثانية خرج الإتحاد السوڤياتي بزعامة ستالين قوة عسكرية عظمى، وكان ستالين أحد المهندسين إلى جانب روزفلت وتشرشل في رسم خارطة العالم ما بعد الحرب. أمتلكت الدولة

السوڤياتية في عهده لأول مرة القنبلة الذرية، فارضة نفسها كأحد القوتين العظميين الأساسيتين في العالم كله. في السادس من شهر آذار عام ١٩٥٣ أذاع راديو موسكو نبأ وفاته قائلا: ((لقد توقف عن الخفقان قلب الرفيق الخالد خليفة لينين القائد الحكيم ومعلم الحزب الشيوعي والشعب السوڤياتي)) إنظر: وزيري أشو،دوسية البارزاني في محفظة ستالين الفولاذية،ترجمة وتقديم: د. إسماعيل حصاف،هولير،٢٠٠٨، ص ٥–٦.

١٩ – من مذكرات حاجي جندي، المصدر السابق، ص ٢١.

٢٠ – مقابلة مع حاجي جندي في بداية شهر آب عام ١٩٨٦ في داره بمدينة يريڤان.

٢١ – Аджие ДЖИНДИ,18.3.1908 - 1990, Община езидов Грузии, 2010.

٢٢ – يقصد بالجيران – الكرد المسلمين، لأن السلطات عزفت على الجانب الديني آخذة بتأليب الكرد المسلمين على أخوانهم الكرد الإيزيديين.

٢٣ – يطلق بعض من الكرد ومنهم أكراد أرمينيا مصطلح " روم " على الترك.

٢٤ – مقابلة مع البروفيسور حاجي جندي، المصدر السابق.

٢٥ – المصدر نفسه.

٢٦ – المصدر نفسه، وكذلك: د.محمد علي الصويركي،معجم أعلام الكرد،في التاريخ الإسلامي والعصر الحديث في كردستان وخارجها،بنكه ى زين،السليمانية،٢٠٠٦،ص ١٩٧– ١٩٨.

٢٧ – مقابلة مع البروفيسور حاجي جندي، المصدر السابق، كذلك إعداد: د.محمد علي الصويركي الكوردي، الموسوعة الكبرى لمشاهير الكرد عبر التاريخ، المجلد الثاني،الدار العربية للموسوعات، بيروت – لبنان،٢٠٠٨ ، ص٦–٧.

٢٨ – فريدا حاجي جندي، المصدر السابق، ص٣١.

٢٩ – المصدر نفسه، ص ٣١.

٣٠ – المصدر نفسه، ص ٣٢.

٣١ – المصدر السابق، ص٣٢.

٣٢ – فريدا حاجي جندي، المصدر السابق، ص ٣٥.

٣٣ – مقابلة مع البروفيسور شاكرو خدو، موسكو، ٥ أيلول ١٩٨٥.

٣٤ – مقابلة مع شرف آشيريان، موسكو ١٥ كانون الثاني ١٩٨٥.

٣٥ – فريدا حاجي،المصدر السابق، ص ٤٥.

٣٦ – البروفيسور آساتور خاجاتوريان، يريڤان، ١٩٣٧، ص ٨٥.

٣٧ – المصدر نفسه، ص ٨٥.

٣٨ – حاجي جندي، وجاء الربيع (هواري)، المصدر السابق، ص ٦ – ٧.

٣٩ – د. إسماعيل حصاف، كوردستان والمسألة الكوردية، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر، أربيل، ٢٠٠٩ ص ١٣٩.

٤٠ –Словар библюграфи Советских востоковедов,М.,1975 وكذلك : د. إسماعيل حصاف، كوردستان والمسألة الكوردية، المرجع السابق، ص ١٥٦ – ١٥٧.

٤١ – لقاء في يريڤان مع حاجي جندي وزوجته زينبا إيڤو، المصدر السابق .

٤٢ – لقاء مع البروفيسور حاجي جندي، يريڤان، المصدر السابق " وكذلك : حاجي جندي، وجاء الربيع، المصدر السابق، ص ٥.

٤٣ – فريدا حاجي جندي، المصدر السابق ٣٣.

٤٤ – لقاء في يريفان مع حاجي جندي، المصدر السابق.

٤٥ – المصدر نفسه " وكذلك : حاجي جندي، وجاء الربيع، ص ٥.

٤٦ – فريدا حاجي، المصدر السابق.

٤٧ – المصدر نفسه، ص ٣٩.

٤٨ – مقابلة مع البروفيسور مكسيم حمويان، يريفان، آب ١٩٨٦.

٤٩ – مقابلة مع حاجي جندي، المصدر السابق.

٥٠ – فريدا حاجي جندي، المصدر السابق، ص ٨٩.

٥١ – عسكر بويك، الأكراد في روسيا، الترجمة عن الكردية : فرهاد أحمي، مقتبس من : Tirêj @tirêj.com.

٥٢ – 80 летний юбилей газеты "Рйа Таза",, Община езидов Грузии 23.4.2010

٥٣ – فريدا حاجي، المصدر السابق، ص ٤٠.

٥٤ – مقابلة مع البروفيسور شاكرو خدو، المصدر السابق.

٥٥ – مقابلة مع البروفيسور حاجي جندي، المصدر السابق " وكذلك : حاجي جندي، وجاء الربيع، المصدر السابق، ص ٦.

٥٦ – مقابلة مع وزيري اشو، هولير، نيسان، ٢٠٠٧، وكذلك: وزيرى أشو، دوسية البارزاني في محفظة ستالين الفولاذية، ترجمة وتقديم : د. إسماعيل حصاف، هولير– ٢٠٠٨، ص ٤٠.

٥٧ – مقابلة مع حاجي جندي، المصدر السابق.

٥٨ – فريدا حاجي جندي، المصدر السابق، ص ٣٧.

٥٩ – بهذا الصدد يقول كرمي صياد مدير القسم الكوردي الحالي بإذاعة يريڤان :" كان حاجي جندي أول مثقف كردي يعمل في إذاعة يريڤان، وكانت مدة البث فقط (١٥) دقيقة آنذاك "، فيلم وثائقي Kurdistan TV مساء يوم ١٣تموز ٢٠١٠ " فريدا حاجي،المصدر السابق.

٦٠ – مقابلة مع زينب إيڤو، المصدر السابق.

٦١ – مقابلة مع حاجي جندي، المصدر السابق.

٦٢ – المصدر نفسه " وكذلك : حاجي جندي، وجاء الربيع، المصدر السسابق، ص ٥.

٦٣ – حاجي جندي، وجاء الربيع، المصدر نفسه، ص ٤ – ٥.

٦٤ – المصدر نفسه، ص ٥.

٦٥ – لقاء في دار حاجي جندي بيريڤان مع زوجته زينب إيڤو، آب ١٩٨٦.

٦٦ – مقابلة مع فريدا حاجي جندي، دهوك في ٢١. ١٢،٢٠٠٨.

٦٧ – فريدا حاجي، حاجي جندي...، المصدر السابق، ص ٣٤.

٦٨ – المصدر نفسه، ص ٣٧.

٦٩ –المصدر السابق، ص ٤٠ –٤١.

٧٠ – المصدر نفسه، ص ٤٥.

٧١ – مقابلة مع زينب إيفو، المصدر السابق " Wezirê Eş**o**,bona 60 salya Heciyê Cindi "Riya Teze",20.3.1968 **.**

٧٢ - فريدا حاجي، المصدر السابق، ص ٤٤.

٧٣ – مقابلة مع شاكرو محوي، موسكو، ١٩٨٥.

٧٤ – شاكرو محوي، صحيفة " كورمانج "، العدد (٧)، صيف عام، ١٩٩٠.

٧٥ – فريدا حاجي جندي، المصدر السابق، ص ١٩.

٧٦ – المصدر نفسه، ص ٢٠.

٧٧ – مقابلة مع حاجي جندي، المصدر السابق .

٧٨ – Е. И. Васильева ,Ж .С Мусаэлян. Человек Которому Судьба Определила Быть Первым, Электроная версия, ЕРЕВАН, Н; 142. 26. 12. 2009

٧٩ – فريدا حاجي،المصدر السابق، ص ٤٩.

٨٠ – .Аджие Джинди,18.3.1908 - 1990, Община езидов Грузии 2010،

٨١ – من ذكريات زوجته، المصدر السابق، ص ٥٠.

٨٢ – مقابلة مع حاجي جندي في داره بيريڤان، المصدر السابق.

٨٣ – فريدا حاجي ، المصدر السابق، ص ٥١ – ٥٢.

٨٤ – زوجته تتذكر، المصدر السابق، ص ٥٢ – ٥٣.

٨٥ – من ذكريات حاجي جندي، المصدر السابق، ص ٥٤ – ٥٥.

٨٦ - Аджие Джинди ,18.3.1908 - 1990, Община езидов Грузии. 2010,

٨٧ - فريدا حاجي، لقاء في دهوك في الذكرى المئوية لميلاد حاجي جندي ٢٢ / ١٢ / ٢٠٠٨.

٨٨ - لقاء في دهوك، المصدر السابق.

٨٩ - لقاء مع حاجي جندي، المصدر السابق.

٩٠ - فريدا حاجي جندي، حاجي جندي...، المصدر السابق، ص ٦٦ - ٦٧.

٩١ - المصدر نفسه، ص ٧٠ - ٧١.

٩٢ - يريڤان في ٢٣ - ٦- ١٩٧٤. مقابلة مع حاجي جندي، يريڤان، ١٩٨٦.

٩٣ - يريڤان في ٢٨ - ٣ - ١٩٧٥. مقابلة مع حاجي جندي، يريڤان، ١٩٨٦.

٩٤ - يريڤان في ٢ - ٤-١٩٨٧ . مقابلة مع فريدا جندي، المصدر السابق.

٩٥ - يريفان في ٢٨ - ١٠- ١٩٧٩، المصدر السابق.

٩٦ - حاجي جندي يريڤان،٢٥ نيسان، ٩٠ ١٩" يوسف بري، المصدر السابق، ص ٧٥ " Rojnama Kurmang , hejmar (7) , havin , 1990 ."

٩٧ - حاجي جندي، حياته وأعماله، المصدر السابق، ص ص ٩٨- ١٠٠.

٩٨ - صحيفة"ريا تازه"،٨ نيسان،١٩٧٨.

٩٩ - حاجي جندي،المصدر السابق، ص ١٠٠-١٠١.

١٠٠ - حول الموضوع راجع: سوبارو،٢٤ كانون الأول، ٢٠٠٨ "صوت العراق ٢٣-١٢-٢٠٠٨ " الصباح الجديد،٢٢-١٢-٢٠٠٨" الإتحاد،الصحيفة المركزية للإتحاد الوطني الكردستاني،٢١-١٢-٢٠٠٨" المدى، ٢٢،١٢،٢٠٠٨ " التآخي، ١٠ كانون الثاني ٢٠٠٩.

١٠١ - التآخي، ١٠ كانون الثاني ٢٠١٠.

١٠٢ - د. إسماعيل حصاف، كوردستان والمسألة الكوردية...، المصدر السابق، ص ١٥٧.

١٠٣ -يوسف بري، الأدباء الكورد في الإتحاد السوڤياتي السابق، مطبعة آزادي - دهوك ٢٠٠٩، ص ص ٧٨ - ٨٠.

١٠٤ -مجلة "الموروث"، وزارة الثقافة - دار الكتب والوثائق، العدد الرابع، حزيران ٢٠٠٨، الصفحة الرئيسة.

١٠٥ - عسكري بويك، الأكراد في روسيا، ترجمة عن الكردية : فرهاد أحمي، تيريز كوم، ٢٠٠٤.

١٠٦ - Е. И. Васильева ,Ж .С Мусаэлян. Человек Которому Судьба Определила Быть Первым, Электроная версия, Ереван, №; 142. 26. 12. 2009.

پوخـــته

کورته باسێك به زمانی کوردی لەسەر توێژینەوەیەك
بەناوی: حاجی جوندی ژیان و بەرهەمەکانی

حاجی جوندی به یەکێك له دیارترین پێشڕەوانی رووناکبیری کوردی هاوچـەرخ دەژمێردرێ له یەکێتی سـۆڤیەت بەشـێوەیەکی گشتی و لـه کۆمـاری ئـەرمینیاش بەشـێوەیەکی تایبـەتی ، خـۆی یـەکێك بـووه لـه کۆمەلـه بەراییـیەکانی کـه دواتـر بناغەی توێژینەوه کوردییەکانی دانا و له زۆر بواردا بەدەرکەوت .

لەهـەمان کاتـدا حـاجی جونـدی وەکـو مێـژوونووس لـه بـواری مێـژووی کـورد نووسیویەتی و له بواری رۆژنامەگەریش کاری کردووه ، له رۆژنامەی (ریا تازه) و بێـــژەری یەکــەم بــووه لـــه بەشـــی کــوردی ئێزگــەی یــەریڤان ، لـــه بـــواری پەروەردکردنیشەوه ژمارەیەك پەرتووکی قوتابخانەی دانـاوه بـەزمانی کـوردی بـۆ قوتابییه کوردەکانی کۆماری ئەرمینیای سۆڤیەتی و له هەمووی گرنگتر نێوبراو تـا سەر ئێسقان کورد بوو .

حاجی جوندی ژیانی خۆی بەشوانکارەیی دەست پێکردووه و تا ئەو لێـوارەی بەپرۆفیسۆرێکی ناودار کۆتایی پێهاتووه ، لـەدوای خـۆی کتێبخانەیـەکی گـەورەی دانــراوه کــانی لـــه بــواری کوردۆلۆجیــا جێهێــشتووه کــه شــایەنی پێــزانین و بەدواداچـوونه ، لەگـەڵ ئەوەشـدا لەسـەری نەنووسـراوه و تائێـستا نـاوێکی ونـه لەلایەن رۆڵەکانی میللەتی کـورد لـەدەرەوەی سـنووری یـەکێتی سـۆڤیەتدا، تـەنها دەستەبژێرێکی کەمی رۆشنبیران نەبێ شتێکی لەبارەیەوه بزانن .

لێرەدا هەستم کرد چەندە پێویستە ناساندنی ئەو کەسایەتییە ئەکادیمییە لە چوارچێوەی ئەم باسەمدا بخەمە روو بۆئەوەی ببێتە کەرەستەیەکی لێکۆڵینەوە و بەئامانجی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە لەو لایەنەوە.

Abstract

Haji Jundi Jawari
His Life (1907-1990) and his works

Haji Jundi Jawari is considered as one of the most prominent pioneers of the contemporary Kurdish enlightening in Soviet Union; in Armenia in particular. He was from the first group later on founded the principle of Kurdish studies. In addition, Haji Jundi wrote on Kurdish history and in the area of journalism he worked in "Riya teze" newspaper and as the first announcer on the radio. And he also practiced translation career Along with all mentioned above, Haji was an educationalist assigned to prepare numerous of school curricular books in Kurdish language for the pupils of the Kurdish schools in republic of Armenia of Soviet Union. Further more, being a fully trusted Kurdish, he played a certain political role in defence of Kurdish rights in and outside Soviet Union state.

In fact, Haji Jundy started his life track as a Shepard to settle eventually as a well known Professor left an impressive library containing works on the area of Kurdology deserve appreciation and paying attention to.

Unfortunately, so far Jundy has never been taken into the account of any writer as the great majority of Kurdish people

beyond Soviet Union border, the intellectual category included, are not familiarwith his name except the smallest number.

Therefore, I saw how much it is necessary to make the acquaintance of this academic character within this research so that it will be a concerning subject aiming at filling this neglected side.

قراءة تمهيدية لِكتاب (الكلدان منذُ بدء الزمان) لِمُؤلِفهِ (عامر حنا فتوحي)

الدكتور صباح رشيد قادر
جامعة صلاح الدين

جاؤا الى بلادنا كانوا يَملِكون الأنجيل و نَمْلِك أرضاً
فأصبحوا يملكون الأرضَ كلها و نملك الإنجيل فقط

"أُطْلِقَتْ هذِهِ الكلمات على كلاكل الكُتُب التراثية للشعوب الأفريقية كَتعبير و ترجمة لما نالوها في إطارالبعثات التبشيرية والمبطنة بالإمبريالية."

يقول إبن خلدون في مقدمته (ص٧) (إعلم إن فَنُ التاريخ فنٌ عزيز المذهب جَمُّ الفوائد، شريف الغاية، إذ هو يُوَقِّفنا على احوال الماضين من الامم في أخلاقهم، والأنبياءَ في سِيَرِهِم والملوكَ في دُوَلِهم و سياستهم، حتى تتم فائدة الإقتداء في ذلك لمن يرومُهُ في أحوال الدين و الدنيا، فهو محتاجٌ الى مآخذ متعددة ومعارفٌ متنوعة و حُسن نظر و تَثَبُّت يفضيانِ بصاحبهما الى الحق و ينكبان به عن المَزَلَّات و المغالط، لأن الاخبار إذا إعتمد فيها إلى مجرد النقل و لمْ تُحَكَّم اصول العادة ... وكثيراً ما وقع للمؤرخين و المفسرين و أئمة النقل المغالط في الحكايات و الوقائع لإعتمادهم فيها على مجرد النقل غثاً او سميناً لَم يعرضوها على أُصولها ولا قاسوها بأشباهها ولا سبروها بِمعيار الحكمةِ...، فَضَلَّوا عن الحقِ و تاهوا في بيداء الوهم و الغلط) .

ما أوْرَدْتُه أعلاه كان مدخلا لِقراءة تمهيدية لِكتاب (الكلدان منذ بدء الزمان – لمؤلفه: عامر حنا فتوحي)..فلنبدأ من العنوان و نوردُ قول (المنفلوطي) بهذا الصدد

((الذين يجعلون من عناوين كُتُبهم وسيلةً لرواجها)) . ففي الوقت الذي نُقَدِّر ما تجولُ وما تَتقَلَّب في خاطرات الامة الكلدانية (كما يُسَمِّيها المؤلف)، ونَحْتَرمُ تطلعاتهم المستقبلية، إنما نبغي تصويب المغالطات و تقويم الأعاريج التاريخية .

أنا لستُ بمؤرخٍ و لكنني قرأتُ التاريخَ و عايشتُ السياسةَ، لذا إني ارى بواطنَ ما يُكْتَبْ و مغازيَ ما يُسْمَع، وإني ارى كثيرا من الخُلَطاء لَيَبْغون في الأرض عَمَلاً او قلماً وإنَ بَغْيَ القَلَمِ أدهى و أمرّ، فكثيرٌ من المؤرخينَ أضاعوا الناسَ و اسْتَضاعوا في مغاليقِ التاريخ واغْتَهَبوا في دياجير الاوهام، فطوبى لمن يَكْتُب و هو يعلم ما يكتب و لِمَ يكتب و لِمَن يكتب. قرأتُ هذا الكتاب بفترةٍ ليستْ بِبَعيدة والذى حاولَ المؤلف فيه جاهداً و بِاسلوبٍ إنتقائى جلي وبَحث أن يَستنقىَ من المراجعِ ما يُفيدُ تطلعاته الكلدية والتي الهبها حنين ُ المَهجر، وقد أوردَ ما يدعمُ مُلفقاته التاريخية حولَ الأُمم الأُخرى، وقد زجَّ كثيراً من الحقائق التاريخية في إطار إدعاءات يَدَّعي بأنهُ يَحاولُ تصويبها ، فَخُطوتهُ هذه كمن يَسقي مظلومةً شاختْ في سنةٍ شهباء، والذين يكتبونَ التاريخ على النحو الذي يشير إليه إبن خلدون فأقلامُهم تشبه السواقي الذي يرمي الرمالَ على أحداقَ المآقى . فالاخُ الكاتب أشبه بِمَن يبني صرحاً من خيال على رمال التاريخ . فالاخ الكاتب قد تجاهلَ واغتفل و عن قصدٍ، كثيراً من الحقائق وتغافل عنها، حيث يرمي لكي يُكَمِّلَ تصاوير خياله على مرآةٍ مُهشمة ، فكتابة التاريخِ أيسرُ من البحث في مكامينها بدقةٍ و بصيرة، فكان أولى له ان يستقيَ بعض الحقائق من البحوث الأكاديمية والتى أُجريَتْ من قِبَل باحثين ضمن فقه اللغة المقارن في القرن الثامن عشر الميلادى حول أُصول اللغات القديمة وجذورها و تصانيفهم، فلم نرَ ضمن هذه الدراسات و لَم نصادف دراسةً حول اللغة الكلدانية، ناهيك عن كثيرٍ من الباحثين والمؤرخين قد درسوا الكلدية ضمن اللغات السامية فيقول: (د. سامي ريحانا– في كتابه شعوب الشرق الادنى ص١٢٥) ((في ظل الامبراطورية السامية–الكلدانية خلال قيام دولةٍ دُعيَت إمبراطورية بابل الجديدة (٦١٢– ٦٣٩ ق م)، ومن اشهر ملوكهم نبوخذنصر الاول ...ثم تحالف مع الميديين و دمَّر الامبراطورية الآشورية ٦١٢ ق م)) . ومن الإنتقادات التى وجِّهَتْ للدراسات اللغوية المقارنة أنهم (أي الباحثون) لَمْ يُعطوا كفلاً من دراساتهم للغات السومرية، الباسك والاتروسكى .

فقراءتي هذه رُبَّما تكون كَرَدّ واستفاقة للكاتب الذي تجاوز في طيات صفحاته خطوط تواريخ كثيرٍ من الأُمم، وانفرد بالكلدانية بوصفها اصلاً لكل شعوب الدنيا، وُلِدَ الكلدان مع

الخليقة، يبدوهو و من آلَ اليهم من المؤرخين كأنهم واكبوا احداثَ زمن آدم و ركِبوا السفينةَ مع (نوح) عليهما السلام و قارعوا تلاطم امواج الطوفان قبل أن تستقر السفينة على الجودي و هو بأرضِ كوردستان (حسب آراء المؤرخين)، فالذين يكتبون التاريخ يتحَمَّلون كثيراً من المسؤليات، فلو كان المؤلف قد قرأ و اطلعَ على كثير من المصادر للمؤرخين الكورد و غير الكورد لَما أدْرَكَتْهُ الاوهامُ وما وقعَ في مَزالق تمنياته، و لو بَحَثَ ضمن المصادر عن جذور الكورد و أُصولِهم لَما أَوْرَدَ في (ص١٣–١٤) ان الكلدان هم السكان الأصليون للعراق (و مستطرداً) بأنه ((وفدتْ إلى وادي الرافدين في العهود اللاحقة مجاميع بشرية صغيرة (العرب) بين القرنين الثالث و السابع الميلادى، (التركمان) في القرن التاسع للميلاد، (الكورد) في القرن السادس عشر للميلاد، قد إحتوتهم التركيبة السكانية الأعَمْ و الأقْدَمْ (الكلدان))، وفي الصفحات (٢٧و٢٨و٥١ و٥٢و...) وقع الباحث في كثير من المغالطات وهو يَتَخَبَّطُ في مسيرةٍ موحلة نحو أعماق الاوهام والتلفيقات .. لِذا حَرِّيٌ بنا ان نقول :–

١– حتى و إن لم يكن الكورد من أُصولٍ (ميدية) و الذين إحتمت بهم الامبراطورية السامية – الكلدانية لِيَقيهم شر وسطوة الآشوريين، وقد ازدادت أواصر هذه الصداقة بينهم بعد تزويج الملك الميدى إبنته لولي العهد البابلي (سامي–كلدي) بختنصر وهي التي طلبتْ منه بناء (الجنائن المعلقة) لها، و لو قبلنا جدلاً بان الكورد لم يكونوا من اصول ميدية، فماذا يقول المؤلف حول ما قاله (كسينفون اليوناني (عام ٤٠١ ق م) حينما عاد بجيشهً من إيران ماراً بِجبال كوردستان في منطقة (رواندوز الحالية) حيث لاقى شعباً صلب التِرع (الكاردوخيين) حيث اجمع المؤرخون على انهم الكورد (انظر شرفنامه للبدليسى ص ٢٥)، أُحيطك علماً بان الكورد سكنوا هذه الارض قبل الامم الاخرى التى جاءت من شبه الجزيرة العربية او اواسط آسيا على شكل موجات عديدة، في حين ان الكورد عاشوا على هذه الارض تحت مسميات عديدة (**الگوتيين**، الميتانيين، الكاردوخيين) و ان لفظة الكورد كتسمية قومية تعود إلى القرن الخامس الميلادى اي قبل مجيء العرب و القبائل التركمانية بِقرون عديدة . ٢– ليتك تقرأ كتاب (دراسات كردية فى بلادسوبارتو لِمؤلفهِ(د.جمال رشيد) حينذاك تتعرف على جذور الكورد و اصولِهم و تقارب الكورد من حيث الاصول اللغوية من السومريين . ٣– يورد (د. علي عبدالواحد وافي في كتابه الموسوم بعلم اللغة في ص٢٠٩) حول فصيلة اللغات الآسيوية القديمة : ما نصه أن (من اهم هذه اللغات،الفصيلة

السومرية وهي لغة غير سامية و لا هندية اوروبية، كان يتكلم بها شعبٌ مجهول الاصل كان يسكن حوض الفرات الأُولى (اى في المنطقة التى احتلتها فيما بعد الشعوب السامية الاشورية و البابلية و نشرت فيها لغاتها الاكدية (شعبة من اللغات السامية و تسمى كذلك اللغات الاشورية–البابلية).

٤– وقد اورد (د. سامي ريحانا) في كتابه (شعوب الشرق الادنى ص٨٥) آراء جماعة من الباحثين في المعهد الشرقى من جامعة شيكاغو وجامعة فرانكفورت ولاسباب حضارية اطلاق مصطلح العصر الشبيه بالتاريخى على طور و اوروك السومرية الاخير... و يستطرد قائلاً : الهجرة الاولى للساميين اتجهت حوالى (٣٥٠٠ ق م) من شبه الجزيرة العربية نحو بلاد ما بين النهرين و وزعت افرادها بين سكان السومريين الذين كانوا مستقرين و على جانب رفيع من الحضارة ، وهكذا ظهر فى بلاد الرافدين الآكاديون الذين عرفهم التاريخ بالبابليين.

هناك حقيقة تاريخية أُثْبِتَتْ نتيجة الدراسات اللغوية، وهى بأن اللغات القديمة وإن كانت من اصول واحدة ولكنها مختلفة عن اللغة الحديثة .

يبقى المؤلف في مفترق طرقات، فان كان بابلياً–اكدياً فهو عليه ان يُصَنِّفَ الكلدان ضمن اللغات السامية، و بصياغةٍ ادق من اصل آرامى– سريانى، و قد ثبت ذلك لانه لم يُرَجِّع الكلدى الى السومريين الذين عاشوا قبل البابليين، هذا فقد انغمس الكاتب بين ملفقاتٍ داحضة و ماحية لكل ما يقوله حول الكلدان و حول القوميات الاخرى .

و الكلمة الاخيرة لنا لو كان المؤلف مُلِماً بالجوانب التاريخية و بجذور اكاديمية لَما خلط بين مصطلحي (الترك والتركمان) حيث الاخير ظهر ابان حكم الامبراطورية العثمانية وليسوا من جذور الامة التى سُميتْ وعاشتْ في تركستان بِاواسط آسيا .

إستخدام الأسلحة الكيمياوية ضد الكرد
في ضوء الوثائق الرسمية العراقية

أ.د. جبار قادر

تقديم

تشهد الوثائق الرسمية العراقية المنشورة في هذا الكتيب على قسوة نظام صدام حسين، الذي لم يتوانى في إستخدام كل الوسائل الممكنة للتخلص من معارضيه.

وتظهر هذه الوثائق بشكل لا يدع أي مجال للشك بأنه خطط لضرب الكرد مدنيين وحركات سياسية بالأسلحة الكيمياوية المحرمة دوليا واصدر أوامر صريحة بتنفيذ تلك الهجمات. وشملت حملات قواته مختلف مناطق كوردستان. لقد شهد العالم الآثار المروعة لقصفه لمدينة حلبجة الشهيدة بهذا السلاح، ألا أن ما لم يعرفه العالم آنذاك هو أن نظام صدام حسين كان قد بدأ بإستخدام هذه الأسلحة منذ النصف الأول من الثمانينات، ضد القوات الأيرانية على جبهات الحرب أولا وضد المعارضة الكردية والمدنيين الكرد على حد سواء.

تتحدث الوثائق المنشورة هنا عن الحملات الكيمياوية التي شنتها القوات العراقية على العديد من المناطق الكردية عام ١٩٨٧، أي قبل قصف حلبجة بحوالي العام.

إرتأينا نشر هذه الوثائق لتبقى شاهدا على قسوة النظام البعثي وسياساته الظالمة ضد الشعب الكردي ورداً على بعض الدوائر التي لا زالت تدافع عن النظام السابق وتنكر الحقائق الدامغة التي أدانته والتي إطلع عليها العالم.

قام الدكتور إسماعيل محمد سعيد مشكورا بترجمة النص العربي الى اللغة الانجليزية وآثرنا نشرهما معا في هذا الكتيب الذي تكفلت الاكاديمية الكردية بنشره.

أ.د.جبار قادر

أربيل، شباط ٢٠١١

إستخدام الأسلحة الكيمياوية ضد الكرد
في ضوء الوثائق الرسمية العراقية

تلقي الوثائق الرسمية العراقية التي سيطرت عليها القوات الاميركية ونشرتها فيما بعد وزارة الدفاع الاميركية على الأنترنيت الأضواء على الهجمات الكيمياوية التي تعرضت لها القرى والمواقع الكردية في النصف الأول من عام ١٩٨٧ أي قبل قصف حلبجة بالأسلحة الكيمياوية بنحو عام كامل تقريبا. تظهر هذه الوثائق بوضوح مشاركة دوائر ومؤسسات عسكرية واستخباراتية عديدة في التخطيط لتلك المجازر الدموية وتنفيذها. كما توضح بجلاء مسؤولية الرئيس العراقي السابق صدام حسين شخصيا عنها. بقيت التفاصيل المتعلقة بهذه الهجمات واثارها المريعة مخفية على العراقيين لسنين عديدة. وهناك من يرفض الاعتراف بوقوع هذه الحملات لحد الان رغم الكشف عن كم هائل من الجرائم التي ارتكبها النظام البعثي البائد خلال سني حكمه. اطلع العالم على جانب من هذه المآسي بعد قصف حلبجة بالاسلحة الكيمياوية من قبل النظام في ١٦ اذار من عام ١٩٨٨. جاءت انتفاضة اذار ١٩٩١ لتزيح الستار عن الكثير من الجرائم التي ارتكبها النظام في كوردستان ومن بينها ضرب العديد من المواقع والقرى بالأسلحة الكيمياوية وقد توفرت لأول مرة الفرصة امام ضحايا وشهود تلك الحملات لرواية ما جرى لعوائلهم وقراهم عام١٩٨٧.

في المقابل بقيت أخبار التخطيط والتحضير لتلك الهجمات والآليات البيروقراطية التي اعتمدتها اجهزة القمع الحكومية لتنفيذها خافية على الناس بل و حتى المهتمين بدراسة تفاصيلها لحين السقوط المدوي لنظام الجريمة المنظمة والمقابر الجماعية في التاسع من نيسان عام ٢٠٠٣.

لقد عملت مؤسسات القمع الحكومية كل ما في وسعها للحفاظ على سرية تلك الجرائم والقضاء على كل أثر يمكن ان يفضح ممارساتها في كوردستان والاهوار ومناطق العراق الأخرى. لقد سهل اعلان الحكومة العراقية البائدة لأكثر اراضي كوردستان مناطق محرمة وقتل الشهود وكل من حاول النجاة من تلك المجازر امر الحفاظ على سريتها واخفاء معالمها. وبقيت الوثائق المتعلقة بتلك المجازر والتي تظهر الآليات البيروقراطية والمنهجية في التخطيط لتلك الحملات وطريقة تنفيذها و(استثمار نتائجها) حسب وصف المؤسسات الحكومية المشاركة فيها، بعيدة عن متناول الناس حتى سقوط النظام في بغداد. مما يؤسف له حقا ان الوثائق الرسمية

الحكومية المتعلقة بجرائم النظام وسياساته القمعية العنصرية والطائفية جرى نهبها واتلاف جزء مهم منها، فيما سيطرت القوات الأمريكية والميليشيات الحزبية واللصوص والافاقون على قسم كبير منها. كما جرى تهريب اطنان منها الى دول الجوار، وبذلك فقد العراقيون فرصة توثيق هذه الجرائم بطريقة علمية تحفظ لهم جزءا من ذاكرتهم التاريخية. وخسر الباحثون فرصة نادرة لدراسة تلك الوثائق بصورة علمية لرسم صورة واقعية عن المآسي والكوارث التي الحقها النظام بالبلاد والعباد. يبدو ان النخب السياسية والثقافية في بغداد لا تستطيع في ظل الفوضى والعمليات الأرهابية التي تنغص على الناس حياتهم ان تعير الموضوع اي اهتمام. الانكى من ذلك ان القوى المتنفذة الكردية، التي كان ابناء شعبها من بين ابرز ضحايا النظام، لم تخط بدورها وحتى هذه اللحظة اية خطوة جادة لتوثيق هذه الجرائم بطريقة علمية رغم المطالبة الملحة من لدن الباحثين والمتخصصين.

الوثائق التي نعرضها هنا عبارة عن المراسلات التي جرت بين رئاسة الجمهورية والأستخبارات العسكرية العامة ورئاسة اركان الجيش وقيادتي الفيلقين الأول والخامس خلال الفترة من العاشر من اذار ١٩٨٧ وحتى السادس من نيسان من نفس العام والخاصة بتوجيه ضربات بالأسلحة الكيمياوية على المواقع الكردية في مناطق تكية وبلكجار التابعتين لناحية قره داغ وحوض باليسان على الطريق العام بين جوارقورنة و خليفان.

وتتضمن هذه الوثائق بطبيعة الحال مفردات الخطاب البعثي سئ الصيت لدى العراقيين بحق معارضي النظام، فهم وفق توصيفة ذلك الخطاب مخربون، أدلاء الخيانة وعملاء ايران. وتماشيا مع النهج البعثي في التعامل مع كل من كان يعارضه وخلق المبررات المقبولة بتصوره للتعامل معه بتلك الطريقة الوحشية تخلط الوثائق وعن قصد بين البيشمركة (قوات الأنصار) الكردية وعناصر المعارضة العراقية في كوردستان العراق وبين من كان يسميهم بحرس خميني. الجدير بالذكر ان هذه المراسلات تخلو عموما من الأشارة الى اسماء المسؤولين بل تكتفي الوثائق بذكر مناصبهم ومسؤولياتهم حتى عندما يضعون تواقيعهم على الكتب الرسمية. المعروف أن هذه الظاهرة سادت الدوائر والمؤسسات العراقية مع اتساع مديات الدولة البوليسية وهيمنة صدام ومنظوماته السرية على البلاد واندلاع الحرب مع ايران. إذ لم تعد الكتب الرسمية تشير الى اسماء المسؤولين بل كانت تكتفي بذكر مناصبهم ومسؤولياتهم الرسمية مع تواقيعهم.

صدام حسين يصدر الأوامر الصريحة
بضرب الكرد بالأسلحة الكيمياوية :

تكشف الوثائق بصورة لا لبس فيها ان صدام حسين وليس غيره كان يأمر شخصيا بتنفيذ تلك الهجمات الكيمياوية بحق المواقع والقرى الكردية من خلال كتب رسمية صادرة عن رئاسة الجمهورية تحمل شعارها وتوقيع سكرتيره الشخصي. كما توضح انه لم يكن لأحد ان يفكر اويخطط اوينفذ مثل تلك الهجمات دون العودة الى رئاسة الجمهورية وعرض ادق التفاصيل عليها. وتروي الوثائق الآليات التي اعتمدتها رئاسة الجمهورية في تنفيذ تلك الجرائم بحق الشعب الكردي وحركاته السياسية. كما انها تصور المديات المرعبة لتلك الهجمات والدوائر والمؤسسات العسكرية والأستخبارية التي شاركت فيها. لندع الوثائق تتحدث عن نفسها. ينص الكتاب السري للغاية والشخصي وعلى الفور الصادر من رئاسة الجمهورية ويحمل توقيع رئيس الجمهورية بالعدد ٩٥٣ / ٩٦٥ / ك بتاريخ ٢٩ /٣ /١٩٨٧ والموجه الى مديرية الأستخبارات العسكرية العامة على الآتي : (مديرية الاستخبارات **العسكرية العامة. م / استخدام العتاد الخاص. كتابكم المرقم ش ٣ /ق٢ / ٦٨٨٥ في ٢٥ /٣/ ١٩٨٧. حصلت الموافقة على توجيه الضربة على ان يتم استثمار النتيجة... حيث ان القصد ليس ايذاء المخربين فحسب. لأتخاذ ما يقتضي وبالتنسيق مع الفيلق المعني، واعلامنا قبل المباشرة بالضربة. مع التقدير. توقيع سكرتير رئيس الجمهورية)**.

ويحمل الكتاب هوامش مكتوبة بخط اليد لاطلاع مدير الاستخبارات العام على مضمون الكتاب الخاص باستخدام (العتاد الخاص) بانتظار اوامره لأحالة الكتاب الى المعاونية الأولى لاتخاذ ما يلزم. بينما يؤكد هامش الشعبة الثالثة على ضرورة اجراء التنسيق مع رئاسة اركان الجيش باعتبارها الدائرة المسؤولة ومراجعة كتاب بخط اليد بخصوص الموضوع وموافقة الرئاسة. وطالبت الشعبة الثالثة في هامشها ايضا بضرورة التنسيق مع اللجنة الخاصة للأتفاق على التفاصيل وتحديد الوقت واشعار الرئاسة قبل التفيذ. وتحمل الهوامش جميعا تواقيع الضباط المسؤولين من دون ذكر

اسمائهم مع تدوين تواريخ هذه الهوامش. ويحمل الكتاب الشعار الرئاسي الخاص برئاسة الجمهورية العراقية(**انظر الوثيقة رقم ١**).

وفي كتاب اخر صادر من رئاسة الجمهورية الى رئاسة أركان الجيش ويحمل توقيع سكرتير رئيس الجمهورية تحت الرقم ٩٥٣ / ١٠١٦ /ك وتاريخ ٢ / ٤ / ١٩٨٧ ، سري للغاية وشخصي وعلى الفور نقرأ ما يلي (**رئاسة اركان الجيش. م/ استخدام العتاد الخاص. اشارة لكتاب مديرية الاستخبارات العسكرية العامة المرقم ٧٣٧١ والمؤرخ في ٣١ /٣ / ١٩٨٧. لا تنفذ الضربة قبل اعلامنا بكيفية استثمار نتائجها.مع التقدير. توقيع سكرتير رئيس الجمهورية**).

ارسلت نسخة من الكتاب الى مديرية الاستخبارات العسكرية العامة، اشارة الى كتابها المشار اليه اعلاه وللعلم. وتقترح الهوامش الأيعاز الى الشعبة الثالثة إتخاذ ما يلزم ومتابعة الأجراءات (**انظر الوثيقة رقم ٢**).

تظهر هذه الوثائق بأن مقترح ضرب المواقع الكردية بالأسلحة الكيمياوية قد جاء اصلا من مديرية الاستخبارات العسكرية العامة، اذ يشير الكتاب السري للغاية والشخصي الصادر من رئاسة الجمهورية والذي يحمل توقيع سكرتير رئيس الجمهورية بعدد ٧ / ج٢ / ٨٠٨ / ك وبتاريخ ٣/١٢ / ١٩٨٧ الى ما نصه:

(مديرية الاستخبارات العسكرية العامة. م / معلومات. نشيركم لكتابكم ذي الرقم م١ / ش ٣ /ق ٢ / ٥٨٠٩ والمؤرخ في ٣/١٠ /٩٨٧. أمر السيد الرئيس القائد بأن تدرس مديريتكم مع الأختصاصيين توجيه ضربة مباغتة (لقواعد حرس خميني ضمن مقرات مخربي الفرع الأول لزمرة البارزاني) بالعتاد الخاص وامكانية تنفيذها بأي من الوسائل التالية: (القوة الجوية، طيران الجيش، المدفعية). لأتخاذ ما يقتضي... واعلامنا. مع التقدير. توقيع سكرتير رئيس الجمهورية).

ويحمل الكتاب هامش موجه الى المعاون الأول لمدير عام مديرية الأستخبارات العسكرية العامة يطلعه على الكتاب ويقترح المباشرة فورا بدراسة توجيه صدام حسين من قبل الشعبة الثالثة. ولا يمانع التنسيق مع م/٥ حول نفس الموضوع للأستفادة من خبرتهم في هذا المجال. كما ويخبره بانه اودع نسخة من الكتاب لأطلاع المدير العام (**انظر الوثيقة رقم ٣**).

ويعود سكرتير رئيس الجمهورية ليعلم مديرية الأستخبارات العسكرية العامة بحصول الموافقة على مقترحاتها، اذ يشير في كتاب سري للغاية وشخصي وعلى الفور صادر ايضا من رئاسة الجمهورية ويحمل توقيعه بعدد ٧/ ج٢ / ٨٧٧ / ك وبتاريخ ٣/١٩ / ١٩٨٧ (مديرية الاستخبارات العسكرية العامة. **م/ استخدام العتاد الخاص نشيركم للفقرة (٢- أ وب) من كتابكم المرقم م١ /ش٣ /ق٢ / ٦٤١٤ في ١٨ / ٣ / ١٩٨٧. حصلت الموافقة على المقترحين الواردين فيها لاتخاذ ما يقتضي. مع التقدير. توقيع سكرتير رئيس الجمهورية)**.

ويشير الهامش المرفوع من المعاون الأول لمدير الأستخبارات العسكرية الى رئيسه بان الأمر يتعلق بأستخدام (العتاد الخاص) ضد ما يسميها زمرة البارزاني وعملاء ايران. ويعلمه بان نسخة من الكتاب سلمت باليد الى مدير طيران الجيش وان الأخير بين انه بالأمكان استخدام الطائرات السمتية في تلك المناطق ليلا. وحسب الهامش نفسه اضيفت تلك الفقرة الى الكتاب قبل ترويجه واودع الأصل عند المعاون الأول لمدير الأستخبارات العسكرية لأتخاذ ما يلزم بشأنه. ويؤكد هامش المدير العام بتاريخ ٢٠ /٣ / ١٩٨٧ على ضرورة حضور اللجنة الخاصة لتنفيذ التوجيه الخاص باستخدام العتاد الخاص ضد ما سماها بمناطق عملاء ايران **(انظر الوثيقة رقم ٤)**. هناك نسخة ثانية من هذا الكتاب تحمل نفس العدد والتاريخ رفع بهامش الى المعاون الأول لمدير الأستخبارات العسكرية العام للأطلاع واتخاذ ما يقتضي. **(انظر الوثيقة رقم ٥)**

تظهر هذه الوثائق بوضوح لا لبس فيه أن صدام حسين يتحمل المسؤولية الأولى في التفكير بإستخدام الأسلحة الكيمياوية واصدار الاوامر بتنفيذ الهجمات ضد المدنيين الكرد في القرى والمواقع الكردية ومواقع البيشمركة على حد سواء في النصف الأول من عام ١٩٨٧. ولم يكن لصدام حسين ان ينفذ مخططاته الجهنمية تلك دون امتلاك التكنولوجيا الحديثة وشبكة واسعة ومعقدة من المؤسسات الامنية والقمعية. كما توضح الوثائق مسؤولية الدوائر والمؤسسات التي شاركت في التخطيط والتحضير لهذه الهجمات وتنفيذها. ويبدو ان مصطلح (**العتاد الخاص**) كان بمثابة شفرة سرية بين الدوائر والمؤسسات العسكرية والأستخبارية للدلالة على الأسلحة الكيمياوية. الغريب ان هذه المؤسسات عادت في مراسلات لاحقة لها وفضحت حقيقة

هذا (العتاد الخاص) عندما اشارت الى مكوناته الكيميائية وقومت تاثيرات تلك المكونات على الاشخاص وتأثرها بالعوامل المناخية.

لعبت مديرية الاستخبارات العسكرية العامة دورا مهما في التخطيط والتحضير للهجمات بل وتشير مراسلاتها وكأن المقترح رفع من قبلها اصلا الى رئاسة الجمهورية. مهما كان الأمر فان الوثائق الرسمية هذه توضح دور الأطراف المختلفة في تلك الجرائم بطريقة افضل من اي كلام يقال في الموضوع.

آثرنا عرض نصوص الوثائق كما هي دون تقويم صياغاتها او تهذيب لغتها البعثية السوقية المليئة بالشتائم بحق معارضي النظام واتهامهم بالعمالة لهذا الطرف او ذاك. من المؤكد ان شتائم النظام لمعارضيه وحقده عليهم امر لابد ان يشرف الأخيرين.

ففي كتاب سري للغاية وشخصي وعلى الفور من مديرية الاستخبارات العكسرية العامة الى رئاسة اركان الجيش يحمل الرقم ٧٣٧١ بتاريخ ٣١ اذار ١٩٨٧ نقرأ ما نصه: (الى / رئاسة اركان الجيش. الموضوع / استخدام العتاد الخاص

١. امر السيد الرئيس القائد (حفظه الله) بأن تدرس مديريتنا مع الأختصاصيين توجيه ضربة مباغتة (لقواعد حرس خميني ضمن مقرات مخربي الفرع الأول لزمرة البارزاني) بالعتاد الخاص وامكانية تنفيذها باي من الوسائل التالية (القوة الجوية – طيران الجيش – المدفعية). ٢. تم دراسة امر السيد الرئيس القائد (حفظه الله) مع الأختصاصيين واقترحنا ما يلي :– آ. ارجاء تنفيذ الضربة على قواعد حرس خميني ضمن مقرات زمرة البارزاني حتى شهر حزيران المقبل لوقوع الأهداف في منطقة الشريط الحدودي العراقي– التركي يفضل اختيار الأهداف خارج التأثير المحتمل على القطعات الحدودية التركية او القرى التركية. ب. المباشرة بالتخطيط لتنفيذ عمليات محددة مماثلة باتجاه مقرات عملاء ايران.

٣. حصلت الموافقة على المقترحين في(٢) اعلاه وقامت مديريتنا بدراسة اماكن تواجد مقرات عملاء ايران وانتخاب الأهداف ادناه استنادا الى حجم التواجد المعادي فيها وتأثير هذا التواجد على الأمن الداخلي في المنطقة الشمالية بما يتلائم والأمكانيات المتيسرة من العتاد الخاص ووسائل الأطلاق :– آ. مقرات عملاء ايران

في منطقة حوض باليسان (قرى باليسان، توتمة، ختي، شيخ وسان) الكائنة قرب الطريق العام جوارقرنة – خليفان.

ب. مقرات عملاء ايران في حوض قرى (تكية– بلكجار – سيوسنان) التابعة لناحية قره داغ.

٤. ان الأهداف المشار اليها في (آ–ب) من المادة (٣) اعلاه من المقرات المهمة لعملاء ايران وافراد العدو الايراني وهي بعيدة بعدا كافيا (كأهداف للعتاد الخاص) عن مواقع قطعاتنا وتعتبر ملائمة اكثر من غيرها لاستخدام هذا العتاد لوقوعها في مناطق منخفضة تساعد على ركود ابخرة العامل الكيمياوي وبالأمكان معالجتها بالوسائل المتيسرة (القوة الجوية – القاذفات الأنبوبية والسمتيات ليلا).

٥. اقترحت مديريتنا توجيه الضربة للهدفين المشار اليهما في (٣) اعلاه خلال هذه الفترة وباستخدام ثلثي المتيسر من العتاد الخاص (عامل الزارين) اضافة الى ثلث المتيسر من العتاد الخاص (عامل الخردل) والأحتفاظ بالمتبقي للحالات الطارئة في قواطع العمليات.

٦. كتاب رئاسة الجمهورية – السكرتير السري للغاية والشخصي وعلى الفور ٩٥٣ / ٩٦٥ ك في ٢٩ اذار ٨٧ المتضمن ما يلي (حصلت الموافقة على توجيه الضربة على ان يتم استثمار النتيجة... حيث ان القصد ليس ايذاء المخربين فحسب... لأتخاذ ما يقتضي وبالتنسيق مع الفيلق المعني ... واعلامنا قبل المباشرة بالضربة).

يرجى التفضل بالأطلاع وامركم الأيعاز لتنفيذ ما ورد بكتاب رئاسة الجمهورية – السكرتير اعلاه واعلامنا تنسيبكم... مع التقدير. توقيع اللواء الركن مدير الإستخبارات العسكرية العامة.

نسخة الى : رئاسة الجمهورية – السكرتير – كتابكم السري للغاية والشخصي وعلى الفور ٩٥٣ / ٩٦٥ : ك في ٢٩ اذار ٨٧.يرجى التفضل بالأطلاع ... مع التقدير). (انظر الوثيقة رقم ٦).

يبدو ان مديرية الأستخبارات العسكرية العامة كانت مرتبطة مباشرة برئاسة الجمهورية عبر سكرتير رئيس الجمهورية الشخصي. وكانت مراسلاتها تجري من

خلال كتب تحمل عبارة رئاسة الجمهورية – السكرتير – مديرية الأستخبارات العسكرية العامة.

يفضح كتاب الأستخبارات العسكرية هذا نوعية (العتاد الخاص) الذي تحدثت عنه الوثائق الرسمية، اذ تقترح الأستخبارات استخدام ثلثي المتوفر من عامل الزارين الكيمياوي والثلث المتيسر من عامل الخردل الكيمياوي مع الأحتفاظ بالمتبقي للحالات الطارئة في قواطع العمليات.

وتعطي الأستخبارات العسكرية تفصيلات اكثر عن تاثيرات (العتاد الخاص) و العوامل الكيمياوية في كتاب اخر سري للغاية وشخصي وعلى الفور الى رئاسة الجمهورية – السكرتير سري للغاية ويحمل العدد م١ / ش٣ / ق٢ / ٦٤١٤ بتاريخ ١٨ اذار ١٩٨٧ ، اذ تقول ما نصه (**الى رئاسة الجمهورية – السكرتير. الموضوع / استخدام العتاد الخاص. كتابكم السري للغاية وشخصي ٧/ج٢ / ٨٠٨ / ك في ١٢ اذار ٨٧.**

١. مايلي الامكانيات المتيسرة لدينا لاستخدام العتاد الخاص تجاه قواعد حرس خميني ضمن مقرات مخربي الفرع الأول لزمرة البارزاني :-

أ. لاتساعد الظروف الجوية على استخدام عامل (الزارين) في الوقت الحاضر نظرا لتغطية منطقة الأهداف المعنية بالثلوج التي تؤدي الى تحليل العامل وتحويله الى مادة غير سامة وتنطبق هذه الحالة على عامل (التابون) ايضا.

ب. تتيسر لدينا كميات جيدة من عامل (الخردل) الا ان تأثيراته المتوقعة تعتبر (معجّزة) الا في حالة استلام جرعة مركزة منه اضافة الى انه بطئ التبخر في المناطق الثلجية.

ج. يمكن استخدام القوة الجوية والقاذفات الأنبوبية وكذلك السمتيات ليلا لهذا الغرض.

٢. نقترح مايلي :

أ. ارجاء تنفيذ الضربة على قواعد حرس خميني ضمن مقرات زمرة البارزاني حتى شهر حزيران المقبل لوقوع الأهداف في منطقة الشريط الحدودي العراقي – التركي يفضل اختيار الأهداف الواقعة خارج التأثير المحتمل على القطعات الحدودية التركية او القرى التركية.

ب. المباشرة بالتخطيط لتنفيذ عمليات محددة بأتجاه مقرات عملاء ايران.

يرجى التفضل بالأطلاع واعلامنا تنسيبكم ... مع التقدير. توقيع اللواء الركن مدير الأستخبارات العسكرية العامة.) (انظر الوثيقة رقم ٧).

يوضح هذا الكتاب ان الضربات التي وجهت الى القرى والمواقع الكردية في حوض باليسان ومناطق قره داغ قد جرى تنفيذها في نيسان من عام ١٩٨٧. وكانت هذه الضربات ضد القرى الكردية في المنطقة ومواقع البيشمركة التابعين للأتحاد الوطني الكوردستاني والأحزاب الكوردستانية الأخرى التي كانت تتواجد في هذه المناطق. بينما اجلت الضربات ضد القرى والمواقع التي كانت تتواجد فيها قوات الحزب الديموقراطي الكوردستاني ومعسكرات اللاجئين الكرد الهاربين من مناطق النزاع الى داخل الأراضي الأيرانية الى شهر حزيران من نفس العام.

لعبت الشعبة الثالثة في رئاسة اركان الجيش دورا محوريا في التخطيط لضرب المواقع الكردية والتنسيق بين القوات والدوائر المكلفة بتنفيذ الضربة كالأستخبارات العسكرية ورئاسة اركان الجيش وقيادتي الفيلقين الأول والخامس المكلفتين بتنفيذ تلك الهجمات. ففي كتاب مرفوع من المقدم الركن مدير الشعبة الثالثة الى المعاون الأول في الأستخبارات العسكرية نقرأ ما يلي:

(السيد المعاون. الموضوع / استخدام العتاد الخاص.

١. بمقترح من مديريتنا حصلت موافقة رئاسة الجمهورية – السكرتير على توجيه ضربة بالعتاد الخاص الى مقرات عملاء ايران في حوض (تكية، بلكجار) التابعة لناحية قره داغ وحوض (باليسان) على الطريق العام جوارقرنة – خليفان وتنسب عدم تنفيذ الضربة الا بعد اعلام رئاسة الجمهورية – السكرتير بكيفية استثمارها.

٢. استنادا لأمر الرئاسة اعلاه تنسب بكتاب رئاسة اركان الجيش المرفق والمعنون الى (فل ١ وفل ٥ وصورته الينا) مايلي :– أ. القيام بعمليات ضرب عملاء ايران وحرس خميني في الأماكن المشار اليها في المادة (١) اعلاه بالأستفادة من العتاد الخاص.

ب. يقوم فل١ باعداد خطة استثمار الضربة في حوض (تكية، بلكجار) وعرضها أمام السيد رئيس أركان الجيش خلال زيارة سيادته لمقر الفيلق يوم ٩ نيسان ٨٧.

ج. تعد قيادتي فل١ وفل ٥ الخطة المشتركة لضرب مقر عملاء ايران في حوض (باليـــسان) وترســـل الى رئاســـة اركـــان الجـــيش للقـــرار عليهـــا. د. ترسـل زمـرة العتـاد الخـاص الى فـل١ يـوم ٧ نيـسان ٨٧ لتقـديم المـشورة. ٣. سنتابع الأجراءات. يرجى التفضل بالأطلاع. توقيع المقدم الركن مدير الـشعبة الثالثة. ٦ نيسان ٨٧). (انظر الوثيقة رقم ٨).

هناك هامش مرفوع من المعاون كما يبدو من مقارنة التواقيع الى المـدير العـام يحمـــل تـــاريخ ٦ نيـــسان ويتـــضمن متابعـــة الأجـــراءات والنتـــائج. وكان المعاون قد بعث بكتاب سري للغاية وشخصي الى مدير الـشعبة الثالثـة بتـاريخ ١٣ اذار ١٩٨٧ يورد فيه ملحوظاته بصدد العملية. أذ يقول:

(الـسيد مـدير ش٣ رجـاء. كتـاب الرئاسـة طيـا. مـايلي ملحوظـاتي بـصدد الموضوع.

١. أرى ان تكون الضربة بالقوة الجوية للأسباب :

آ. اكثر تأثير ودقة. ب. تحقيق مباغتة عالية.. إذ ان حركـة المدفعيـة لـنفس الغرض قد يمثل كشفا مسبقا لنوايانا. ج. لاشك ان البعض من الأهداف خارج مدى المدفعية والسمتيات.

٢. ظروف ومتطلبات الضربة الجوية (الخاصة) لغرض احداث التأثير المطلوب وجعلها شديدة التأثير:

آ. معلومات دقيقة عن الأهداف وتزويد القوة الجوية بها.

ب. من الضروري التفكير بايجاز الطيارين استنادا لمعلوماتنا عن الأهداف واي وصف لها.. والاستفادة من الصور الجوية للأيجاز.

ج. تنفيذ الضربة وقت الضياء الأول أو بعده بقليل.

د. تخصيص جهد فائق (اكثر من طائرة.. لكل هدف) وكـذا الـتفكير بتكـرار الضربة بطائرات متعاقبة.. او جعل الضربة مركبة (عتاد خاص وقنابل انفجار عالي صورايخ جو/أرض) بالتداخل أو بالتعاقب.

ه.ضرب جميع الأهداف بوقت واحد وبأقصى جهد ممكن تخصيصه.

٣. يمكن التفكير باستخدام المدفعية بعد فترة مناسبة (ايام) لضرب الأهداف الكائنة ضمن المدى..

أرجو بيان ملحوظاتكم بصدد الموضوع لاجابة الرئاسة. توقيع ١٣ اذار ١٩٨٧). (انظر الوثيقة رقم ٩).

وفي كتاب اخر يحمل تاريخ الخامس من حزيران ٨٧ يضع مدير الشعبة الثالثة اللمسات الأخيرة على الجريمة النكراء بعد دراسة الدوائر المختلفة لطلب صدام حسين، نقرأ ما يلي **(ملاحظة حول حصول موافقة رئاسة الجمهورية – السكرتير على المقترح الوارد في الفقرة (آ) من المادة (٢) من كتابنا المرفق و المتضمن ارجاء الضربة بالعتاد الخاص على قواعد حرس خميني ضمن مقرات الفرع الأول لزمرة البارزاني الى شهر حزيران ٨٧.**

١. في ٤ حزيران تمت دراسة موضوع توجيه ضربة جدية بالعتاد الخاص الى تلك القواعد والى مقرات الفرع الأول لزمرة البارزاني في (زيوه، بارزان، كاني رش، كلي رش) وتمت الدراسة في مديرية التخطيط بحضور ممثلين عن (ضباط مركز البحوث، التخطيط، طيران الجيش، مديريتنا والصنف الكيمياوية.

٢. تم تأييد ضرب قرية زيوه مع ملاحظة قربها من الأراضي التركية ولم تؤيد ضرب الأهداف ادناه للأسباب المؤشرة ازائها،

آ.كاني رش – قربها من الأراضي التركية.

ب. كلي رش – قربها من قطعاتنا في جبل كويتا (كذا).

ج. بارزان لتوزيع قوة المخربين وحرس خميني على شكل مجموعات صغيرة في عموم قرى حوض بارزان وانهم لا يشكلون هدفا ملائما. توقيع م / مدير ش٣,٥ / ٦ / ٨٧) (انظر الوثيقة رقم ١٠).

دور رئاسة اركان الجيش والفيلقين الأول والخامس في تنفيذ الهجمات:

استندت الهجمات الكيمياوية على القرى والمواقع الكردية في قره داغ وباليسان ومناطق بادينان على المعلومات التفصيلية التي جمعتها وحللتها مديرية الأستخبارات العسكرية العامة عن تلك المواقع مع خرائط عسكرية كان من شأنها ان تسهل على الطيارين وقوات المدفعية مهمة تحديد الأهداف بصورة دقيقة وتجعل الضربات مدمر ة وصاعقة على المدنيين الكرد ومعارضي النظام على حد سواء.

بعثت مديرية الأستخبارات العسكرية العامة في العاشر من اذار ١٩٨٧ بكتاب سري للغاية وشخصي بعدد م١/ش٣ / ق٢ / ٥٨٠٩ الى رئاسة اركان الجيش يتضمن المعلومات الأستخبارية التفصيلية التي جرى جمعها عن تواجد قوات البيشمركة وعدد افرادها في كل موقع في (كاني رش، الزيبار، بيبو، ميركه سور، بارزان، خواكورك، كلي رش، شيروان مزن وغيرها). ويفهم من مضمون الكتاب ان خرائط عسكرية ارفقت به حددت عليها المواقع لتجري دراستها من قبل الجهات المنفذة اي رئاسة اركان الجيش والفيلقين الأول والخامس وزمر العتاد الخاص وغيرهم. من ناحية اخرى لابد ان الأستخبارات العسكرية والأطراف المشاركة في تنفيذ الهجمات كانت تجد صعوبة في تبرير القيام بهذه الأفعال الشنيعة لأفرادها، من هنا كان الحديث الدائم عن التواجد الايراني في تلك المناطق وذلك في المراسلات التي كانت تجري بين الدوائر والمؤسسات العسكرية والأستخبارية، الأمر الذي لم تكن تؤكده الوقائع على الأرض.

الغريب انه في الوقت الذي كان يجري فيه هذا الحديث المتكرر عن التواجد الأيراني وحرس خميني وتهديد هذا التواجد للأمن الوطني العراقي بخاصة في كوردستان، وهو امر يمكن تفهم اسبابه نتيجة استمرار الحرب العراقية – الأيرانية العبثية التي الحقت الكوارث بالبلدين، الا ان السلطات العراقية لم تكن تجد ضيرا في تبادل ضباط الأرتباط مع الجانب التركي في المنطقة. فقد جاء في كتاب مديرية

الأستخبارات العسكرية العامة المشار اليه اعلاه مايأتي: (**... وان عملية التسلل من قاعدة (حياة) الى قاعدة (بارزان) وبالعكس تجري من خلال الأراضي التركية الكائنة شمال منطقة شيروان مازن ولغرض احكام السيطرة على هذه المنطقة اقترحنا تبادل ضباط الأرتباط مع الجانب التركي في المنطقة المشار اليها وسيجري تبادل ضباط الأرتباط حال حصول الموافقة على ماورد بكتابكم السري وشخصي وعلى الفور ٢٤٠٤ في ١ اذار٨٧**).

من الجدير بالذكر في هذه المناسبة انه رغم تحالف الحكام العراقيين على مدى عمر الدولة العراقية مع حكومات دول الجوار ضد جزء كبير من شعب بلادهم، الا ان صدام حسين بزهم جميعا عندما استقوى بالأجنبي لقمع هذا الشعب والحركة الكردية على وجه الخصوص، ووفر بذلك فرصة لا تفوت لتلك الدول في ان تتدخل في شؤون العراق الداخلية كما تشاء. لقد شهدت نهاية السبعينات وعقد الثمانينات تحالفا قويا بين صدام حسين والحكومة التركية اذ عقدت الأتفاقيات الأمنية بين الطرفين سمح صدام بموجبها للقوات التركية بالتوغل في عمق الأراضي العراقية لملاحقة قوات الأنصار الكردية على طرفي الحدود.

واشارت مديرية الأستخبارات العسكرية العامة في كتابها المشار اليه اعلاه الى الهجمات الجوية التي قامت بها الطائرات العراقية ضد المواقع الكردية في تلك المناطق، اذ جاء في الكتاب انه: (**سبق وان تم توجيه اكثر من ضربة جوية من قبل طائراتنا على القواعد المشار اليها وكان تاثير الضربات الجوية محدودا "بسبب طبيعة الأرض ولكون القواعد بحجم لا يشكل هدفا "ملائما " للقوة الجوية**). (انظر **الوثيقة رقم ١١**). وارسلت نسخ من هذا الكتاب الى رئاسة الجمهورية – السكرتير ومكتب امانة سر القيادة العامة للقوات المسلحة ولجنة شؤون الشمال بمجلس قيادة الثورة وديوان وزارة الدفاع وقيادة الفيلق الخامس.

نشير الى هذه المؤسسات والدوائر بهدف اظهار حقيقة بسيطة وهي ان شبكة الدوائر والأفراد التي قامت بالتخطيط لتلك الضربات وتنفيذها لم تكن مجرد دائرة ضيقة تحيط بصدام حسين كما تحاول ان تصورها المزاعم التي تنشرها هنا وهناك

قوى سياسية بعثية الهوى، بل ساهمت فيها اطراف ودوائر عديدة وعدد كبير من الضباط والمسؤولين العراقيين.

وتفضح هذه الوثائق حقيقة ان استخدام نظام صدام حسين لهذه الأسلحة على جبهات القتال كان امرا روتينيا قبل عام ١٩٨٧ بسنوات. كما لم يأت استخدامها ضد الحركة القومية الكردية وبعض قوى المعارضة العراقية في لحظة غضب منفلتة بل وفق سياسة منهجية قامت على اسس الأبادة الجماعية للكرد كشعب وتدمير مواطنهم وقراهم. كما انها كانت رسالة واضحة الى المجتمع العراقي ككل وجهتها الدكتاتورية بعد ان احكمت سيطرتها على مختلف مرافق الحياة وفرضت العسكرة على الناس وبددت ثروات البلاد في شراء الأسلحة المدمرة مفادها ان الأبادة تنتظر كل من يفكر بمعارضتها.

كان صدام والمحيطون به يريدون من وراء تلك الضربات زرع اليأس في قلوب المعارضين لنظامه واجبارهم على الأستسلام لدكتاتوريته مادام النظام يمتلك تلك الأسلحة التي لا يمكن مقاومتها. كما كانت الضربات رسالة قوية الى النظام في ايران مفادها ان استمرار الحرب لن يكون في صالح الأخير ولن يؤدي الى اسقاط نظام صدام حسين.

ويبدو ان انتاج مؤسسات السموم البشرية لم يكن يساير مديات استخدام النظام لها، اذ يشكو كتاب سري للغاية وشخصي ومستعجل من مديرية الأستخبارات العسكرية العامة الى رئاسة الجمهورية – السكرتير يحمل العدد س٣ / ق٢ / ٦٨٨٥ بتاريخ ٢٩ /٣/ ١٩٨٧ من قلة المتوفر من الأسلحة الكيمياوية داعيا الى الإستخدام (الرشيد!) للكمية المتوفرة ومؤكدا على ضرورة انتاج المزيد منها. فيما يأتي نص ماورد في هذا الكتاب: **(الى رئاسة الجمهورية – السكرتير. الموضوع – استخدام العتاد الخاص. كتابكم السري للغاية والشخصي وعلى الفور ٧ / ج٢ / ٨٧٧ /ك في ١٩ اذار ١٩٨٧ ...**

١. تمت دراسة اماكن تواجد مقرات عملاء ايران وانتخاب الأهداف أدناه إستنادا الى حجم التواجد المعادي فيها وتأثير هذا التواجد على الأمن الداخلي في

المنطقة الشمالية بما يتلائم والأمكانيات المتيسرة من العتاد الخاص ووسائل الأطلاق :-

أ.مقرات عملاء ايران في منطقة حوض باليسان (قرى باليسان، توتمة، ختي وشيخ وسان) الكائنة قرب الطريق العام جوارقرنة – خليفان ... ب. مقرات عملاء ايران في حوض قرى (تكية، بلكجار وسيوسنان) التابعة لناحية قره داغ ...

٢. الأهداف المشار اليها اعلاه من المقرات المهمة لعملاء ايران وأفراد العدو الأيراني وان حجم التواجد المعادي فيها يؤثر على الأمن الداخلي في المنطقة الشمالية وهي بعيدة بعدا كافيا (كأهداف للعتاد الخاص) عن مواقع قطعاتنا وتعتبر ملائمة اكثر من غيرها لأستخدام هذا العتاد لوقوعها في مناطق منخفضة تساعد على ركود ابخرة العامل الكيمياوي وبالأمكان معالجتها بالوسائل المتيسرة (القوة الجوية/ القاذفات الأنبوبية والسمتيات ليلا)...

٣. لمحدودية الكمية المتيسرة من العتاد الخاص في الوقت الحاضر يفضل العمل بأحد البديلين ادناه :-

أ.البديل الأول :- توجيه الضربة للهدفين المنتخبة خلال هذه الفترة باستخدام ثلثي المتيسر من العتاد الخاص (عامل الزارين) إضافة الى ثلث المتيسر من العتاد الخاص (عامل الخردل) والأحتفاظ بالمتبقي للحالات الطارئة في قواطع العمليات ...

ب. البديل الثاني تأجيل تنفيذ الضربة الى منتصف شهر نيسان ١٩٨٧ ولحين تيسر الكميات الكافية من العتاد الخاص وتحسن موقف الأنتاج ... ٤. نؤيد العمل بالبديل الأول ... يرجى التفضل بالأطلاع وما ترونه مناسبا واعلامنا ... مع التقدير. توقيع اللواء الركن مدير الأستخبارات العكسرية العامة). (انظر الوثيقة رقم ١٢)

بعد كل هذه التحضيرات حان وقت التنفيذ وجاء دور رئاسة أركان الجيش والفيلقين الأول والخامس اللذين كانا يتمركزان انذاك في كركوك وأربيل.

الأمر الذي يثير الأهتمام في هذه الوثائق والتي تتحدث عن الدور الذي لعبته رئاسة أركان الجيش في الضربات الكيمياوية الموجهة ضد الكرد عام ١٩٨٧، ان

المسؤولين فيها يوقعون الكتب الرسمية الصادرة عنها بأسمائهم الصريحة. فقد حملت احدى هذه الوثائق توقيع رئيس أركان الجيش الفريق الأول الركن سعدالدين عزيز مصطفى، فيما اشارت وثيقة ثانية الى اسم أمين السر الأقدم لرئاسة أركان الجيش اللواء الركن طارق حسين نجيب.

أعطت رئاسة أركان الجيش اوامرها في وقت مبكر بضرب القرى ومواقع البيشمركة. ففي كتاب صادر من المكتب الخاص برئاسة اركان الجيش بعدد ٢٧٨٦ بتاريخ ١١ اذار ١٩٨٧ سري للغاية وشخصي جاء ما نصه:

(الى قيادة الفيلق الخامس. الموضوع / معلومات. نشيركم لكتاب مديرية الأستخبارات العسكرية العامة سري للغاية وشخصي ٥٨٠٩ في ١٠ اذار ٨٧. تنسب اتخاذ الأجراءات اللازمة للحد من نشاط المخربين المشار اليهم والعمل على تدمير قواعدهم التي يرتكزون عليها. نرجو التفضل باتخاذ ما يلزم واعلامنا. توقيع اللواء الركن طارق حسين نجيب. امين السر الأقدم لرئاسة اركان الجيش). (راجع الوثيقة رقم ١٣).

ارسلت نسخ من هذا الكتاب الى مكتب امانة سر القيادة العامة للقوات المسلحة، مجلس قيادة الثورة –لجنة شؤون الشمال، ديوان وزارة الدفاع ومديرية الأستخبارات العسكرية العامة.

ولكن اوامر التنفيذ جاءت في كتاب اخر من المكتب الخاص برئاسة اركان الجيش سري للغاية وشخصي وعلى الفور ويحمل العدد ٣٦٥٦ وتاريخ ٥ نيسان ١٩٨٧، اذ نص على:

(الى / قيادة الفيلق الأول.قيادة الفيلق الخامس. الموضوع/ استخدام العتاد الخاص.

١. تنسب القيام بعمليات مكافحة المخربين وعملاء ايران وحرس خميني في قاطعيكما وكما يلي بالأستفادة من العتاد الخاص.

أ. مقرات عملاء ايران في حوض باليسان (قرى باليسان، توتمة، ختي، شيخ وسان) الكائنة قرب الطريق العام جوارتة – خليفان.

ب. مقرات عملاء ايران في حوض قرى (تكية – بلكجار – سيوسنان) التابعة لناحية قره داغ.

٢. اشارة الى المؤتمر المنعقد في رئاستنا يوم ٥ نيسان ٨٧ نسبنا ما يلي :–

أ. يقوم الفيلق الأول باعداد الخطة بما يخص الفقرة (ب) من المادة (١) اعلاه وعرضها علينا لمناقشتها خلال زيارتنا لمقركم يوم الخميس ٩ نيسان ٨٧.

ب. تعد قيادتيكما الخطة المشتركة الازمة لتنفيذ ما جاء بالفقرة (أ) من المادة(١) اعلاه وارسالها لرئاستنا بيد مأمورين للقرار عليها والتنسيق. نرجو اتخاذ مايلزم واعلامنا. توقيع الفريق الأول الركن سعدالدين عزيز مصطفى رئيس اركان الجيش). أرسلت نسخ من الكتاب

الى : رئاسة الجمهورية – السكرتير.

كتابكم سري للغاية وشخصي ومستعجل ١٠١٦ في ٢ نيسان ٨٧ وسنخبركم لاحقا بتفاصيل الخطة وكيفية استثمار نتائجها. ديوان وزارة الدفاع – للأطلاع...، دائرة العمليات – اشارة الى المؤتمر المنعقد برئاستنا يوم ٥ نيسان ٨٧ نرجو إرسال زمرة العتاد الخاص الى مقر فل١ يوم الثلاثاء ٧ نيسان ٨٧ لتقديم المشورة للفيلق ووضع الخطة لغرض التنفيذ. مديرية الأستخبارات العسكرية العامة – كتابكم سري للغاية وشخصي وعلى الفور ٧٣٧١ في ٣١ اذار ٨٧ نرجو الأطلاع. (انظر الوثيقة رقم ١٤).

هكذا تلقي هذه الوثائق الأضواء على التحضيرات التي سبقت ضرب مناطق كوردستان بالأسلحة الكيمياوية قبل تنفيذ جريمة حلبجة بحوالي العام، فضلا عن الآليات البيروقراطية التي اعتمدتها المؤسسات المختلفة لتنفيذ هذه الجرائم الكبرى بحق الكرد بل بحق الأنسانية جمعاء. كما تشكل أدلة دامغة تدين صدام حسين وتحمله المسؤولية الأولى عن هذه الجرائم دون ان تعفي الدائرة المحيطة به ومسؤولي العديد من الدوائر القمعية والمؤسسات العسكرية والأستخبارية من المسؤولية الجنائية.

پوختەی کوردی

بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە دژی کورد لە بەر ڕۆشنایی بەڵگەنامە ڕەسمییە عیراقییەکاندا

پ. د. جەبار قادر

بەڵگەنامە ڕەسمییەکانی حکومەتی پێشووی عێراق، کە ئەمریکییەکان دەستیان بە سەریاندا گرت و لە دواییدا پینتاگۆن هەندێکی لێیان بڵاوکردەوە، بە ڕاشکاوەیی باس لە لێدانی کوردستان دەکەن بە چەکی کیمیاوی لە ساڵی ١٩٨٧.

ئەم بەڵگەنامانە ئەو ڕاستییە دەردەخەن کە بە بێ فەرمانی ڕاستەوخۆی سەدام حوسێن کەس بۆی نەبووە ئەو چەکانە بەکار بێنێ. هەندێ لەو بەڵگەنامانەی لەم توێژینەوەدا بڵاوکراونەتەوە بە ئیمزای سکرتێری تایبەتی سەدام حوسێنن و بە ڕاشکاوەیی باس لەوە دەکەن کە سەدام ڕەزامەندی داوە لە سەر بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە دژی کورد. ئەم بەڵگەنامانە دەگەڕێنەوە بۆ ساڵی ١٩٨٧ ، واتا بەر لە شاڵاوەکانی ئەنفال و کیمیابارانکردنی هەڵەبجە بە ساڵێك.

هەروەها بەڵگەنامەکان ئەوە دەردەخەن کە پێشنیاری کیمیابارانکردنی کوردستان لە بنەڕەتدا لە لایەن دەزگای هەواڵگری سەربازی عیراقییەوە بۆ سەدام بەرزکراوەتەوە. نامەکارییەکان ئەوە دەردەخەن کە سەرۆکایەتی ئەرکانی سوپا، فەیلەقەکانی یەك وپێنج، کە لە کەرکوك و هەولێر بوون، هێزی ئاسمانی و تیمەکانی چەکی تایبەت و دەزگاکانی هەواڵگری سەربازی چالاکانە بەشدارییان لە پلاندانان و جێبەجێکردنی ئەو تاوانانەدا کردووە.

بەڵگەنامەکان تیشکیش دەخەنە سەر پلانەکانی سەدام حوسێن و بازنە تەسکەکەی ناوەندی بڕیار بۆ لێدانی کوردستان بە چەکی کیمیاوی. هەروەها کات و شوێنی ئەو هێرشە کیمیاوییانەمان بە وردی بۆ دەستنیشان دەکەن.

الجمهورية العراقية
رئاسة الجمهورية
السكرتير

بسم الله الرحمن الرحيم

العدد : ٩٠٤/٩٦٥/ك
التاريخ : ١٩٨٧/٣/٢٩

((سري للغاية وشخصي))
وعلى الفور

مديرية الاستخبارات العسكرية العامة

م/ استخدام العتاد الخاص

كتابكم المرقم ش٣/ ق ٢/ ٦٨٨٥ في ١٩٨٧/٣/٢٥ .

حصلت الموافقة على توجيه الضربة على أن يتم اختيار الضحية .. حيث أن القصد ليس ايذاء المخربين فحسب .

لاتخاذ ما يقتضي بالتنسيق مع الفيلق المعني ، واعلامنا قبل المباشرة بالضربة .

مع التقدير

سكرتير رئيس الجمهورية

الوثيقة رقم (١)

الجمهورية العراقية
رئاسة الجمهورية
السكرتير

بسم الله الرحمن الرحيم

سري للغاية وشخصي
وعاجل

العدد: ٩٥٣/ ١٠١٦ /ك
التاريخ: / ٤ /١٩٨٧

٢٧٨٨٩
١٩٨٧/٤/٢

رئاسة اركان الجيش

م/ استخدام العتاد الخاص

اشارة لكتاب مديرية الاستخبارات العسكرية العامة المرقم ٢٣٢١ والمؤرخ في ١٩٨٧/٣/٣١.

لاعطاء الحرية الى [illegible] امكانية استخدام عتادها.

مع التقدير.

سكرتير رئيس الجمهورية

نسخة منه الى /
مديرية الاستخبارات العسكرية العامة / كتابكم المشار اليه اعلاه للعلم.
مع التقدير

تتابعه وعرض ما يستجد

السيد المدير العام

الوثيقة رقم (٢)

الجمهورية العراقية
رئاسة الجمهورية
السكرتير

بسم الله الرحمن الرحيم

((سري للغاية وشخصي))

١٨٥٢٩
١٩٨٧/٧/١٢

العدد : ٢/ ج٢/ ٨٠٨/ ٥
التاريخ : ١٢/ ٢/ ١٩٨٧

مديرية الاستخبارات العسكرية العامة

م / معلومـــــــات

نشير لكتابكم ذي الرقم م١/ ش٣/ ق٢/ ٥٨٠٩ والمؤرخ في ١٩٨٧/٢/١٠ .

أمر السيد الرئيس القائد بأن تدرس مديريتكم مع الاختصاصيين توجيه ضربة مباغتة (للقواعد حرس خميني ضمن مقرات مخربي الفرع الاول للزمرة البرزاني) بالعتاد الخاص وامكانية تنفيذها بأي من الوسائل التالية:

(القوة الجوية ، طيران الجيش ، المدفعية) .

لاتخاذ ما يقتضي .. واعلامنا .

مع التقدير

سكرتير رئيس الجمهورية

السيد المساعد [illegible]

[illegible]

مع التقدير

الوثيقة رقم (٣)

الجمهورية العراقية
رئاسة الجمهورية
السكرتير

بسم الله الرحمن الرحيم

العدد: ٢/ جـ٢/ ٨٧٧/ ك
التاريخ: ١٩٨٧/٣/١٩

((سري للغاية وشخصي))
وعلى الفور

مديرية الاستخبارات العسكرية العامة

م/ استخدام العتاد الخاص

نخبركم للفقرة (٢ ـ أ و ب) من
كتابكم المرقم م ١/ ش٣/ ق ٢/ ٦٤١٤ في
١٩٨٧/٣/١٨ .

حصلت الموافقة على المقترحين
الواردين فيها .

لاتخاذ ما يلزم .

مع التقدير

سكرتير رئيس الجمهورية

السيد المدير العام
[illegible]

يطلب حضور الجنرال لتنفيذ التوجيه
الخاص باستخدام العتاد الخاص على
مناطق كردية ايران

الوثيقة رقم (٤)

بسم الله الرحمن الرحيم

الجمهورية العراقية
رئاسة الجمهورية
السكرتير

٥٠٦٥٢٠٢ م ١
٨٧/٣/١٩

العدد: ٢/ج٢/ ٨٧٧٧/ ك
التاريخ: ١٩٨٧/٣/١٩

((سري للغاية وشخصي))
وعلى الفور

مديرية الاستخبارات العسكرية العامة

م/ استخدام العتاد الخاص

تشيركم للفقرة (٢ - آ و ب) من كتابكم المرقم م ١ / ش٣ / ق ٢/ ٦٤١٤/٢ في ١٩٨٧/٢/١٨ .

حصلت الموافقة على المقترحين الواردين فيها .

لاتخاذ ما يقتضي .

مع التقدير

سكرتير رئاسة الجمهورية

السيد المدير ١ لأول
لعشعس ... ولذ ... واتخاذ ما يقتضي ..
مع التقدير

٢٠٤
٢١١٩

الوثيقة رقم (٥)

الجمهورية العراقية
رئاسة الجمهورية
السكرتير

بسم الله الرحمن الرحيم

٢٠٢٦٥٠ / م ١
٨٧/٣/١٩

العدد: ٢/ج٢/ ٨٧٧/ك
التاريخ: ١٩٨٧/٣/١٩

((سري للغاية وشخصي))
وعلى الفور

مديرية الاستخبارات العسكرية العامة

م / استخدام العتاد الخاص

نشعركم للفقرة (٢ ـ أ و ب) من
كتابكم المرقم م ١ / ش٣ / ق ٢ / ٦٤١٤ في
١٩٨٧/٣/١٨ .

حصلت الموافقة على المقترحين
الواردين فيها .

لاتخاذ ما يلزم .

مع التقدير

سكرتير رئيس الجمهورية

السيد المقدم ٢ ول
لتنفيذ ... مع التقدير
٢/١٩

الوثيقة رقم (٥)

بسم الله الرحمن الرحيم

رئاسة الجمهورية
السكرتير
مديرية الاستخبارات العسكرية العامة

العدد : ٧٧٧١
التاريخ : ١٩٨٧/٣/٣١

سري للغاية وشخصي

(على الفور)

الى / رئاسة أركان الجيش
الموضوع / أستخدام العتاد الخاص

١. أمر السيد الرئيس القائد (حفظه الله) بأن تدرس مديريتنا مع الأختصاصيين توجيه ضربة مباغتة (لقواعد حرس خميني ضمن مقرات مخربي الفرع الأول لزمرة البارزاني) بالعتاد الخاص وأمكانية تنفيذها بأي من الوسائل التالية (القوة الجوية - طيران الجيش - المدفعية).

٢. تم دراسة أمر السيد الرئيس القائد (حفظه الله) مع الأختصاصيين وأقترحنا مايلي :-

أ. أرجاء تنفيذ الضربة على قواعد حرس خميني ضمن مقرات زمرة البارزاني حتى شهر حزيران المقبل لوقوع الأهداف في منطقة الشريط الحدودي العراقي - التركي يفضل أختيار الأهداف خارج التأثير المحتمل على القطعات الحدودية التركية أو القرى التركية.

ب. المباشرة بالتخطيط لتنفيذ عمليات محددة مماثلة بأتجاه مقرات عملاء أيران.

٣. حصلت الموافقة على المقترحين في (٢) اعلاه وقامت مديريتنا بدراسة أماكن تواجد مقرات عملاء أيران وأنتخاب الأهداف أدناه أستناداً الى حجم التواجد المعادي فيها وتأثير هذا التواجد على الأمن الداخلي في المنطقة الشمالية بما يتلائم والأمكانيات المتيسرة من العتاد الخاص ووسائل الأطلاق :-

أ. مقرات عملاء أيران في منطقة حوض باليسان (قرى باليسان، توتمه، ختي، شيخ وسان) الكائنة قرب الطريق العام جوارقرنه - قليفان.

(٣-١)

سري للغاية وشخصي

الوثيقة رقم (٦)

بسم الله الرحمن الرحيم

رئاسة الجمهورية
السكرتير
مديرية الاستخبارات العسكرية العامة

العدد : ٧٦٧١
التاريخ : ١٩٨٧/٣/٢١

سري للغاية وشخصي

ب. مقرات عملاء ايران في حوض قرى (نكيه - بلكجار - سيوسنان) التابعة لناحية قره داغ .

٤. أن الأهداف المشار اليها في (آ - ب) من المادة (٣) اعلاه من المقرات المهمة لعملاء أيران وأفراد العدو الأيراني وهي بعيدة بعداً كافياً (كأهداف للعتاد الخاص) عن مواقع قطعاتنا وتعتبر ملائمة أكثر من غيرها لأستخدام هذا العتاد لوقوعها في مناطق منخفضة تساعد على ركود أبخرة العامل الكيمياوي وبالأمكان معالجتها بالوسائل المتيسرة (القوة الجوية ، القاذفات السمتية والسمتيات ليلاً) .

٥. أقترحت مديريتنا توجيه الضربة للهدفين المشار اليهما في (٣) اعلاه خلال هذه الفترة وبأستخدام ثلثي المتيسر من العتاد الخاص (عامل الزارين) أضافة الى ثلث المتيسر من العتاد الخاص (عامل الخردل) والأحتفاظ بالمتبقي للحالات الطارئة في قواطع العمليات .

٦. كتاب رئاسة الجمهورية - السكرتير السري للغاية والشخصي وعلى الفور ٩٥٣/١٩٦٥/ك في ٢٩ آذار ٨٧ المتضمن مايلي :-
(حصلت الموافقة على توجيه الضربة على أن يتم أستثمار النتيجة.. حيث أن القصد ليس أيذاء المخربين فحسب .. لأتخاذ مايقتضي وبالتنسيق مع الفيلق المعني... وأعلامنا قبل المباشرة بالضربة) .

يرجى التفضل بالأطلاع وأمركم الذي بأيجاب لتنفيذ ماورد بكتاب رئاسة الجمهورية - السكرتير اعلاه وأعلامنا تنسيبكم ... مع التقدير .

اللواء الركن
مدير الاستخبارات العسكرية العامة

سري للغاية وشخصي

الوثيقة رقم (٦ - ٢)

بسم الله الرحمن الرحيم

رئاسة الجمهورية
السكرتير
مديرية الاستخبارات العسكرية العامة

العدد :
التاريخ :

سري للغاية وشخصي

نسخة الى

رئاسة الجمهورية السكرتير - كتابكم السري للغاية والشخصي وعلى الفور ٩٥٣/٩٦٥/له في ٢٩ آذار ٨٧ . . يرجى التفضل بالاطلاع ... مع التقدير .

-٣-

سري للغاية وشخصي

الوثيقة رقم (٦ - ٣)

بسم الله الرحمن الرحيم

يجب الأشارة الى الرقم كاملاً

(سري للغاية وشخصي)

رئاسة الجمهورية
السكرتير
مديرية الاستخبارات العسكرية العامة

سري للغاية وشخصي
على الفور

العدد : م١ / ش٣ / ق٢ / ٦٤١٤
التاريخ : ١٨ آذار ١٩٨٧

الى / رئاسة الجمهورية - السكرتير
الموضوع / أستخدام العتاد الخاص

كتابكم السري للغاية وشخصي ٧/ج ٢/ ٨٠٨ /ك في ١٢ آذار ٨٧

١. مايلي الأمكانيات المتيسرة لدينا لأستخدام العتاد الخاص تجاه قواعد حرس خميني ضمن مقرات مخربي الفرع الأول لزمرة البارزاني :

أ. لاتساعد الظروف الجوية على أستخدام عامل (الزارين) في الوقت الحاضر نظراً لتغطية منطقة الأهداف المعنيه بالثلوج التي تؤدي الى تحليل العامل وتحويلة الى مادة غير سامة وتنطبق هذه الحالة على عامل (التابون) أيضاً

ب. تتيسر لدينا كميات جيدة من عامل (الخردل) ألا ان تأثيراته المتوقعة تعتبر (محدودة) ألا في حالة أستلام جرعة مركزة منه أضافة الى انه بطيء التبخر في المناطق الثلجية .

ج. يمكن أستخدام القوة الجويه والقاذفات الأنبوبيه وكذلك السمتيات ليلاً لهذا الغرض .

٢. نقترح مايلي .

أ. أرجاء تنفيذ الضربة على قواعد حرس خميني ضمن مقرات زمرة البارزاني حتى شهر حزيران المقبل ولوقوع الأهداف في منطقة الشريط الحدودي العراقي - التركي يفضل أختيار الأهداف الواقعه خارج التأثير المحتمل على القطعات الحدوديه التركيه

(١ - ٢)
سري للغايه وشخصي

الوثيقة رقم (٧)

سري للغاية وشخصي

أ. القوى التركية .

ب. المباشرة بالتخطيط لتنفيذ عمليات محددة مماثلة بأتجاه مقرات عملاء أيران

يرجى التفضل بالأطلاع واعلامنا تنسيبكم ... مع التقدير .

اللواء الركن

مدير الأستخبارات العسكرية العامة

- ٢ -

سري للغاية وشخصي

الوثيقة رقم (٧ - ٢)

بسم الله الرحمن الرحيم

مديرية الاستخبارات العسكرية العامة
المعاونية الاول - ش٣ - ق٢

السيد المعاون

الموضوع / أستخدام العتاد الخاص

١. بمقترح من مديريتنا حصلت موافقة رئاسة الجمهورية السكرتير على توجيه ضربة بالعتاد الخاص الى مقرات عملاء إيران في حوض (تكيه بلكجار) التابعة لناحية قره داغ وحوض (باليسان) على الطريق العام هورقرنه - خليفان وتنسب عدم تنفيذ الضربة الا بعد أعلام رئاسة الجمهورية السكرتير بكيفية أستثمارها

٢. أستناداً لذلك الرئاسة اعلاه تنسب بكتاب رئاسة أركان الجيش المرفق والمعنون الى (فيلق ١ وفيلق ٥ وصورته الينا) مايلي:

أ. القيام بعمليات ضرب عملاء أيران ومرتزقة خميني في الاماكن المشار اليها في المادة (١) اعلاه بالاستفادة من العتاد الخاص

ب. يقوم فيلق ١ بإعداد خطة أستثمار الضربة في حوض (تكيه بلكجار) وعرضها أمام السيد رئيس أركان الجيش خلال زيارة سيادته لمقر الفيلق يوم ٩ نيسان ٨٧

ج. تعد قيادتي فيلق ١ و فيلق ٥ الخطة المشتركة لضرب مقر عملاء أيران في حوض (باليسان) وترسل الى رئاسة أركان الجيش للمصادقة عليها

د. ترسل ذخيرة العتاد الخاص الى فيلق ١ يوم ٧ نيسان ٨٧ لتقديم المشورة

٣. سنتابع الاجراءات

يرجى التفضل بالاطلاع

المقدم الركن
مدير الشعبة الثالثة
٦ نيسان ٨٧

السيد المدير العام
سنتابع الاجراءات والنتائج
يرجى التفضل بالاطلاع

اطلعت
٦ نيسان
٧/٤

الوثيقة رقم (٨)

سري للغاية وشخصي

السيد مدير ش٣ رجاءً

كتاب الرئاسة ــــه طياً . ما يلي ملاحظاتي بصدد الموضوع .

١ . أرى أن تكون الضربة بالقوة الجوية للأسباب :

أ . أكفأ وأكثر دقة .

ب . تحقيق مباغتة عالية .. إذ أن حركة المدفعية لنفس الغرض قد تحقق كشفاً مسبقاً لنوايانا .

جـ . لا شك أن البعض من الأهداف خارج مدى المدفعية والسمتيات .

٢ . ظروف ومتطلبات توجيه الضربة الجوية (الخاصة) لغرض احداث التأثير المطلوب وجعلها شديدة التأثير :

أ . معلومات دقيقة عن الأهداف وتزويد القوة الجوية بها .

ب . من الضروري التفكير بانجاز الطيارين استطلاعاً للمعلومات عن الأهداف ورأي ووصف لها .. والاستفادة من الصور الجوية للأجهزة .

جـ . تنفيذ الضربة وقت الضياء الأول أو بعده بقليل .

د . تخصيص جهد فائق (أكثر من طائرة .. لكل هدف) وكذا التفكير بتكرار الضربة بطائرات متعاقبة .. أو جعل الضربة مركبة (عتاد خاص وقنابل انفجار عالي وصواريخ جو/أرض) بالتداخل أو بالتعاقب .

هـ . ضرب جميع الأهداف بوقت واحد وبأقصى جهد ممكن تخصيصه .

٢ . يمكن التفكير باستخدام المدفعية بعد فترة مناسبة (أيام) لضرب الأهداف الكائنة ضمن المدى ..

أرجو بيان ملاحظاتكم بصدد الموضوع لإجابة الرئاسة ١٣ / ١ / ١٩٨٧

الوثيقة رقم (٩)

* ملاحظة: عدم حصول موافقة رئاسة المديرية العسكرية على المقترح الوارد في

الفقرة (آ) من المادة (١) من كتابنا المرقم والمتضمن اجراء تصفية القرية والعناصر

الخاصة بها تواجد عدد من [illegible] في منطقة التابعة الى قرية البارزاني [illegible]

١. تم ٤ مرات تحت دراسة موضوع ترحيل قرية [illegible] والخاص الى [illegible]

والى منطقة [illegible] قرية البارزاني [illegible] (ريبو) بارزانه، كاني رش، كلي رش

وتمت الدراسة في مديرية [illegible] [illegible] من [illegible] التصفية

[illegible] مديرتنا والمنطقة [illegible].

٢. تم تأييد ترحيل قرية ريبو [illegible] قريبة من الاراضي التركية ولم تؤيد [illegible]

[illegible] ادناه [illegible] التالية.

آ. كاني رش - قريبة من الاراضي التركية

ب. كلي رش - قريبة من قضاء [illegible] جبل [illegible]

ج. بارزانه - لتوزيع قوة المرتزقة [illegible] [illegible]

[illegible] بارزانه [illegible]

م٣

مدير ش٣

٥/٦/٨٧

الوثيقة رقم (١٠)

بسم الله الرحمن الرحيم

٥٦٢

يرجى الاشارة الى الرقم كاملا

(سيظل الشهداء اكرم منا جميعا)

رئاسة الجمهورية
السكرتير
مديرية الاستخبارات العسكرية العامة

سري للغاية وشخصي

العدد : م١ / ش٣ / ق٢ / ٨٠٩ ٥
التاريخ : ١٠ آذار ١٩٨٧

الى / رئاسة اركان الجيش

الموضوع / معلومات

الخرائط •

كاني رش • الزيبار • بيو ١/ ١٠٠ ٠٠٠

١• من خلال متابعة تواجد افراد العدو الايراني مع مخربي زمرة البارزاني في عمق اراضينا في منطقة الشريط الحدودي العراقي ـ التركي تأكد لنا بان العدو اسس ثلاث قواعد لحرس خميني ضمن مقرات مخربي الفرع الاول لزمرة البارزاني وترتبط هذه القواعد بمقر رمضان في مدينة (نقده) الايرانية الذي يقوم بالتنسيق المباشر مع قيادة زمرة البارزاني وكما يلي :ـ

آ• قاعدة حياة (٥١٩١) شمال شرق سوركه سور

اولا • تعتبر قرية حياة مقرا" لقوة بارزان المرتبطة بمقر المكتب السياسي لزمرة البارزاني ويتواجد فيها (١٠٠ ـ ١٢٠) مخرب من زمرة البارزاني و (٣٠ ـ ٤٠) عنصر من حرس خميني و (٦٠) مخرب من جماعة المجرم محمد خالد البارزاني (الذين

(١ ـ ٥)

سري للغاية وشخصي

الوثيقة رقم (١١)

سري للغايه وشخصي

و (٤٠) عنصر من حرس خميني (بحوزتهم ٤ هاونـات مختلفه بضمنها هاون واحد ١٢٠ ملم و ٣ قاذفـة صواريخ ستريلا م/ ط و ٢٥ قطعة سلاح مختلفـة) ومجموعة من جماعة المجرم محمد خالد البارزانـي وبعض من عناصر حزب الدعـوه العميل ٠

ثانيا ٠ تعتبر قاعدة بارزان كمحطة اخرى بعد قاعدة حيـاة للتسلل من الاراضي الايرانيه الى اراضينا للوصـول الى مقر الفرع الاول لزمرة البارزاني وكذلك للوصـول الى القاعدة الثالثه لعناصر حرس خميني ٠

ثالثا ٠ يقوم مخربوا زمرة البارزاني وعناصر حرس خميني وجماعـة المجرم محمد خالد البارزاني المتواجدين في القاعـده اعلاه ببعض العمليات التخريبيه في منطقـة شيروان مازن وميركه سـور ٠

جـ٠ قاعدة بالندة في قرية كاني سركي (٨٠١٥) شمال شرق العماديه

اولا ٠ تتواجد هذه القاعدة قرب مقر الفرع الاول لزمـرة البارزاني في قرية زيوه (٧٧١٣) ٠

ثانيا ٠ يتواجد فيها المجرم مسعود البارزاني مع عناصـر حمايته ومجموعة مـن عناصر حرس خميني تقـدر بـ(١٥) عنصر كانوا قد رافقوا المجرم مسعود البارزاني عنـد مجيئه الى المنطقه المذكورة في شهر ت٢ ١٩٨٦٠

ـ ٣ ـ

سري للغايه وشخصي

الوثيقة رقم (١١ - ٣)

سري للغاية وشخصي

ثالثا . تقوم هذه القاعدة بجمع المعلومات وتعبيرها بشكل مستمر الى مقر رمضان الايراني في مدينة (نقده) وكذلك تستلم التوجيهات من هذا المقر وادناه اهم المعلومات التي رصدنا تعبيرها من قبل هذه القاعدة الى مقر رمضان في (نقده) :-

(١) تحركات ونشاط المجرم مسعود البارزاني وكذلك مجمل النشاط التخريبي لمخربي الفرع الاول لزمرة البارزاني في عموم منطقة دهوك ومناطق عقره والشيخان التابعة لمحافظة نينوى وغالبا" ماتقوم اذاعة العدو الايراني ببث تفاصيل العمليات التخريبيه التي ينفذها مخربوا زمرة البارزاني في المناطق المشار اليها استنادا" الى المعلومات التي تعبرها هذه القاعدة .

(٢) فعاليات قطعاتنا ضد مقرات وقواعد مخربي زمرة البارزاني .

(٣) نتائج الضربات الجويه الايرانيه على القصبات في محافظة دهوك .

(٤) معلومات عن دفاعاتنا الجويه في محافظة نينوى .

(٥) معلومات عن مدينة الموصل والاحياء التي يسكنها الرفاق مسؤولي منظمات الحزب القائد والضباط (بضمنهم السادة رئيس اركان الجيش وقائد الفيلق الخامس) .

(٦) موقع معسكرات الاسرى القريبه من مدينة الموصل .

- ٤ -

سري للغاية وشخصي

الوثيقة رقم (١١ - ٤)

سري للغاية وشخصي

٢. لازالت عمليات تسلل مخربي زمرة البارزاني وعناصر حرس خميني مستمرة من الاراضي الايرانيه الى عمق اراضينا في المنطقه موضوعة البحث بالاستفادة من القواعد اعلاه وان عملية التسلل من قاعدة (حياة) الى قاعدة (بارزان) وبالعكس تجري من خلال الاراضي التركيه الثالثه شمال منطقة شيروان مازن ولغرض احكام السيطره على هذه المنطقة اقترحنا تبادل ضباط الارتباط مع الجانب التركي في المنطقه المشار اليها وسيجرى تبادل ضباط الارتباط حال حصول الموافقه على ماورد بكتابكم السري وشخصي وعلى الفور ٢٤٠٤ في ١ آذار ٨٧.

٣. سبق وان تم توجيه اكثر من ضربه جويه من قبل طائراتنا على القواعد المشار اليها وكان تأثير الضربات الجويه محدودا" بسبب طبيعة الارض ولكون القواعد بحجم لايشكل هدفا" ملائما" للقوه الجويه.

يرجى التفضل بالاطلاع ... مع التقدير.

٢٨ آذار

اللواء الركن

مدير الاستخبارات العسكريه العامه

نسخه الى

رئاسة الجمهوريه — السكرتير
القيادة العامه للقوات المسلحه — مكتب امانة السر
مجلس قيادة الثوره — لجنة شؤون الشمال
مجلس قيادة الثوره — مكتب السيد النائب
ديوان وزارة الدفاع
قيادة الفيلق الخامس

يرجى التفضل بالاطلاع ... مع التقدير.

— ٥ —

سري للغاية وشخصي

الوثيقة رقم (١١ – ٥)

بسم الله الرحمن الرحيم

رئاسة الجمهورية
السكرتير
مديرية الاستخبارات العسكرية العامة

العدد : ٣/ش/٦٨٨٥
التاريخ : ٢٥/٣/١٩٨٧

سري للغاية وشخصي

مستعجل

الى - رئاسة الجمهورية - السكرتير

الموضوع - استخدام العتاد الخاص

كتابكم السري للغاية والشخصي وعلى الفور ٧/ج/٣٢٧/ك في ١٩ آذار ١٩٨٧ ...

١. تمت دراسة أماكن تواجد مقرات عملاء ايران وانتخاب الأهداف أدناه إستناداً الى حجم التواجد المعادي فيها وتأثير هذا التواجد على الأمن الداخلي في المنطقة الشمالية بما يتلائم والأمكانيات المتيسرة من العتاد الخاص ووسائل الأطلاق :-

أ. مقرات عملاء ايران في منطقة حوض باليسان (قرية باليسان ، توتمة ، ختي وشيخ وسان) الكائنة قرب الطريق العام جوارقرنه - خليفان ...

ب. مقرات عملاء إيران في حوض قره (تكيه ، بلكجار وسيوسنان) التابعة لناحية قره داغ ...

(١ - ٣)
سري للغاية وشخصي

الوثيقة رقم (١٢)

سري للغاية وشخصي

٢. الأهداف المشار اليها أعلاه من الفترات المهمة لحلفاء ايران وأفراد العدو الإيراني وان حجم التواجد المعادي فيها يؤثر على الأمن الداخلي في المنطقة الشمالية وهي بعيدة بعداً كافياً (لأهداف للعتاد الخاص) عن مواضع قطعاتنا وتعتبر ملائمة اكثر من غيرها لاستخدام هذا العتاد لوقوعها في مناطق منخفضة تساعد على ركود أبخرة العامل الكيمياوي وبالامكان معالجتها بالوسائل المتيسرة (القوة الجوية / القاذفات الأنبوبية والسمتيات ليلاً) ...

٣. لمحدودية الكمية المتيسرة من العتاد الخاص في الوقت الحاضر يُفضّل العمل بأحد البديلين أدناه :-

أ. البديل الأول :-

توجيه الضربة للهدفين المنتخبة خلال هذه الفترة باستخدام ثلثي المتيسر من العتاد الخاص (عامل الزارين) إضافة الى ثلثه المتيسر من العتاد الخاص (عامل الخردل) والاحتفاظ بالمتبقي للحالات الطارئة في خواطج العمليات ...

- ٢ -

سري للغاية وشخصي

الوثيقة رقم (١٢ - ٢)

سري للغاية وشخصي

ب. البديل الثاني

تأجيل تنفيذ الضربة الى منتصف شهر نيسان ١٩٨٧ ولحين تيسر الكميات الكافية من العتاد الخاص وتحسن موقف الانتاج ...

٤. نؤيد العمل بالبديل الأول ...

يرجى التفضل بالأطلاع وما ترونه مناسباً واعلامنا.. مع التقدير.

اللواء الركن

م. مدير الاستخبارات العسكرية العامة

- ٣ -

سري للغاية وشخصي

الوثيقة رقم (١٢ - ٣)

٥٦٢ — ٦٧٨
٣/١١

للحجم العاجل المهم
سري للغاية وشخصي

رئاسة اركان الجيش
المكتب الخاص

العدد ٦٧٨٦/٢
التاريخ / ١١ آذار ١٩٧٠

٣/١١

الى / [illegible]
الموضوع / معلومات

نشير الى كتاب مديرية الاستخبارات العسكرية العامة سري للغاية وشخصي ٥٨٠٩
في ١/٣/١٩٧٠
تقتضي اتخاذ الاجراءات اللازمة لمنع نشاط الحزبيين المشار اليهم
[illegible] تنفيذ [illegible] التي يرتكزون عليها.
نرجو التفضل باتخاذ ما يلزم واعلامنا.

اللواء الركن
[illegible]
رئيس [illegible] رئاسة اركان الجيش

نسخة الى
[illegible]
[illegible] } [illegible]
[illegible]
[illegible]
سري للغاية وشخصي

[illegible] | [illegible]
٢/١٢

الوثيقة رقم (١٣)

بسم الله الرحمن الرحيم

سري للغاية وشخصي وعلى الفور

رئاسة أركان الجيش

المكتب الخاص

العدد ٢٦٥٦

التاريخ [illegible]

إلى/ قيادة الفيلق الأول

قيادة الفيلق الخامس

الموضوع/ استخدام العتاد الخاص

١- [illegible]

[illegible]

٢- [illegible]

[illegible]

ب- [illegible] (
[illegible])

[illegible]

٣- [illegible]

أ- [illegible] الفقرة (١)

[illegible]

[illegible]

ب- [illegible] بالفقرة

(٢) [illegible]

[illegible]

[illegible]

الفريق الركن

[illegible]

رئيس أركان الجيش

[illegible]

[illegible]

سري للغاية وشخصي وعلى الفور

الوثيقة رقم (١٤)

رئاسة اركان الجيش

المكتب الخاص

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

الوثيقة رقم (١٤ - ٢)